СЕРГІЙ НАЛИВАЙКО

Етнічна історія давньої України

Міністерство освіти і науки України
Науково-дослідний інститут українознавства

Національний гуманітарний проект
«Україна: у вимірі тисячоліть»

Сергій Наливайко

Етнічна історія Давньої України

Київ
Євшан-зілля
2007

ББК 63.5(4УКР)
Н23

Ця книга становить першу в новітній історичній науці спробу комплексного науково-популярного погляду на вітчизняну етнічну історію. Її автор – фаховий історик-дослідник – спираючись на українознавчу наукову методологію та широкий джерельний матеріал, враховуючи новітні досягнення історичної думки та порівняльного мовознавства, змальовує яскраву, цікаву та науково виважену картину нашої давньої історії. Написана просто і водночас науково, структурована за принципом підручника, книжка розрахована на найширшу читацьку аудиторію – школярів, студентів, вчителів, викладачів, науковців, а також усіх, кому небайдужа українська історія. До книжки включено тлумачний словничок новітніх етимологій численних давньоукраїнських назв та імен.

Видання здійснене в рамках Національного гуманітарного проекту
«Україна: у вимірі тисячоліть»
www.ukrainoznavstvo.info

Рекомендовано до друку Вченою радою Науково-дослідного
інституту українознавства Міністерства освіти і науки України
(протокол №10 від 23 жовтня 2007 р.)

Видання здійснене за фінансової підтримки
Харківської обласної організації Європейської партії України
(голова Політради О.І. Киян).
Щиру подяку також складаємо лідерові цієї партії М.Д. Катеринчуку
за всебічне сприяння Національному гуманітарному проектові
«Україна: у вимірі тисячоліть».

ISBN 978-966-2152-00-5

Не лише «тіні забутих предків»...

Або Дещо про Національний гуманітарний проект «Україна: у вимірі тисячоліть»

З волі Божої народи не зникають одномоментно. Як спокуту за непрощенні гріхи спочатку у них відбирає пам'ять. *«Пам'ять... о вона жорстока, та без неї тяжче, як при ній!»*, — ніби вирок звучать слова назабутнього Максима Рильського. Безпам'ятство — страшна хвороба, що вражає не тіло — душу...

На жаль, в обіймах цієї недуги перебуває й українське суспільство. Силою історичних обставин цілі покоління українців народжувалися, виростали, виховувались, одержували освіту в умовах нечуваної фальсифікації історії; це входило в генетичну пам'ять, деформувало свідомість, породжувало комплекс національної неповноцінності. І нині ми повною мірою пожинаємо плоди тієї українофобської колоніальної політики.

Доля розпорядилася так, що вперше за багато століть українські історики за відсутності будь-якого ідеологічного впливу, в умовах вільного доступу до «спецхранів» — джерел інформації — нарешті отримали можливість самі досліджувати власну історію. Тож, здавалося, варто було сподіватися на особливу підтримку з боку Української держави. Проте реальність інша.

Далі прожектів справа не пішла. Більше того, становище, в якому перебувають історична наука та історичне знання про Україну, без перебільшення, можна назвати загрозливим. Традиційна версія вітчизняної історії переповнена «білими плямами», міфами, а почасти й свідомими перекрученнями. Гостро бракує переконливої схеми української минувшини. І нині школярі та студенти продовжують навчатися за підручниками, складеними за шаблонами двохсотлітньої давнини. Цей навчальний матеріал,

підготовлений з «марксистсько-ленінських позицій у підході до вивчення минулого», не відповідає ані свідченням історичних джерел, ані вимогам методології, ані, зрештою, реаліям часу.

Сучасний стан історичної науки — лише один із виявів гуманітарної та ідейної кризи, в яку втягнуте українське суспільство. (Чого варте бодай оте одеське квиління, отой жалібний плач з-під стін Південної Пальміри за напрочуд одіозною постаттю імператриці Катерини II!..).

На жаль, українська влада досі мало переймалася питаннями гуманітарної політики в Україні. Проблеми вітчизняної освіти, науки і культури, як правило, розв'язувались за залишковим принципом, та й то переважно несистемно, нефахово. Інтелектуальна еліта нації — вітчизняні науковці, викладачі, вчителі, аспіранти, студенти — поставлена в умови, коли доводиться думати не про науку — про виживання...

Постала дилема: як бути? З одного боку, цілком очевидна необхідність принципових змін та підходів до гуманітарної політики в Україні. І то — на державному рівні. З іншого — вже ніколи гаяти час та наївно сподіватися, що українські можновладці раптом «прозріють» і, нарешті, усвідомлять необхідність цих змін. Саме тому виникла ідея об'єднати навколо важливої справи небайдужих людей — поважних науковців і молодих дослідників, вчителів і викладачів, учнів і студентів, державних мужів і пересічних громадян... Усіх, хто особливо гостро відчуває потребу змін у гуманітарному житті країни, має достатньо ідей, спроможний протистояти будь-яким антиукраїнським впливам, ідеологічному, а то й партійному засиллю, відзначається оригінальністю поглядів, небуденністю викладу матеріалу, нетривіальністю поглядів на історичне минуле. Одне слово — відчуває потребу змін в гуманітарному житті нашої держави, має достатньо ідей та готовий долучитися до потрібної справи. Не сумніваємося, що серед них будуть і такі, хто, усвідомлюючи значення цього завдання, зможе організаційно та матеріально допомогти реалізувати наші плани та ідеї.

Так постав Проект «Україна: у вимірі тисячоліть», що, з одного боку, спрямований на активізацію та поєднання дослідницьких

зусиль у галузі українознавства, з іншого — на популяризацію знань про Україну та українство.

Відомо, що успішна доля будь-якого починання залежить не лише від вузького кола його авторів та організаторів. Саме тому ми й звертаємося до кожного, кому не байдужа українська справа, долучитися до участі в Проекті. Можливо, хтось із вас вже має певний доробок — книжку, підручник, посібник, словник, хрестоматію, інший цікавий матеріал, що відзначаються оригінальним баченням української минувшини. Якщо так, то запевняємо, що будь-яку цікаву ідею, яка вписується в концепцію Проекту, ми спільно з вами зможемо втілити в життя. Зауважимо: для нас важливий саме незаангажований, поліваріантний, свіжий, розкутий погляд, здатний привернути читацьку увагу. Погляд науковий і водночас популярний, конкретний і разом з тим комплексний, ретроспективний, сучасний. З висоти XXI століття. А головне — українознавчий. Бо саме українознавство — наука про Україну — в сучасних непростих умовах може і має стати тією ідеєю, яка, врешті, об'єднає розділене, розшматоване українське суспільство.

Не обмежуючись лише стислим викладом розвитку української дійсності, ми намагатимемося значно розширити амплітуду наукових поглядів на історію, минуле. Можливо, для когось минущі епохи постануть в дещо несподіваному ракурсі — антропоцентрично, персоніфіковано. Можливо... Тому й вітаємо многоваріантність історичних досліджень. Й виходимо з того, що саме антропоцентризм — уособлене, олюднене сприйняття рідної історії — потрібен дослідженням, що будуть запропоновані на ваш суд. Бо ж історію пізнаємо, сприймаємо, розуміємо у вимірі людському. І лише людина — її творець, вершитель.

Ми не ставимо перед собою надзавдань, тверезо оцінюємо свої сили. Розуміємо, що взялися за непросту справу. Але впевнені, що саме в людській небайдужості полягає запорука успіху будь-якого починання...

Проект лише починає свою діяльність, тож запрошуємо до співпраці кожного, хто відчуває в собі бажання, хист та сили розмаїто, цікаво повідати про багатотисячолітню історію нашого народу.

Одночасно з виходом цієї книжки ми започатковуємо й інформаційну підтримку Проекту у Всесвітній глобальній мережі інтернет (**www.ukrainoznavstvo.info**). Тут ви зможете отримати детальну інформацію про Проект та його авторів, дізнатися останні новини, побачити результати нашої праці, оцінити плани на майбутнє. Крім того, ми постійно будемо наповнювати інтернет-сторінку найновішою та найактуальнішою українознавчою інформацією, що стане у пригоді науковцям, вчителям, батькам, дітям. Проте головне — це основний засіб нашого спілкування з вами, обмін думками. Ми готові сприйняти будь-які ваші оцінки стосовно концепції Проекту, його можливостей та перспектив. А ще — будь-які зауваження та побажання, особливо — нові цікаві ідеї та пропозиції.

Важко передбачити долю Проекту. Відомо, що не помиляється той, хто нічого не робить. Для нас цілком очевидно: час діяти. Без нагнітання зайвих пристрастей; спокійно, виважено, цілеспрямовано йти до мети — щоб Україна і знання про неї постали об'єктивно, багатовимірно, зримо. Саме у зверненні до українознавства ми вбачаємо могутній потенціал, здатний не лише подолати гостру гуманітарну та ідейну кризу в сучасному українському суспільстві, а й сприяти пробудженню України, закласти підвалини у формування нової національної системи цінностей, домогтися зростання українського патріотизму. Це, зрештою, стане запорукою інформаційної та геополітичної безпеки незалежної України в сучасному світі.

Сьогодні ми представляємо вашій увазі першу роботу, що виходить у рамках Національного гуманітарного проекту «Україна: у вимірі тисячоліть». Її автор — молодий дослідник, історик, науковий співробітник Інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, один з авторів цього Проекту. Пропонована монографія являє собою перше у вітчизняній науці комплексне дослідження давньоукраїнської етнічної історії. Книжка написана в науково-популярному, доступному для пересічного читача стилі, не переобтяжена науковою термінологією та історіографічними роздумами. Водночас проблеми етнічної історії розглядаються суто науково, із залученням

необхідної аргументації та джерел. Дослідженню притаманні стрункість викладу, логічність та довершеність композиції.

А ще робота вирізняється змістовним переліком незліченної кількості історичних версій подій. Зрозуміла і авторська оцінка порубіжних наукових дослідів та гіпотез. Дослідника характеризують виваженість наукових поглядів та концепцій, комплексне бачення історичного процесу та, водночас, розуміння виховної ролі історичного знання, його значення у формуванні українця-патріота не через гасла та заклики, а через пізнання історії рідного народу.

Наукова розвідка київського дослідника істотно відрізняється від аналогічних видань: певний її розділ, підсумовуючи наявну інформацію з тієї чи іншої проблеми, водночас є окремим дослідженням з коротким підсумком. Для спрощеного сприйняття матеріалу книжка структурована за принципом підручника: текст кожного розділу розбитий на блоки-підрозділи. Останні об'єднані загальною ідеєю оповіді.

Історична картина, що постала внаслідок авторських досліджень, істотно різниться від усталеної, традиційної. Місце більшості народів у давньоукраїнській минувшині суттєво переосмислене, а частина з них взагалі вперше розглядається в контексті вітчизняної етнічної історії. Окремий розділ присвячено «Велесовій книзі» та її місцю в українській науці. Особливу увагу приділено передісторичному періоду. Останній історики часто невиправдано оминають як такий, що не описаний джерелами. Один з розділів книги присвячено подіям світової історії та їхньому зв'язку з давньоукраїнськими теренами. Виділено і сукупність питань, пов'язаних із місцем та роллю Боспорського царства в українській історії. З урахуванням новітніх досягнень історичної науки значною мірою переглянуто й переосмислено період Руської держави: при критичному підході до свідчень джерел думка автора суттєво дисонує з картиною, яку нам малювали та до якої привчали століттями.

Вкрай важливим є розділ з проблем методології дослідження етнічної історії, а також словничок із найновішими тлумаченнями давньої та сучасної української ономастики, укладений

спеціально для цього видання відомим сходознавцем-індологом Степаном Наливайком.

Дослідження підсумовує окремий розділ, в якому пропонується нова схема давньоукраїнської етнічної історії.

Вся ця сукупність наукового матеріалу, викладена з українознавчих методологічних засад, вимальовується у досить струнку та яскраву картину нашої давньої історії. Картину, що спроможна не лише привернути читацьку увагу, а й здійснити ту функцію, яку, власне, й покликана виконувати історія — сприяти патріотичному вихованню громадянина.

Загалом дослідження Сергія Наливайка суттєво долучає до сталих історичних синтез оригінальне прочитання дивовижного розмаїття історії задавнених часів, українського минулого. Як талановитий представник нової генерації дослідників минувшини, наукове бачення та історико-методологічні концепції якого визріли вже в добу утвердження української незалежності, він пропонує читачеві свою інтерпретацію сукупності фактів і подій, що належать історії. Залучаючи численні джерела, жанрово досить багатомірні, автор вміло змальовує правдиву й багатооб'ємну картину минулого рідної Вітчизни.

Отже, ви тримаєте в руках наше перше видання в рамках Проекту. Незабаром з'являться нові дослідження, не менш цікаві, не менш важливі. Ми починаємо з історії, але не обмежуємося нею. Адже українознавство — комплексна наука, де тісно переплітаються історія і краєзнавство, мова і література, природа і географія, фізика і математика... Так само не обмежимося виданням лише книг. Як і не будемо забігати далеко вперед у наших планах.

Дай, Боже, сил та можливостей здійснити хоча б частину з них на благо України...

Віктор Лакизюк,
заслужений журналіст України,
керівник Національного гуманітарного
проекту «Україна: у вимірі тисячоліть»

Вітчизняна історична наука на початку XXI століття

Якихось півстоліття тому, коли після Другої світової війни народи Азії та Африки здобули незалежність, тамтешня інтелектуальна еліта швидко усвідомила, що історія їхніх країн писалася колоніальною владою, а отже, була далекою від об'єктивності. На перших порах, практично без власних кваліфікованих кадрів (або, ще гірше, маючи істориків, вихованих на колоніальних засадах), невдоволення існуючими історіями своїх країн відбивалося в працях, яким бракувало академічності й науковості, тож вони мало важили для професійних істориків. Була і критика, справедлива й несправедлива, і звинувачення в упередженості, і сумніви у самій спромозі створити національну історичну школу... Та минуло небагато часу, і життя все розклало по своїх місцях. В історичну науку цих країн прийшло нове покоління дослідників — професіоналів і патріотів, зросле в постколоніальні часи й позбавлене багатьох вад своїх попередників. А головне — воно досконало оволоділо інструментарієм історичного фаху. Як результат — новостворені національні історичні школи сьогодні по праву є провідними у дослідженні стародавньої історії своїх країн.

Українська історична наука останніх десятиліть теж відчула на собі вітер суспільно-політичних перемін. Здобуття країною незалежності і, як наслідок, — природне зростання інтересу до власної історії, доповнювалося усвідомленням того, що традиційна схема вітчизняної історії творилася за умов української бездержавності, та ще й переважно неукраїнцями, тож і об'єктивність її сумнівна. Ставало очевидно: вітчизняну історію необхідно переглядати. Можна було сподіватися, що в нових історичних умовах українські історики нарешті розправлять крила й завзято

почнуть творити новітню вітчизняну історичну науку. Проте постали нові проблеми. Крах радянської ідеології призвів до ситуації, коли від пропагованих нею морально-етичних цінностей довелося відмовитися, колишні стараннями тоталітарної системи були зруйновані, а нові ще не сформувалися. Загальна криза історичної думки, характерна для пострадянських держав, не оминула й українських дослідників. Чимало з них, позбувшися догмату марксистського вчення, опинилися у стані філософської і методологічної розгубленості. Навіть не згадуючи у своїх працях «основоположників» колись єдино вірної методології, а то й переглядаючи свої дотеперішні погляди, вони, може, й не з власної волі, часто лишаються в полоні тих застарілих принципів і пізнавальних прийомів, засвоєних у часи, коли вони формувалися як історики. Академічна історична наука фактично самоусунулася від розв'язання принципових проблем вітчизняної історії, тож інформаційний голод намагаються вдовольнити дослідники без належної кваліфікації. Ані науковий, ані методологічний рівень розв'язання більшості проблем української історії нині не відповідають ані стану джерельної бази, ані реаліям часу. Становище історичної науки в Україні зовсім не таке, яким мало би бути через шістнадцять років по здобутті державної незалежності.

Українській історії особливо не пощастило: вона від самого початку стала заручником політичного інтересу. Тривалий час на сторінках історичних праць самі терміни «Україна», «український народ», «українська мова» не існували взагалі. І хоча тепер вони повернулися на сторінки підручників і наукових видань, більш *українознавчою* від цього наша історія, на жаль, не стала. Новітні видання з давньоукраїнської історії, попри назви на кшталт «новий погляд» чи «нове бачення» на обкладинці, у своїй суті лишаються незмінними, лише трохи підредагованими в дусі нової політичної обстановки. Ані Україна, ані українці навіть у працях з української історії все ще не є справжнім предметом наукового інтересу. Превалює та сама імперська схема бачення етнічних процесів на теренах України як колонізаційних та міграційних рухів. Що не лише не відбиває історичної реальності, а навпаки, свідомо перекриває існування

тут автохтонного населення — підхід, який український історик Олександр Домбровський назвав «духовним геноцидом в історіографічному аспекті». Все той самий, освячений традицією, початок давньоукраїнської історії з доби Київської Русі, коли багатотисячолітній часовий відтинок просто випадає з курсу української історії. Все ті самі тлумачення основоположних для нашої історії назв *Україна* і *Русь*. Першої — від слова *край* у значенні «кінець» або «окраїна», другої — від слова, що ним начебто шведи означували фінів. Етимології, які вже не дивують з огляду на загальну методологічну безпорадність у тлумаченні давньоукраїнських назв та імен загалом.

Наші уявлення про історію власної країни за минулі десятиліття і століття істотно викривлені і міфологізовані. Чи не кожен, хто стикався з давньоукраїнською історією, певно, дивувався, що вона якась непереконлива, необґрунтована, начебто зависла в повітрі. І починається вона якось зненацька: у середині IX ст. невідь-звідки виникає народ із самобутньою культурою і мовою, створює власну державу, здійснює військові виправи проти наймогутніших країн тогочасного світу (і перемагає в них), з ним вважають за честь родичатися найкращі роди Європи... Не потрібно мати історичної освіти, аби збагнути, що це зовсім не початок, що цьому всьому мало щось передувати. Проте окрема літописна подія про закликання варягів дивовижним чином настільки закорінилась у вітчизняній історичній літературі як точка відліку нашої давньої історії, що навіть очевидна абсурдність такого погляду не заважає багатьом сучасним авторам саме з неї починати українську історію. Тоді, коли т. зв. *норманська теорія* вже давно й переконливо заперечена, а європейська історична наука нині практично відмовилася від неї, в Україні теорія привнесення державності з півночі й надалі вважається офіційною концепцією її походження. Тоді, як у багатьох народів світу давня доба починається шість тисячоліть тому, а європейське середньовіччя — у V ст. н. е., у нас, якщо йти за тлумачами історії, лише давня історія починається з часів Руської держави (IX ст.). То про яку національну гордість і самоповагу може йтися, коли ми не маємо

власної історії, коли у нашій історії немає нас самих? Звідси й проблеми національної самосвідомості сучасної української молоді, усвідомлення меншовартості, ущербності порівняно з іншими народами, які мають багатотисячолітню історію, які спромоглися-таки на власну державність. Звідси й твердження про нездатність українців до самоуправління, про необхідність чужого правителя — позиція, яка цілковито влаштовує дечиї великоімперські плани щодо України. І саме вона пропонується, тиражується, нав'язується українському читачеві.

Через півтора десятиліття після здобуття незалежності все ще немає переконливої концепції української історії, а давня історія України в наукових працях і підручниках представлена схемами, що загалом сходять іще до російської історіографії XVIII ст. В історичній науці настільки сильна інерція історіографічної традиції, панування одного разу висловлених поглядів, оцінок і тлумачень, що імена, дати, факти, висновки просто перекочовують з однієї історичної праці в іншу. Водночас невирішеність більшості питань давньоукраїнської історії можна пояснити не так браком джерел чи іншими об'єктивними причинами, скільки надмірною політизацією питання. Закономірний процес звернення молодих незалежних держав до власної історії в Україні набрав дивних форм, перетворився на острах перед усім новим, нетрадиційним, неофіційним. Кожне намагання по-новому осмислити вітчизняну історію сприймається насторожено: особисті переконання беруть гору над науковою полемікою, а історична аргументація наштовхується на небажання її почути.

Ситуація в історичній науці тісно пов'язана зі станом історичної освіти. Сьогодні ні у школах, ні у вищих навчальних закладах не читається повноцінний курс давньоукраїнської історії. Це не провина вчителів чи викладачів — вони просто не мають змоги фахово розповісти про найдавніший період вітчизняної історії. Наша давня історія у більшості підручників — лише малозрозумілий перелік назв давніх народів і археологічних культур, доповнений небагатослівними і часто не безперечними міркуваннями їхніх авторів. Новітні ж досягнення історичної науки практично не знаходять дороги до підручника.

Водночас і наукові дослідження, і викладання технічних та гуманітарних дисциплін загалом лишаються відірваними від реалій України. Свідчення про українську дійсність тонуть у потоці інформації про соціальні, політичні, культурні й інші процеси та закономірності «взагалі». Рідкісні вкраплення щодо української тематики радикально не змінюють ситуацію, а лише посилюють хибне уявлення про все українське як про «доважок», не вартий серйозної уваги. Бо ж цілком очевидно, що коли розумієш країну, у якій живеш, коли володієш її мовою, глибоко знаєш її історію та культуру, неодмінно сповнюєшся особливими почуттями до неї. Адже освіта необхідна людині не лише задля престижного диплома чи перспективного працевлаштування — тут ідеться про речі більш приховані, більш інтимні, пов'язані з людськими емоціями, переживаннями, світосприйняттям. Це особливо важливо тепер, коли українське суспільство розколоте, а більшість людей відчуває брак ідейних орієнтирів, відсутність національної та державної гордості.

В сучасній Україні критично низький рівень патріотизму, коли людина з особливим пієтетом ставиться до власної країни, історії, мови, культури. Але національну ідею неможливо придумати, сидячи в міністерському кабінеті. Так само неможливо сформувати патріотичну особистість лише через заклики любити Батьківщину. Бо патріотизм формується не через пропагандистські кампанії, а через пізнання — що це за країна, у якій ти народився і живеш, чим вона відрізняється від інших? Нині потрібні не гасла, а історична розповідь про Україну — зрозуміла, доступна, переконлива і цікава. Така, що сформує не лише обґрунтоване почуття гордості за свою Батьківщину, а й оптимізм, віру, впевненість у тому, що в нас достатньо сил, хисту й розуму, аби впоратися з тимчасовими труднощами, що постали перед сучасним поколінням укранців, бо на долю наших пращурів випадали й тяжчі випробування. Українську національну ідею не треба винаходити — вона об'єктивно існує, її потрібно лише виявити й задіяти. А це вже суто наукова проблема.

Тривалий час природний розвиток вітчизняної історичної науки гальмувався, а сама вона була зашорена у вузькі ідеологічні

рамки. Цей інформаційний вакуум відбився і на сучасному її становищі, хитнувши маятник з одного крайнього положення в інше. Гірко навчені досвідом історичної науки за часів тоталітарного радянського суспільства, коли гуманітарні науки загалом, а історія особливо, скомпрометували себе надмірною заідеологізованістю, нині маємо іншу крайність — намагання взагалі усунути ідейний момент з історичного дослідження, подати історію як сухий та позбавлений жодних емоцій перелік подій і фактів у хронологічному порядку. Вміння абстрагуватися від особистих переконань та уподобань в усі часи вважалося вершиною професійної майстерності кожного історика: ще римський історик Тацит претендував на те, аби «без гніву й пристрасті» описувати постаті й події історичного минулого. Проте найчастіше з цього нічого не виходило: історичній науці в силу своєї специфіки від самого початку судилося вийти за суто академічні рамки. Кожне знання несе на собі відбиток особистості, що ним володіє, тож усі галузі людського знання певною мірою суб'єктивні, особливо — суспільні, особливо — історія. Не так і далеко відійшли ми від радянських часів, коли на очах одного лише покоління історія переписувалася по кілька разів, а одні й ті самі історичні факти та події часом отримували цілком протилежні оцінки.

Часто йдеться про те, ніби частина представників сучасної української історіографії виявляє, м'яко кажучи, упередженість при дослідженні українських старожитностей, що полягає в невиправданому прагненні удавнити й звеличити українців та їхню історію. Доводиться чути і скептичні закиди, мовляв, знаємо ми ці дослідження з давньоукраїнської історії — знову напишуть, що трипільці — це українці, етруски — «это русские» і т. ін. Не вдаючися поки до суто наукової оцінки таких тлумачень (про них ітиметься у відповідних розділах цієї книжки), зазначимо, що нині ледь не кожна новаторська праця з давньоукраїнської історії відразу ж наражається на численні звинувачення у нефаховості, аматорстві, прагненні видати бажане за дійсне. Показово, що такі ж намагання, але вже з боку іноземних дослідників стосовно історії їхніх країн, сприймаються вже набагато спокійніше, а то й зовсім схвально-поблажливо (мовляв, молодець автор, справжній

патріот, і не біда, що з аргументацією не склалося, з ким не буває). І лише коли заходиться про вітчизняну історію, оцінки відразу набувають емоційного забарвлення й замінюються на звинувачення у «хворобливому націоналізмі». Аж дивно, наскільки важливою раптом стала вимога об'єктивності дослідження вітчизняної історії! Хотілося б вірити, що таке благородне прагнення зумовлюють суто наукові міркування. Майже закономірно: подібні звинувачення найчастіше лунають із вуст тих, хто сам далеко не завжди може похвалитися неупередженістю. Правду кажуть: небезпечна часом річ — давня історія. Вино не для слабких голів.

Нині справді ледь не кожен вважає себе знавцем у галузі історичного знання і має власний погляд на принципові проблеми вітчизняної історії. Вистачає й охочих покритикувати того чи того дослідника, ту чи іншу теорію або видання, хоча мало хто замислюється: а чи він сам компетентний у цих питаннях? Тож варто утриматися від звинувачень у нефаховості інших, коли ти сам нефахівець: залишмо цю справу історикам. Які, втім, і самі, мають не робити глузливі випади проти «аматорів», а науково заперечити їхні аргументи, якщо такі є. А найкраще — нарешті самим дати аргументовану та переконливу відповідь на важливі історичні питання, що їх норовлять розв'язати ті, хто не має для цього ані належних знань, ані кваліфікації.

Давньоукраїнська історія потребує нині першочергової уваги дослідників. І як пояснити, чому в молодій незалежній державі, де давня історія України перебуває у вкрай занедбаному стані, українські історики, аспіранти, студенти досліджують малоактуальні, вкрай вузькі по своїй суті й суспільно маловартісні проблеми? Тоді як наявні джерела дають унікальні можливості порушити чимало принципових питань давньоукраїнської історії. Сама суспільно-політична обстановка в країні вимагає перегляду основних засад вітчизняної історії. Без перебільшення, давньоукраїнська історична проблематика нині — чи не найперспективніша в науковому плані.

Проте найперше, що необхідно вже тепер — визнати саму можливість того, що наше уявлення про вітчизняну історію можна змінити ***в принципі***. Лише в такому разі є підстави сподіватися,

що те становище, в якому перебуває нині українська історія, поступово поліпшиться. Адже наш інтерес до неї не лише академічний. Не менш важливо, щоб український школяр та студент узяли в руки підручник правдивої української історії. Зрозуміло, на це потрібен час. А, можливо, у такій нелегкій та відповідальній справі не слід і надто поспішати. Бо ж ідеться не лише про те, що нашу давню історію необхідно досліджувати та вивчати. Вкрай важливо — як саме це буде зроблено.

* * *

Виявляти й критикувати слабкі сторони вітчизняної історичної науки, поза сумнівом, корисно й необхідно. Але усе це — лише слова без розроблення нових концепцій, методологічних засад, підручників, посібників, без провадження наукових досліджень. Самої лише критики сьогодні замало: заперечення або відкидання чогось вимагає альтернативи. Нині у цьому напрямі робляться лише перші кроки. Один із них — ця книжка, яку шановний читач тримає в руках.

Перед її автором відразу постало складне питання: з чого почати? Писати наукову працю з повноцінним науковим апаратом чи підручник, який би прислужився не лише вченим-історикам, а й учителям, а головне — учням і студентам? Наукових праць тисячі, але кому вони доступні, окрім самих науковців? З іншого боку, кожна наукова концепція, тим більше нова, незвична, перш ніж потрапити на сторінки підручника, має пройти необхідний шлях наукового визнання. Та й програми шкільного й інститутського курсів української історії істотно різняться від структури цієї книги. Тож було знайдено компроміс: створити науково-популярне видання з доступним викладом матеріалу, не переобтяжене посиланнями, науковою термінологією й історіографічними роздумами, яке водночас максимально науково розгляне проблеми давньоукраїнської етнічної історії, залучивши для цього необхідну аргументацію та джерела. Слід визнати, що складність частини матеріалу все ж вимагатиме від читача певної попередньої підготовки, а також уваги до проблем методології історичного дослідження; з іншого боку, і сама ця книжка

здатна відіграти таку підготовчу роль. Виклад має значною мірою полемічний характер, у даному випадку найбільш прийнятний для наближення до історичної істини.

Зазначимо відразу: та історична картина, що вимальовується в кінцевому підсумку, істотно різниться від традиційної. Це зумовлено не прагненням автора до оригінальності, а уважним і ретельним вивченням доступних сучасному неупередженому історикові джерельних та історіографічних матеріалів. Водночас ми не висуваємо жодних безапеляційних тверджень. Книжка лише містить певну сукупність інформації, яку допитливий та розважливий читач може інтерпретувати й самостійно, незалежно від авторських висновків.

P.S. Певно, не лише історик, а кожен науковець, досліджуючи якусь цікаву йому проблему, помічав, як логіка дослідження згодом виводила його на іншу проблему, тоді — ще на іншу, і так без кінця. Поступово в орбіту його наукових зацікавлень потрапляли все нові й нові аспекти, і часто справді вдавалося знайти відповіді на питання, які раніше можна було лише ставити. З іншого боку, чим більше при цьому опрацьовувалося джерел і наукової літератури, тим більшало — і то в геометричній прогресії — нових думок, припущень, версій, гіпотез. Доки зрештою не наставала гранична межа, коли без належного осмислення всього того подальший поступальний рух унеможливлювався. Виникала потреба бодай на трохи призупинитися, перевести подих, спробувати ще раз проаналізувати, підсумувати все.

Так виник задум написати цю книжку. У ній автор прагнув уникати однозначних оцінок і тлумачень, добре усвідомлюючи, що не всі джерельні резерви залучені й не всі наявні матеріали опрацьовані. А хіба не бувало так, що стаття чи розділ написані, науково вивірені й подані до друку — і раптом з'являється нова інформація, без якої твоя робота видається неповною. Але така вже специфіка історичного дослідження — безкінечний процес осмислення, редагування, оновлення історичної інформації, уточнення власних висновків. Вже при роботі над книжкою постало чимало нових питань та історичних проблем, про які напочатку

я і не здогадувався, але які також вимагали уваги. За належного методологічного підходу з'ясування навіть частини таких зв'язків занадто б затяглося в часі. І якщо автор усе ж наважився поставити завершальну крапку, то тільки тому, що інакше ця книжка ризикувала взагалі не побачити світ. Мине якийсь час, і нового історичного матеріалу побільшає настільки, що можна буде думати про нове, доповнене й уточнене видання цієї книжки.

Це перша авторська проба пера у форматі монографії, хоча деякі викладені тут думки й міркування публікувалися в журналі «Українознавство» останніх років. Природно, що в праці, яка охоплює кількатисячолітній період вітчизняної історії, годі осягнути навіть найбільш важливі її аспекти, а також уникнути окремих спірних положень. І все ж я спробував відповісти хоча б на частину запитань, бо на деякі з них поки що задовільної відповіді не знайдено. З іншого боку, чимало цікавих і важливих міркувань не увійшло до книжки лише тому, що аргументація їх видалася ще занадто слабкою, недостатньою, тож надто поспішні висновки могли скоріше зашкодити, аніж прислужитися справі. У цьому разі я вважав за доцільне бодай окреслити подальші пошуки в цьому напрямі. Хочеться сподіватися, що ця робота все ж заповнить деякі лакуни в знанні про нашу давню історію. А ще — послужить певною спонукою для інших дослідників, серед них і істориків-початківців, у їхньому зверненні до проблем вітчизняної історії.

P.P.S. Особлива вдячність моєму батькові, сходознавцю-індологу Степанові Наливайку, авторові монографій «Таємниці розкриває санскрит», «Індоарійські таємниці України» та «Українська індоаріка», а також низки статей з давньоукраїнської історії, які неабияк прислужилися цій роботі, і за тлумачний словничок давньоукраїнських назв та імен, укладений на моє прохання спеціально для цього видання. Слова вдячності хочу сказати і моїй мамі, Валентині Миколаївні, яка, певно, більше за всіх чекала того часу, коли ця книжка, нарешті, побачить світ. Безмежно вдячний я і своїй дружині Олені, синочку Дем'янку та донечці Соломійці за те натхнення, яке вони мені дарували, поки готувалася ця книжка.

Методологія дослідження давньоукраїнської етнічної історії

Вступ • Писемні джерела • Археологічні джерела • Типологічні коди в археології • Порівняльне мовознавство • Формули перерахунку звуковідповідників • Сатем і кентум • Глоттохронологія • Лінгвістичні джерела • Методологія ономастичних досліджень • Методологія етнонімних досліджень • Самоназви та іншоназви • Тлумачення деяких давньоукраїнських етнонімів • Пора нових етимологій • Історична гіпотеза • Міграціонізм і концепція різких змін населення • Елліноцентризм • Паніранізм • Українська індоаріка • Українознавство • Резюме

Стрімке зростання інтересу до вітчизняної минувшини, характерне для України двох останніх десятиліть, чинить злий жарт із давньоукраїнською історією. В умовах, коли академічна історична наука значною мірою скомпрометувала себе надмірною заідеологізованістю й однобічністю, а нове покоління

незаанґажованих істориків ще не сформувалося, виниклий вакуум в історичній науці заповнили дослідники, рід занять яких часто не мав нічого спільного з історією. На сторінках наукових і науково-популярних видань з'явилася розмаїта колекція всіляких гіпотез і теорій, що мали досить віддалений стосунок до історичної науки. Йшлося навіть не про те, що їх творили переважно не фахові історики — зрозуміло, що й диплом історика не завжди можна вважати за достатній та об'єктивний критерій професійності того чи іншого науковця. Звернення до давньоукраїнських реалій невідворотно загострило проблему методології історичного дослідження. До усвідомлення того, що давня історія України потребує невідкладного перегляду, долучилося й розуміння, що без вироблення вихідних засад, за якими розглядатимуться проблеми вітчизняної історії, відчутних успіхів у цьому плані сподіватися годі.

Побутує уявлення, що, на відміну від природничих наук, які нібито під силу лише вченим-фахівцям, для занять історією особливої підготовки не потрібно. Проте це не так. Професійний підхід до всіх без винятку гуманітарних дисциплін, серед них і історії, потребує не меншої, а в частині спеціальної літератури навіть більшої підготовки, ніж для багатьох природничих і технічних наук. Що ж до організації дослідження, то і тут історична наука мало чим відрізняється від тієї ж фізики чи математики — вона має і свою методологію, і систему доведення, і свої критерії та вимоги до наукової побудови, навіть формули, за якими історик визначає невідоме через відоме або оцінює науковість тієї чи іншої історичної конструкції. Як у геометрії кожна теорема, перш ніж її визнають, має бути доведена, так і в історичній науці кожна гіпотеза має отримати належне наукове обґрунтування. А це, певна річ, передбачає належний фаховий рівень дослідника-історика.

Водночас саме проблеми методології історичного дослідження найчастіше лишалися поза дослідницькою увагою. Нині в Україні важко знайти навчальний заклад, який готував би професійних істориків — не знавців історії, а саме істориків (бо між ними таки є різниця), озброєних основним інструментарієм

свого фаху. Водночас наукове й відповідальне дослідження давньої етнічної історії вимагає від історика залучення всього доступного арсеналу засобів, усієї сукупності джерел, кожен різновид яких (писемні, археологічні, лінгвістичні, етнографічні тощо) має і свою специфіку, і свою сферу застосування, і свою методологію. Аби досліджувати давню етнічну історію, замало бути лише істориком — потрібно бути ще й археологом, етнологом, антропологом, лінгвістом. Але це скоріше ідеальна схема, на практиці вкрай рідкісна — як правило, авторами узагальнюючих праць з етнічної історії виступають вузькі фахівці, які часто й не прагнуть вийти за межі вузькодисциплінарної специфіки.

Саме тому ми розпочинаємо цю книжку розділом про методологію історичного дослідження. Тема ця складна й розлога, і детальний розгляд її вимагав би значно більшої уваги й місця, ніж передбачено цим виданням. Проте завдання наше простіше й конкретніше: дати читачеві хоча б приблизне уявлення про сучасний стан методології досліджень з давньоукраїнської етнічної історії, а також запропонувати кілька методологічних порад, корисних як початківцям, так і тим, хто вже має власний науковий доробок. Ітиметься, зокрема, про історичну вартісність джерел, що їх має в своєму розпорядженні дослідник давньоукраїнської етнічної історії, про специфіку їх використання в історичному дослідженні, про систему побудови та обґрунтування історичної гіпотези, а також про ті резерви історичної інформації, що їх можна використати додатково. Сподіваємося, розділ знайде зацікавленого читача. Ті ж, кого менше цікавить, як саме історик отримує і потрактовує історичну інформацію, можуть цей розділ пропустити або ж повернутися до нього згодом.

Писемні джерела

Сучасне знання про вітчизняну давню історію базується переважно на джерелах писемних — найбільшій і, поза сумнівом, найважливішій частці історичних джерел. Так сталося, що вітчизняна історична (писемна) традиція склалася досить пізно

(або з певних причин до нас не дійшла), тож і основні відомості про нашу Батьківщину упродовж майже двох тисячоліть, починаючи з I тис. до н. е., ми черпаємо насамперед в іноземних авторів: давні греки, римляни, а пізніше візантійці, європейці, араби, скандинави залишили винятково цінну історичну інформацію про терени Давньої України. Зрозуміло, що опис Північного Причорномор'я найчастіше не був самоціллю для цих авторів, і більшість інформації про Давню Україну дається лише у зв'язку з тими подіями, які безпосередньо їх цікавили. Саме тому в давніх джерелах часто годі шукати відповідей на численні питання, що постають перед сучасним дослідником української старовини. Проте фрагментарність цієї традиції аж ніяк не підстава, аби нехтувати нею. Навпаки, за належної систематизації та впорядкування цих, начебто розрізнених і малозрозумілих відомостей, вони сукупно групуються в досить чіткі інформаційні блоки. Сотні місцевих етнонімів, історичні свідчення про походження та розселення народів і племен, тисячі людських імен і географічних назв, події політичної історії — все це за належного методологічного підходу здатне створити досить цілісну й загалом об'єктивну картину нашої давньої історії.

Окремо слід сказати про етнічні перекази, які у властивий лише їм своєрідний спосіб подають власне бачення етнічних процесів. Історики добре знають, що в давніх переказах під іменами прабатьків-епонімів часто постають цілі народи, а давньогрецькі міфографи й біблійні автори спробували навіть систематизувати подібні свідчення про більшість відомих їм стародавніх народів, змалювавши загальну схему їхнього походження та взаємної спорідненості. І хоча реальні етнічні процеси, певна річ, не вкладаються у прямолінійні свідчення епічних переказів, останні, вважають дослідники, загалом правдиво відбивають загальну лінію етноісторії і вже тому винятково цікаві для дослідника. Тож якщо з наукової точки зору цілком прийнятно досліджувати походження та етнічну історію народів на підставі, скажімо, Ветхого Завіту, така сама методика придатна і для переказів з берегів Чорного моря.

Інша річ, що методологія дослідницької роботи з давніми текстами часто-густо не витримує критики. Прагнення «підігнати» певні джерельні свідчення під власну історичну концепцію призводить до вибіркового принципу роботи з історичним джерелом. При цьому одні свідчення використовуються як аргумент, інші ж або замовчуються, або ж виправляються чи й відкидаються. Твердження, що той чи інший давній автор, мовляв, не досить обізнаний з об'єктом дослідження або взагалі «щось там наплутав» давно стало універсальним засобом історичної аргументації, своєрідною чарівною паличкою, здатною одним порухом зняти «незручні» запитання — воістину, якщо факти розходяться з гіпотезою, тим гірше для фактів. Тож і суперечності в нашій давній історії проявляються щоразу, коли бодай трохи заглиблюєшся в неї. Можна впевнено стверджувати, що на сьогодні свідчення давньої історичної традиції не лише належно не використані для реконструкції етнокультурних процесів у Давній Україні, а й виявляють суттєві (часто — принципові) розходження із тією картиною, що постає в підручниках і наукових працях з вітчизняної історії.

Сказане стосується і літописної інформації. Вже багато мовилося, що літописний матеріал більше, ніж будь-який інший, вимагає критичного ставлення до себе, бо літописи дійшли до нас не у первісному вигляді: вони неодноразово редагувалися, перероблялися, переписувалися відповідно до тогочасних політичних кон'юнктур. Уривчастість і неповнота літописних звісток дають можливість у кожну з них вкласти перше-ліпше тлумачення, залежно від уподобань певного дослідника. Та й про нашу давню історію ми судимо переважно з пам'яток київського літописання — жодного чернігівського літопису до нас не дійшло, а новгородські літописи взагалі непопулярні серед істориків, бо не вкладаються в традиційну версію руської історії. Водночас чимало дослідників вважають, що саме київські літописи найбільш тенденційні. Слід зважати й на розбіжності в літописних датуваннях, оскільки різні літописці послуговувалися різними системами літочислення. Механічне зведення всіх наявних датувань викликало величезну плутанину в хронології

Руської держави, яку не розплутано й досі: реальні події ігнорувалися, натомість з'являлися події вигадані.

Проте, мабуть, найважливіше те, що, на відміну від тієї ж фізики чи математики, де будь-яка теорія перевіряється звичайним математичним обрахунком або експериментом, в історичній науці джерела, на яких, власне, і базується історична теорія, у своїй сукупності переважно недосяжні не лише для широкого кола читачів, а й навіть спеціалістам. За всіх словесних реверансів стосовно якомога глибшого та повнішого залучення історичних джерел, мало хто з науковців на власні очі бачив бодай копії давніх історичних документів, не кажучи вже про їх оригінали. Лише одиниці з дослідників стародавньої історії володіють на належному рівні давніми мовами, тож змушені у своїх дослідженнях довіряти перекладам історичних джерел, сподіваючись на порядність та сумлінність своїх попередників. Та й навіть знання давньої мови зовсім не гарантує досліднику доступу до давнього документа. Що казати, коли навіть чимало руських літописів, публікація яких триває вже понад півтора століття, досі не видані, а Радзивілівський літопис, що вважається нині найдавнішим, побачив світ лише 1989 року. Ситуація з іноземними джерелами ще гірша: повного зібрання свідчень іноземних джерел про давню Україну досі не існує, а їх переклади та коментарі до них розкидані по надзвичайно рідкісних та спеціальних виданнях, опрацювати які — справа практично безнадійна. Водночас ті епізоди, що стосуються давньоукраїнської історії, цілком умістилися б у кількох томах.

У кожному разі, слід пам'ятати, що саме текст історичного джерела, яким би він не був, лишається для історика тією єдиною підставою, на якій він може зводити власну історичну побудову. Тож і відповідальне ставлення до джерела — визначальна вимога при роботі з писемною пам'яткою. Аналіз історичного джерела не має перетворюватися на редагування тексту; кількість виправлень має бути мінімальною, а кожне таке виправлення — виправданим і науково аргументованим. Лише в такому разі можна розраховувати, що історичні писемні дані будуть використані якнайповніше і якнайкорисніше для справи.

Археологічні джерела

Інша група історичних джерел — джерела археологічні. Їх цінність визначає сама специфіка археологічного матеріалу: з'являється можливість визначити географічно-просторові межі поширення археологічної культури, її часову належність, дізнатися більше про господарський уклад суспільства, побут і культурні традиції, час виникнення і характер давніх поселень. Аналізуючи пам'ятки матеріальної культури, можна зробити й певні висновки про соціальну структуру суспільства, відновити його міжнародні зв'язки (переважно торговельні) тощо. Вкрай важлива й та обставина, що для багатьох людей саме археологічні пам'ятки «унаочнюють» минуле, формують інтерес до старожитностей, до історії рідного краю і народу, а це вже чимало. Не слід, однак, вимагати від археології того, що їй невластиво і чого вона дати не може. Так, максимально ймовірної політичної та етнічної історії на суто археологічній основі встановити не можна. Важливо, що саме при реконструкції етнічних процесів використання археологічного матеріалу підпадає під ряд серйозних застережень, а «природна об'єктивність» археологічних джерел часто закінчується там, де їх починають інтерпретувати.

Почнемо хоча б із того, що «археологічний вік» давньої пам'ятки — величина доволі непевна. Основним критерієм для його визначення, а водночас і одним з основних методів археології є метод стратифікації. Він визначає порядок культурних шарів при розкопках і дає можливість визначити відносний вік знахідок (кажучи простіше, що лежить глибше, те й старше). Про абсолютні дати може йтися лише тоді, коли та чи інша знахідка співвідноситься з певною хронологічною епохою або подією (скажімо, монета якогось царя, час правління якого нам відомий); отже і всі інші предмети в одному культурному шарі з цією монетою вважатимуться сучасними їй. Якщо, скажімо, поряд із монетою знайдено ніж, він, швидше за все, матиме аналогічне датування. А якщо деінде знайдено такий самий ніж, то й він, а з ним і весь культурний шар буде віднесено до цього ж часу. Цей метод, з формального погляду начебто логічний,

вимагає, втім, украй обережного ставлення. Бо при неправильному чи недбалому ставленні може дати не лише відчутну похибку, а й призвести до хибного результату.

Щодо абсолютної хронології, то найбільш надійним нині методом, що дозволяє встановити абсолютні дати, є відкритий у середині XX ст. Уїлардом Франком Ліббі (США) метод радіовуглецевого аналізу, заснований на вимірюванні у давніх артефактах залишків ізотопу вуглецю (^{14}C), що має властивість з часом розпадатися. Однак у міру його використання з'ясувалося, що і він не завжди задовільний, а часто й собі дає відчутні похибки, тим більші, чим давніший об'єкт дослідження. Крім того, основна база вітчизняних археологічних даних створювалася і накопичувалася задовго до відкриття згаданого способу. Та навіть і тепер вітчизняні археологи чи то через матеріальні причини, чи просто «за інерцією» використовують його далеко не скрізь і не завжди.

Археологічні знахідки найчастіше об'єднують за спільністю однієї чи кількох виявлених деталей — скажімо, типом поховань чи кераміки. Цей так званий *метод типології* (класифікації ознак за типом) дає змогу визначити спорідненість або відмінність кількох археологічних культур, а отже, й рівень їх взаємодії. Так, якщо дві археологічні культури матимуть спільні типологічні ознаки, властиві лише їм, то можна зробити висновок про етнічну близькість творців цих культур. І навпаки, якщо культурний шар однієї археологічної культури перекритий культурним шаром іншої археологічної культури з принципово відмінними типологічними ознаками, можна виснувати, що мала місце зміна етносу. На засадах типології і стратифікації археологи вибудовують так звані *типологічні ланцюжки* тих чи інших предметів — кераміки, зброї тощо. Вони стають своєрідною «вимірювальною лінійкою», якою оцінюється кожна майбутня знахідка. Проте нерозробленість критеріїв подібності й відмінності археологічних фактів — найслабша ланка теоретичних побудов археологів; це, разом із недосконалими класифікаціями, і зумовлює часту довільність та суб'єктивність археологічних висновків.

Використання археологічних матеріалів для етнічних реконструкцій часом ускладнюють самі археологи. Це стосується, зокрема, осмислення археологічного матеріалу за ізольованими археологічними культурами, що штучно розчленовує етнічні процеси та позбавляє їх необхідної динаміки. Сам термін *археологічна культура*, центральний в археології, досі не має задовільного визначення, як немає єдності серед дослідників і в питаннях методології виокремлення археологічних культур. Водночас цей термін так прижився в історичній науці, що самі науковці не завжди пам'ятають, що *археологічна культура* — суто наукова категорія, задіяна лише в сфері археологічного знання. Археологічна культура не існує як історична реальність, вона — лише наслідок логічних операцій дослідника, який упорядковує та інтерпретує наявну археологічну інформацію за певними, інтуїтивно обраними чи теоретично визначеними правилами. Ще одним, цього разу термінологічним ускладненням є сам принцип означення археологічних культур, коли одні з них отримують наукове найменування за географічним місцем перших розкопок, інші — за особливістю матеріальних пам'яток, треті — за назвами народів, імовірних носіїв цієї культури. Зв'язок назви археологічної культури з певним географічним об'єктом дезорієнтує дослідника, заважає адекватно підійти до тлумачення матеріальних пам'яток, надто коли при подальших дослідженнях, як іноді буває, даний географічний об'єкт виявляється периферійним по відношенню до археологічної культури загалом. Невиправдане, як на нас, й етнонімне називання археологічних культур. Так, скажімо, вже давно і міцно в археологічну літературу увійшов термін «кімерійська археологічна культура» на позначення матеріальної культури передскіфського населення Північного Причорномор'я, хоча належність її історичним кімерійцям так ніколи й не була доведена. Аналогічно термін «скіфська культура» постав як історичне осмислення синхронних їй згадок про скіфів в історичних джерелах VII–IV ст. до н. е. Такий принцип називання, вочевидь необґрунтований, лише гальмує подальші наукові дослідження, бо хто ж іще може бути носіями скіфської культури, як не скіфи? Водночас, зважаючи на сучасний стан

знань зі «скіфської проблеми», таке ототожнення видається невиправдано поспішним.

Специфіка археологічного матеріалу та, що археологічні культури історично безіменні, їх не можна відразу прикласти до етносів, а про етнічну належність носіїв тієї чи іншої археологічної культури можна говорити лише гіпотетично. До речі, у більшості методологічних робіт (серед них і тих, автори яких археологи), питання співвідношення археологічної культури та етносу розв'язувалося переважно негативно. Самі археологи часто намагаються уникнути прямої прив'язки давніх культур до писемно засвідчених етнічних утворень і оперують умовними назвами — *ямники*, *зрубники*, *черняхівці*, *трипільці* тощо. Така «підміна», до певної міри виправдана, має й істотну ваду, бо з часом ці умовні назви стають звичними й починають вживатися паралельно з етнонімами, що вносить додаткову термінологічну плутанину.

Жодну з численних спроб накласти археологічну карту Давньої України на карту етнічну не можна нині вважати достатньо переконливою. Строката суперечливість етнічних визначень у сучасній археології, окрім нерозробленості методології таких досліджень, вказує на їх значний суб'єктивізм. Важко назвати хоча б одну археологічну культуру, щодо якої археологи мали б одностайну думку: до кожної з них, за уподобанням дослідника, довільно прикріплюється перший-ліпший етнічний ярлик. Нерозробленість методики співвіднесення археологічних культур з давніми етносами змушує дослідників знову й знову вирішувати те чи інше конкретне питання у взаємних дискусіях — і не завжди вдало. Скажімо, черняхівська археологічна культура в Україні традиційно вважається витвором п'яти різних народів: готів-германців, сарматів, скіфів-іранців, фракійців і протослов'ян. Водночас цілком очевидно, що задіянню археологічних матеріалів для реконструкції етнічних процесів мало б передувати створення ґрунтовної теоретичної бази. Дослідник має чітко уявляти, як саме етнічна інформація матеріалізується в предметах, що доходять до нас у вигляді археологічного матеріалу, які ознаки матеріальної культури слід вважати етнопоказовими. Без цього

пошуки критеріїв визначення археологічних культур, не кажучи вже про ототожнення їх із конкретними етносами, не вийдуть за межі суб'єктивних уявлень.

Проте, мабуть, найбільша проблема археології та, що вона намагається будувати власні висновки відповідно до традиційної версії вітчизняної історії. Так, якщо прийнято вважати, що на початку I тис. до н. е. скіфи витіснили з Північного Причорномор'я кімерійців, то й археолог у цьому ареалі і в цьому часовому відтинку шукатиме дві археологічні культури, що змінили одна одну. І коли він їх виявить, то вони, найпевніше, й будуть приписані скіфам і кімерійцям. Або, скажімо, вважається, що готи — народ германського походження, який близько II ст. н. е. прибув зі Скандинавії до Північного Причорномор'я. Отож, якщо в Північному Причорномор'ї буде знайдено археологічну культуру з рисами, подібними до культур Північної Європи, то вона, найімовірніше, буде ідентифікуватися як готська. А якщо між Балтійським і Чорним морями будуть виявлені схожі археологічні пам'ятки, то на їх основі буде реконструюватися і ймовірний шлях готів до Північного Причорномор'я.

А тепер уявімо ситуацію, коли історична наука з певних причин (наприклад, введене в обіг нове історичне джерело) змінює бачення певних історичних подій, скажімо, доходить висновку, що скіфи зовсім не витісняли кімерійців, а готи — ніякі не германці, а споконвічні мешканці Причорномор'я. Цілком очевидно, що в такому разі вся ця складна археологічна побудова розвалиться. Археолог муситиме шукати нові археологічні культури, які можна ототожнити в даному разі з кімерійцями, скіфами й готами, а культури, що доти вважалися належними їм, виявляться, по суті, нічийними. А якщо таких культур десятки й сотні? І де певність, що в майбутньому історична наука знову не змінить своєї думки? Так, до речі, вже було, коли з розвитком точних наук і відкриттям радіовуглецевого методу археологи мали уточнювати традиційне датування археологічних культур і знахідок, а зрештою і суттєво переглядати свої попередні висновки. Причому в деяких випадках такі корективи мали принциповий характер.

Тож слід завжди пам'ятати про умовність археологічних висновків, особливо коли йдеться про етнічну історію. Ми анітрохи не занижуємо ролі й цінності археологічних джерел: тут ідеться скоріше не про археологію, а про історію. Бо та схема етнічної історії Давньої України, з якою сучасна археологічна наука намагається співвідносити свої висновки, не витримує жодної критики. І ті невдачі, що їх досі зазнавали археологи при археологічній ідентифікації тих чи тих етнічних спільнот — найперше і найпевніше свідчення того, що сам об'єкт пошуку визначався хибно. Давньоукраїнська теоретична (кабінетна) археологія нині взагалі малоперспективна без належного попереднього осмислення літературно-історичної традиції. Тож і вивчати проблеми етнічної історії Давньої України має найперше історик, а не археолог.

З огляду на наведені міркування у цій книжці ми свідомо не залучаємо ширше археологічних даних, що стосуються питань етнічної історії Давньої України. Перебудова історичних концепцій закономірно призведе до перегляду висновків археологічної науки, а нові підходи до розв'язання більшості історичних проблем, базовані на критичному аналізі писемних і мовних матеріалів, окреслять для археологів нові завдання, вирішення яких потребуватиме і зусиль, і часу. Сподіваємося, це дасть змогу зрештою подолати плутанину в безлічі археологічних культур і знахідок, що постала через прагнення узгодити результати археологічних розкопок з історичною традицією, вірніше, з не надто вдалими спробами інтерпретувати цю традицію.

Типологічні коди в археології

В археології діє проста істина: що більше минає років, то більшає археологічних фактів. Минулися часи, коли археологічне дослідження засновувалося на одиничних фактах і спостереженнях: щоп'ятнадцять-щодвадцять років обсяг археологічного матеріалу щонайменше подвоюється, а тому жодні

археологічні авторитети та використані ними факти півстолітньої давнини вже не діють. Проблемою сучасної історичної науки може стати швидше не нестача, а надмірність речових джерел, коли внаслідок інтенсивних розкопок накопичується значний польовий матеріал, який украй складно опублікувати без втрати інформації і ще важче узагальнити. І хоча для останніх десятиліть властиве використання дедалі точніших та ефективніших методів пізнання, темпи накопичення матеріалу все ж істотно випереджають розвиток методик, покликаних інтенсифікувати його дослідження. Саме тому нині як ніколи актуальне питання про перехід до поглибленого аналізу, вироблення чутливих, тонких та об'єктивних пізнавальних прийомів, які дадуть змогу отримати з наявного матеріалу максимум інформації.

На відміну від так званої «польової археології», інша стадія археологічного дослідження — *кабінетна* або, як іноді кажуть, *теоретична археологія* — протікає у багато чому непрозоро, а питання, пов'язані з «археологічною кухнею», здебільшого не виносяться на широкий загал. Проте «кустарний» метод археологічного дослідження, коли його результат залежить лише від здатності того чи іншого вченого зберігати в пам'яті більшу або меншу кількість пам'яток і від його «чуття» вловлювати зв'язки між ними, в сучасних умовах, безумовно, застарів. Нічия пам'ять вже неспроможна зберегти інформацію про всі накопичені досі матеріали, тож і загальна картина, що постає внаслідок такого дослідження, наперед неповна. А до того ж має ще один істотний недолік — її не можуть перевірити колеги по цеху, які або мають брати її на віру, або знову-таки оцінювати її точність на підставі власного «чуття».

Можливий вихід із становища — створення більш суворої формалізованої процедури дослідження масового археологічного матеріалу через розробку кодів, коли для опису кожної археологічної пам'ятки використовується деталізований код. Суть його полягає в детальному розчленуванні артефакту (археологічної пам'ятки) на ознаки й упорядкування останніх у вигляді відкритих списків. Така класифікація набагато точніша та

об'єктивніша, значно економить час, а головне — весь археологічний матеріал стає доступним для дослідження, зокрема й через залучення сучасної комп'ютерної техніки.

Зрозуміло, такий підхід вимагає коректив у самій методології археологічної науки в бік її математизації та кібернетизації, а заміна принципів дослідження вимагатиме від науковців не лише суттєвої психологічної перебудови, а й набуття нових знань. Водночас археологія — вже традиційно гуманітарна наука, а сучасна гуманітарна освіта переважно не дає навіть початкових навичок роботи в цьому ключі. Мабуть, почасти через це значна частина археологів усе ще лишається прибічниками традиційних способів дослідження і не відчуває особливої потреби шукати нові пізнавальні прийоми. Та й серед прихильників формалізації археології багато в чому немає одностайності й ведуться гострі суперечки з різних конкретних проблем. Але в кожному разі це та ціна, яку необхідно заплатити, аби археологія вийшла на якісно новий рівень.

Порівняльне мовознавство

Наприкінці XVIII— на початку XIX ст. родоначальники класичної індоєвропеїстики Уільям Джонс і Франц Бопп дійшли висновку, що різні на перший погляд мови можуть сходити до спільної давньої основи. Згодом було виокремлено індоєвропейську групу мов, до якої на підставі мовної спорідненості увійшли санскрит, давньогрецька, латина, слов'янські, балтійські, іранські, германські й деякі інші мови. Така мовна спорідненість, на переконання дослідників, могла пояснюватися лише тісним зв'язком народів-носіїв цих мов у далекому минулому, й не тільки на мовному рівні. Зв'язки між окремими індоєвропейськими народами справді дедалі виразніше простежувалися в їхньому побуті, світогляді, віруваннях.

Теза про спільне походження індоєвропейських мов стала науковим фундаментом тієї галузі історичної науки, що отримала назву *порівняльне мовознавство* (або *прикладна лінгвісти-*

ка). Аналіз словникового запасу різних мов, виявлення загальних фонетичних закономірностей через співставлення лексики стали відтоді важливим і надійним критерієм навіть для принципових історичних висновків. Певна річ, складний процес розвитку мов, кожна з яких формувалася в особливих історичних умовах, по-своєму відбився на словниковому запасі, на специфіці їх граматики й фонетики. І все ж ці зміни не були випадкові, хаотичні, у них простежується загальна закономірність, яку можна й необхідно виявляти. Саме це і вивчає порівняльне мовознавство.

Успіхи в цій сфері виявилися настільки значними, що нині жодна концепція етнічної історії не може вважатися переконливою і достовірною, якщо вона не враховує думку порівняльного мовознавства. Це природно, адже саме лінгвістична аргументація є визначальною у питаннях мови, отже, й етносу: якщо нічого не відомо про мову народу, всіх інших даних замало для визначення його етнічної належності. Лінгвістичні дані за належного методологічного підходу часто набагато змістовніші й істотніші, ніж свідчення писемних чи матеріальних джерел, що ними зазвичай оперує історик чи археолог. А при цьому й найбільш об'єктивні, бо відображають природний процес розвитку мов. А отже, на відміну від історичних документів і археологічних знахідок, значно менше піддаються суб'єктивній оцінці дослідника.

Формули перерахунку звуковідповідників

Найперше, що необхідно для правильного витлумачення назви – очистити її від зайвих нашарувань, визначити її початкову форму. Часто це зробити непросто, надто тоді, коли назва чи ім'я дійшли до нас в іншомовній передачі. Для давньоукраїнської історії це особливо актуально, бо переважна більшість ономастичного матеріалу відома нам саме від іноземців. Природно, іноземні автори передавали чужі й малозрозумілі

їм назви засобами власної мови, а вона далеко не завжди могла адекватно передати початкове звучання. Мовознавці з'ясували, що кожна мова, передаючи іноземне слово, спотворює його, підлаштовує до власних фонетичних особливостей. Зокрема, у давньогрецькій мові відсутній звук *в*, тож грецькі автори мусили передавати його інакше, найчастіше — через *м* (так, Костянтин Порфирогенет у X ст. називає Новгород *Немоґардас*). Або, наприклад, *r* у санскритських словах відповідає *в-л-у* у слов'янських та *l* у грецькій мовах: так, санскр. *vrik* «вовк» відповідають укр. *вовк*, рос. *волк*, серб. *вук* і грец. *lik* (початкове *v* у грецькій відпало, бо, як йшлося вище, такого звуку ця мова не знала). Індоарійське початкове *с-* в іранських мовах стає *х-* (*сома-хаома*, *асура-ахура*), а початкове іранське придихове *h* у грецькій втрачається (іран. *Хінду* — інд. *Сіндгу* — грец. *Інд*). Ім'я мідійського царя, первісно *Хува-хшатра*, давньогрецька передає як *Кіа-ксар*; водночас ассірійська форма цього імені — *Ума-кіштар*. Отже, іранське *ху-* грецька передала як *кі-*, а іранське *-ва* в ассірійській передачі *-ма*. Ім'я перського царя Дарія, в оригіналі *Дарая-вахуш*, еламські написи передають як *Дарія-махуш*, *Дарія-муш*. У вавилонських документах трапляється написання цього імені як *Дарімуш*. Те саме бачимо з іранськими іменами, які мають індійські відповідники: іран. *Вахука* (санскр. *Васука*) в аккадській передачі — *Умакуш*, іран. *Вахукріт* (санскр. *Васукріт* — наприклад, у ведійського мудреця-ріші, автора деяких гімнів «Ріґведи») має ассірійську форму *Макірту*.

Враховуючи фонетичні особливості тієї чи іншої мови, а також маючи історичні (підтверджені джерелами) приклади того, яких змін зазнавало певне слово (назва, ім'я) при передачі тією чи іншою мовою, дослідники-лінгвісти склали формули перерахунку звуковідповідників — вони допомагають визначити, як те чи інше слово могло передаватися іншою мовою. Про стовідсоткову точність тут не йдеться, адже наші знання про глоттогенез (розвиток мов) ще неповні й недосконалі, однак враховувати цей момент украй важливо, аби значно певніше визначити первісне звучання слова, отже, і його значення.

Така реконструкція набуває вирішального значення саме для етнічної історії, оскільки з'ясування того, якою мовою говорив народ, у багатьох випадках рівнозначне з'ясуванню його етнічної належності.

Сатем і кентум

Проаналізувавши індоєвропейські мови, мовознавці поділили їх на дві умовні групи — *сатем* і *кентум* (*сатем* «сто» іранською, а *кентум* — латиною). До першої групи увійшли індоіранські, слов'янські й балтійські мови, до другої — грецька, латина, романські й германські мови. Відмінність між двома групами суто лінгвістична: звук *с* групи сатем відповідає звукові *к* групи кентум. Тож замість, скажімо, індоарійського, іранського чи слов'янського *с* у латині й грецькій маємо *к*: укр. *серце*, рос. *сердце*, латис. *сірдіс*, вірм. *сірт* — грец. *кардіа*, лат. *кор(діс)*; укр. *десять*, санскр. *даса* — грец. *дека* тощо.

Глоттохронологія

Твердження про спільне походження мов закономірно привело і до висновку про те, що чим ближчі за походженням мови, тим більше в них збігів у базовій лексиці. І навпаки: дві мови матимуть тим більше спільної лексики, чим довше вони колись проіснували поряд і чим пізніше їх історичні долі розійшлися. Так, скажімо, індоєвропейські мови загалом мають близько 30% збігів, тоді як балто-слов'янські або германські — вже 80–90%. За приблизними підрахунками мовознавців, за 1000 років словниковий запас мови змінюється в середньому на 28% і ще на 10–15% за кожне наступне тисячоліття. Тож за відсотком лексичних збігів у споріднених мовах можливо встановити приблизний час їх розділення, визначивши загальну схему еволюції мов і народів — носіїв цих мов. Цей метод отримав назву *глоттохронологія*.

Лінгвістичні джерела

Лінгвістичний матеріал з давньоукраїнської історії — насамперед ономастика. Вона включає назви народів (етноніми), географічних об'єктів (топоніми), річок та інших водних об'єктів (гідроніми), імена й прізвища (антропоніми), які сукупно становлять винятково важливу групу джерел. Її цінність зростає ще й тому, що подібні назви, як правило, надзвичайно стійкі в часі й довго лишаються незмінними. Особливо це стосується гідронімії, своєрідної *topographia sacra* (священні найменування), що не змінюється століттями й тисячоліттями. Саме тому географічна карта — одне з найкрасномовніших джерел для дослідника етнічної історії. Більше того, до давнього ономастичного матеріалу цілком закономірно долучаються сотні й тисячі навіть сучасних українських (і не лише українських) географічних назв та імен (прізвищ) людей, значна частина яких, поза сумнівом, сходить до глибокої давнини. Цього матеріалу настільки багато, а науково опрацьовано його так мало, що нині ономастичний матеріал без зайвих застережень можна вважати чи не найбільш перспективною для давньоукраїнської історії групою джерел.

Методологія ономастичних досліджень

Цілком очевидно, що вміле використання мовного матеріалу не лише додає наукової ваги історичному дослідженню, а й може стати вирішальним для наукової долі тієї чи іншої гіпотези. І навпаки, хибне тлумачення певної назви веде до конструювання непотрібних побудов і штучних концепцій, які ще більше ускладнюють та заплутують і так непросту ситуацію у цій галузі. Зайве доводити, що оволодіння технікою історичного дослідження передбачає й опанування методології роботи з давнім ономастичним матеріалом. Чудово, якщо дослідник етнічної історії володіє кількома мовами, та ще й давніми, проте лише

цього замало. Часто забувається, що етимологічні студії вимагають серйозної попередньої підготовки, тож і методологія таких досліджень часто вкрай проста — на слух, коли етнонім або назва зводиться до першого-ліпшого сучасного і зрозумілого слова, що видається авторові фонетично найбільш близьким до тлумаченого. Лишається підібрати невибагливе пояснення — і справу зроблено. Про те, що тлумачення назви в такому разі може бути далеким від первісного, справжнього, певно, говорити зайве. Тож не має дивувати, що й нині переважна більшість давньоукраїнської ономастики переконливо не пояснена або пояснена хибно. А про ненадійність наявних етимологій красномовно промовляє їх кількість.

Коли маєш справу з давніми назвами, слід зважати, що відомі нам форми не завжди схожі на початкові, які несуть у собі певний зміст: саме це найчастіше й заважає дослідникові правильно пояснити ту чи іншу назву. Незрозумілі, непрозорі назви — вдячне джерело для народної етимологізації, для переосмислення слова до звичної, знайомої фонетичної норми. Незрозумілу назву людська свідомість прагне звести до співзвучної і прозорої, аби та стала зрозумілою: це цілком природний людський порух — намагатися пояснити незрозуміле, затемнене. Таке прагнення помітне вже в найдавніших авторів, що «пояснювали» незрозумілі назви саме в такому дусі. Скажімо, назву ***амазонки*** давні греки етимологізували як «безгруді» (від грец. ***а*** — заперечна частка та *mazos* «груди»), назву ***саки*** пов'язували з давньогр. *сакос* «щит», бо мовляв ті носили щити, а етнонім *савромати* тлумачили як «ящіркоокі», бо він нагадував грекам їхні слова *савра* «ящірка» й *омма* «око». Тоді як справжній зміст цих етнонімів не має нічого спільного зі згаданими поясненнями. Саме до «народної етимології» слід віднести й добре відомі тлумачення багатьох літописних назв — *поляни*, *древляни*, *сіверяни*, *кривичі* та ін. Як і традиційні спроби тлумачення назв *Україна* і *Русь*. Про них мова попереду, а тут лише зазначимо: якщо вже в давні часи початковий зміст назви збляк, то нині тим більше тлумачити такі назви слід вкрай обачно.

Навіть при дотриманні всіх методологічних норм дізнатися початкову форму слова вдається далеко не завжди, найчастіше досліднику щастить лише більш-менш наблизитися до неї. Навіть якщо первісна форма слова відома, його ще слід належно витлумачити, проетимологізувати. А буває так, що одне й те саме слово (надто одноосновне) по-різному тлумачиться з різних мов, а часом і в одній мові має кілька значень. Тоді на дослідника лягає ще й відповідальність за вибір тлумачення. Не останню роль тут відіграє і така нематеріальна категорія, як інтуїція дослідника, загалом виправдана, якщо зіперта на суму історичних знань та інтелектуальний потенціал науковця. Навіть якщо, здавалося б, альтернативи запропонованій етимології немає, кожне тлумачення має проводитися строго науково. Надто ж коли має місце перерахунок звуків: кожна фонетична зміна має бути лінгвістично обґрунтована. Тож краще утриматися від бездоказових тверджень, які потім важко чи й неможливо відстояти: дослідник-етимолог має відчувати відповідальність за власні тлумачення, бо висловити гіпотезу — замало, треба ще вміти й могти відстояти її.

Методика ономастичних досліджень передбачає й деякі інші вимоги, з якими, на жаль, дослідники не завжди рахуються. Так, скажімо, динаміка етнічних пересувань відбивається в топоніміці непрямо: зосередження однорідних назв характеризує якраз зони експансії, колонізовані райони, зони міжетнічних контактів, а зовсім не початкову територію, яка, за логікою, має давати нечітку, змазану картину, а не спалах. Крім того, жодна назва не аналізується окремо, а досліджується у груповій належності до інших назв у межах вужчої або ширшої локальної території. Відмова від епізодичних, поодиноких етимологій — провідна вимога мовного аналізу в ономастиці. Інше класичне науково-теоретичне положення — шукати ключ до розв'язання ономастичних (і не тільки) проблем і за межами регіонів, де вони виявлені: давня етнічна історія часто непередбачувана. Завдання лінгвіста, безумовно, істотно полегшує і знання історичних умов, у яких відбувався мовний розвиток.

Методологія етнонімних досліджень

Дослідник давньої етнічної історії постійно має справу з етнонімом — назвою народу. Зрозуміло, що від правильного тлумачення етнічної назви, від правдивого розкриття її значення залежить успіх будь-якого дослідження з етнічної історії. Це особливо актуально для найдавнішої історії, коли саме етнонім часто виступає як найважливіший критерій ідентифікації етносу, а то і як єдиний достеменний його мовний показник. У цьому разі жодна версія етнічної історії, якщо вона задовільно не пояснює етнонім, не може вважатися переконливою. Саме тому зростає роль етнонімних досліджень, і від них значною мірою залежить доля тієї чи іншої історичної реконструкції.

Водночас, ситуацію в цій сфері важко назвати задовільною. З-поміж десятків і сотень робіт, присвячених проблемам етимологізації етнонімів, важко знайти бодай кілька вартісних досліджень, які б безпосередньо торкалися питань методології. Спроби істориків і мовознавців ввести етнонімний матеріал у науковий обіг мають розрізнений і випадковий характер, а довільне розуміння сутності етнічних процесів і методів роботи з етнонімічною назвою призводить здебільшого до цілковито ненаукових висновків, частих на сторінках підручників і наукових праць. Водночас саме методологічний момент мав би стати визначальним у таких дослідженнях. Що таке етнонім? Яка інформація приховується в ньому? Чи існують закономірності в постанні етнічних назв? Ці та інші запитання слід з'ясувати, перш ніж братися до етимологічних студій.

Самоназви та іншоназви

Поняттям *етнос* традиційно означують *«стійку сукупність людей, що історично склалася на певній території, має стабільні особливості мови й культури, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), фіксовану в самоназві (етнонімі)»*. Підкреслимо: йдеться про

самоназву, а не про етнонім — назву етносу взагалі. Таке найменування засвідчує, що етнос усвідомлює свою особливу єдність і відмінність від інших подібних спільнот. Етнічне самоусвідомлення й етнічна назва взаємопов'язані, вони вважаються необхідними ознаками етносу й часто достатні для його ідентифікації.

Для етнонімних досліджень визначальним є поділ етнонімів на дві принципово відмінні групи: *самоназви* (або *ендоетноніми*) — назви, що ними означує себе сам народ, напр., *рома* (цигани), *картвели* (грузини), *елліни* (греки) та *іншоназви* (або *екзоетноніми*) — назви, дані народу іншими народами, скажімо, сусідами, напр., *німці* (самоназва *дойче*), *черкеси* (*адиги*), *осетини* (*ірон*) тощо. На цей поділ дослідники часто-густо не зважають, а даремно, бо природа постання цих обох етнокатегорій принципово відмінна, як відмінне й коло значень для само- та іншоназв. Адже самоназва народу — не просто означення етнічної спільноти, за нею завжди стоїть більше, ніж просто сукупність людей. Етнонім-самоназва відбиває певний рівень суспільної свідомості: ідентифікуючи себе, народ обмежовує свою культуру, свій етнокультурний простір, означуваний як *свій*, *рідний*, *дружній*, *культурний*, *праведний*, *упорядкований* тощо. Йому протиставляється простір *інший*, *чужий*, *ворожий*, *нецивілізований*, *некультурний*, *неправедний*, *хаотичний*. А тому й самоназвою народу, його найменням не стає перше-ліпше слово. Ім'я — не просто слово: жодна галузь етнічної самосвідомості не видається настільки сакралізованою, як ім'я. Можливо, у XXI ст. погляд на функцію імені дещо змінився порівняно хоча б із XIX ст., однак ще й сьогодні батьки часто прискіпливо добирають ім'я дитині, щиро вірячи, що саме ім'я визначатиме її долю. Те саме правомірно віднести й до назви народу.

Отже, етнонім-самоназва, відбиваючи етнічну самосвідомість, містить певну соціально значиму інформацію, тож і коло прийнятних значень для самоназв обмежене. Які ж це значення? Прості означення на взірець *ми*, *люди*, *народ*, *наші*, *свої*, *всі*, інформація-характеристика про особливі якості, якими наділяє себе етнос: сила, відвага, мужність, геройство, непереможність, слава. Або інформація про щось із системи морально-етичних

цінностей етносу, його світоглядно значущі орієнтири. Це можуть бути й числівникові назви, що позначають число родів або племен у племінній групі чи союзі. Етносамоназва може сходити й до певної особи, міфічного чи реального родоначальника етносу — *епоніма*, хоча тоді вимагає тлумачення й саме ім'я-епонім. Немає лише зі зрозумілих причин самоназв за ознакою спільного трибу життя з якимось іншим народом. Теоретично можливі й інші варіанти постання самоназв, але зазначимо знову: визначення етноніма як самоназви має поєднуватися із закладеним у ній високим соціальним змістом (зрозуміло, як на людину стародавню, не сучасну). Саме таку інформацію і слід найперше шукати в етнонімі. Тоді з'ясовується не лише те, чи етнонім — самоназва, а й розв'язується проблема походження етносу і його мовної приналежності, бо ж, природно, самоназивав себе народ рідною мовою.

Якщо самоназва вирізняє етнос у власному баченні, то іншоназва вирізняє його в баченні іншого етносу. Втім, іншоназва часто промовляє не так про означуваний нею народ, як про самого творця і користувача іншоназви. Адже іншоназви (як і самоназви) насамперед дають можливість народові, носієві мови, відмежувати, вирізнити, виокремити себе. Семантичний арсенал для іншоназв набагато ширший, і тут важче дати певнішу типологію. Це може бути географічна ознака, особливості матеріальної культури, звичаїв, світогляду, релігії, трибу життя, риси характеру, вказівка на певні історичні події чи якась інша ознака, властива означуваному народові (певна річ, з точки зору народу, що називає). Іншоназвою може бути й запозичена самоназва, потрактована з погляду тієї мови, яка цю самоназву задіяла.

Тлумачення деяких давньоукраїнських етнонімів

Ігнорування елементарних методологічних засад при роботі з етнічною назвою зумовило те, про що вже йшлося: переважна більшість давньоукраїнських етнонімів (та й ономастики

загалом) переконливо не витлумачена. Прикладів не бракує. Так, назву *сівери* найчастіше пов'язують з фонетично близьким *север*, а самих сіверів етимологізують як «північних», тобто тих, які мешкають «північніше» когось. Проте таке тлумачення — та сама «народна етимологія». Адже означення сіверів як «північних» закономірно передбачає протиставлення їм якихось «південців», виходячи з так званого «принципу ряду», суть якого та, що подібні назви виникають не поодинці, а в низці взаємопов'язаних назв. Однак літописна традиція ніяких «південців» сіверам не протиставляє. Самі сівери, як нескладно переконатися, зовсім не жили північніше інших літописних племен. Скоріше навпаки: з-поміж східних слов'ян вони — чи не найпівденніші. По-друге, слово *північ* у літописні часи означувалося як «полунощь», а не «север». По-третє, для етнонімів-самоназв взагалі невластиве означування за сторонами світу. Та й літопис подає форму *сівер*, *сіверо*, отже, у множині буде *сівери*, не *сіверяни*.

Схожа ситуація і з етнонімом *українці*, що його й досі часто тлумачать як «окраїнні». Мовляв, українці мешкали *«біля самого краю області, освоєної осілим землеробським населенням, далі якої простягалося «дике поле»»*. Проте не зовсім зрозуміло, що це за землеробська область, «окраїною» якої є Україна, і чому пояснення етноніма прив'язане саме до землеробства, хоча безпосередньо з назви це не випливає? А зважаючи на властиву кожному етносові схильність до етноцентризму (ми — центр, інші — периферія), подібні тлумачення етнонімів як самоназв взагалі неприйнятні, бо народ ніколи не назове сам себе «північним» або «окраїнним».

Не слід шукати самоназви і серед етнонімів з «топографічним» змістом основи: серед них — *древляни*, *поляни*, *дреговичі* (нібито від *дрегва* «болото»). На переконання дослідників, природніше припустити походження таких назв іззовні, адже територія, яку займає народ, характеризує населення не в його власних очах, а ніби з боку. Так само неприйнятні пояснення деяких етнічних назв із топонімів (*руси* від річки *Рось*, *бужани* від річки *Буг* тощо). Адже етнонім не похідний від топоніма:

людина сама називає той чи інший географічний об'єкт, а не називає себе за ним. Приймаючи такі тлумачення, слід визнати (й спробувати довести) принаймні кілька посилок: що доти народ не мав назви взагалі або, прийшовши до певної річки, з якихось причин (яких?) її змінив; що доти цю річку вже хтось назвав (адже річки хтось таки називає). Як і з'ясувати: а що, власне, означає цей гідронім, бо наявність двох споріднених слів ще не означає, що одне з них неодмінно походить від іншого. Навпаки, часто споріднені слова мають саме незалежне походження, хоча й походять від спільної основи. З наукового погляду взагалі доволі небезпечно робити глобальні історичні висновки, спираючись лише на вірогідний факт мовного запозичення. Так, скажімо, існує припущення про зв'язок назв *Русь* і *Рось*. Що це може означати? Лише те, що в обох назв — спільний попередник. Але це зовсім не означає, що одна назва неодмінно похідна від іншої. І виводити назву *Русь* від річки *Рось* з методологічного погляду неприйнятно так само, як і чинити навпаки. Водночас мовний та історичний зв'язок обох цих назв незаперечний.

Та ж «народна етимологія» — і в зведенні етноніма *руси* до слова «русяві», назви *половці* до «полові», «світло-жовті» (нібито за кольором волосся), назви *кривичі* — до прикметника *«кривий»* тощо. Вже йшлося, що ім'я покликане нести соціально значиму інформацію, засвідчувати високий статус, тобто виконувати функцію, притаманну імені. Певно ж, ані колір волосся, ані інші фізіологічні ознаки такої інформації не несуть. А тому й не можуть бути визначальними для творення самоназви народу.

Певно, немає особливої потреби продовжувати цей перелік, бо чи не кожна давня назва може його доповнити. Важливе інше: якщо поглянути на поширені тлумачення давньоукраїнських етнонімів, виявимо, що переважна більшість їх не відповідає критеріям, що висуваються до самоназв. Причому серед них — ключові для вітчизняної історії етноніми: *українці*, *поляни*, *руси*, *анти*, *сівери*, *древляни*, *бужани*, *дреговичі*, *половці*... Тож приймаючи традиційні їх тлумачення, ми тим самим

визнаємо й те, що це переважно — типові іншоназви. А тому й питання, як же називали себе самі ці народи, лишається відкритим...

Пора нових етимологій

Нині цілком очевидно, що левова частка давнього й сучасного ономастичного матеріалу, стосовна давньоукраїнської історії, витлумачена незадовільно і настала пора для нових, справді наукових, обґрунтованих, вмотивованих, переконливих і зрозумілих етимологій. Справа це поважна й відповідальна, тож і вимоги до нових тлумачень мають бути жорсткими: у нас і так вистачає бездоказових трактувань. Кожна така спроба має належно аргументуватися, і не лише мовно, а й історично. Чи маємо приклади подібного творення етноназв? Чи підтверджується етимологія лінгвістично (надто при перерахунку звуків)? Чи відповідає здогадний зміст етноніма вимогам щодо самоназв? Як пропоноване тлумачення етноніма відбите в антропоніміці, топоніміці, гідроніміці? Зрештою, як нова інтерпретація назви змінює уявлення про певний відтинок нашої історії? Проте найперше — це перевірка назви на наявність внутрішнього змісту. Відсутність його в етнонімі-самоназві — найперша ознака того, що назва витлумачена хибно.

Слід також пам'ятати, що мовознавчі дослідження, як, власне, й археологічні — лише допоміжні в історичному дослідженні; їх самих, як правило, недосить для остаточного розв'язання історичних питань, які за своїм характером потребують залучення ряду інших даних. Тому й оформлення остаточної історичної картини в кожному разі лишається прерогативою історика. Отже, не тлумачення етноніма має визначати те чи інше бачення етнічної історії (як найчастіше й буває), а навпаки, аналіз історичних фактів має підтвердити або спростувати те чи інше тлумачення. Звести етнонім до певного слова недостатньо: закони наукового дослідження вимагають історично

обґрунтувати, вмотивувати, підтвердити прикладами кожне тлумачення і лінгвістично переконливо довести можливість наявних фонетичних змін. Часто зробити це непросто, особливо з огляду на загальну недостатність і неповноту наших знань про давню історію. Але вибору немає: без цього жодна гіпотеза нічого не доводить і нічого не заперечує. Тоді це вже не наука.

Історична гіпотеза

Історична істина, як відомо, має дві підвалини — історичний факт і логіку, тобто неупереджену оцінку цього факту людським розумом. Тому важливо не лише відшукати й зібрати історичні факти, а й належно їх осмислити, піддати ретельному аналізові, узагальнити. І донести до читача, що теж украй важливо. Це все, безумовно, вимагає від дослідника належної підготовки, насамперед методологічної. Невміло чи недбало сконструйована гіпотеза, нехай і правильна, може становити інтерес як приватна думка дослідника, однак з наукової точки зору вона маловартісна. Інша річ, коли гіпотезу вибудовано на наукових засадах: тоді й ставлення до неї належне. Адже в науці нічого очевидного немає — кожне твердження, якщо це справді наука, має бути відповідним чином обґрунтоване. Наукові праці пишуться переважно істориками для істориків, тож перш ніж висувати певну гіпотезу, необхідно продумати, які зауваження до неї можуть виникнути в інших дослідників і передбачити їхні можливі контраргументи.

Слід мати на увазі, що найдавніша історія — це та галузь історичного знання, де точні датування й однозначні оцінки не завжди можливі, тож історичні висновки часто можуть виступати як гіпотези чи припущення. Проте історична гіпотеза, на відміну від простого здогаду, підлягає ряду вимог і засторог насамперед у плані аргументації: висновки мають бути належно оформлені та обґрунтовані. І хоча серед дослідників і досі немає одностайності щодо якогось єдиного критерію (чи групи критеріїв), своєрідного «вимірювального засобу», який би

оцінював правомірність і достовірність певної гіпотези, перелік цих вимог міг би виглядати приблизно так:

- відповідність джерельному матеріалу і повнота джерельних свідчень;
- внутрішня логічність і несуперечливість;
- простота (економність, ощадливість);
- можливість перевірки;
- відповідність історичним фактам і теоріям;
- передбачувана спроможність.

Отже, ***перше***. Кожна гіпотеза, що претендує на науковість, має спиратися на джерельну базу. Інакше кажучи, лише свідчення (краще — сума свідчень) історичного джерела може бути підставою для формулювання гіпотези. Але самого цього замало, адже практично завжди можна підібрати певний ряд фактів, які б обстоювали ту чи іншу гіпотезу. Тому важлива й інша вимога — повнота джерельних свідчень, якомога більше охоплення фактів, максимальне врахування джерельного матеріалу. Причому як аргумент можуть братися не лише позитивні свідчення — у ряді випадків ним може бути й мовчання джерела про певну подію (так званий *аргумент мовчання* — argumentum a silentio), часом і собі дуже показовий. Інша річ, що відсутність свідчень, як правило, може використовуватися лише в поєднанні з іншими, вагомішими аргументами.

Друге. Гіпотеза має бути внутрішньо логічна, струнка, а окремі її елементи мають узгоджуватися між собою. Так само мають узгоджуватися свідчення залучених джерел і висновки, зроблені на їх підставі.

Третє. Простота (економність, ощадливість) гіпотези спонукає дослідника відкидати необов'язкове або зайве, якщо його не диктують наявні факти чи логіка наукової побудови. Саме тут дослідники найчастіше грішать, йдучи далі, ніж це дозволяють джерела, і вибудовують сміливі історичні конструкції там, де цілком можна було б від них утриматися або просто сказати: не знаю. Чим далі в глибину століть — тим бідніший джерельний матеріал, отже, й обережніші узагальнення. «Домислювати» історію там, де свідчень джерел бракує — неприпустима для фахового історика річ.

Четверте. Визначальний критерій для будь-якої гіпотези — можливість її перевірки, можливість її доведення. Перевірка гіпотези відбувається через зіставлення її з фактами. Гіпотеза, яку не можна довести, неприйнятна, якою б важливою вона не видавалася для реконструкції давньої історії. Дослідницька інтуїція, загалом прийнятна як засіб пізнання, нездатна замінити історичну аргументацію і нею не варто захоплюватись. Отож гіпотезі, яку принципово не можна перевірити, слід відмовити в науковості.

П'яте. Відповідність традиційній інтерпретації історичних фактів і явищ — інша важлива вимога до історичної гіпотези. Кожна нова гіпотеза покликана доповнити, розширити, уточнити традиційне бачення давньої історії, постале з попередніх історичних досліджень. Яку б проблему не вивчав дослідник, над ним тяжіє сучасний стан історичної науки: весь запас знань, фактів, гіпотез, наукових істин. З іншого боку, специфіка історичного знання та, що кожна нова гіпотеза може поставити під сумнів усталене уявлення про давню історію, а в разі її переконливості — і заступити традиційне пояснення.

У науці (йдеться, зокрема, про історію) зазвичай буває так: якщо вихідна точка зору правильна, то кожна нова праця збільшує обсяг матеріалу і додає хоча би щось для роз'яснення цієї проблеми. І навпаки, якщо наступні праці не сприяють розв'язанню темних і малозрозумілих питань, а сама проблема заходить у глухий кут, це — найперше свідчення того, що істину слід шукати деінде. Перегляд традиційної точки зору, як правило, може здійснюватися двома шляхами: або дослідник вводить в обіг нове джерело, або ж ставить під сумнів висновки своїх попередників і науково обґрунтовує власну точку зору. Так само є лише два способи довести хибність гіпотези — або знайти помилку в системі її доведення, або ж довести іншу тезу, прямо протилежну першій. Сотні аргументів опонента слід протиставити сто один: сотню — на заперечення його доказів і один — на ствердження власної думки. На жаль, багато дослідників починають прямо зі ствердження, перетворюючи науку на безпідставне фантазування. Водночас не слід надто захоплюватися

спробами перегляду, спростування, заперечення традиційного розуміння певного факту або явища. Адже саме тоді, коли нове бачення принципово розходиться з усталеним, особливо важливо пояснити наявні суперечності й переконливо обґрунтувати власну думку.

І ***шоста***, остання з-поміж означених вимог — передбачувана здатність гіпотези. Гіпотеза не має бути самодостатнім явищем, річчю в собі. Коли гіпотеза лише пояснює певний факт і не відкриває нових фактів, явищ, співвідношень, коли вона не пов'язана з попереднім знанням про нього і не дає жодних інших наслідків, то це гіпотеза *ad hoc* — вузька, спеціальна. Водночас гіпотеза покликана не лише відповісти на певні питання, а й сформулювати нові, окреслити подальші напрямки наукових пошуків, активізувати дослідницьку діяльність.

Отож, *кожна версія реконструкції історичного минулого, що якнайповніше залучає наявні джерела, є внутрішньо логічна, ощадлива (не обтяжена зайвими деталями) і надається до перевірки, може вважатися історичною гіпотезою. Серед кількох історичних гіпотез перевагу має та, яка найбільше відповідає цим вимогам.* Певна річ, означені вимоги, у чомусь недосконалі й умовні, можуть бути доповнені й уточнені. Ми не будемо торкатися тут питань, пов'язаних із побудовою системи аргументації або заперечення гіпотези — це складне й розлоге питання потребує окремої розмови. Певно ж, що особисті симпатії дослідника або заяви на кшталт *навряд чи*, *малоймовірно, важко уявити* не можуть сприйматися всерйоз. Прийняття чи неприйняття джерельних свідчень, виходячи лише з загальних концепцій дослідника, без належного їх аналізу, неконструктивне в принципі. Такою ж неприйнятною є і нетерпимість до будь-яких протилежних точок зору. Сутичка поглядів завжди продуктивна, навіть коли в опонентів цілковито протилежні погляди на якусь проблему.

* * *

Саме час від міркувань джерелознавчих перейти до міркувань концепційних. Адже традиційне уявлення про вітчизняну

давню етнічну історію базується на ряді постулатів, часом неоднозначних і спірних, а то й просто хибних. Тож необхідно бодай коротко зупинитися хоча б на деяких із них.

1. Міграціонізм і концепція різких змін населення

Однією з вихідних засад у традиційному підході до вітчизняної етнічної історії тривалий час була, та й досі лишається концепція міграціонізму. Суть її та, що народи рухаються, а отже, етнічний розвиток — це просторова експансія, постійні пересування, переселення, міжетнічні контакти, зміна території. Один народ витісняє або винищує інший, на його місце приходить ще інший, посідає залишені землі, і все починається спочатку. Зміст історичного дослідження відтак зводився до одного — з'ясувати напрями етнічних рухів і пунктирно окреслити ці пересування на географічній карті.

Водночас твердження про етнічну рухливість в устах частини істориків набуло аж надто гіпертрофованих рис: схоже, окремі представники історичної науки взагалі хибно розуміють сутність етнічних процесів, а етнічні міграції означають для них відхід з певної території усіх «до останньої людини». Так, кажуть нам, було з індоарійцями, коли ті нібито всі до одного знялися з насиджених місць і рушили на південний схід, до Індостану. Так сталось і з кімерійцями, які, ледь зачувши про скіфів, полишили Північне Причорномор'я. Скіфи, сармати, готи, гунни, хозари, печеніги, половці й багато інших народів упродовж усього давнього відтинку української історії змінювали тут один одного, раптово з'являючись і так само безслідно зникаючи. Відтак уся вітчизняна історія перетворювалася на такий собі калейдоскоп етносів, а наша давня земля — на «прохідний двір» для десятків різних народів. Про корінне, аборигенне, місцеве населення переважно ні слова.

Зусиллями кількох поколінь істориків ця схема різких змін населення і повного знелюднення надчорноморських теренів

серйозно вкорінилася у вітчизняній історії і в нашій свідомості. Водночас усе це — лише штучна конструкція на кшталт концепції «великого переселення народів» IV–VII ст. н. е., що не має під собою жодного історичного підґрунтя. Слід визнати, історики винайшли украй легкий спосіб побудови історичної аргументації: певно ж, набагато простіше посилатися на постійні зміни населення, на «асиміляційні процеси», на якісь «етнічні казани», де начебто «виплавляються» нові народи, ніж досліджувати строкату й складну етнічну карту Давньої України. Проте сьогодні вже замало сказати, що один народ витіснив чи замінив інший — так можна довести все що завгодно. Поява нової людності означає щонайменше зникнення попередньої, і допоки ці питання не будуть вирішуватися комплексно, про об'єктивне дослідження етнічної історії не може бути й мови.

Прикметно, що для давньоукраїнської історії досі не доведено жодного факту цілковитої зміни етносу. Та й світова етнічна історія не знає випадків, коли би внаслідок контактів двох етносів *a* та *b* витворився новий етнос *c*, принципово відмінний від двох перших, що відкидає навіть теоретичну можливість подібних «асиміляційних» схем. Але важливо навіть не це. Адже концепція міграціонізму заперечує будь-яку етнічну спадкоємність, тож і про жодний еволюційний розвиток не може йтися. Той стан, коли в нашій історії немає нас самих, декого, очевидно, цілком влаштовує. Проте така ситуація тимчасова, і нині антинауковий імперсько-колоніальний підхід до вивчення вітчизняної історії поступово замінюється на етнічно-національний, спрямований насамперед на дослідження місцевого етнічного чинника. Поза сумнівом, саме автохтонно-етнічна проблематика має стати визначальною для творення новітньої української історіографії.

2. Елліноцентризм

Не буде перебільшенням сказати, що в більшості підручників і наукових праць давнє Північне Причорномор'я постає

місцем безроздільного панування греків, а історія давнього півдня України — це, по суті, історія грецької колонізації, історія виникнення та розвитку еллінських міст-колоній і (в кращому разі) їх взаємин із місцевим населенням. Самі ці стосунки часто-густо оцінюються з позицій грецького місіонерства, а «цивілізовані» греки виступають носіями вищої культури та протиставляються місцевим «варварам». Та й хіба могло бути інакше, коли давню історію України досліджували й досліджують здебільшого фахівці-античники, наукові зацікавлення яких безпосередньо не сягають української історії. Результат очевидний: ми чудово знаємо навіть малозначимі події історії Еллади, тоді як цілі пласти вітчизняної історії лишаються «за кадром». Досі у курс вітчизняної історії не включено історію Боспорського царства, що майже тисячоліття існувало на півдні України і столицею якого було сучасне українське місто Керч, давній *Пантикапей*. Така позиція аттикоцентризму, безумовно, відчутно шкодить дослідженню вітчизняної історії.

Чимало йшлося і про умовність самого терміна «колонізація». Зазвичай це поняття несе змістове навантаження, пов'язане з експансією, освоєнням нових територій в інтересах метрополії, як це було, скажімо, в нові часи. Проте за античності ситуація була інша. Давньогрецька колонізація — переважно еміграція, виселення частини жителів поліса через внутрішні причини, передусім економічні, причому переселенці розглядали цю територію як нову батьківщину. Тож правомірно говорити не лише про вплив греків на місцеві народи, а й про варваризацію самих греків. У цьому основна методологічна посилка так званої *теорії двосторонності*, яка заперечує однобічне бачення грецької колонізації лише з позицій розвитку грецького суспільства.

Дослідники вже традиційно занижують рівень розвитку місцевих народів Північного Причорномор'я. А між тим ці так звані «варварські племена» античних авторів виявляються зовсім не варварами в тому розумінні, яке це слово набуло пізніше, і тим більше не «племенами». Як на багатьох дослідників, різницю в культурному розвитку греків і провідних народів

Північного Причорномор'я не слід перебільшувати, а сама можливість грецького впливу прямо визначалася рівнем суспільного розвитку цих народів. Тож якщо й називати їх «варварами», то лише у вужчому розумінні, як негреків, людей, культурно одмінних від греків, — аналогічно стародавні індійці означали «варварами» вже самих еллінів. Слід, нарешті, позбутися й міфу про «вакуум» у Північному Причорномор'ї, що його начебто заповнили греки: північні береги Чорного моря були заселені з доісторичних часів, а зв'язки місцевої людності з народами стародавнього світу, серед них і греками, як побачимо далі, сягали сивої давнини.

3. Паніранізм

Тлумачення низки давніх місцевих назв та імен з іранських мов визначило загальну концепцію «паніранізму» в Північному Причорномор'ї, за якою значна частина народів, засвідчених тут давніми джерелами, серед них кімерійці, скіфи, сармати та деякі інші, були іраномовні. Згідно з традиційною схемою етнічної історії, індоіранці (арії) як частина індоєвропейської спільноти свого часу (умовно до II тис. до н. е.) населяли Північне Причорномор'я, а тоді вирушили на схід, дорогою розділившись на давніх індійців (індоаріїв) та іранців. Причому індоарії нібито повністю залишили Північне Причорномор'я й попрямували до Індії, тоді як значна частина іранців лишилася. Одного погляду на цю кабінетну схему достатньо, аби засумніватися в ній. Адже нам нічого невідомо ні про обставини, що спричинили таку масову міграцію, ні про те, чому саме індоарійці мали залишити Причорномор'я, ні, врешті, про те, а чи справді тут жили колись предки давніх індійців та іранців. І хоча присутність у Давній Україні слідів мов, що їх нині означують *іранськими*, незаперечна, усталений погляд на причорноморський світ як виключно іранський застарів.

Природно, концепція іраномовності давнього населення Північного Причорномор'я мала би підкріплюватися переконливим

тлумаченням тутешнього ономастичного матеріалу саме з іранських мов. Однак попри думку про безроздільне панування тут іраномовних народів, значний шар місцевої ономастики з іранських мов не етимологізується, серед них і багато назв, які Геродот подає як скіфські. Навіть загальновизнані іранські етимології не завжди категоричні: так, скажімо, у назвах річок *Дон*, *Дніпро*, *Дністер*, *Дунай* найчастіше вбачали іранський компонент *дан* — «ріка». Але на санскриті «ріка», «водний потік» — також *дану*, а отже, лінгвоетнічна картина давнього Надчорномор'я цілком може виявитися складнішою, ніж вважалося досі. Новітні мовознавчі дослідження переконливо засвідчують: вагома частка давнього місцевого ономастичного матеріалу виявляє виразні індоарійські особливості, протиставлені іранським як у лексиці, так і в фонетиці. Чимало давніх назв, етимологія яких тривалий час лишалася нез'ясованою або сумнівною, вже тепер цілком задовільно пояснюються саме з індоарійських мов. Тож і твердження про суцільну іраномовність давнього населення Північного Причорномор'я нині не так аксіома, як гіпотеза, що вимагає додаткового наукового обґрунтування.

Українська індоаріка

У зв'язку з цим постає цілковито нова й актуальна тема: індоарійські народи в Давній Україні, їхня доля і роль в етногенезі українців та в українській історії. Забігаючи наперед, скажемо, що новітні лінгвістичні дослідження виявляють у Північному Причорномор'ї присутність однієї з найраніших форм індоарійської мови, а отже, й відповідного етносу — носія цієї мови. І якщо досі індоарійська мова була відома, з одного боку, за давньоіндійськими текстами в самій Індії, а з іншого — за реліктовими мовними залишками на Близькому Сході, в державі Мітанні (II тис. до н. е.), то тепер виявлено третій, найзахідніший ареал поширення індоарійської мови, який включає й Україну. Незалежно від того, якими шляхами проникали арії

в Іран та Індію, для нас важливо те, що їхня етнічна історія на певному часовому відтинку була тісно пов'язана з давньоукраїнськими землями. Тож є всі підстави розраховувати, що архаїчні мовні й міфологічні уявлення арійських народів можуть зберігати пам'ять і про цей найдавніший період їхньої історії. Найперше свідчення цього — давньоіндійський епос, що виявляє чимало точок дотикання з Україною, часом просто дивовижних.

Втім, іще донедавна індійський матеріал майже не залучався до досліджень з української історії: певно, давався взнаки і брак фахівців-індологів, та й сама доцільність цього видавалася дослідникам сумнівною. При цьому відверто ігнорувалися численні індоарійські факти, переважно мовні, наявні в українській ономастиці. Не заглиблюючися зараз у цю тему (докладніше буде далі), відзначимо лише, що новітні мовознавчі й історичні студії, які утверджують у сучасній науці тезу про індоарійську людність у Північному Причорномор'ї, винятково цікаві, показові й перспективні. І хоча, слід визнати, не всі сучасні інтерпретації українських мовних фактів із санскриту достатньо переконливі, нині вже годі знехтувати сотнями індоарійських етимологій, що їх пропонують дослідники для давньоукраїнської історії. Частину з них ми пропонуємо Вашій увазі у вигляді етимологічного словничка давніх та сучасних українських назв та імен, поданого окремим розділом наприкінці цієї книжки.

Українознавство

І нарешті ще один винятково важливий методологічний аспект. Ідеться про *українознавство* — цілісну систему наукових інтегративних знань про Україну й українство у світовому часопросторі. Місце цього параграфа наприкінці розділу, присвяченого питанням методології — зовсім не свідчення його другорядності. Навпаки, саме тепер настав час сказати і про ті вихідні засади, що їх кладе у свою діяльність кожен науковець.

Адже результат історичного дослідження безпосередньо визначається метою, яку ставить перед собою конкретний дослідник, методологією, якої він дотримується, а на підставі тих самих джерел вчені часто доходять різних і за формою, і за змістом висновків. Власне, йдеться про кут зору, під яким історик розглядає певну наукову проблему.

Автор цієї книжки основний предмет дослідження окреслив саме спираючись на українознавчий методологічний підхід: це феномен України й українства в історичному, етнічному й культурному аспектах, закономірності, досвід і уроки етно-, націє- та державотворення, матеріального й духовного життя, формування та розвитку етнічної території (України). А, отже, в основу кладеться *українознавство* як наукова методологія.

Хтось може стенути плечима: а хіба можливий інший предмет дослідження у праці з давньоукраїнської етнічної історії? Проте наївно було би вважати, що кожна праця з української історії або в назві якої фігурує термін «Україна», є українознавчою. На жаль, найчастіше ні Україна, ні українці навіть у працях з української історії зовсім не є предметом наукового інтересу. Там ідеться про кого завгодно — арійців, іранців, семітів, греків, тюрків, германців, ромеїв, скандинавів, десятки інших народів, історія яких так чи інакше пов'язана з теренами Давньої України, про їхнє походження, політичну історію, суспільні відносини, вірування тощо, і лише про наших предків та про історію нашої Батьківщини переважно ні слова. Схема давньоукраїнської історії нині не виходить за межі більш або менш імовірних припущень, а проблема походження українського народу штучно зведена до кількох малопродуктивних за суттю теорій, навколо яких точаться безкінечні й безперспективні з наукової точки зору дискусії, що лише віднімають творчу енергію у науковців. Якраз на часі нарешті вирватися з цього зачарованого кола і поставити в центр дослідницької уваги Україну й український етнос.

І нехай це не лякає когось із наших читачів. Тут зовсім не йдеться про спроби штучно удавнити чи звеличити українську

історію — ми матимемо змогу пересвідчитися, що вона цього не потребує. Водночас історія не є і ніколи не була лише механічним зведенням фактів, імен, подій і дат, як у тому часом прагнуть переконати нас деякі «авторитети від науки». Історія — це не лише хронологія. Це культура і мораль, мудрість і духовність, етика й естетика... І той, хто заперечує вагомий вплив історії на виховання та формування свідомості людини, або просто не розуміється на ситуації, або ж кривить душею. Безперечно, найперший обов'язок і мета кожного історика — дошукуватись історичної істини. Але ж і історичне знання формується не заради самого знання. Всі ми, сучасники, живемо в конкретних історичних умовах — в державі *Україна*, на початку XXI ст., і чудово усвідомлюємо всю глибину гуманітарної та ідейної кризи, що охопила нині українське суспільство. Історична наука, як і українознавство, в даному разі набуває цілком прикладного значення — подолання цієї кризи шляхом формування об'єднавчої системи цінностей, вироблення високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, базованих на аналізі досвіду попередніх поколінь та історичних уроків розвитку нашого народу. Як постали Україна й українство, якою була їхня доля і чому вона була саме такою, що їх чекає в майбутньому? Бо історія — наука не лише про минуле, а й про майбутнє.

А отже, і українознавство — не лише сукупність знань про Україну й українство, а й певний духовний орієнтир, своєрідна точка опори в зрозумінні себе, своєї країни, свого місця у ланцюгу поколінь. Саме тому в історичному дослідженні (та й не лише в історичному) поряд із фаховістю виняткову роль одіграє і патріотизм, а поряд зі знанням завжди знайдеться місце любові. Це тим більше природно, бо йдеться про нашу Батьківщину, про наш народ, про нас із вами, тож і жодних незручних моментів тут не може бути в принципі. Так пишеться історія в усьому світі, і тільки українець чомусь вічно намагається виправдатися, коли із захопленням і любов'ю досліджує історію власного народу.

Резюме

Ми не випадково приділили стільки уваги проблемам методології історичного дослідження — темі, може, й дещо складній для сприйняття, але, безумовно, важливій і принциповій. Коли мова заходить про давні часи, зазвичай посилаються на недостатність джерел. Але це не так: насправді джерел стільки, що історична наука ще не в змозі дати їм усім лад, а охопити їх загалом, мабуть, навряд чи можливо. Можна скільки завгодно ремствувати на недостатність чи неінформативність наявних джерел, проте, схоже, основна причина невдач дослідників в інтерпретації етнічних процесів на теренах України — саме в методологічній площині.

Сучасне методологічне забезпечення досліджень з етнічної історії все ще перебуває в зародковому стані, а етноісторик має послуговуватися загальноісторичним методологічним інструментарієм, який не враховує етнічної специфіки. Що казати про результативне дослідження етнічної історії, коли нам, за великим рахунком, невідомий сам механізм етнічних процесів, а поняття *етносу* — центральне у нашій галузі — все ще не має єдиного визначення. Саме тому численні важливі питання, що їх час від часу порушують дослідники етнічної історії, згасають самі собою через недостатнє термінологічне й методологічне забезпечення. Досі практично не було переконливих спроб змоделювати різноманітні етнічні ситуації та ймовірні перебіги конкретних етнічних процесів. Складнощі поглиблюються звичкою фахівців різних наук вирішувати історичні проблеми лише на власному матеріалі: лінгвісти на своєму, археологи на своєму, антропологи на своєму. А між тим проникнути углиб етнічної історії давніх народів можливо лише на інтердисциплінному рівні, використовуючи повною мірою дані всіх допоміжних історичних дисциплін. Поки ж навіть у межах однієї науки різні дослідники на підставі однакового матеріалу часом висловлюють діаметрально протилежні судження. А часті зміни у поглядах на ту чи ту проблему лише посилюють скептичне ставлення до історичної науки загалом.

Специфіка вітчизняної гуманітарної освіти полягає, зокрема, в тому, що історик практично не отримує бодай початкових знань у галузі природничих наук. Водночас процес історичного дослідження на початку XXI ст. вимагає всебічної кваліфікації науковця, зокрема у природничій сфері, а також у сфері найновіших досягнень техніки та інформаційних технологій, здатних інтенсифікувати й водночас полегшити роботу історика. Так, скажімо, новітні геологічні наукові розробки пропонують унікальний матеріал про тектонічні зміни на планеті за останні кілька тисячоліть, а це дає змогу по-новому поглянути на географічні свідчення давніх авторів, незрозумілі без їх урахування. Ще одна перспективна методика виявлення давніх етнічних зв'язків базована на основі молекулярної еволюційної генетики — вона й собі здатна розширити обрії людської минувшини. Важливих висновків слід сподіватися й від інших наук — палеоботаніки, ландшафтознавства, гідрології, історичної географії. Не кажучи вже про статистичні методи обробки історичної та археологічної інформації, що вимагають від історика опанування сучасної комп'ютерної техніки.

Безумовно, кожен має робити своє діло. І досліджувати історію, природно, має історик — це його хліб і його відповідальність. На жаль, у суспільній свідомості панує дещо зневажливе ставлення до історичного ремесла, а сама історія протиставляється решті наук як наука не зовсім серйозна. І винні у цьому значною мірою самі історики. Історичні видання часто пишуться в занадто полегшеному стилі, а їх зміст зводиться до викладу найбільш цікавих для читача подій і фактів, що не вимагають особливого інтелектуального напруження. Це до певної міри дискредитує саму історичну науку, а водночас засвідчує і неповагу до читача, недовіру до його інтелектуальних можливостей. А між тим справжній інтерес до історії настане лише тоді, коли читач осягне закономірності історичного пізнання і засади історичного дослідження.

Процес історичного дослідження — захоплива річ. Надто коли розумієш, що кожна історична проблема, навіть виняткова складна на перший погляд, неодмінно має просте й зрозуміле

розв'язання, загальну схему, в яку чітко лягають усі наявні історичні свідчення, вилаштовуючи логічно єдину, цілісну й несуперечливо вивершену картину. І це розв'язання слід шукати. Американський філософ та історик науки XX ст. Томас Кун писав: *«Дослідника вабить упевненість у тому, що якщо він буде достатньо винахідливий, йому вдасться розв'язати головоломку, яку до нього не розв'язав ніхто або у розв'язанні якої ніхто не досяг переконливого успіху»*. Застереження тут одне-єдине: триматися суто наукових рамок. Звісно, можна й надалі висувати сміливі, але необґрунтовані гіпотези, які на певний час зацікавлять читача. Проте рано чи пізно досліднику доведеться визначатись: або він навчиться працювати над історією чесно й посправжньому та доносити результати своєї праці до читацької аудиторії, або муситиме змиритися з тим, що в істориків-фахівців його праця не матиме підтримки й визнання.

РОЗДІЛ 2

Велесова книга

Вступ • Історія «Велесової книги» • Початок наукового вивчення пам'ятки • Чи підробка «Велесова книга»? • Про що оповідає «Велесова книга»? • Індійський струмінь у «Велесовій книзі» • Резюме

Ще донедавна в дослідженні з давньоукраїнської історії годі було знайти розділ, присвячений «Велесовій книзі». Академічна наука — і це закономірно — завжди консервативніша й запізніло сприймає нові джерела, факти, теорії та гіпотези. Проте час не стоїть на місці, і сучасному історикові вже не обійтися без цієї пам'ятки, введеної в науковий обіг порівняно недавно — лише наприкінці XX ст. Інтерес до неї дедалі більшає, і нині, певно, кожен, кого більш-менш цікавить вітчизняна історія, чув про «Велесову книгу», а то й читав її. Зазначимо відразу: ми не переповідатимемо змісту «Велесової книги», та це й навряд чи можливо. Проте з огляду на непересічність пам'ятки вже не обійтися без кількох попередніх слів про «Велесову книгу» та ситуацію, що склалася навколо неї, аби читач міг отримати той мінімум інформації, який би дав йому можливість адекватно підійти до використання її свідчень у наступних розділах. Ми зробимо й кілька істотних, як на нас, методологічних зауваг, а крім того, спробуємо відповісти на визначальне в цьому зв'язку питання: чи може (і чим може) прислужитися «Велесова книга»

дослідникові давньоукраїнської етнічної історії? З'ясувати це тим важливіше, що вже неодноразово висловлювалися твердження, ніби ця пам'ятка здатна далі в глибину століть відсунути межі відомої нам вітчизняної історії і водночас суттєво змінити уявлення про історичну традицію у слов'янських народів.

Історія «Велесової книги»

1919 року, коли армія генерала Антона Денікіна наступала на північ, біля залізничної станції Великий Бурлук на Харківщині полковник Алі Ізенбек знайшов у розгромленій бібліотеці князів Задонських дивні дощечки з невідомими письменами. До війни художник і учасник археологічних експедицій, Ізенбек зацікавився ними й підібрав дощечки та їх уламки. Як виявилося згодом, то був язичницький літопис, що охоплював історію Русі в півтори тисячі років, доти практично невідому. Він знає Рюрика, Діра й Аскольда, але не має жодної згадки про Олега: на цій підставі пам'ятку умовно продатували кінцем IX ст.

Літопис був написаний на дерев'яних, давніх і відчутно ушкоджених часом дощечках. Він не мав назви: знахідку тривалий час називали просто — «дощечки Ізенбека». Проте твір на дощечках слід було якось назвати. Оскільки в самому тексті його названо «книгою», і у зв'язку з нею згадувався слов'янський язичницький бог *Велес*, то один із перших дослідників пам'ятки Сергій Парамонов (псевдонім — Лєсной), запропонував назвати твір «Велесова книга». Ця назва закріпилася за ним і до сьогодні.

Незабаром Ізенбек оселяється в Брюсселі, де з ним знайомиться журналіст і літературознавець Юрій Миролюбов, від якого, власне, нам і відома подальша доля дощечок. У випадковій розмові він дізнається про дощечки й зацікавлюється ними. Згодом Ю. Миролюбов у листі до С. Лєсного писав:

«...Перші «дощечки» я побачив за таких обставин у двадцять п'ятому році. Зустрілися ми з Ізенбеком у церкві на рю Шевальє у Брюсселі, і він запросив мене до себе в ательє подивитися картини... я заговорив про те, що ми живемо за кордоном і що немає

у нас під рукою жодних джерел, і що мені потрібна «мова епохи», що я хотів би писати епічну поему про «Святослава Хоробора», однак нічого навіть приблизно схожого на згадку не можу знайти!

– А що саме тобі потрібно? — спитав він.

– Ну, хоча б якісь хроніки того часу або щось подібне на те... Тут навіть літописів немає!

– Ось там, у кутку, бачиш мішок? Морський мішок. Там дещо є...

Так почалася моя робота. У мішку я знайшов «дощечки», зв'язані ременем, пропущеним у два отвори. Поглянув я на них й онімів!.. Однак Ізенбек не дозволив їх виносити навіть частинами. Я мав працювати в його присутності.

Дощечки були приблизно однакового розміру, тридцять вісім сантиметрів на двадцять два, товщиною в півсантиметри. Поверхня була подряпана від довгого зберігання. Місцями вони були зовсім зіпсовані... Лак, що їх покривав, або ж олія, повідставала, зійшла. Під нею була деревина темного кольору. Ізенбек вважав, що «дощечки» були з берези.

Краї були відрізані нерівно. За розмірами одні були більшими, інші — меншими, так що «дощечки» прилягали одна до одної нерівно.

Текст був написаний або продряпаний шилом, а згодом натертий чимось бурим, потемнілим від часу, а тоді покритий лаком чи олією.

Щоразу для рядка була проведена лінія, доволі нерівна, а текст під нею був писаний так, як на фотознімку... На іншому боці текст немов продовжував попередній, так що треба було перевертати в'язку «дощечок», щоб їх читати. В інших місцях, навпаки, це було, ніби кожен бік був сторінкою в книзі. Відразу видно, що це багатолітня давнина.

На полях деяких «дощечок» були зображення голови бика, на інших — сонця, на третіх — різних тварин, можливо, лисиці, собаки або ж вівці. Важко було розбирати ці фігури. По-моєму, то були символи місяців року.

Букви не всі однакової величини. Були рядки дрібні, були великі. Видно, не одна людина їх писала. Декотрі з «дощечок» потріскалися від часу, інші струхлявіли, і я їх склеював за допомогою силікатного лаку.

Перші «дощечки» я читав з величезними труднощами. А тоді звик і почав читати швидше. Прочитане записував. Літера за літерою. Труд це тонкий. Потрібно не помилитися. Слід правильно прочитати, записати. Одна дощечка була у мене місяць! Та й опісля я ще звіряв текст, що теж забрало багато днів...

Роль моя в «дощечках» маленька: я випадково виявив їх у Ізенбека, який знайшов їх раніше. А потім я їх переписував упродовж 15 років... Чому я взявся за це переписування? Бо підсвідомо відчував, що я їх якось втрачу, більше не побачу, що тексти можуть загубитися, а це буде втрата для історії. Я чекав не того! Я чекав більш або менш точної хронології, опису точних подій, імен, що збігалися б із суміжною епохою інших народів, а також династій князів і всякого такого історичного матеріалу, якого в них не виявилося!..»

Отже, Ю. Миролюбов реставрував напівзруйновані дощечки й потроху переписував текст, сподіваючись знайти матеріал для своєї праці про Давню Русь. Незабаром він почав розуміти незнайому абетку, навіть намагався розібрати написане, однак без особливого успіху, тож дещо і втратив до них інтерес. А в серпні 1941 року в окупованому німцями Брюсселі А. Ізенбек помер. Коли Ю. Миролюбов отримав заповіданий йому Ізенбеків спадок, дощечок у його помешканні вже не було...

Такі майже детективні пригоди текстів «Велесової книги». Не все в цій історії зрозуміле, однак, схоже, «дощечки Ізенбека» втрачено, можливо, назавжди. Все, що від них лишилося, — записи Ю. Миролюбова та єдиний фотознімок. Втім, очевидне й інше: нещаслива доля дощечок жодним чином не применшує наукової вартості самої пам'ятки. І якщо «Велесова книга» ще не стала об'єктом прискіпливої дослідницької уваги, це зовсім не означає, що вона не варта цього.

Початок наукового вивчення пам'ятки

Частина текстів «Велесової книги» вперше побачила світ 1957 року в журналі «Жар-птиця», науковому виданні Російського музею-архіву у Сан-Франциско (США). Проте ця подія

започаткувала вивчення «Велесової книги» лише умовно. Сподівання, що публікація пам'ятки стане науковою сенсацією, не справдилися. Експертний висновок Академії наук СРСР, зроблений палеографом Лідією Жуковською за прорисами однієї з дощечок, що їх надіслав до Радянського Союзу С. Лєсной, надовго закріпив за «Велесовою книгою» ярлик «фальшивки». Щоправда, категоричність такого висновку дещо псувало те, що він ґрунтувався на дослідженні лише десяти рядків тексту, тоді як заперечення автентичності пам'ятки, природно, мало б спиратися на весь її текст. Та й про зміст «Велесової книги» не йшлося: аргументи переважно зводилися до того, що мовні елементи пам'ятки містять нашарування різних історичних епох. Що нібито і мало свідчити про її фальсифікацію.

Слід віддати належне, не всі дослідники прийняли висновок радянських філологів, і з початку 70-х рр. у вітчизняній періодиці з'являються публікації, в яких дедалі частіше ставиться під сумнів аргументованість згаданої експертизи і водночас лунають заклики опублікувати нарешті повний текст «Велесової книги». Незабаром зусиллями українського емігранта Миколи Скрипника (Голландія) в Європі з'являється перша публікація пам'ятки сучасною українською мовою в аматорському перекладі Андрія Кирпича (Великобританія). 1990 року київський журнал «Дніпро» ознайомив із текстом і українського читача. А 1994 року в газеті «Русь Київська», а наступного року в журналі «Індоєвропа» з'явився переклад «Велесової книги», виконаний фахівцем-філологом Борисом Яценком.

Чи підробка «Велесова книга»?

Кожне нове потенційне історичне джерело, потрапляючи в науковий обіг, одразу зароджує сумнів: а чи це не підробка? Перед дослідниками постає непросте завдання: з'ясувати, яка інформація і якою мірою може бути використана в історичному дослідженні. Проте у випадку з «Велесовою книгою» якось відразу склалося враження, що проблема її справжності чи

несправжності лежить десь поза межами суто наукового інтересу. Слово «підробка» стосовно «Велесової книги» виявилося настільки магічним, що обидва терміни від самого початку стали ледь не синонімами. Постала дивна ситуація: з одного боку, мало хто мав уявлення про те, що таке насправді «Велесова книга»; з іншого — громадська думка про цю пам'ятку як підробку була практично сформована. Втім, очевидним виявилося й інше: «Велесова книга» мало кого залишала байдужим.

Аргументи противників «Велесової книги» зводилися, передусім, до такого:

1) оригінал пам'ятки втрачено, історія її появи й робота з нею вкрай підозрілі, як і постаті, дотичні до неї;

2) перші дослідники пам'ятки й прибічники її справжності — нефахівці, аматори, часто далекі від історичної науки й навіть без гуманітарної освіти, тож на їхню думку не варто зважати; серйозного наукового аналізу її не провадилося, а жоден поважний науковець не підтримав автентичності «Велесової книги»;

3) та історична картина, що постає з «Велесової книги», суттєво розходиться з прийнятою в історичній науці; водночас одна-єдина пам'ятка не може поставити під сумнів історичні дані, здобуті поколіннями істориків, археологів, етнографів...

Тут доречне суттєве уточнення: історична картина, яку малює «Велесова книга», суперечить не історичним даним, а традиційному їх сприйняттю, а це зовсім різні речі. А що традиційна версія нашої давньої історії шита білими нитками, зрозуміло й без «Велесової книги». Що ж до інших аргументів, то вони, як нескладно переконатися, обмежуються здебільшого долею пам'ятки та історією її дослідження і майже зовсім не торкаються змісту. Аби заперечити пам'ятку, цього замало.

Це чудово усвідомлюють і самі автори подібних «досліджень», які брак історичних аргументів компенсують загальною тональністю своїх праць, іноді досить брутальною, зневажливо називаючи «Велесову книгу» «Дерев'яною книгою». Гімни її, за оцінкою одного з таких «дослідників», *«своїм змістом більше підходять для хорів гімназисток, аніж для воїнів і работоргівців, що прибили щит на ворота Царгороду»*. Інший

новітній «експерт» «Велесової книги» з академічним званням означив її як *«твір украй примітивний, що свідчить не лише про обмеженість знань його творця, а й про відсутність у нього навіть літературної фантазії... Важко знайти з-поміж середньовічних хронік та літописів навіть найнижчого рівня твір настільки ж убогий за думкою, з такою ж відсутністю логіки оповідання, настільки ж бідний стосовно конкретних фактів, настільки ж «безлюдний»...»* Ще один представник академічної історичної науки й собі показує свій неабиякий літературний хист: *«Немов блискавка «Велесова книга» прокреслила слід на небосхилі світової та вітчизняної славістики. Не завдавши удару в обрану ціль, вона тихо погасила свій фальшивий заряд і померла ощипаною жар-птицею примітивного винахідництва своїх авторів. Нехай буде мир над її розкиданими у різних виданнях та архівах пір'їнами»*.

Попри певну вправність деяких сучасних істориків у царині художнього слова, вони все ж поквапилися співати заупокійну «Велесовій книзі». Бо інтерес до неї з року в рік зростає, вона вже входить до навчальних програм університетів, гуманітарних інститутів, ліцеїв, гімназій і шкіл (щоправда, лише як літературний твір), а видання її розходяться багатотисячними тиражами, про які згадані науковці можуть тільки мріяти. Характерно, що навіть солідні історики з високими науковими званнями не можуть часом приборкати емоцій, коли заходиться про «Велесову книгу». А між тим ця надмірна емоційність лише зайвий раз засвідчує їхню упередженість, неприпустиму для науковців такого рівня, тож і відчутно занижує наукову вартісність їхньої дослідницької думки. Певно ж, на такі «аргументи» можна не зважати. Як і на репліки на кшталт «малоймовірно», «практично неможливо», «важко повірити», «не може бути», часті в невизнавців «Велесової книги». Що б там не казали, але попри всі намагання досі не виявлено жодного факту, підтвердженого джерелами, який би заперечив бодай одне свідчення «Велесової книги» й став доказом її фальсифікації. Можна не сумніватися: якби такі факти були, вони одразу були б пущені в діло.

Оригінал «Велесової книги» справді втрачено, проте це аж ніяк не може заперечити достовірності самої пам'ятки: якби із загального переліку давніх джерел викреслити ті, оригінали яких до нас не дійшли, сучасний історик опинився б у доволі великій скруті. Що справді слід визнати, це те, що серйозного наукового аналізу «Велесової книги» не проводилося, що досліджували пам'ятку переважно люди, мало причетні до історичної науки. Проте на такі закиди можна сказати одне: а де були в цей час шановні історики, яким і належало б цим зайнятися? Бо ж добре відомо, що гуманітарна наука в Радянському Союзі опікувалася переважно питаннями ідеології, наведенням лоску на марксистсько-ленінське вчення. Що ж, такі були часи, і, мабуть, не молодому поколінню істориків критикувати за це наших попередників. Та слід визнати очевидне: заанґажована радянська історична наука сприйняти «Велесову книгу», та ще й пов'язану з «білогвардійськими емігрантами», не могла в принципі. Що закономірно й засвідчила згадана «експертиза». І що «Велесова книга» по-справжньому науково не осмислювалася, і це — завдання нового покоління істориків.

Навіть більше: слід віддати належне дослідникам-ентузіастам, які за відвертої протидії офіційної історичної науки намагалися заповнити інформаційний вакуум довкола «Велесової книги» й привернути до неї увагу громадськості. Значною мірою саме завдяки їм ми й маємо нині цю пам'ятку в науковому обігу. І хоча їхні праці справді хибують на неточності, а то й свідомі перекручення, бо автори іноді видавали бажане за дійсне, це, зрештою, зовсім не свідчить за підробку самої «Велесової книги».

Характерно, що слово «підробка» щодо «Велесової книги» так прижилося, що навіть професійні історики чомусь не замислюються, що воно тут зовсім недоречне. Бо підробкою може бути картина чи банківська купюра, але аж ніяк не історичний твір. Незалежно від того, ким і коли написана «Велесова книга», вона у кожному разі цікава для дослідника давньої історії бодай як історіографічна пам'ятка, як ще одна спроба

поглянути на нашу давню історію, як її версія, цілком своєрідна й несхожа на інші. Суперечка довкола підробки «Велесової книги» якось непомітно підмінила собою основне питання — про її зміст. А між тим нас цікавить зовсім не те, хто, коли і чому створив «Велесову книгу», а те, наскільки правдива її інформація. Можна за аргументами опонентів «Велесової книги» уявити на хвильку, що її автор — збирач давніх манускриптів XIX ст. Олександр Сулакадзєв чи той же Юрій Миролюбов. Проте чи означатиме визнання їхнього авторства, що інформація «Велесової книги» неправдива? Зовсім ні. Автор «Велесової книги», хто б він не був, мусив мати певну суму знань, фактів, інформації, аби створити цю пам'ятку. Що це за інформація? Якщо казати про О. Сулакадзєва, то він, маючи доступ до багатьох давніх джерел у своїй колекції (а в ній, переконані дослідники, були й справжні документи), цілком міг використати їх при створенні «Велесової книги». Тоді «Велесова книга» — щось ніби авторська компіляція, яка цілком може містити цінну історичну інформацію. Якщо ж автор пам'ятки — Ю. Миролюбов, який студіював етнографію і збирав давні перекази, то «Велесова книга» може спиратися саме на цю традицію і відбивати інформацію етнографічного плану, становити згусток народної пам'яті, й собі винятково важливий. Принагідно нагадаємо, що до категорії історичних джерел можуть належати і тексти, створені навіть через сотні років після описуваних подій, нехай і в середині XX ст., але за умови, що в конкретному ланцюжку передачі інформації вони стоять найближче до описуваних у них подій, тож і найкраще відбивають їх. «Велесова книга» повністю задовольняє цю вимогу. Тож на якій підставі ми маємо заперечувати це історичне джерело? Чинити так — або виявляти свою упередженість, або нефаховість.

Основна проблема при дослідженні «Велесової книги» та, що досі практично вся дослідницька увага зосереджувалася на, по суті, другорядних питаннях — обставинах віднайдення і втрати пам'ятки, історії її дослідження, постатях, що мали стосунок до неї тощо. Тоді як подальшу наукову долю

пам'ятки може визначати лише її зміст, а «Велесова книга» має свідчити сама за себе. Водночас дотеперішні спроби вдатися до її свідчень зводилися передусім до переказування тексту, хоча від такої пам'ятки, якщо визнати її автентичність, слід би сподіватися куди глибших, може, й не одразу помітних зв'язків. Існування таких зв'язків, якщо їх справді вдасться виявити, і може стати тим остаточним аргументом, який покладе край численним суперечкам чи бодай переведе їх у наукове русло.

Отож нині немає жодних підстав підмінювати дослідження «Велесової книги» суперечками навколо обставин, пов'язаних з нею — нас це має цікавити найменше. Не надто важить тут і наявність або відсутність самих «дощечок»: і без них «Велесова книга» об'єктивно існує, бо існує реальний текст, і з цим слід рахуватися. Є сумніви щодо історичності наведених у ній даних? На те є наукові методи дослідження історичних пам'яток, і кожен фахівець може висловити з цього приводу свою обґрунтовану позицію. Вже цим «Велесова книга» відкриває широкі можливості для наукового пошуку, а суперечка про справжність чи несправжність її на рівні вірю-не-вірю втрачає жодний сенс. Тож чи не краще припинити безплідні балачки про підробку й спрямувати своє дослідницьке завзяття на щось більш корисне? Особливо тепер, коли наші знання з давньоукраїнської історії зовсім не на висоті.

Про що оповідає «Велесова книга»?

Хоча «Велесову книгу» часто називають літописом, це не зовсім слушно, бо розташування подій за роками тут немає. Це скоріше збірка релігійно-повчального змісту, що містить і значні фрагменти історичного плану. Автор (чи автори) оповідають про діяння пращурів, на їхньому життєвому прикладі закликають до єдності, любові до Вітчизни, шанування предків і відданості своїм богам, які допомагали нашим предкам боротися з ворогами. За всієї розкиданості й розрізненості матеріалу

авторська концепція простежується досить виразно: історія русів — це безперервна боротьба за виживання з сильними й підступними зовнішніми ворогами, чергування славних перемог і тяжких поразок. Причому винні в цих поразках часто самі руси, їхнє невміння і небажання об'єднатися, проявити мужність і відвагу, гідні славних предків. Окрім суто історичного матеріалу, «Велесова книга» подає самобутню, досі невідому міфологічну систему. Зміст книги загалом можна схарактеризувати як багатогранний, своєрідний і незвичний.

У контексті згаданої концепції цілком закономірні постійні звернення автора «Велесової книги» до минулого, до правитоків, коли він подає певні, хоч і уривкові, свідчення про походження слов'ян, про час і шляхи їхнього розселення. Ця інформація цінна й тому, що стосується періоду слов'янської історії, майже не висвітленого іншими джерелами. Проте відновити картину минулого за «Велесовою книгою» — вкрай непросто: історичні й міфологічні реалії тут настільки переплелися, що часто унеможливлюють однозначні історичні висновки. Специфічна й хронологія пам'ятки: тут немає датування за якоюсь ерою, відлік подій ведеться від певної події, реальної чи міфічної. Іноді вказується, скільки років пройшло між подіями. Справу ускладнює й те, що тексти «Велесової книги» фрагментарні та непослідовні, а традиційне розташування уривків досить умовне й швидше інтуїтивне.

«Велесова книга» називає чотири прабатьківщини слов'ян: Семиріччя (поки не ідентифіковане), береги Ра-ріки (вважається, Волги), Причорномор'я і Карпати. Проте основні події розгортаються все ж у Причорномор'ї — автор не раз згадує Сурож, Голунь (імовірно, Геродотів *Гелон*), Київ, Дніпро, Прип'ять... Серед дійових осіб є відомі нам (переважно напівлегендарні) персонажі — Кий, Пащек (Щек), Горовато (Хорив), Германаріх, Бус (Бож), Аскольд, Дір, Рюрик. Є і незнайомі — Орій, Богумир, Скотень, Лебедян, Вендеслав. Доволі строката й змальована «Велесовою книгою» етнічна картина: тут фігурують греки, римляни, скіфи, готи, гунни, костобоки, анти, алани, сівери, кімерійці, берендеї, поляни, хозари, дасуни,

варяги, руси, боруси, карпи, ільмери. Судячи з тексту, сам автор відносить себе до русів, хоча свій народ називає і *антами*, і *кравенцями*.

Індійський струмінь у «Велесовій книзі»

Що окрім іншого вражає у «Велесовій книзі», то це кількість суто індійських реалій. Тут згадані *сварґа* (в індійській міфології — небесний рай, обитель Індри, куди підносяться душі праведників або геройськи полеглих воїнів), *брахмани* (означення вищої варни давньоіндійського суспільства), *дасунь* (демони, тотожні *дасам* «Ріґведи»), *марицi* (у ведійській міфології *марути* — божества вітру й бурі), *тривіди* (санскр. *тріведа*, означає «три веди»), *чурси (чархи)* (чигирі-колодязі, інд. *чахар-чарах*), *Пандеб* (Пенджаб), *Індський край*, боги *Індра*, *Дієс* (Дьяус), *Твастир* (Тваштар), *Яма*, *Вишень* і *Кришень*, у яких неважко впізнати Вішну та Крішну. Із Сур'єю-Сонцем у пам'ятці пов'язане дієслово *суритися* і приготування *сурицi* — хмільного трунку, тотожного ведійській сурі. Персонаж «Велесової книги» *Матиря Сва* отримує ведичний відповідник в особі *Матарішвана* — божества вітру, яке, за індійською традицією, принесло вогонь з неба на землю. У «Велесовій книзі» Матиря Сва — красна птиця, що *«огень дала пращурам нашим»*, співає пісню ратну й про подвиги ратні, б'є крильми, які вогнисто сяють, віщує перемогу. «Велесова книга» знає ведійський царський обряд *ашвамедга* (від *ашва* — «кінь» та *медга* — пожертва, укр. *мзда*) — жертвоприносини коня, сліди якого в Україні засвідчені й археологічно. Навіть письмо «Велесової книги», коли літери мовби об'єднує спільна риска вгорі, утворюючи слово або речення, подібне цим до санскриту й деяких сучасних індійських мов. Загалом чимало реалій «Велесової книги» сягають арійської давнини, і цілком слушно наголошує Володимир Шаян, український санскритолог із діаспори, що «Велесову книгу» годі осягти без знання індоіранських мов і джерел.

Резюме

Вже кілька десятиліть минуло відтоді, як у розпорядженні історичної науки з'явилася «Велесова книга», проте за цей час зроблено небагато: суперечки про її справжність або несправжність точаться й досі, а серйозне наукове дослідження ще не розпочалося. Радянська історична наука без належного вивчення пам'ятки поквапилася оголосити її фальсифікатом. Сучасна українська академічна наука й собі ще не готова визнати автентичність «Велесової книги» чи хоча б докласти певних зусиль, аби з'ясувати це — більшість істориків у цьому питанні обережно зайняли вичікувальну позицію. Водночас уперте, а то й войовниче небажання частини дослідників припустити хоча б гіпотетично, що така пам'ятка могла існувати, досі підтримує недовіру до «Велесової книги» серед громадськості, а в наукових виданнях і надалі вважається поганим тоном посилатися на неї. Причина такої позиції усе ж скорше політична, ніж наукова.

Використання свідчень «Велесової книги» в історичному дослідженні суттєво ускладнене відсутністю академічного видання її тексту з необхідними коментарями, примітками й різночитаннями. Наявні переклади пам'ятки викликають багато нарікань, мають принципові розходження, а їх невідповідність первісному тексту в ряді випадків помітна й неозброєним оком. Більш-менш прийнятним нині можна вважати переклад лише незначної частини фрагментів. З огляду на це ми воліємо поки що не залучати свідчень «Велесової книги» як безумовного історичного аргументу, хоча вважаємо за можливе й необхідне використовувати їх для історичних уточнень і паралелей. Такий підхід, з одного боку, унеможливить подальші спекуляції, зіперті на хибне тлумачення тексту пам'ятки, з іншого — дасть змогу виразніше уявити місце «Велесової книги» в українській історії, а головне — виявити, наскільки її свідчення підтверджуються (чи спростовуються) рештою історичних джерел. Забігаючи наперед, зауважимо, що навіть у цій ролі «Велесова книга» виявляється надзвичайно цікавою та інформативною для історика.

Нині дослідницький інтерес до «Велесової книги» повільно, але невпинно зростає, і є всі підстави сподіватися, що її визнання — лише справа часу. Адже колись і «Руську Правду», і «Заповіт Володимира Мономаха», і «Слово о полку Ігоревім» вважали фальсифікатами, а досліджували їх тривалий час ентузіасти-дилетанти. Може, й справді не слід квапити події: потрібен час, аби повною мірою збагнути й осмислити зміст цієї пам'ятки. Є сподівання і на те, що хтось зі спадкоємців осіб, причетних до історії віднайдення «Велесової книги», проллє додаткове світло на її історію. Де знаття, може, колись знайдуться і самі дощечки... Проте вже тепер цілком очевидно, що проблема «Велесової книги» набагато ширша за цей конкретний випадок. І найперше, що необхідно невідкладно зробити — піддати науковому аналізу й інші пам'ятки, які вважаються нині підробними. Поза сумнівом, серед них можуть виявитися винятково цінні в науковому плані історичні документи.

Україна дописемного періоду

Вступ • Періодизація найдавнішої історії • Палеоліт • Ранній палеоліт в Україні • Пізній палеоліт • Молодовська археологічна культура • Середньодніпровська культурна спільність • Мізин • Межиріч • Пізній палеоліт Криму • Амвросіївська стоянка • Мезоліт • Мезоліт в Україні • Кам'яна Могила • Неоліт • Маріупольський могильник • Доба міді (енеоліт) • Резюме

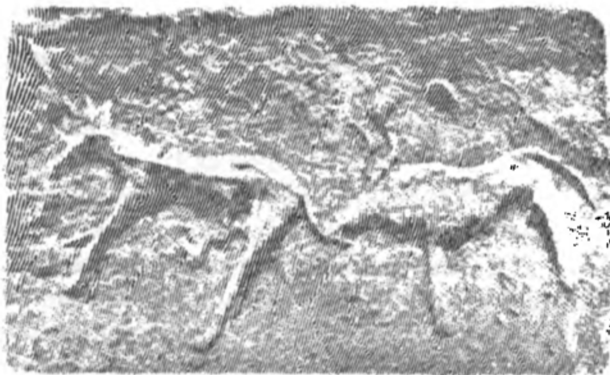

Тривалий час історія народів світу починалася від перших писемних свідчень про них. Найдавнішу ж добу, або, як її ще називають, дописемну (інакше — доісторичну) дослідники часто оминали увагою. Проте науково-технічний прогрес останніх десятиліть, поєднаний з успіхами в царині археології, етнології та палеоантропології поширили інтереси історії далеко за межі історичного періоду. Щоправда, про якісь особливі перспективи у відтворенні історичного знання поки що не йдеться — надто вже велика часова відстань між передісторичною добою і сучасністю. І все ж цілком очевидно, що доісторична доба має, нарешті, зайняти належне

місце в структурі давньоукраїнської історії. Адже історія народу — це й історія землі, на якій цей народ живе. І якщо для світової історичної науки цілком прийнятно починати, скажімо, французьку історію з найдавніших знахідок кам'яної доби у печерах Ласко, Монтеспан і Кроманьйон, а історію Німеччини — з давніх артефактів долини Неандерталь, то така само методологія прийнятна й для історії України. І хоча археологічні пам'ятки, за якими переважно й реконструюється цей період історії, не дають знань про мову — найважливіший етнічний критерій, а тому й жодні етногенетичні висновки на цей давній період не поширюються, безперечно одне: та етнічна карта Давньої України, що постає перед нами вже в найраніших історичних свідченнях, витоками сягає саме передісторичних часів — тієї підвалини, на якій виростала вся відома нам людська історія — народи, держави, цивілізації.

Періодизація найдавнішої історії

Понад півтора століття тому, у 1849 році, данський археолог Крістіан Томсен уперше в історії археологічної науки розділив колекцію музею старожитностей у Копенгагені за ідеєю про «три доби» — кам'яну, бронзову й залізну, ввівши ту археологічну періодизацію давньої історії, яка загалом зберігається й досі. Цей поділ відбиває не так хронологічні періоди, як етапи технологічного розвитку, що в різні історичні епохи виявлявся в тому матеріалі, з якого людина виготовляла знаряддя праці та зброю. І хоча він досить умовний, а хронологічні межі окремих історичних періодів доволі розмиті, більшої точності поки що не досягнуто. Основні періоди, як правило, поділяють на кілька підперіодів, а ті — ще на підперіоди; усі вони мають власні наукові назви, що переважно збігаються з назвами історичних місцевостей, де були свого часу виявлені відповідні археологічні пам'ятки. Для кожного великого регіону Європи така періодизація має власну специфіку, визначену своєрідністю природного середовища та рівнем розвитку матеріальної і духовної культури людини. Для України усталилася така загальна археологічна періодизація: *палеоліт* — від появи

людини до X тис. до н. е.; *мезоліт* — IX–VI тис. до н. е.; *неоліт* — VI–III тис. до н. е.; *доба міді* (*енеоліт*) — IV–III тис. до н. е.; *доба бронзи* — II– початок I тис. до н. е.; *доба заліза* — від початку I тис. до н. е.

Палеоліт

Початкові сторінки людської історії пов'язані з геологічною епохою *плейстоценом*, або *льодовиковим періодом* (3 млн. — 10 тис. рр. тому). На цей період припадає найтриваліша історична епоха — *палеоліт*, або *давня кам'яна доба*. Вона недарма називається *кам'яною*, бо саме з каменем пов'язані найперші сліди людської діяльності. Природно, людина використовувала й інші доступні їй матеріали — дерево й кістку, проте органічні речовини, на відміну від каменю, не можуть зберігатися в землі тривалий час. Саме тому історія людства у сприйнятті сучасного історика починається з виготовлених людиною перших кам'яних (переважно крем'яних) знарядь — найдавніших артефактів, за якими можна судити про людську діяльність. Палеоліт у часі тривав найдовше: всі наступні історичні епохи сукупно охоплюють трохи більше 10 тисяч років. Залежно від змін у техніці виготовлення знарядь праці, фізичному типі людини й суспільних відносинах, палеоліт поділяють на два етапи — *ранній*, або *нижній* і *пізній*, або *верхній*.

Ранній палеоліт в Україні

Певно, без особливих застережень можна говорити, що основні характеристики раннього палеоліту на території сучасної України загалом відповідали лінії розвитку інших регіонів світу цієї доби. Як на археологів, терени сучасної України були заселені з найдавніших часів. Свідчення цього — найпростіші кам'яні знаряддя, датовані добою нижнього палеоліту, інакше *ашелю* (за назвою однойменної археологічної культури у Франції). І хоча абсолютні цифри у дослідників часом суттєво розходяться, загалом ідеться про сотні тисяч років. До цього періоду в Україні належать кілька

десятків археологічних об'єктів — палеолітичних стоянок та окремих знахідок, розташованих невеликими групами в різних місцях.

Тривалий час у світовій історичній науці панувало переконання, що Східна Європа взагалі не знала палеоліту, а людина з'явилася тут значно пізніше, ніж, скажімо, у Західній Європі. Проте знахідки палеолітичних знарядь і кісток мамонтів, виявлені наприкінці XIX ст. біля села Гінці на Полтавщині, поставили під сумнів таке твердження. А 1981 року біля містечка Королеве на Закарпатті, на високому березі Тиси археологи виявили стоянку давніх людей (архантропів), рівної якій не знали ні Східна, ні Центральна Європа. Тут на глибині близько 12 м. від поверхні було виявлено 15 культурних шарів палеолітичної доби, вік найдавнішого з яких сягав мільйона років. Непересічність події полягала в тому, що науковий світ мав суттєво переглянути традиційне уявлення про час і шляхи заселення Східної Європи, а Карпатський регіон увійшов відтоді до ареалу, здавна освоєного людиною.

Проте залюдненими у цей давній період були не лише Карпати. Так, у гроті Киїк-Коба біля Сімферополя було виявлене перше в колишньому Радянському Союзі неандертальське поховання. Стоянку людей кам'яної доби виявили і в скельному сховищі села Старосілля біля Бахчисарая (Крим), а також поблизу сіл Лука-Врублевецька під Кам'янцем-Подільським і Сокіл на Дністрі. А в Донбасі, біля міст Амвросіївка й Макіївка, дослідники натрапили на два ручні рубила ашельської доби, одне з яких, досконале за обробкою і формою, не мало аналогів у Східній Європі.

Пізній палеоліт

Епоха пізнього палеоліту (35—10 тис. pp. тому) позначена істотними перемінами в людській історії. Саме в цей час, вважають антропологи, людину неандертальського типу змінила людина сучасного типу — кроманьйонець. Поступ відбувся і в технологічній сфері — в ужиток увійшли різці, проколки, шкребла, костяні ножі, знаряддя з кістки й рогу, що відчутно збагатило арсенал людської діяльності. На зміну дородовому устрою приходить

родова община, виникають перші племена. Верхній палеоліт знаменується подальшим розвитком релігійних уявлень і вірувань, злетом мистецтва — монументального й декоративного.

Пізній палеоліт припадає переважно на останнє, так зване *в'юрмське*, або *валдайське* зледеніння. Це період першого відносно широкого розселення людини, своєрідної демографічної хвилі, внаслідок якої людина розселилася майже по всій вільній від льодовикового покриву території Європи. Зі зростанням щільності населення більшає й матеріальних пам'яток: саме від пізнього палеоліту все вагомішого значення в археології набуває абсолютна хронологія та сучасні методи датування, переважно радіовуглецевий. Водночас усе відчутніше проявляється нерівномірність економічного й культурного розвитку різних регіонів Давньої Європи. І якщо досі еволюцію людства можна було значною мірою розглядати як загальний процес, то тепер дедалі відчутнішими стають особливості розвитку різних регіонів. Це повною мірою стосується і Давньої України: проекція на український ґрунт археологічної періодизації пізнього палеоліту, розробленої для Західної Європи, суттєво ускладнена, а в ряді випадків і неможлива. Тож завдання українських дослідників — намагатися виробити власну періодизацію, яка б ураховувала місцеву специфіку і спиралася б на вітчизняний археологічний матеріал.

Молодовська археологічна культура

Епоха пізнього палеоліту в Україні датується часом від 40 до 10 тис. рр. тому і представлена майже тисячею пам'яток: вони складають кілька територіальних груп і поділяються на ряд локальних варіантів та культур. Найбільша з них, розміщена у Дністро-Карпатському регіоні, — *Молодовська археологічна культура* (за селом *Молодова* на Чернівеччині, нині затопленим Дністровським водосховищем). Тут на 11-метровій глибині археологи виявили кілька тисяч крем'яних виробів і кісток тварин, зокрема, тура й мамонта. А також сліди людського житла, вік якого 44 тис. років —

найдавнішого з досі відомих у світі. Житло мало овальну форму і було обкладене по периметру великими кістками мамонта. Тут же знайдені й найдавніші твори палеолітичного мистецтва: лопатка мамонта з різьбленням і слідами живопису, підвіска з бивня мамонта у вигляді стилізованої фігури жінки, а також виготовлені з рогу флейти з боковими отворами, що визначали висоту звуку.

Середньодніпровська культурна спільність

У Подесенні й Середньому Подніпров'ї у цей період існує кілька археологічних культур, об'єднаних дослідниками у т. зв. *середньодніпровську культурну спільність*. Найвідоміші її представники — Радомишльське поселення на Житомирщині, стоянки в Пушкарях і Мізині на Десні, Добранічівське поселення на річці Супій (Київщина), Кирилівська стоянка в Києві, поселення Межиріч між Россю і Росавою на Черкащині та деякі інші, для яких характерне будівництво довгочасових кістково-земляних жител з кісток мамонтів. Так, біля села Добранічівка в Яготинському районі на Київщині виявлене поселення прадавніх мисливців на мамонтів, вік якого сягає 15 тис. років. Житло круглої форми з цоколем із кісток і черепів мамонта й внутрішнім вогнищем, навколо розміщувалися господарсько-побутові будівлі, у центрі — відкрита площа. Тут знайдено знаряддя з кременя, кістки й гірського кришталю, а також унікальну стилізовану статуетку жінки з бурштину. Нині це одне з найдавніших людських жител — експонат переяславського Музею народної архітектури й побуту. На місці розкопок створено археологічний музей «Добранічівська стоянка».

Мізин

Понад 100 тис. виробів налічує кам'яний інвентар Мізинської стоянки (село Мізин на Чернігівщині, 16–18 тис. рр. тому), серед них чудово оброблена кістка — предмети мистецтва,

прикраси, різноманітне начиння, знаряддя. Кістяні речі прикрашає знаменитий мізинський орнамент, у якому вперше використано меандр — геометричний узор із неперервних кривої або ламаних під прямим кутом ліній, що утворюють ряд спіралей. Тут же знайдені стилізовані жіночі статуетки (т. зв. мізинські «жінки-птахи»), а також набір ударних музичних інструментів з кісток тварин, що вважається найдавнішим у світі. За слідами ударів по кістках учені зуміли відновити мелодію, створену багато тисячоліть тому. Звістка про єдиний у світі палеолітичний оркестр ударних інструментів, знайдений у Мізині, і запис найдавнішої музики на платівці облетіли світ.

Унікальною виявилася знахідка в Мізині двох браслетів з бивня мамонта: один з них мав форму обруча, зовнішній бік якого декорував дрібний меандровий узор, розділений смужками паралельних зигзагів; інший браслет складали 5 тонких пластинок з насічками. Майстерність і вишуканість декору, багатство орнаментації дали підстави віднести мізинські браслети до шедеврів первісного декоративного мистецтва. Висновок мистецтвознавців був одностайний: декорування мізинських браслетів суттєво перевершує все, створене людиною палеоліту в сфері орнаментики.

Межиріч

1965 року мешканець села Межиріч на Черкащині під час будівництва підвалу у власному подвір'ї натрапив на стіну з кісток мамонта. Цоколь складали 95 нижніх щелеп мамонта, на каркас пішло 250 кісток — бивнів, кінцівок, хребців. Каркас був скріплений дерев'яними жердинами і важив близько 3 тонн. Зведене 15–12 тис. років тому, житло привернуло увагу вчених усього світу своєю унікальністю. Винятково цікавий і знайдений у Межирічі уламок бивня з вирізьбленим на ньому складним малюнком, у якому науковці вбачають план самого Межиріцького поселення.

Пізній палеоліт Криму

Особливо виразну групу пам'ятки пізнього палеоліту утворюють на території Криму. На стоянці Заскельна у Червоній Балці поблизу Білогорська археологи зібрали багатотисячну колекцію кам'яних знарядь, зокрема ножів. У гроті Чокурча на березі річки Салгир (східна околиця кримської столиці) археологи виявили залишки численних жител, сліди вогнищ, крем'яні знаряддя, кістки тварин і наскельні малюнки, продряпані на вапняковій стіні — зображення сонця з промінням, мамонта, риби тощо. А під скельним навісом у балці на лівому березі річки Чурук-Су на околиці Бахчисарая розкопано залишки поселення, де колись жила велика група давніх мисливців.

Амвросіївська стоянка

Та чи не найвідомішою за масштабом і кількістю знайдених предметів з-поміж пам'яток пізнього палеоліту є *Амвросіївська стоянка* в Приазов'ї (15–20 тис. р. до н. е.), біля міста Амвросіївка на Донеччині. Колекція виробів із кременю, знайдених тут, складає понад 100 тис. екземплярів. Але світової слави вона зажила завдяки величезному костовищу — залишкам близько тисячі розчленованих скелетів доісторичних зубрів і бізонів. Це костовище унікальне — щось подібне знайдене лише в Пенсильванії (США), де розкопано поселення давніх мисливців на бізонів, датоване приблизно X–VIII тис. рр. до н. е. Проте Амвросіївська стоянка майже вдвічі старша й набагато більша.

Мезоліт

Перехід від пізнього палеоліту до мезоліту збігся зі зміною плейстоцену (льодовикового періоду) голоценом — сучасною геологічною епохою, коли льодовик відступив на північ, і на планеті встановилися звичні для нас клімат, рослинний і тваринний

світ. Як на дослідників, причиною цих змін могло стати різке потепління між XI і IX тис. до н. е., викликане падінням природного супутника Землі або зміною магнітного поля, що стається приблизно раз на мільйон років (остання така зміна, вважають науковці, відбулася близько 40 тис. років тому). В усякому разі, різке підвищення температури на планеті спричинило танення льодовика, який почав відступати на північ, вивільняючи нові території для заселення. Вимирають гігантські травоїдні, серед них і мамонти (в Україні існували до XI тис.), шерстистий носоріг і степовий бізон (до IX–VIII тис.). Людина отримує можливість заселити нові регіони, доти недосяжні для неї.

Певні зміни в техніці обробки каменю, ніби й незначні на перший погляд, засвідчили істотні зміни в людській свідомості, поступове накопичення знань і досвіду. Характерна риса більшості мезолітичних культур Європи — існування мікролітів, мініатюрних кам'яних знарядь геометричної форми, що їх використовували як вкладиші до кістяних та дерев'яних знарядь і наконечників стріл. З'являються лук і стріли — перший складний винахід людини. Мисливство й збиральництво, що доти відігравали провідну роль, поступово відходять на другий план, натомість починають ширитися відтворюючі форми господарства — землеробство й скотарство. До цієї доби дослідники відносять і появу найдавніших етнічних груп — племен, що постали через об'єднання споріднених родових общин. Саме починаючи з мезоліту історія людства набуватиме все чіткіших обрисів, тим виразніших, чим ближчатиме вона в часі до відомих нам світових цивілізацій.

Мезоліт в Україні

Епоха середньої кам'яної доби, або мезоліту, датується в Україні IX–VI тис. до н. е. Нині відомо понад 400 мезолітичних стоянок, могильників, поховань по всій Україні — у Криму, на Середньому Дніпрі, у Причорномор'ї, Приазов'ї, Донбасі, басейні Сіверського Дінця. Слід згадати й творців оригінальної

культури *кукрек*, що в VII–VI тис. до н. е. заселяли азовсько-чорноморські степи й степовий та передгірний Крим. Вона належить до самобутніх місцевих проявів мезоліту, аналогів якому за межами України немає: специфіка полягала переважно у своєрідній техніці обробки каменю (т. зв. *вкладиші кукрецького типу*), невластивої іншим культурам Європи. Найчастіше вважається, що українські мезолітичні пам'ятки сформувалися на базі місцевого палеоліту й стали основою для культур наступного періоду. Важливо, що переважна більшість місцевих мезолітичних старожитностей виявляють близькі аналогії у сусідніх регіонах — Кавказі, Нижньому Подунав'ї, Балканах, Прибалтиці, що безумовно засвідчує певні етнокультурні контакти вже у той віддалений період.

Кам'яна Могила

Найвідомішою пам'яткою українського мезоліту є *Кам'яна Могила* біля с. Терпіння (Мелітопольський р-н на Запоріжжі), у заплаві ріки Молочної. Вона має вигляд великого продовгуватого пагорба з пісковикових брил заввишки до 15 м. і розмірами 200 на 300 м., схожого віддалік на могильний насип. Видовище справді величне і вражаюче: нагромадження серед безмежного південного степу циклопічного каміння, у якому, ніби щільники, розташовані близько шести десятків печер та гротів. Навіть зовнішній вигляд пам'ятки створює відчуття, що з нею пов'язані якісь важливі події стародавньої історії. Вже багато років учені досліджують феномен Кам'яної Могили і нині тут функціонує Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила».

Проте Кам'яна Могила цікава не лише зовнішнім виглядом. З кінця XIX ст. на стелях її численних навісів і гротів, а також під плитами на схилах пагорба відкрито сотні наскельних зображень, малюнків тварин, людей, геометричних композицій і дивних «письмен», через що Кам'яну Могилу іноді називають і «Підземним Ермітажем» або «Кам'яною бібліотекою».

Розшифрувати загадкові знаки тривалий час не вдавалося, аж доки за справу не взявся вчений-шумерознавець Анатолій Кифішин, припустивши, що написи зроблені шумерським клинописним письмом. Тривала й копітка дослідницька робота втілилася в монументальному виданні «Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тыс. до н. э.», яке побачило світ 2001 року в Києві. На 40 панно й 16 кам'яних табличках з Кам'яної Могили, т. зв. «скрижалях», А. Кифішин виявив шумерські легенди про сотворіння світу, всесвітній потоп і героя епосу Гільгамеша. Використовуючи династичні списки шумерських царів, дослідник з'ясував, що найдавніші петрогліфи Кам'яної Могили сягають XII тис. до н. е. Висновок А. Кифішина та археолога Юрія Шилова був однозначний: Кам'яна Могила упродовж тисячоліть була найвпливовішим духовно-релігійним центром значної частини Євразії, що підтримував тісні зв'язки (на рівні обміну культурними досягненнями) з Давнім Шумером (центр — поселення Чатал-Гуюк в Малій Азії). А її система знаків — попередниця шумерської писемності — принаймні вдвічі поглиблює відому нам писемну історію людства.

Згадана монографія — поки що єдина спроба дешифрувати написи Кам'яної Могили, і вже тому заслуговує на увагу, вивчення, а, можливо, й заперечення. На жаль, Україна не має власних фахівців-шумерологів, тож і перевірити висновки дослідника складно. Проте на наш аматорський погляд принаймні частина тлумачень доволі сумнівна насамперед через свою семантичну невиразність («Рука-закон степу Землі Благої» і т. п.), хоча остаточний вердикт все ж мають винести фахівці-шумерологи. Сам А. Кифішин визнає, що при дешифруванні написів Кам'яної Могили йому часто доводилося йти інтуїтивним шляхом, спираючись лише на набутий досвід роботи з протошумерськими текстами. Однак незалежно від конкретних спроб дешифрування цих знаків, сам факт віднайдення в Україні клинописних текстів протошумерського типу винятково важливий. Тим більше, що подібні знахідки вже траплялися дослідникам у Подунав'ї та на Балканах.

Неоліт

Попри значні зміни в житті мезолітичної людини, це був лише початок перетворень. Справжній розвиток відтворювальних форм господарства припадає на наступний період — *нову кам'яну добу*, або *неоліт*. Цей грандіозний переворот в історії людства англійській археолог Ґордон Чайлд (1852–1957) згодом назве *неолітична революція*. Люди переконалися, що значно легше й надійніше добувати їжу, обробляючи землю, ніж постійно залежати від природи. Дослідники приблизно підрахували, що та земельна площа, на якій можуть прогодуватися 2–3 мисливці, здатна забезпечити їжею 20 землеробів без поливного і 100 з поливним (іригаційним) землеробством.

Перехід до землеробства означав перехід до осілості. Людина вже не могла пересуватися на великі відстані — виникають перші довготривалі поселення. Заміна первісних способів добування їжі більш технологічними збільшила «місткість» середовища, і спочатку навіть за колишніх природних умов стало можливим утримувати більше населення. Проте людність швидко зростала, тож якась частина її мала шукати нових земель: починаються міграції. Осілість і відтворюючі форми господарства призвели й до інших важливих перемін. Поява надлишкового продукту дала людині вільний час, якого не було раніше, тож вона тепер могла приділити увагу й іншим видам діяльності.

Доба неоліту знаменна й новою технікою виготовлення знарядь (полірування та шліфування), а також значним поширенням керамічного виробництва. Як відомо, за високої температури (бл. 400°С) вода з глини випаровується і глина твердне, зберігаючи надану їй форму. Використання глиняного посуду дало змогу людині робити більші харчові запаси та вживати варену їжу, а легкість нанесення орнаменту на сиру глину надала чудову можливість виявляти власні творчі здібності й відображати світогляд — не випадково дослідження кераміки настільки цікаве для науковця. Крихкість кераміки призводила до швидкого накопичення її уламків у місцях давніх поселень, тож саме кераміка від епохи неоліту — наймасовіша археологічна знахідка.

Маріупольський могильник

1930 року, коли на місці сучасного Маріуполя зводили завод «Азовсталь», археологи виявили непошкоджений могильник — масове поховання доби неоліту. Перед дослідниками постала дивовижна картина: у ямі довжиною 28 м. і шириною 2 м. містилося близько 130 кістяків, деякі в чотири яруси, переважно пофарбовані вохрою. Зітлілий одяг прикрашали пластинки (понад 400) зікол вепра, разки намиста з перламутру, кістки. Були тут і кам'яні знаряддя, рідкісні прикраси з порфириту, геширу, гірського кришталю. Але справжньою сенсацією стали поховання з символами влади — кам'яними булавами. Могильник датовано V–IV тис. до н. е.

Доба міді (енеоліт)

Наступний за неолітом історичний етап прикметний використанням металу — подією виняткової ваги для давньої людини. Першим металом, який освоїло людство, була мідь. Дослідники вважають, що спершу застосовувалася самородна мідь, тобто крупні природні шматки: плавити метал із руди навчилися лише згодом. Вони переважно використовувались як молот, який, на відміну від кам'яного, не розтріскувався від ударів. Проте мідь сама по собі не призвела до технологічного перевороту: м'яка, вона погано заточувалась, а за багатьма параметрами поступалася кам'яним знаряддям. Інша річ — мідь з домішками. Сплав міді з оловом дав бронзу — вже набагато міцніший метал, що піддавався гартуванню й заточуванню і гідно конкурував з каменем.

За доби міді було приручено коня. Тривалий час вважалося, що їздити верхи вперше навчилися в Центральній Азії наприкінці II тис. до н. е., проте новітні археологічні відкриття внесли суттєву поправку: найдавнішим населенням, яке приручило коня й пристосувало його до верхової їзди, нині вважається населення української *середньостогівської культурно-історичної області* (IV тис. до н. е.), названої так за островом Середній

Стіг на Дніпрі неподалік Хортиці, де вперше було розкопане поселення цього типу. Особливо багато знахідок, пов'язаних із конярством, знайдено в поселенні Дереївка за 250 км південніше Києва. З'являється колесо, отже, й віз. Уперше на теренах України залишки його знайдено в кургані *Сторожова Могила* біля Дніпропетровська.

Прикметно, що археологічно доба міді виявляється не у всій Європі, а переважно на півдні її, де в цей час виникають і розквітають високорозвинені землеробсько-скотарські культури, що охопили Балканський півострів, Нижнє і Середнє Подунав'я, Трансільванію, Молдову й Правобережну Україну. Основу їх склали місцеві археологічні культури *сексло*, *діміні*, *вінча*, *караново*, *лендель*, *полгар*, *боян*, *гумельниця*, *кукутені*... В Україні цей період представлений *трипільською археологічною культурою*. Про неї мова в наступному розділі.

Резюме

Парадоксально, але чим далі людина віддаляється від минулого, тим більше дізнається про нього. Сучасні історичні дослідження що не рік то впевненіше переносять нас у доісторичні часи — надзвичайно цікавий, загадковий і захопливий відтинок вітчизняної історії. На жаль, досі найдавніша українська історія нечасто привертала пильну дослідницьку увагу, а чимало важливих відкриттів і знахідок на теренах України, належно поціновані науковцями світу, в самій Україні лишалися маловідомими. Підручники з української історії переважно обходять цей період увагою, обмежуючись загальними фразами й кількома абзацами тексту, та й у спеціальних виданнях нечасто знайдеш необхідну інформацію. Непроста ситуація і з академічними дослідженнями найдавнішої історії — без належної підтримки з боку держави ними переважно займаються нечисленні самовіддані й закохані в свою справу люди.

Водночас навіть побіжне знайомство з цим предметом засвідчує, що Україна — одна з небагатьох країн світу, винятково

багата на давні пам'ятки, причому не лише загальноєвропейського, а й світового рівня. Навіть у цьому невеличкому розділі про українські старожитності не раз ужите слово *унікальний* чи префікс *най-*. І це не перебільшення. Ми справді маємо всі підстави пишатися своєю найдавнішою історією — згадаймо хоча б Мізин і Межиріч чи ту ж Кам'яну Могилу — пам'ятку, яку багато-хто схильний вважати визначнішою за сім чудес світу. Можна згадати й найбільший у світі річковий острів Хортиця, насичений археологічними пам'ятками від найдавніших часів до Запорозької Січі. Жодна історична енциклопедія в світі не обходиться нині без згадки про Маріупольський могильник, що став класичним зразком такого роду комплексів і дав назву цілому культурному пласту пам'яток на півдні Східної Європи. Все частіше мовиться і про надзвичайно високий розвиток місцевої металургії, що не мав собі рівних навіть на Близькому Сході. Науковці світу впевнено кажуть про унікальність українського пізнього палеоліту, бо саме культури Давньої України дали світові неповторну вершину верхньопалеолітичної архітектури: ніде більше в цю епоху не знаходимо такої складної організації поселень і такого розвинутого домобудівництва.

Слід зважати й на те, що виявлені археологами артефакти — лише мізерна частка того, що приховує у собі українська земля. Поза сумнівом, майбутні археологічні дослідження суттєво примножать чисельність реліктів минувшини, збагативши вітчизняну й світову історичну науку. Водночас науково-технічний прогрес, безумовно, відкриє нові горизонти і для історичних дисциплін, що дасть змогу науковцям доходити надійних історичних висновків навіть щодо найвіддаленіших історичних часів. Дивовижно, але тепер, на початку XXI ст., коли людство вже не уявляє себе без комп'ютера, його основний «мислячий» орган — процесор — лише шматочок кременю, того самого мінералу, з якого, власне, й починалася загальнолюдська історія.

Не можна оминути й інший, менш привабливий бік проблеми. Саме в добу прогресу, починаючи з XX ст., давні пам'ятки як ніколи раніше почали зазнавати нищівної та варварської

руйнації. Тисячі гектарів земель із давніми пам'ятками затоплювали штучними водоймами, бульдозери рівняли з землею все, що заважало індустріальному будівництву чи розширенню посівних угідь. Безцінні експонати української історії, що пролежали в землі десятки тисяч років, гинуть нині під згубним впливом антропогенного середовища й кліматичних факторів. До цього додається і байдуже ставлення держави до своєї історичної спадщини — принаймні досі цими проблемами українська влада майже не переймалася.

Швидке накопичення археологічного матеріалу закономірно призводить до того, що праці з дописемної доби вітчизняної історії певною мірою відстають, а узагальнюючих робіт про цей період — одиниці. Тож і її дослідження — винятково цікава й перспективна справа. Надто тепер, коли інтерес до найдавнішої історії у світі винятково зріс, надто через успіхи у царині природничих наук і появу нових методик датування та роботи з археологічними пам'ятками. І нехай молодих науковців не бентежить питання, наскільки тодішнє населення Давньої України можна вважати нашими прямими предками — сучасна наука не може стверджувати такого зв'язку стосовно жодного регіону земної кулі, і Україна тут не виняток. Тож цілком слушні слова видатного українського історика Михайла Грушевського, що український народ на своїй землі автохтон у тому розумінні, що сидів на ній з тих часів, яких історія не сягає. Інший славетний український учений, археолог Вадим Щербаківський і собі зазначав: *«Наші сучасники не звикли вважати праісторію нашої української території за історію нашого народу... Щоб знати психологію нашого народу, щоб розуміти його душу, треба знати не тільки нашу історію, а й праісторію, і передісторію...»*

Трипільська цивілізація

Вступ • Трипільська культура чи Трипільська цивілізація? • Географічні й хронологічні рамки Трипільської археологічної культури • Заняття трипільського населення • Трипільська кераміка • Трипільські поселення • Трипільське житло • Первісні мегаполіси • Трипілля і стародавній світ • Вірування та духовний світ трипільців • Трипільська «писемність» • Занепад Трипільської цивілізації • Суперечка довкола трипільської спадщини • Резюме

Друга половина XIX — початок XX ст. ознаменувалися археологічними відкриттями світового масштабу. Саме тоді німецький археолог Генріх Шліман розкопав Трою, Мікени й Тірінф, а британець Артур Еванс виявив руїни палацової держави, яку назвав *мінойською*. А 1899 р. на XI археологічному з'їзді в Києві вітчизняний археолог Вікентій Хвойка виголосив доповідь про щойно відкриту ним давню культуру. Вперше дослідник зіштовхнувся з нею ще у 1893 р., коли під час розкопок на Кирилівській вулиці в Києві йому трапився доти небачений

мальований посуд. Незабаром археологу стало відомо, що в околицях села Трипілля на річці Красна селяни часто виорюють розмальовані черепки, глиняні фігурки людей і тварин. Ретельне дослідження давніх поселень біля Ржищева й сіл Трипілля, Верем'я, Щербанівка, Халеп'я, Жуківці, Стайки, від гирла Стугни й до Прип'яті впевнило В. Хвойку в тому, що відкрита нова археологічна культура. Науковці світу змогли ознайомитися з її експонатами на виставці Міжнародного антропологічного товариства в Парижі. За селищем Трипілля (нині Обухівський район на Київщині), де вперше було знайдено скупчення давніх пам'яток, новововідкрита археологічна культура отримала назву *трипільської*.

Відтоді минуло вже понад століття і наполеглива праця кількох поколінь археологів дала свої плоди: нині на теренах України відомо близько двох тисяч трипільських пам'яток — поселень, могильників, курганів. Нині ми вже спроможні відповісти на багато питань, пов'язаних із трипільською археологічною культурою. Та головне з них — хто ж творив цю визначну цивілізацію, хто залишив на величезній території свої матеріальні пам'ятки? — й досі лишається без відповіді...

Трипільська культура чи Трипільська цивілізація?

Перша серйозна суперечка виникла вже на підступах до «трипільської проблеми»: яким терміном слід означувати трипільський феномен — культура чи цивілізація? Думки розділилися, одностайності досягти не вдалося, і нині дослідники, віддаючи першість тому чи тому терміну, виходять переважно з особистих міркувань та уподобань. А між тим питання досить важливе. Справді, як з погляду історичної термінології слід позначати всю сукупність історичних пам'яток, що їх археологія означує *трипільська культура*, беручи до уваги, що термін *археологічна культура* все ж суто спеціальний? Аби знайти історичний відповідник археологічному терміну і водночас

врахувати унікальність трипільської культури, частина дослідників схилялася до терміна *цивілізація*. Це мало якісно виокремити трипільську культуру з-поміж решти археологічних культур і поставити її в один ряд з найдавнішими цивілізаціями стародавнього світу. Інші зауважували, що термін *цивілізація* пред'являє до його носія певні вимоги, пов'язані з рівнем матеріальної і духовної культури. Проте, єдиних критеріїв «цивілізаційності» історична наука, хоч як намагалася, так і не виробила: до них найчастіше відносили розвинуте землеробство, появу міст, суспільних споруд, існування писемності, гончарного кола... Одним вимогам трипільська культура відповідала повною мірою, інші лишалися під питанням. Ще частина дослідників схилялася до думки, що трипільське суспільство зупинилося за крок до цивілізації.

З іншого боку, цієї термінологічної суперечки не виникло б узагалі, якби не вражаючі масштаби самої трипільської культури. Та й як інакше, ніж цивілізація, слід називати археологічну спільність, яку можна безпомильно впізнати на території близько 200 тис. кв. км. (із них 190 тис. в Україні), що проіснувала два з половиною тисячоліття і міста якої, чітко сплановані, нараховували десятки тисяч мешканців і не мали рівних у тогочасному світі? До того ж, певно, цілком логічно було б позначати явища одного порядку єдиним терміном. І якщо історики сміливо називають містами поселення давніх шумерів з їхніми невеличкими глинобитними будівлями і довільною забудовою, то чому в такому разі трипільські поселення, набагато більші за розмірами, з кількаповерховими будівлями і чітким плануванням, означаються протомістами? Більше того, якщо для світової історичної термінології цілком прийнятний термін *цивілізація* щодо, скажімо, Крито-мікенської чи Хараппської цивілізації (цивілізації долини Інду), то і в нашому разі є всі підстави замінити словосполучення *трипільська культура* терміном *Трипільська цивілізація*. Коли ж ідеться про суто археологічний бік справи, цілком прийнятно вживати й термін *трипільська археологічна культура*.

Географічні й хронологічні рамки трипільської археологічної культури

Трипільська археологічна культура обіймала переважно лісостепове Правобережжя сучасної України — від Верхнього Дністра на заході до Середнього Дніпра на сході, від поліської Прип'яті на півночі до карпатської Бистриці на Буковині з яскраво вираженим центром на території нинішніх Черкащини й Вінниччини. Сліди трипільців знайдені також на Лівобережжі і в Карпатах, а крім того — на Балканах, у Словаччині й Румунії (місцева назва — *культура кукутені*). На території Києва поселення трипільців виявлені на Замковій горі, Львівській площі, Кирилівських висотах, у Видубичах, Дарниці й Чапаєвці. На півночі кордон трипільської культури проходив десь на 100 км вище Києва, а на півдні сягав Чорного моря. І хоча дослідники виділяють кілька етапів розвитку трипільської археологічної культури та її локальні варіанти, у своїй основі вона постає єдиною, легко розпізнаваною і самобутньою.

Науковці майже одностайно відносять трипільську цивілізацію до епохи енеоліту (доби міді), хоч і датують її по-різному. Хронологічні межі Трипільської цивілізації неодноразово переглядалися. І якщо зовсім недавно історична наука відносила її до III–II тис. до н. е., то вже сьогодні її нижня хронологічна межа відсунулася до IV тис. до н. е. А чимало дослідників схиляються до ще раніших початків Трипільської цивілізації — V–VI тис. до н. е.

Заняття трипільського населення

Основним заняттям трипільців було землеробство, переважно хліборобство. Характерно, що хліборобство вважається розвиненим, якщо вирощуються три види злаків. Трипільці вирощували їх десять: чотири сорти пшениці, жито, просо, ячмінь, горох, сочевицю, віку. Знайдений археологами серп з оленячого рогу з крем'яними вставками, попри вік у шість

тисячоліть, вражає досконалістю і зручністю в роботі. У трипільських поселеннях виявлено чимало зернотерок, на яких зерно перетиралося на борошно й крупу. Трипільці розводили корів, овець, кіз, свиней, мали розвинуті ремесла. Багаті клади мідних виробів свідчать про значні здобутки в обробці металу. Знайдено й численні глиняні пряслиця до веретен і тягарці від ткацького верстата.

Трипільська кераміка

Проте на особливу увагу заслуговує трипільська мальована кераміка — глиняні горщики, миски, посуд, випалені в спеціальних печах, а тоді розмальовані чорною, білою і темночервоною фарбою. Гончарні вироби мали орнаменти-символи у вигляді спіралей, трикутників, кіл, фігурок людей і тварин. Розмах трипільського керамічного виробництва вражає: тільки на Майданецькому археологи виявили майже 2000 цілих посудин і понад 7000 керамічних уламків, а на місці лише однієї оселі знайдено черепки від 240 глеків, мисок, кухлів, ложок і горщиків. А 1966 р. поблизу м. Жванець на Дністрі перед дослідниками постали відразу сім трипільських глинобитних гончарних двоярусних печей. Виготовлена вручну, без гончарного кола, трипільська кераміка вражає витонченістю і майстерністю виконання. За рівнем гончарного виробництва Трипільська цивілізація, або, як її означають західні вчені, ***трипільська культура мальованої кераміки***, не мала собі рівних у світі.

Трипільські поселення

Для планування трипільських поселень властива колоподібна, радіальна структура: будівлі розміщувалися кількома рядами або концентричними колами навколо великого майдану, де стояли одна або кілька громадських споруд-святилищ. Глухі

стіни великих будинків від вулиці утворювали зовнішнє коло, ніби захисний мур. Між кількох кіл будівель пролягали кільцеві проходи. Входи споруд були орієнтовані на геометричний центр поселення. Зовні трипільські поселення іноді укріплювалися 5–6-метровими валами й ровами, хоча відомі й нічим не захищені поселення у долинах та на рівнинах.

Досі лишається загадкою велика кількість попелу в трипільських поселеннях. Частина істориків припускала, що трипільці якийсь час жили на одному місці, а коли наявні природні ресурси вичерпувалися, спалювали житла й перебиралися на інше. Однак таке пояснення малоймовірне: за тієї щільності населення, коли на декількох квадратних кілометрах проживали тисячі людей, трипільське суспільство вже мало досягти такого рівня виробництва й суспільної організації, які б виключали настільке інтенсивне і нераціональне використання природних ресурсів. Вважали також, що трипільці широко послуговувалися вогнем, обпалюючи глину для зведення своїх кількаповерхових жител.

Трипільське житло

Розкопки трипільських поселень, а також знайдені глиняні модельки т. зв. «хаток» дають можливість досить чітко уявити трипільське житло. Трипільці мали два різновиди жител: заглиблені у землю на 0,6–1,5 м., що нагадували напівземлянки епохи неоліту, й найбільш характерні для трипільців різнорозмірні наземні житла (від 60–100 до 200–300 кв. м.). Їх конструкція була досить складна: підлога викладалася на дерев'яному помості з обпалених глиняних валків, а зверху замазувалася глиною. Стіни зводилися на дерев'яному каркасі-плетенці і теж обмазувалися глиною, двосхилий дах з отвором для диму перекривався солом'яними або очеретяними снопиками. Часто житла мали піддашшя, одну, дві чи й три кімнати, вікна були невеликі й округлі. На нижніх поверхах містилися комори для припасів, масивні жорна-зернотерки. Зовні стіни жител

розмальовувалися вертикальними червоними, жовтими й білими смугами. Прикрашалися карнизи вікон, дверей і стіни в хаті. Були й кімнати з розмальованими печами — домашні вівтарі.

Первісні мегаполіси

Спочатку трипільські поселення були невеликі — від семи до чотирнадцяти будівель, однак з часом тут виникають справжні міста з тисячами споруд. Завдяки аерофотозйомці на Уманщині, у середній течії Південного Бугу, а також у межиріччі Дністра й Пруту виявлені величезні трипільські поселення площею до 400 га — справжні первісні мегаполіси. Найвідоміші з них — поблизу сіл Майданецьке, Доброводи, Небелівка в Україні й Петрени в Молдові. Ці укріплені поселення-велетні налічували понад 2000 жител, розташованих концентричними колами, число яких сягало дванадцяти. Кільцеві вулиці перетиналися численними радіальними, що сходилися до великого майдану посеред поселення. Вулиці утворювали квартали з житловими будинками, багато з яких були дво- і навіть триповерхові. Це були справжні давні міста, у кожному з них мешкало понад 25 тис. осіб — вони не мали собі рівних у тогочасному світі. Так, населення Майданецького, за різними підрахунками, складало від 20 до 40 тис. осіб і за розмірами істотно переважало тогочасні міста Месопотамії, Єгипту, Близького Сходу й Середньої Азії, окрім хіба Мохенджо-Даро та Чанху-Даро в Індії. Але ж і Майданецьке було не найбільшим поселенням у трипільські часи.

Археологам усього світу відома назва *Тальянки* — селища на Уманщині, де трипільське поселення займало 470 га і було найбільшим з усіх трипільських міст і найбільшим у світі населеним пунктом доби енеоліту. Навіть у наступні епохи мало міст досягали таких вражаючих розмірів. Трипільські мегаполіси площею перевершували не лише сучасні їм поселення, а й міста стародавніх Греції і Риму, як і середньовічний Київ. Тальянківське поселення в усіх подробицях науковці побачили

лише за допомогою геомагнітної зйомки: аеро- й землемагнітні дослідження показали в його чотирьох еліпсах сліди 2700 будівель. Науковці підрахували: населення в усьому трипільському ареалі сягало щонайменше мільйона.

Та чи не найдивовижніше в усьому цьому те, що найбільші трипільські міста навіть не довелося розкопувати. Унікальний метод магнітометрії, вперше випробуваний при дослідженні Майданецького поселення, дав змогу без дорогих і тривалих польових археологічних робіт отримати вичерпний план міста мідної доби площею 2 кв. км. Результати вражали: похибка не перевищувала 25 см — досі археологи тільки мріяли про такі можливості. Плани всіх найбільших трипільських міст було створено саме за цією технологією, що не мала аналогів в археологічній практиці Європи. Аби досягти такого результату археологічними методами, підрахували дослідники, знадобилося б понад сто років безперервних розкопок. З іншого боку, численні трипільські пам'ятки все ще лишаються в землі, тож на нас, поза сумнівом, ще чекає багато нових і цікавих знахідок.

Трипілля і стародавній світ

Відкриття Трипільської цивілізації відчутно змінило наші уявлення про найдавніший період світової історії, увівши Північне Причорномор'я до переліку провідних областей стародавнього світу. Водночас з'ясувалося, що давньоукраїнські землі вже в ті далекі часи не були ізольовані від решти світу, а навпаки, підтримували тісні зв'язки на різних рівнях з давніми культурами Малої Азії, Кавказу, Месопотамії, Єгипту, Балкан і Криту. Та й самі трипільські старожитності, як це зрозуміло вже тепер, слід розглядати в контексті цілого комплексу споріднених культур енеоліту Південно-Східної Європи (а отже, й відповідних етносів як носіїв цих культур). А 1997 р., коли співробітники Археологічної служби Індії, тієї самої, першим директором якої був Джон Маршалл — відкривач Цивілізації долини Інду, переглянули деякі опубліковані у періодиці

трипільські матеріали, то без будь-яких коментарів з українського боку заявили, що це — пам'ятки хараппського типу. Зв'язок між Трипільською і Хараппською цивілізаціями простежується, як не дивно, навіть у їхніх назвах. Адже перші трипільські пам'ятки трапилися В.Хвойці не в самому Трипіллі, а неподалік, у Халеп'ї. А *Халеп'я* і *Хараппа (Халіюппа)* — лише різні варіанти однієї назви (сюди ж стає і близькосхідна назва *Алеппо-Халеб*). Інший ономастичний трикутник, який географічно цілком накладається на перший, складають українське *Трипілля*, індійська *Тріпура* та близькосхідне *Тріполі*, причому всі назви означають «Тримісто». Цікаво, що індійська епічна Тріпура, як і трипільські міста, мала колову забудову і була обнесена золотим, срібним і залізним мурами.

Вірування та духовний світ трипільців

Чільне місце в уявленнях та віруваннях трипільців посідали божества родючості. У трипільських розписах і малюнках часті схематичні зображення жіночих грудей, чоловічих і жіночих статевих органів. Жіноче начало символізував трикутник вершиною вниз, чоловіче — вершиною вгору. Два такі трикутники у вигляді шестикутної зірки означали поєднання жіночого й чоловічого начала задля народження нового життя; цей ще ведійський знак і досі малюють на індійських весіллях, бажаючи щасливого шлюбу й численних нащадків. Статуетки Великої богині виготовлялися з глини, замішаної на борошні або пшеничних зернах — це й собі символізувало ідею родючості. Вони разюче відрізнялися від примітивних «венер» Близького Сходу, у яких гіпертрофовано підкреслювалися статеві ознаки — трипільські статуетки зображали молодих струнких жінок з ледь помітними ознаками вагітності. Знайдені й статуетки напівголих жриць у довгих спідницях, що підносять угору великі чаші.

Важливу роль у віруваннях трипільців відігравав культ бика, що, вочевидь, уособлював чоловіче начало й небесну вологу

(дощ, росу). Трипільська розписна скульптура засвідчує, що на Подніпровському Правобережжі парний орний запряг волів був відомий уже в III тис. до н. е. Бичачі роги — винятково поширений сюжет трипільської образотворчості. У трипільських шарах на річці Рось знайдено глиняну модель храму, прикрашену бичачими рогами. Роги зображено на спинках кріселець, де сидить Богиня-Мати, часто сама з рогами: це, вважають дослідники, означало поєднання жіночого й чоловічого начала, мало забезпечити добрий врожай і приплід худоби. Посуд робився з вушками, схожими на роги, на посуді — бики в запрягу, чотири ніжки нагадували коров'яче вим'я. Під долівками жител трипільці закопували черепи з рогами биків і корів, або ж просто тримали їх у хаті на почесному місці. Важливим у трипільських віруваннях був і культ Сонця: саме Сонце як найвища життєтворча й енергетична іпостась лежало в основі орнаментики, місто- й житлобудування трипільців. Навіть невеличкі трипільські поселення мали колову забудову.

Виявлені зразки настінного живопису та скульптури засвідчують багатий духовний світ трипільців, наявність розвинених релігійних і міфологічних уявлень, а крім того — образне мислення, неабияку фантазію й снагу до творчості. Адже щоб виліпити фігурку тварини чи дитячу іграшку, самого шматка глини замало. А якщо таких знахідок — сотні, і всі вони різні, неповторні. Адже неповторність — також творча ознака.

Трипільська «писемність»

Трипільці мали складну знакову символіку — різні поєднання ромбів, кіл, трикутників, спіралей, зигзагоподібних і паралельних ліній, рослинні й тваринні орнаменти, численні знаки та символи: ступінь розвитку цієї символіки, як на частину дослідників, наближався до справжньої писемності. І хоча трипільську піктографію все ж складно означити писемністю у власному розумінні, тобто графічною передачею мови, вона, безумовно, приховує якесь змістове навантаження, тож

і дешифрування її можливе. На жаль, неодноразові спроби це зробити поки результату не дали: увагу дослідників переважно привертали ті знаки, що виявляли аналогії в інших давніх культурах, решта ж лишилися поза розглядом. Справа ускладнювалася тим, що, хоча самих знаків досить багато (усього їх нараховують до 300), написів, які дали б можливість зробити висновки щодо закономірностей їхнього використання, практично немає. Важливо, що принаймні частина трипільських знаків, схоже, виявляє аналогії у шумерській традиції, хоча комплексного порівняння трипільських знаків-символів та інших знакових систем стародавнього світу досі не здійснено. Спроби виокремити символічну інформацію робилися й на підставі аналізу мальованого орнаменту трипільського посуду. Зверталася увага і на об'ємні глиняні символи трипільської кераміки — різноманітні кульки, конуси, півсфери, циліндри тощо.

Занепад Трипільської цивілізації

Вважається, що наприкінці III тис. до н. е. трипільська археологічна культура припиняє існування, і її заступає інша, одмінна від неї, ***культура шнурової (мотузчатої) кераміки*** або ***культура бойових сокир***, що поширюється від берегів Рейна до Волги. І якщо для трипільської культури, як уже йшлося, був властивий мальований посуд, то носії культури шнурової кераміки (інакше — ***шнуровики***) робили орнамент за допомогою відтисків шнурка, скрученого мотузка, звідки й назва. Посуд шнуровиків, значно грубіший і примітивніший, суттєво поступався вишуканому й технічно досконалому, з добірної глини трипільському посуду. Важко сказати напевне, що мала означати така зміна — дискусії науковців з цього приводу не вщухають. Водночас прийнято вважати, що носії археологічних культур, які робили орнаменти за допомогою шнурка, належали до кола індоєвропейських. Саме про індоєвропейців і піде мова в наступному розділі.

Суперечка довкола трипільської спадщини

Дослідження трипільської спадщини — і це не секрет — від самого початку супроводжувалось певним політичним підтекстом, який, утім, поставав майже щоразу, щойно заходилося про більш-менш значущу подію чи явище давньоукраїнської історії. Радянська історична наука воліла не афішувати інформації щодо Трипільської цивілізації, і ще кілька десятиліть тому про неї знало переважно вузьке коло фахівців. Лише наприкінці 80-х рр. XX ст., зі зростанням інтересу до власної історії, трипільська спадщина привернула до себе посилену увагу не лише істориків, а й громадськості. Проте українська академічна історична наука вкотре зайняла звичну для себе вичікувальну позицію і фактично самоусунулася від розв'язання цієї украй принципової проблеми давньоукраїнської історії, відкривши дорогу для білянаукових і політичних спекуляцій на трипільську тематику, не завжди компетентних, але загалом закономірних. Щоправда, це не заважало окремим її представникам час від часу висловлювати своє благородне обурення спробами істориків-аматорів самотужки розв'язати «трипільську проблему» й звинувачувати їх в упередженості та заангажованості.

В оцінці трипільської спадщини від самого початку намітилися два полярні підходи. Основна дискусія розгорнулася навколо питання про стосунок носіїв трипільської археологічної культури до пізнішого населення цих територій — слов'ян загалом і українців зокрема. Прямих свідчень такої етнічної спорідненості (власне, як і її відсутності) не було — трипільська доба не залишила нам писемних або мовних джерел, на підставі яких можна було б визначити етнічну належність носіїв цієї цивілізації. Однак частина дослідників навіть на підставі побічних доказів обстоювала цей зв'язок, вважаючи, що трипільська людність взяла участь в українському (і ширше — слов'янському) етногенезі. Інша частина дослідників заперечувала можливий етнічний зв'язок українців і трипільців, вважаючи, що розв'язати це питання годі. Постання і зникнення Трипільської цивілізації у цьому контексті навіть порівнювали з долею міфічної Атлантиди.

Насправді ж ситуація з визначенням етнічної належності трипільців зовсім не така безвихідна, а відсутність прямих (історичних і мовних) свідчень, хоча й ускладнює проблему, аж ніяк не унеможливлює її розв'язання. Бо коли йдеться про найдавнішу історію, навіть сукупність побічних доказів цілком може переважити шальку терезів у той чи інший бік. Навіть не обстоюючи твердження про пряму етнічну спорідненість носіїв трипільської культури з пізнішим населенням українських земель, все ж не можна не визнати певних (часто досить суттєвих) зв'язків давніх трипільців і сучасних українців на побутовому й світоглядному рівні. Орнаменти українського гончарства, килимарства, писанкарства, різьбярства, вишивки дивовижно перегукуються з рослинними і геометричними орнаментами Трипілля. Тип житла, що виник у трипільські часи, існує в лісостеповій Україні й донині, а переважна більшість сільських жител, що існувала в Україні аж до XX ст., виявляє ті самі архітектурні пропорції, що й трипільські будівлі. На Черкащині й Волині ще донедавна зводилися житла каркасно-стовпової конструкції, особливо характерної для трипільців, а українські села, як з'ясували науковці, часто існують на одному й тому самому місці тисячоліттями — ще відтоді, як вони були невеличким поселенням або частиною якогось трипільського мегаполіса. Та й антропологічно трипільці як носії південноєвропеоїдних рис цілком могли відіграти важливу роль у формуванні генофонду українського народу — представника дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів, що займають проміжне становище між північними та південними європеоїдами, тяжіючи до останніх. І нині три з чотирьох антропологічних зон, що їх виокремлюють на території України (західна, центральна і південна) представляють переважно саме ці наукові, антропологічні характеристики.

Втім, у питанні про можливу етнічну спорідненість трипільців і українців важливий один методологічний момент, який не завжди належним чином усвідомлюється. Адже етнічний зв'язок за своєю суттю передбачає неперервність у часі, тож

і ствердна відповідь на питання про етнічний зв'язок трипільців та історичних українців логічно приводить нас і до іншого висновку — про наявність упродовж усього історичного періоду, що їх розділяє, народу (чи народів) — носіїв цього зв'язку. Навіть за обмеженості наших знань про найдавнішу вітчизняну історію, важко уявити, що цей зв'язок ніяк не відбився в наявних джерелах, скажімо, античних. Отож проблема полягає не стільки у визнанні, скільки в персоніфікації такого етнічного зв'язку. А тому й підходити до «трипільської проблеми» слід «з кінця», тобто за умови, що буде розв'язано низку інших історичних та етнічних проблем давньоукраїнської історії. Про більшість із них, як і про «трипільське питання», ще йтиметься.

Резюме

1993 року світова наукова громадськість відзначала столітню річницю відкриття трипільської культури. Значний ажіотаж викликала виставка під назвою «Україна — образи V–IV тис. до Христа», що відбулася у Вашингтоні та Нью-Йорку. У самій Україні рік, проголошений Радою ЮНЕСКО роком трипільської культури, сплив тихо і непомітно, обмежившись виставкою «Трипільський світ» у приміщенні Літературного музею України. Сплеск інтересу до трипільської спадщини поступився байдужості. Стан трипільських пам'яток нині можна вважати ганебним: величезна кількість трипільських поселень гине від будівельних і сільськогосподарських робіт, трипільська кераміка за безцінь продається на базарах, вивозиться за кордон, осідає в приватних колекціях, а дослідження трипільських пам'яток лягає здебільшого на плечі дослідників-ентузіастів. Створений 2002 р. розпорядженням Кабінету Міністрів на Черкащині єдиний у Європі державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура», на жаль, не став заслоном для руйнування історичних пам'яток. Водночас разом із давніми пам'ятками можуть зникнути і сподівання на розгадку численних таємниць Трипільської цивілізації.

Хотілося б вірити, що політичні переміни останніх років в Українській державі суттєво скоригують її ставлення до вітчизняної історичної спадщини. Безперечно, трипільська тематика має бути набагато ширше представлена не лише в підручниках української історії, а й у науковій і популярній літературі, пресі, радіо й телебаченні, кіно, інтернеті, виставкових і музейних експозиціях. Це винятково важливе й складне завдання має поєднати зусилля держави, наукових установ і громадськості. Повернутися до дослідження трипільської спадщини має нарешті й українська історична наука, перетворивши «трипільське питання» з «пересічної археологічної проблеми», як іноді ще дозволяють собі висловлюватися деякі «авторитети від науки», на принципову проблему вітчизняної історії. Лише в цьому разі зникне надмірна упередженість і політизація проблеми, а сама вона перейде з політичної в суто наукову площину.

З іншого боку, всі ці «навколотрипільські» негаразди не можуть знецінити головного: а саме визнання того, що відкриття Трипільської цивілізації — знаменна подія в історії української науки. Саме завдяки їй історики по-новому поглянули не лише на вітчизняне минуле, а й суттєво змінили традиційне уявлення про давню історію Європи загалом, що тривалий час вважалася похідною, другорядною порівняно з цивілізаціями Стародавнього Сходу. Незалежно від конкретних результатів розв'язання *трипільської проблеми*, нині вже ніхто не заперечить, що на теренах України виявлено найдавнішу на сьогодні в світі цивілізацію, яка в економічному та соціальному плані не лише стояла вище всієї Європи, а й претендувала на світову історичну першість, потіснивши з п'єдесталу навіть цивілізацію давнього Шумеру. Саме давнім трипільцям нині належить честь винайдення колеса, сонячного календаря, виробництва кераміки, приручення коня, зведення багатоповерхових споруд, а головне — організація високорозвиненого землеробства. Трипілля цікаве вже тим, що кілька тисячоліть було в авангарді світового історичного процесу.

Ці важливі події в українській науці пов'язані з ім'ям Вікентія Хвойки — видатного науковця, талановитого археолога, чеха

за походженням, але, безумовно, визначного українця. Людини, що мала неабияку археологічну інтуїцію — саме йому судилося відкрити найвідоміші в Україні археологічні культури: трипільську, зарубинецьку, черняхівську. Він перший, спираючись на археологічний матеріал, дійшов висновку про неперервність розвитку населення Подніпров'я з найдавніших часів, стверджував не змінний, а поступальний розвиток місцевих культур — тезу, яку відтоді ніхто так і не зміг заперечити. У Києві, на Подолі, неподалік місця, де В. Хвойці вперше трапилися трипільські пам'ятки, встановлено меморіальну дошку — на ній зображені двоконічний горщик і плуг. Ім'ям археолога названо й одну з київських вулиць.

Скарби Трипільського світу нині кожен може побачити на власні очі. Національний музей історії України зберігає матеріали з розкопок В. Хвойки та багатьох інших досліджень. В археологічному музеї Інституту археології НАН України зібрані унікальні знахідки з розкопок за останні понад півстоліття. Трипільські експонати є і в кожному обласному краєзнавчому музеї Правобережжя. А хто забажає ступити на землю, де й була відкрита ця давня цивілізація, може завітати до ще одного славного музею. Вже в самому Трипіллі.

Індоєвропейська проблема

Вступ • Індоєвропейська мова та індоєвропейці • Ностратичні мови • Прабатьківщина індоєвропейців • Індоєвропейці й археологія • Критика концепції індоєвропеїзму • Резюме

Друга половина XVIII ст. позначилася появою нової галузі історичної науки — порівняльного мовознавства. Визначальною подією у цьому зв'язку стало поширення в західному світі знань про індійську цивілізацію і, як наслідок, знайомство з давньоіндійською літературною мовою — санскритом. Вже перші європейці, які побували в Індії, з подивом відзначали неабияку подібність тутешніх і європейських мов. А 1786 р. англійський мовознавець Уільям Джонс оголосив про безумовний зв'язок санскриту з грецькою, латинською, кельтською і давньоперською мовами, який годі було пояснити простими запозиченнями. Пізніші лінгвістичні дослідження переконливо довели, що лексика, фонетика й граматика мов багатьох

народів Євразії справді мають багато спільного. До мов, виділених У. Джонсом, згодом додалися балтійські, іранські, германські, слов'янські й багато інших.

Та якщо лексична подібність деяких давніх і сучасних європейських мов була звичною і нікого особливо не дивувала, то виявити споріднену їм мову аж за Гімалаями, на берегах Інду та Ґанґу було для Європи як грім з ясного неба. Ця подія настільки вразила науковий світ, що один із найвідоміших лінгвістів XIX ст. Макс Мюллер писав: *«Якби мене запитали, що я вважаю найбільшим відкриттям XIX століття у вивченні давньої історії людства, я навів би просте етимологічне порівняння — санскритське Дьяус Пітар — грецьке Зевс Патер — латинське Юпітер»*. Постало питання: чим пояснити, що мови багатьох народів, здавалося б, таких різних, мають схожі терміни спорідненості, подібні назви для частин тіла, тварин, рослин, продуктів харчування, кольорів, числівників першого десятка. А також багато інших дивовижних сходжень, зокрема, міфологічних і казкових сюжетів. І це при тому, що тисячі кілометрів пустель, гір і морів, що розділяли ці народи вже в історичні часи, практично унеможливлювали пізніші запозичення. Отже, відповідь мала критися в доісторичних часах.

Індоєвропейська мова та індоєвропейці

Здавалося б, лишалося одне — визнати, що в далекому історичному минулому існувала спільна основа для всіх цих споріднених мов, так звана *прамова*. Цю незафіксовану джерелами мову умовно назвали *праіндоєвропейською*; носіїв цих мов (теж умовно) назвали *індоєвропейці*, з огляду на те, що їхні нащадки згодом заселили майже всю Європу й значну частину Азії, з Індією включно. Отже, термін *індоєвропейці* (скорочено і.-є.) початково відбивав саме мовну належність людності, хоча з часом і набув переважно етнічної забарви. Вважається, що і.-є. мови (і народи) — наслідок розпаду колись єдиної праіндоєвропейської етнічної спільноти, що говорила єдиною прамовою —

родоначальницею найбільшої нині мовної сім'ї. Практично вся Європа, обидві Америки та континентальна Австралія, значна частина Африки й Азії, понад 2,5 млрд осіб — майже половина населення земної кулі — спілкуються нині індоєвропейськими мовами. Існування праіндоєвропейської спільноти науковці датують IV–III тис. до н. е. Після чого, як вважається, колись єдина праіндоєвропейська мова розпадається на окремі спадкоємні мови.

Ностратичні мови

Окрилені успіхом, мовознавці ще ревніше взялися за дослідження. І невдовзі з'ясували, що вимальована ними лінгвістична картина насправді ще складніша. Так, зокрема, виявилося, що і.-є. мови й собі виявляють віддалену спорідненість з іншими групами мов — семіто-хамітськими, угро-фінськими й урало-алтайськими, які доти вважалися їм зовсім чужими. Їх усі назвали *ностратичними* (від лат. *noster* «наш»), а відтак і.-є. мови увійшли у велику надсім'ю ностратичних мов, якими нині, за приблизними підрахунками, спілкується близько двох третин населення планети. Лінгвістичні дослідження дали можливість продатувати епоху, коли існувала єдина праностратична спільнота, XI–XIII тис. до н. е. Нині це найглибша у часі лінгвістична реконструкція.

Прабатьківщина індоєвропейців

Якщо існувала прамова, припустили дослідники, то мав би існувати і якийсь компактний регіон, де вона зародилась і звідки поширювалася — так звана і.-є. прабатьківщина. Це припущення нібито підтверджувалося тим, що в історичні часи і.-є. народи й мови займали величезну територію від крайнього Заходу Європи до Індостану; отже, існувала ймовірність, що занурення в глибини історії рано чи пізно надасть змогу

окреслити географічно більш обмежену область розселення і.-є., їхню прабатьківщину. Тож лишалося визначити місцевість «ікс», звідки в VII–VI тис. до н. е., можливо, трохи пізніше, почали ширитися світом найдавніші і.-є. діалекти.

Проте завдання виявилося складнішим, аніж гадалося. І хоча питання і.-є. прабатьківщини перебувало під непослабною увагою істориків від часу виникнення індоєвропеїстики в XIX ст., відповідь на нього й нині не виходить за межі здогадів і гіпотез. І.-є. прабатьківщину шукали у багатьох місцях земної кулі. Спершу вважали, що нею могла бути Індія, хоча тепер історична наука майже відкинула таке припущення. Сучасні версії локалізують і.-є. прабатьківщину переважно в Балкано-Карпатському регіоні, євразійських степах і Малій Азії або ж об'єднують кілька таких «прабатьківщин», кожна з яких становить ніби певний етап у розвитку і.-є. спільноти.

Аби пролити додаткове світло на цю проблему, науковці вдалися до аналізу і.-є. мов, слушно припустивши, що мова — не лише лінгвістична категорія, а й світ, виражений її засобами. Так, скажімо, якщо проаналізувати географічну лексику чи лексику на означення рослин або тварин, а потім «накласти» отримані результати на географічну карту, то можна визначити ареал, де всі ті тварини й рослини, назви яких спільні для і.-є. мов, водилися. Так само частину лексики, що відбиває розвиток технологій, доцільно співвіднести з відомими й датованими археологічними матеріалами, визначивши так час існування даної єдності. Ці відповідності й посилання на них отримали назву *аргументи місця* й *аргументи часу*. Результатом дослідження спільної і.-є. лексики стало визнання того, що вона належала людності доби неоліту-міді, яка провадила осілий спосіб життя у достатньо великих поселеннях, розводила овець, корів, кіз, свиней, качок, гусей, а згодом — і коней. Вона обробляла землю ралом, сіяла ячмінь, пшеницю, просо, овес, полбу й молола зерно на борошно. З диких тварин знала ведмедя і вовка, з риб — лосося, з дерев — бук, березу, дуб і сосну. Крім того, напрошувався досить певний висновок, що первісні терени і.-є. прабатьківщини були гористі. Загалом отримані

свідчення промовляли скоріше за європейську локалізацію і.-є. прабатьківщини.

З іншого боку, визнання тези про і.-є. прабатьківщину, природно, потребувало й визнання міграційного руху з неї і.-є. народів до територій, де вони засвідчені історично. Слід було з'ясувати: звідки, в якому порядку і якими шляхами і.-є. народи мігрували з цієї спільної батьківщини. Щоправда, і тут здобутки дослідників обмежилися лише більш-менш ймовірними здогадами та припущеннями. Водночас характерно, що більшість спроб локалізувати і.-є. прабатьківщину, як і прокласти шляхи і.-є. міграцій, так чи інакше стосувалися територій довкола Чорного моря, т. зв. *Циркумпонтійської зони.* А в ряді випадків і безпосередньо теренів сучасної степової і лісостепової України.

Індоєвропейці й археологія

Висновок мовознавців про спільних предків і.-є. народів виявився настільки привабливий, що й археологи ревно взялися за пошуки і.-є. прабатьківщини. Найдавнішими з відомих нині і.-є. пам'яток вважаються датовані VII–VI тис. до н. е. поселення Південної Анатолії (сучасна Туреччина), біля нинішніх населених пунктів Чатал-Гуюк і Хаджиляр. Індоєвропейськими більшість науковців вважають і землеробські культури давніх Балкан (V–IV тис. до н. е.): *Старчево* в колишній Югославії, *Караново I* — у Болгарії, *Криш* — у Румунії, *Кьореш* — в Угорщині, *Сексло* — на сході Греції. Сюди ж стає й українське *Трипілля.*

Показово, що кургани й шнурова кераміка — визначальні ознаки, якими наділяють давніх індоєвропейців, уперше з'являються в ямній археологічній культурі, яка у IV–III тис. до н. е. обіймала степову й лісостепову зону Східноєвропейської рівнини, тобто й територію сучасної України. Саме з індоєвропейцями найчастіше пов'язують і поширення в стародавньому світі коня та колісниці: у цьому плані особливо показові великі скупчення кінських кісток, виявлені археологами біля с. Деріївка

південніше Києва. Характер пошкодження кінських зубів свідчить про застосування вудил, а, отже, й про використання коней для верхової їзди. Відтак Давня Україна постає одним із найдавніших регіонів світу, де був приручений кінь.

Культуру шнурової кераміки замінює катакомбна археологічна культура (бл. 2000–1600 рр. до н. е.), а вже її — зрубна (бл. 1600–1000 рр. до н. е.), що поширюється на степову й лісостепову зону Східної Європи і яку переважно пов'язують з кімерійцями. Всі три культури мають подібний обряд курганного поховання, що різнився лише деталями: спочатку під курганом робили звичайну яму, потім — складнішу конструкцію у вигляді катакомби, а в епоху пізньої бронзи її укріплювали ще й дерев'яним зрубом, через що згадані археологічні культури й отримали свої назви. Зазначимо також, що термін *шнурові* на означення окремої археологічної культури досить умовний, бо й носії, скажімо, ямної і катакомбної культур декорували посуд при допомозі шнурка і формально — теж *шнуровики*.

Критика концепції індоєвропеїзму

На тлі постійних і, відверто кажучи, не надто вдалих спроб істориків, мовознавців і археологів наповнити конкретним змістом поняття і.-є. прамови та і.-є. прабатьківщини, час від часу лунали й голоси про те, а чи слушна сама теза про і.-є. прамову й прабатьківщину, і чи не пішла тут наука від самого початку хибним шляхом. І хоча ці нечисленні сумніви концепцію індоєвропеїзму похитнути не змогли, сама постановка питання, безумовно, вкрай цікава. Адже і.-є. теорія виникла свого часу лише як припущення, заперечити яке, щоправда, так нікому і не вдалося. З іншого боку, й сама вона за своє існування так і не надбала для себе бодай якихось вагомих аргументів, а всі наукові побудови у питаннях прамови й прабатьківщини індоєвропейців так і залишаються лише більш або менш вдалими гіпотезами, хоч і дали науці чимало цінних спостережень і цікавих міркувань.

Водночас критики і.-є. теорії неодноразово зауважували, що спільне походження мов, віднесених до і.-є. мовної сім'ї, зовсім не таке очевидне, як може видатися на перший погляд, а численні мовні відповідності між ними нездатні приховати набагато більшої кількості унікальних, специфічних для кожної і.-є. мови мовних елементів, що не мають аналогів серед інших і.-є. мов. І якщо всередині окремих мовних груп (скажімо, слов'янських чи балтійських) еволюційний зв'язок простежується досить чітко, то, співставляючи різні мовні групи між собою (ті ж слов'янські з балтійськими), вже виникають значні ускладнення. По суті, що далі, то більше ставився під сумнів основний постулат індоєвропеїстики, ніби існування лексичних відповідностей у мовах можна пояснити лише спільністю їхнього походження. Натомість пропонувалися й інші можливості, зокрема, варіант так званого *вторинного сходження*, коли в процесі історичного розвитку географічно близькі, але різні за походженням мови взаємодіють і взаємовпливають на лексичний запас одна одної. У такому разі теза про спільне походження і.-є. мов виявлялася дещо передчасною.

Питання ускладнюється й тим, що процес розвитку мов усе ще становить загадку для сучасної науки. Найчастіше мовну еволюцію уявляють як родовідне дерево з єдиним корінням і стовбуром, від якого розходяться основні гілки, від них — менші і т. д. За такого бачення, мови розвиваються через дроблення однієї мови (прамови) на нові мови, а лексичні сходження в різних мовах пояснюються лише їх спільним походженням. Проте такий звичний для нас погляд на розвиток мов зовсім не безперечний: він викликає істотні сумніви вже тому, що чим далі в минуле, тим більше мов ми бачимо. Та й відома нам людська історія засвідчує не збільшення, а зменшення кількості мов на планеті. Гадати, що колись усе було навпаки — значить протиставити власні інтуїтивні здогади реальним історичним фактам.

Багато йшлося і про те, що сам термін *прабатьківщина* щодо походження мови й народу не надто вдалий. Звичне для нас уявлення, що народження людини неодмінно визначене хронологічно й територіально, і що в неї напевне є батьківщина,

причому лише одна, підсвідомо поширювалось і на мову, і на етнос, хоча в даному разі це зовсім не очевидно. До того ж визнання факту і.-є. прабатьківщини, як ішлося вище, цілком природно ставить питання і про і.-є. міграції у III–II тис. до н. е. А між тим вже найдавніші історичні джерела фіксують і.-є. народи на своїх звичних місцях, тож і всі висновки про їхні етнічні пересування у попередні епохи – здогадні. Так само давні і.-є. мови, написи на яких нині розшифровуються і читаються, часто настільки ж далекі одна від одної, як і деякі сучасні і.-є. мови. Формування таких суттєвих відмінностей, безумовно, — наслідок тривалого самостійного розвитку мов. А тому й розпад і.-є. прамови, якщо вона справді існувала, сягає настільки віддалених часів, лік яким ведеться на тисячоліття.

Резюме

Індоєвропейців, мабуть, можна було б із повним правом назвати улюбленцями історії: мало хто з давніх народів удостоївся такої уваги до себе з боку науковців. Характерно, що попри всі ускладнення джерельного і методологічного характеру цей інтерес з роками не згасає, а проблема походження та ранньої історії і.-є. народів тримає у напрузі кращі дослідницькі уми. У цьому розділі ми змалювали лише загальне бачення сучасного стану індоєвропеїстики, окресливши коло її наукових інтересів і проблем, і намагалися не долучатися до суперечок і дискусій з означених питань, які ще тривають. Цілком свідомо ми відійшли й від висвітлення традиційної версії історії і.-є. народів: очевидно, справді немає особливої логіки переповідати те, що й досі лишається у сфері припущень. Однак незалежно від конкретних спроб розв'язання і.-є. проблеми, для нас важливо те, що саме Північне Причорномор'я віддавна — один із ареалів поширення і.-є. мов, а чи не наймогутніший пласт найдавнішої і.-є. ономастики засвідчений саме на цих теренах. А, отже, й найдавніші долі і.-є. народів, поза сумнівом, тісно пов'язані і з землями сучасної України.

Досліджуючи найдавнішу історію і.-є. народів, слід мати на увазі, що йдеться переважно про IV–III тис. до н. е. — своєрідний рубіж в історії людства, час виникнення перших відомих нам давніх цивілізацій. Але це рубіж як на сучасного науковця, залежного від наявних джерельних свідчень, тоді як людська історія, поза сумнівом, тривала й раніше, а народи існували й розмовляли своїми мовами вже десятки й сотні тисяч років доти. Наївно було б вважати, що весь цей час предки майбутніх і.-є. народів перебували на обмеженій території (прабатьківщині) і говорили єдиною мовою, щоб лише у IV–III тис. до н. е. (чому саме тепер?) розділитися на численні народи, знятися з насидженого місця і розійтися врізнобіч. Уявлення про розселення народів з одного місця, та ще й стосовно IV–III тис. до н. е., навряд чи можна вважати адекватним розумінням етнічних процесів.

Очевидно, слід визнати, що, започаткована і сформульована лінгвістами, і.-є. проблема вже давно вийшла за суто лінгвістичні рамки. Тут можна казати про своєрідну наукову колізію, коли попередній висновок лінгвістів про спільне походження частини мов історики витлумачили по-своєму — як визнання спільного походження народів — носіїв цих мов. Умовність такого висновку швидко забулася: розв'язувати суто мовознавчу проблему взялися історики, археологи, антропологи, етнологи... Відразу постали численні питання про місце первісного проживання індоєвропейців, шляхи їхніх міграцій, про і.-є. культуру, расу і.-є. пранароду тощо. І це тоді, коли саме існування цього народу завжди лишалося в сфері припущень, а сам він, можливо, ніколи не існував. Факт залишається фактом: за понад два століття безперервних наукових пошуків у галузі індоєвропеїстики розв'язати і.-є. проблему так і не вдалося. Чи не тому, що сама вона сформульована хибно?

Певно, нині слід по-новому підійти до розв'язання і.-є. проблеми, переглянути самі підходи до неї й узгодити термінологію. А найперше — абстрагуватися від пошуків і.-є. прабатьківщини, зосередивши увагу на лінгвоетногенезі, дослідженні еволюції окремих і.-є. мов на підставі мовних, географічних,

культурних і побутових контактів їхніх носіїв. Необхідно ще раз переглянути й осмислити наявні мовні й історичні факти, і вже на основі цих даних підкоригувати саму схему етнічних процесів. Ці конкретні висновки могли б підтвердити чи спростувати і тезу про прабатьківщину й прамову індоєвропейців. А то й наштовхнути на нове, несподіване і незвичне бачення складної лінгвоетнічної картини стародавнього світу.

І все ж, попри всі дослідницькі невдачі, саме звернення до і.-є. проблематики заклало підвалини важливої галузі історичної науки — порівняльного мовознавства. Аналіз лексичного запасу різних мов, виявлення між ними фонетичних закономірностей через їх зіставлення стали відтоді винятково важливим і досить надійним критерієм навіть для принципових історичних висновків. Та й новітні лінгвістичні дослідження не стоять на місці: кожен рік приносить нові, часом революційні відкриття у цій галузі. Водночас поступ у порівняльно-історичному вивченні і.-є. мов на сучасному етапі може забезпечити насамперед перегляд накопичених даних. Розв'язання проблем, пов'язаних із найдавнішою історією людства, безумовно, вимагає більш обґрунтованих і методологічно вивірених підходів, що дадуть можливість нарешті прояснити питання про найдавнішу історію народів, що їх називаємо *індоєвропейськими*. Адже спільність історичних доль більшості народів Євразії очевидна. Щоправда, ми можемо лише здогадуватися, яких часових глибин вона сягає.

Україна й найдавніші події світової історії

Вступ • Північна прабатьківщина людства • Гіперборея і гіперборейці • Світова катастрофа і сучасне людство • Шумер • Аратта • Етруски • «Народи моря» • Хетти • Пелазги • Ахейці та дорійці • Троянська війна • Троянська війна і Північне Причорномор'я • Троянові вали • Троя і Київ • Троя та індійський епос • Давньогрецька міфологія і Північне Причорномор'я • Геракл • Ахілл • Іфігенія • Аполлон • Резюме

Ось ми й дісталися епохи в історії людства, бодай трохи відображеної в найдавніших історичних джерелах. І хоча значну частку цих свідчень складають міфологічні та фольклорні сюжети, чи й просто казки, які, суворо кажучи, не належать до класично наукових аргументів, дослідники небезпідставно вважають, що відомості про найдавнішу історію людства можуть містити й вони, тож і звернення до них науково виправдане.

Певна річ, коли йдеться про такі давні часи, не завжди можна розраховувати на остаточне розв'язання тієї чи іншої проблеми, і найчастіше дослідницькі висновки не сягають далі здогадів і припущень. Та й самі джерельні свідчення здебільшого завуальовані, приховані, й лише неабиякі дослідницькі інтуїція і хист здатні їх помітити. Та іноді дослідникові щастить і, здавалося б, навіть під зовсім фантастичними нашаруваннями він уловлює нечіткі обриси давніх реальних подій. І тоді народжується історична гіпотеза...

Північна прабатьківщина людства

Досліджуючи найдавнішу історію людства, дослідники зауважили той дивовижний факт, що міфологічні й епічні пам'ятки багатьох народів розміщують прабатьківщину людства далеко на півночі, за Полярним колом. І хоча нині таке уявлення видається майже неймовірним, факт лишається фактом: численні історичні джерела промовляють за те, що предки багатьох народів прийшли з північних країв. Так, в індійських ведах дослідники знаходять свідчення про природні явища й описи зоряного неба, характерні саме для приполярних широт — йдеться про нерухому Полярну зірку, про довгі ніч і день, що тривають по півроку, про сузір'я, видимі над обрієм лише у північних широтах (не південніше 55–56°' п.ш.) і які не можна бачити з території Індостану. Все це, на переконання частини дослідників, годі пояснити інакше, ніж існуванням у далекому минулому арктичної батьківщини якщо не всього людства, то принаймні якоїсь його частини.

Гіперборея і гіперборейці

Чимало давніх авторів, серед них і Геродот, згадують Гіперборею і гіперборейців (дослівно «ті, що живуть за Бореєм» — північним вітром) — країну й народ на крайній півночі, на

берегах океану. Пліній Старший, римський письменник I ст., так пише про них: *«За цими* [Рипейськими] *горами, потойбіч Аквилону, щасливий народ... який зоветься гіперборейцями, досягає досить поважних літ і вславлений дивовижними легендами. Вірять, що там знаходяться петлі світу й крайні межі руху світил. Сонце світить там цілих півроку, і це тільки один день, коли сонце не ховається... Світила там сходять лише одного разу при літньому сонцестоянні, а заходять лише при зимовому. Країна ця вся на сонці, має сприятливий клімат і позбавлена будь-якого шкідливого вітру. Оселями для її жителів є гаї та ліси; культ Богів відправляють окремі люди і все суспільство; вони не знають чвар і всіляких недуг, а смерть настає лише від утоми од життя...»*

Із загадковими гіпербореями пов'язували й острів *Скандій*, що його видатний учений античності Клавдій Птолемей (II ст.) так описав у своїй «Географії»: *«За Сарматським розливом лежить величезний острів, який називають Скандій абоЕрітій. Це і є легендарна країна наших предків гіпербореїв, горнило народів, кузня народів світу. Там з Рипейських гір сходять великі ріки і вздовж них — найславніші у світі луки з незліченними отарами худоби. Там родючі поля великих лісів, і ніде земля не дає більших врожаїв. Звідси пішло вміння обробляти землю і кувати метал...»* Готський історик VI ст. Йордан зазначав, що острів *Скандза* лежить навпроти річки Вістули, яка, зародившись у Сарматських горах, впадає у Північний океан трьома рукавами, розмежовуючи Германію і Скіфію. Саме звідси, за традицією, поширеною в давній історіографії, виводилися численні давні народи — готи, лангобарди, сакси, вандали, герули, скіри, ругії, бургунди, алани тощо.

Десь у тих краях, на межі населеного світу, де стоїть непроглядний морок і вічна ніч, давні автори розміщували ще один міфічний острів — *Туле*. Вважалося, що до нього, найвіддаленішого з усіх відомих земель, вдалося дістатися лише знаменитому античному мореплавцю Піфію, який і залишив опис цього казкового світу. Давній географ Страбон (I ст.) вважав Туле частиною Гіпербореї і водночас північною околицею Землі,

й розміщував її на відстані шести днів плавання від Британії, де Сонце не сідає за обрій по кілька місяців, і стільки ж триває зимова ніч.

Питання про історичність і можливу локалізацію міфічної Гіпербореї нині викликає жваві дискусії серед науковців — тоді як одні щиро переконані в її реальності, інші схильні пояснювати її існування лише розбуялою міфотворчою уявою давніх істориків. Що ж до острова *Скандій* (*Скандія*, *Скандза*), то його найчастіше співвідносили з сучасною Скандинавією; за таке припущення, окрім фонетичної подібності назв промовляли і деякі географічні орієнтири, наведені у давніх авторів. З іншого боку, таке ототожнення означало б і те, що й десятки народів, які давні автори виводять зі Скандії, мають за батьківщину саме Скандинавію. Проте якраз у цьому питанні дослідники висловлюють скепсис: уявлення про Скандинавію як «горнило й кузню народів» аж надто неправдоподібне, принаймні стосовно історичних часів. Сама Скандинавія, за даними сучасної науки, в європейському контексті була заселена порівняно пізно, та й напрям цього заселення відбувався з півдня на північ (разом із таненням льодовика), а не навпаки. Крім того, скандинави, як можна судити з їхніх географічних та історичних переказів, зовсім не вважали себе автохтонами на півострові, і вказували на країну їхніх предків — *Велику Світьод*, розташовану десь значно південніше (найчастіше її локалізують у Приазов'ї. — *С. Н.*). Йшлося і про те, що сама назва *Скандинавія* означає «Нова Скандія», тож десь могла існувати й Стара, Первісна Скандія — справжня батьківщина багатьох народів.

З іншого боку, беручи до уваги численні свідчення давніх авторів про північну батьківщину людства, не можна відкидати й тієї можливості, що в ті далекі часи північні землі справді могли бути заселені. За Йорданом, Скандза колись мала сприятливі природні умови, проте згодом усе змінилося. Причину історик називає цілком певно: сильне похолодання, що зробило величезний острів непридатним для життя не лише людей, а й тварин. Сучасна наука, схоже, підтверджує це: ще на початку

XX ст. за Полярним колом було виявлено залишки кам'яного вугілля й зразки викопної флори і фауни, властивої для південних широт. Як знати, може й справді не випадково уявлення про північну батьківщину людства так довго зберігалося в міфологічній традиції, і походження звідки зрештою набуло якоїсь особливої шани та ореолу шляхетності. Інша річ, що в такому разі йдеться про часи, що на багато тисячоліть передують першим відомим нам історичним подіям.

Світова катастрофа і сучасне людство

У міфах та легендах багатьох народів — і то в різних куточках земної кулі — є схожий мотив про те, що сучасне людство пішло від якихось працивілізацій, знищених стихійними лихами. Як на науковців, подібний сюжет цілком міг відбивати реальний історичний факт — глобальної катастрофи в далекому минулому сучасна наука не відкидає. Розходячися щодо причин такого катаклізму, дослідники майже одностайні в оцінці його наслідків — зміщення земної вісі, і, ймовірно, інших планетарних параметрів (орбіти, швидкості руху по ній чи й напрямку руху Землі), які зумовили значні тектонічні й кліматичні зміни на планеті.

За однією з легенд, якась частина гіперборейців залишила Священний Острів на Північному полюсі й облаштувалася на острові *Атлантида*: остання відома як материк і держава на ньому, що загинула ***«в один день і одну ніч»*** і яку згодом описав давньогрецький філософ Платон (IV ст. до н. е.) у діалогах «Тимей» і «Крітій». Вже в новітні часи було докладено багато зусиль, аби віднайти загиблий материк, однак поки без особливих успіхів. У сучасній науці навіть оформилася течія *атлантидологія*, покликана або довести реальність Атлантиди, або заперечити її існування. Не заглиблюючись у цю тему, згадаємо про конфлікт, що нібито виник між Гіпербореєю та Атлантидою, який начебто й призвів до світової катастрофи. Обидва материки пішли під воду, а на зміну гіперборейцям та атлантам

поступово прийшло сучасне людство: воно не тільки вижило, а й змогло перейняти частку знань від своїх давніх попередників. Виникають найдавніші людські цивілізації.

Шумер

Тривалий час найдавнішою на нашій планеті вважалася цивілізація давнього Шумеру, яка існувала близько IV тис. до н. е. на території сучасного Іраку. Ще в середині XIX ст. французький ассиролог Жюль Опперт проголосив знамените: *«Спочатку був Шумер»*. Згодом світ побачила і книга-бестселер «Історія починається в Шумері» відомого американського археолога й історика Семюела Крамера (1897–1992, народився в Жашкові на Черкащині), яка в суспільній свідомості визначила першість шумерів у започаткуванні державності, винайденні писемності, містобудуванні, веденні системи літочислення «від сотворіння світу». Проте, судячи з шумерських клинописних текстів, самі шумери вважали себе на цих землях чужинцями і згадували як власну батьківщину якусь *Аратту*. Питання її локалізації тривалий час лишалося предметом дослідницьких суперечок, аж доки науковцям не трапилася дивовижна знахідка...

1961 року поблизу румунського села Тертерія у шарах енеолітичної культури *кереш* археологи натрапили на глиняні таблички з піктографічною писемністю, дуже схожою на шумерську: на одній із них символічні зображення тварин не лише збігалися з шумерськими, а й розташовувалися в тій самій послідовності. Проте найбільшою несподіванкою стало те, що написи датували V тис. до н. е., тобто вони виявилися принаймні на тисячоліття ранішими за найдавніші шумерські. Постало питання: яким чином сім тисяч років тому, далеко від уславлених в історичній літературі давньосхідних цивілізацій, на теренах, які сучасна наука навіть через кілька тисячоліть віддаватиме «дикому варварському світу», опинилися найстаріші з відомих нині зразки писемності?

Вже згадуваний нами шумеролог А. Кифішин, дослідивши тертерійські таблички, дійшов висновку: вони — різновид поширеної системи писемності місцевого походження. Подібні знахідки на Балканах справді траплялися — свого часу на глиняному посуді археологічної культури *вінча* були виявлені схожі символи, щоправда, сприйняті за орнамент. Відразу згадалися й шумерські написи з Кам'яної Могили, що закономірно скерувало пошуки батьківщини шумерів у степи Північного Причорномор'я і Приазов'я. За таке припущення, окрім іншого, промовляв і той факт, що на одній із тертерійських табличок А. Кифішину нібито вдалося прочитати назву *Аратта*. Пошуки напівміфічної Аратти відтоді перемістилися переважно до Північного та Західного Причорномор'я, а частина дослідників (зокрема український археолог Ю. Шилов) обстоюють думку про історичну тотожність шумерської Аратти й українського Трипілля. В кожному разі, вкрай важливо, що саме ареал на північ від Чорного моря — єдине поки місце (окрім власне Шумеру), де знайдено зразки шумерської писемності.

Аратта

Відомості про Аратту не обмежуються уривчастими шумерськими свідченнями. Її згадує Платон, коли оповідає про конфлікт атлантів і гіперборейців, її знає індійський епос. У «Карнапарві» — одній із книг «Махабгарати» — очевидець, який відвідав Аратту, розповідає цареві, що її столиця — місто Шакала, що живуть там бахліки, мадри й сінди-сувіри, які провадять неправедне життя, полюбляють хмільні напої і їдять воловину з часником. Що, прикрашені вінками, араттці впиваються, горланять пісень і танцюють на вулицях із жінками, а араттки, коли помирає чоловік, замість оплакувати небіжчика на похороні, радісно танцюють.

Індійський епос загалом негативно ставиться до Аратти та її людності. Розповіді про них часто завершуються категоричними порадами уникати нечестивих і неправедних араттців, не

одвідувати їхніх країн, де порунтана віра-дгарма, не лишатися там навіть два дні. Та й саме означення *араттці* переважно несе значення «неправедники, безвірники, нечестивці». Прикметно, що й шумерський епос вважає жителів Аратти людьми, яких бог Думузі відокремив від інших людей. Беручи до уваги цю джерельну специфіку у ставленні до Аратти, індолог Степан Наливайко тлумачить цю назву як «Не-держава», «Не-країна», бо в санскриті *а* — заперечна частка «не», а *rashtra//ratta* «країна, держава».

Цікаво, що негативне ставлення до араттців індійського епосу знаходить дивовижну аналогію в літописній оповіді про східнослов'янські племена: *«...а древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води... А радимичі й в'ятичі, і сіверяни такий звичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, і срамослів'я [було] у них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межи селами...»* Причому як серед наших «араттців» бачимо *сіверів*, так і серед індійських араттців фігурують *сувіри-сінди*. Їх індійський епос протиставляє «істинним аріям» — *пуру-пауравам*, а руський літописець — *полянам*, яким безумовно симпатизує. Географічно епічна Аратта охоплює територію Пенджабу (Північно-Західна Індія) і Сінду (нині — провінція в Пакистані, корінні жителі якої — *сінди*), і фактично збігається з ареалом Індської (Хараппської) цивілізації. Пандеб-Пенджаб згадує і «Велесова книга», а античні автори в середині І тис. до н. е. знають у Давній Україні *Сіндику* та її насельників — *сіндів*. Якусь *Артанію*, населену русами, та її столицю *Арту* арабські автори локалізують наприкінці І тис. н. е. саме в Північному Причорномор'ї.

Привертає увагу фонетична близькість назв *Аратта* й *Урарту*, що її мала давня держава на Вірменському нагір'ї, а також можливий зв'язок топоніма *Урарту* із назвами шумерських міст *Ур* та *Урук*. І хоча питання про етнічну належність урартійців ще остаточно не розв'язане, цей зв'язок, якщо він справді не випадковий, міг би пролити додаткове світло на означену проблему. Характерно, що з історичною Вірменією українська історія

виявляє особливі зв'язки. Тут, зокрема, засвідчена ціла династія царів з ім'ям *Руса,* один з яких, Руса I, збройно протистояв кімерійцям. Саме звідси походить і легенда про трьох братів Куара, Мелтея та Хореана з області Палунь, яка дивовижно перегукується з літописною оповіддю про трьох полянських князів Кия, Щека й Хорива, легендарних засновників Києва.

Етруски

У 20-ті роки минулого століття, коли європейська історична наука вперше ознайомилася з пам'ятками культури Урарту, вона з подивом відзначила дивовижні сходження в культурній сфері урартійців та етрусків, що, зрештою, і визначило концепцію східного походження останніх. Нагадаємо, що саме з етрусками пов'язаний найдавніший, доримський період історії Апеннінського півострова. Ще латиняни, майбутні римляни, вважали етрусків своїми учителями, а сучасні дослідники відзначають величезний вплив етруської культури на подальший розвиток не лише народів Італії, а й усього античного світу. Окрім власне Етрурії (пізніше *Тоскана*), в межиріччі Тібру й Арно, володіння етрусків на півночі сягали Альп, а на півдні включали деякі райони Лація та Кампаньї (Центральна Італія) і частину Середземномор'я. Давні римляни багато запозичили в етрусків — закони, елементи державного управління, письмо, пантеон богів, ворожіння, гладіаторські бої та звичай тріумфу, одяг, елементи побуту тощо. Етрусками були перші римські царі — Тарквіній Давній, Сервій Туллій, Тарквіній Гордий. Та й сама назва *Рим*, вважають дослідники, етруського походження.

Давньогрецький історик Геродот (V ст. до н. е.) зазначав, що етруски прийшли до Італії з Малої Азії, а його сучасник Гелланік уточнював, що саме етруски заснували у Давній Греції численні міста, серед них Афіни, доки їх не витіснили ахейці й дорійці. Греки називали етрусків *тіррени* (*турени*) й *пелазги*, самі ж етруски називали себе *расени.* Цікаво, що назви етрусків

расени і *турени* знаходять яскраву паралель у причорноморських назвах *руси* і *таври*, які й собі у джерелах часто нерозривно пов'язані. Прикметні й численні паралелі, простежувані в етруській і причорноморській етнонімії: *умбри-обри*, *авзони-алізони*, *долопи-дуліби*, *пелігни-поляни*; чимало етруських відповідників дослідники знаходять і в топонімії й етнонімії Східного Причорномор'я — Дагестані й Грузії. Традиція подає легендарну версію про те, що після потопу один із синів Ноя — Гомер (тобто Кімерієць), осів саме в Етрурії. Певно, не випадково одне з нечисленних зображень кімерійців дійшло до нас саме з етруської вази VI ст. до н. е.

«Народи моря»

Близько XIII ст. до н. е., за правління єгипетського фараона Мернептаха, дельта Нілу зазнала масованого нападу т. зв. «народів моря», відомих також під ім'ям *гіттів* або *гіксосів*. Завоювавши північ країни, вони на деякий час захопили владу в Єгипті, заснували столицю *Аваріс* і започаткували понад сторічний гіксоський період єгипетської історії (XV й XVI династії Стародавнього Єгипту — гіксоські). Вважають, саме завдяки гіксосам Близький Схід познайомився з конем, колісницею і деякими елементами військової справи.

На жаль, про «народи моря» мало що відомо. Промовисті лише назви деяких із них — *шардана*, *лукка*, *акайваша*, *таккара*, *пелешет*, *шакалеша* й *турша*, у яких упізнаються сарди, лікійці, ахейці, тевкри, пелазги, сікули й тіррени, або ж етруски. Тривалий час вважалося, що «народи моря» населяли численні острови Середземномор'я, проте нині таке уявлення вже не знаходить підтримки серед науковців, які дедалі більше схиляються до балканської та північнопричорноморської їх локалізації. Історичним джерелам справді відомі походи скіфів (Геродот) і гетів (Йордан) на Єгипет у давні часи, хоча важко судити напевне, чи йдеться про одну й ту саму подію. Набагато цікавіше, що згадку про єгипетський похід, схоже, зберегла

руська історична традиція: Никаноровський літопис (XV ст.) оповідає про братів Скіфа й Зардана (пор. *шардана*, назву одного з «народів моря»), які здійснили похід на Єгипет. Схоже, це — найдавніша історична подія, зафіксована вітчизняною історіографією; не менш важливо й те, що вона безпосередньо пов'язується з причорноморським ареалом. Показово, що жителі Ханаана (давня назва Палестини, Сирії та Фінікії. — *С. Н.*) називали «народи моря» *русами*, а єгипетські перекази зберегли назву їхньої батьківщини — *Тарус* (пор. *Таурус, Таврика).* Давньоєгипетський історик Манеф повідомляв, що ім'я *гікси* означає «царі-пастухи» — етимологія, яку чудово підтверджують індоіранські мови, де *гу* «корова, худоба», а *кшайя* «влада», звідки й *кшатрій* «воїн, цар». Джерела описують гіксосів як високих, світлошкірих, світловолосих і блакитнооких. Зверталася увага і на подібність гіксоської і трипільської кераміки. Вважається, що остаточно гіксосів розбив фараон Рамзес II у битві під Кадешем близько 1286 р. до н. е.

Хетти

На боці гіксосів у згаданій битві брали участь хетти — до нас дійшли єгипетські зображення хеттських воїнів, узятих у полон — вони з довгими, до плечей, «оселедцями», як у запорозьких козаків. Характерно, що поряд із хеттами в Малій Азії проживали й *каски* або *кашки*, народ, назва якого фонетично близька до назви *козаки*. Мовно хетти належали до індоєвропейців — це досить надійно засвідчують хеттські документи, більшість яких розшифрована. Щоправда, в питанні про хеттську мову не обійшлося без плутанини. Нині поширена теорія, за якою в Хеттському царстві одночасно жили два народи, один з яких — *хатти* — був завойований іншим, назва якого невідома, і який нібито узяв назву завойованого народу. В історіографії нове населення прийнято означувати *хеттами*, а його мову — *неситською* (за містом Неса), аби, мовляв, уникнути плутанини. Проте це вдалося не кращим чином, бо вийшло так, що

хеттська (хаттська, вона ж протохеттська) мова не має жодного стосунку до хеттів. Неситську мову вдалося розшифрувати, хаттська ж майже невідома. Характерно, що мова давніх хеттів виявляє певну спорідненість зі слов'янськими мовами: ряд явищ у словотворенні (особливо іменотворенні), наявність унікальних хетто-слов'янських відповідностей, а також деякі інші лексичні дані вказують на глибокий архаїзм цієї взаємодії.

Пелазги

Пелазгів уже традиційно вважають найдавнішим населенням Давньої Греції, попередниками еллінів. Сама Еллада, за Геродотом, колись називалася *Пелазгія* (припускали, що ці назви споріднені); пелазгічне походження «батько історії» приписував іонійцям та афінянам. За Геродотом, саме пелазги звели афінський Акрополь і були вчителями еллінів у багатьох галузях світських і релігійних вчень. Давня традиція відзначала схильність пелазгів до переселень, мовляв, вони обійшли більшу частину землі й підкорили ледь не всі народи. Та й назву *пелазги* вже в давнину зводили до грецького *pelargos* «лелека», що нібито й характеризувало їхній кочовий триб життя.

Вважають, що пелазги прийшли на Балкани десь із півночі, поширили цивілізацію на острови Егейського моря, у XXII ст. до н. е. завоювали Крит, поклавши край велично-монументальній середньомінойській культурі, а тоді заселили Фессалію, Аттику, Арґос та Аркадію. Грецький історик I ст. до н. е. Діонісій Галікарнаський стверджував, що пелазги заселили Італію *«за п'ять століть до Троянської війни»*. Як на традиційне датування цієї події, то йдеться про XVIII–XVII ст. до н. е.

Античний історик Гелланік Лесбоський (V ст. до н. е.) вказував, що пелазгами колись називалися тіррени, тобто етруски. Йшлося і про те, що пелазги — родичі фрігійців, з якими колись нібито складали один народ. Саме у Фрігії розташовувалася і знаменита Троя: давньогрецька традиція ще з часів Гомера тісно пов'язувала троянців і фрігійців, а то й ототожнювала їх.

Важливо, що останній з укладачів історії Аттики — Філохор (III ст. до н. е.), оповідаючи про пелазгів острова Лемнос, називає їх *сінтії*, що спонукає згадати й приазовських *сіндів*. До пелазго-фракійських народів часто відносили й *карійців*, вихідців із *Карії* — області в південно-західній частині Малої Азії, які одними з перших заснували свої колонії у Північному Причорномор'ї. Є підстави вважати, що саме пелазги фігурують у Біблії як *філістимляни (пелешет)*. З історії відомий і цар пелазгів на ім'я *Малей*.

Ахейці та дорійці

На рубежі III–II тис. до н. е. пелазгів змінюють, як вважається, вже достоту грецькі племена. Першими з них були ахейці, за якими найдавніший період давньогрецької історії часто називають *ахейським*. Прибувши сюди звідкілясь із півночі Балкан, ахейці поступово поширили свій вплив на всю материкову й острівну частину Егеїди й асимілювали залишки догрецького населення. Саме ахейцям приписують руйнування могутньої Крито-мінойської цивілізації та участь у нападах на Єгипет у XIII ст. до н. е. у складі «народів моря». З ахейцями найчастіше пов'язують і появу в давній Греції полісної системи, як і перших міст-держав — Мікен, Тиринфу, Пілосу, Фів, Афін. Особливої могутності досягли Мікени: саме тут знайшла вдячний ґрунт багата критська культура, яку вже в наш час почали називати *крито-мікенською*. Мікенський період давньогрецької історії датують 1650–1100 рр. до н. е. Нагадаємо, що саме цар Мікен Агамемнон і очолив знаменитий похід грецького війська на Трою.

Бл. XII ст. до н. е. слідом за ахейцями на Балкани приходять дорійці, теж із півночі. Маючи (як вважають, вперше в Європі) залізну зброю, вони легко завойовують ахейські міста-держави, внаслідок чого частина ахейців мусила переселитися на малоазійське узбережжя Егейського моря, і лише в Аттиці та Пелопоннесі, найпівденніших частинах Егеїди, ахейці зуміли

частково відстояти свої території. Від решти грецьких племен дорійці відрізнялися суворою військовою дисципліною, стійкими родовими традиціями, гордістю та простотою життя. Вважають, що саме дорійцям завдячує своїм постанням войовниче місто-держава *Спарта*, протистояння якої з ахейськими *Афінами* згодом складе основний сюжет давньогрецької історії.

Троянська війна

Найдавнішою відомою нам подією міжнародного масштабу, у яку були втягнуті цілі народи та об'єднані єдиним командуванням армії, є Троянська війна, що вже традиційно розпочинає найдавнішу історію Європи. Троянські події завжди були винятково популярні в літературній європейській традиції, хоча думки щодо їх часу, причин та обставин лишалися спірними. Попри те, що історії достеменно не відомий жоден з її учасників або свідків, реальність Троянської війни майже не викликала сумнівів серед давніх істориків. Її підтверджував Фукідід, Геродот прямо вказував на рік народження Гомера, а скандинавська «Едда» нараховувала 40 поколінь від Троянської війни до перших століть н. е. Віддавна відомим було й місце основної битви — кордон Європи й Азії, південне узбережжя протоки Дарданелли при виході її в Егейське море (на території сучасної Туреччини). Тут, на пагорбі Гісарлик, в одному з семи культурних шарів, німецький археолог Генріх Шліман (1822–1890 рр.) виявив численні предмети бронзової доби й рештки масивних стін, які й ототожнив із давньою Троєю. Так легендарний світ грецьких героїв і міфів став історичною реальністю.

Щоправда, ані чудових палаців останнього троянського царя Пріама, ані золота чи предметів розкоші археологи так і не виявили, а знайдені тут коштовності зовсім не «тягнули» на скарби троянського царя. Та й саме місто, як засвідчили розкопки, у довжину не перевищувало 200 м. і мало всього кілька десятків будівель. Тож майже відразу після сенсаційної знахідки Трої серед науковців почали ширитися сумніви як щодо

відповідності Гомерової та Шліманової Трої, так і щодо історичності самих Троянських подій. На переконання багатьох із них, описи Трої — розкішної столиці Пріама — не мають жодного стосунку до розкопаного Шліманом міста.

Стисло нагадаємо суть троянського конфлікту: війна велася між троянцями та об'єднанням ахейських держав, що охоплювали Пелопоннес і прилеглі острови. В антитроянську коаліцію входило 29 царств, а в поході на Трою брало участь багато знаменитих героїв. Очолював її могутній цар Мікен Агамемнон, брат спартанського царя Менелая, «цар царів», за Гомером. Його дружина, перша красуня Греції Єлена, віддала перевагу перед власним чоловіком троянському царю Парісу, який і викрав її, що й стало формальним приводом до війни. На боці троянців билися фракійці, пелазги й лелеги, а також низка менш відомих народів — кавкони, лікійці, меоняни, місійці, тевкри. З Північного Причорномор'я на допомогу Пріамові прибули амазонки під орудою цариці Пентесілеї, дочки бога війни Ареса. Величезне військо привів цар ефіопів Мемнон, закутий в обладунки, викувані самим Гефестом. Прикметно, що перелік «народів моря» в одному з єгипетських папірусів досить точно відповідає назвам народів, що пераховані в «Іліаді» як союзники троянців.

Війна, що тривала, за Гомером, упродовж майже десяти років, завершилася зруйнуванням Трої і загибеллю майже всіх троянців. Лише Енею, до якого пізніше зводитимуть свій родовід ледь не всі народи Європи і якому присвятив свою легендарну «Енеїду» давньоримський поет Вергілій, а згодом — і видатний український письменник Іван Котляревський, разом із небагатьма воїнами — *енетами* або *венетами* — вдалося залишити Трою. Після тривалих поневірянь Еней прибуває до Лациума (Аппеніни), де місцевий цар Латин віддає за нього свою дочку Лавінію. Саме один з нащадків Енея, Ромул, пізніше заснував Рим.

Успіх у Троянській війні не приніс удачі і переможцям — ті з них, що лишилися живі, пересварилися між собою та роз'їхалися по домівках, проте мало хто з них дістався додому. Фактично у Троянській війні не виграв ніхто. І все ж вона мала

величезний розголос у стародавній історії, а події Троянської війни не забулися і через століття. Перський правитель Ксеркс під час своєї грецької кампанії V ст. до н. е. одвідав Троянську рівнину й приніс щедрі пожертви. Дарами й пожертвами вшанував місцеве святилище й Олександр Македонський, що вважав себе нащадком Ахілла. До давніх троянців через Енея зводили свій родовід численні народи Європи — італійці, британці, французи, саксонці, слов'яни, литовці, скандинави... На жаль, після Троянських подій світову історію огорнули темні віки, про які майже нічого не відомо. Лише десь на VIII ст. до н. е., як вважають, припадають перші писемні свідчення античних авторів.

Троянська війна і Північне Причорномор'я

Важливо, що події війни, з якої прийнято починати писемну історію Європи, виявляються тісно пов'язані і з Давньою Україною. У скіфському кургані Чаян поблизу Євпаторії було знайдено цікаву річ — обкладку піхов меча із зображеннями скіфів і греків, що б'ються: як з'ясувалося, ці сцени відбивають саме події Троянської війни. Схожі предмети були знайдені в кургані Чортомлик у Придніпров'ї, Мелітопольському й Іллінецькому (лісостепове Надбужжя) курганах, а також у П'ятибратньому кургані на Нижньому Дону, де виявлено й золоті обкладки горитів для стріл, теж зі сценами «троянського циклу». Така серія стилістично близьких між собою знахідок не раз привертала увагу дослідників: традиційно вважалося, що всі предмети з троянськими сюжетами були одночасно виготовлені в грецьких майстернях і мали слугувати дипломатичними подарунками скіфським вождям. Проте таке пояснення не враховує передісторії скіфсько-грецьких взаємин, зокрема, безпосередньої участі скіфів у подіях найдавнішої історії. Водночас не лише герої «Іліади», а й багато персонажів давньогрецької міфології, як ми ще матимемо змогу переконатися, виявляють особливий зв'язок саме з північнопричорноморським ареалом.

Троянові вали

Саме у зв'язку з давньою Троєю іноді розглядали й існування у Північному Причорномор'ї т. зв. *Змійових*, або *Троянових* валів — незвичних фортифікаційних споруд із землі, що являють собою канави з насипаними біля них валами, залишки яких можна бачити й досі. Вони тягнуться на сотні й тисячі кілометрів від Подунав'я до Оки, перетинаючи у різних напрямах і кілька разів Україну, Молдову, Крим і Тамань. Залишки їх є і на південному заході та півночі Польщі, де їх називають *Шльонськими валами*, *валами Хороброго* або *старими окопами*, а також у Румунії між Дунаєм і Чорним морем біля міст Чорновода й Констанца. Народна традиція по-своєму пояснювала походження Змійових валів, пов'язуючи їх виникнення з Кузьмою і Дем'яном, канонізованими православною церквою, які ухитрилися запрягти у плуг змія і гнати його «аж до синього моря», де він напився солоної води й луснув, лишивши проорану борозну, звану відтоді *Змійовими валами*. Відкидаючи такого роду міфологічні пояснення, слід визнати, що історики не мають нині жодної правдоподібної версії постання Троянових валів, спорудження яких, за підрахунком дослідників, вимагало зусиль стократ більших, аніж зведення знаменитих єгипетських пірамід. Цілком очевидно, що така робота вимагала чіткої організації праці сотень тисяч людей, величезних матеріальних затрат і відмінного знання місцевості. А це було по силі лише добре налагодженому суспільству з високою матеріальною та духовною культурою.

Троя і Київ

Зверталася увага і на те, що географічним центром Троянових валів була територія довкола Києва. Неподалік Києва знаходиться і славнозвісне *Трипілля*, назва якого, як і назва *Троя*, означає «Потрійне місто, Тримісто»: саме від Трипілля і прилеглих до нього величезного Трахтемирівського (500 га)

й Ходосівського городищ (через що, певно, й постала назва *Трипілля*) і тягнуться Троянові вали. У зв'язку з цим слід згадати давню традицію, що дивним чином пов'язала Київ і Трою: за нею, у Трояна, що жив у давньому місті Троя, було троє синів-близнюків *Кий* (на честь якого Трою перейменували на *Київ*), *Щек* і *Хорив*, і сестра *Либідь*. З іншого боку, троянський правитель Трос, на честь якого було названо малоазійську Трою, й собі мав трьох синів — *Ассарак*, *Ганімед* та *Іл* (на честь Іла Трою називали й *Іліон*) і дочку Клеопатру. Показово, що ім'я *Троян* було дуже поширене серед слов'ян Болгарії, Македонії, Румунії, Чехії і Польщі; існувало й багато похідних від нього топонімів: *Троянів град*, *Троянів міст*, *Троянові ворота*. Один із київських районів — *Троєщина* (інакше *Вигурівщина-Троєщина*) перегукується з одного боку із назвою *Троя*, а з іншого — з етнонімом *лігури*, що його мав давній народ, і собі тісно пов'язуваний із троянцями. Цікаво, що один старовинний грецький документ називає троянцем і ватажком троянців руського князя Олега. А одна з долин у Білій Церкві під Києвом має назву *Троянова долина*.

Троя та індійський епос

Не менш цікавий «троянський слід» простежується і в індійській традиції. Так, в одному з індійських міфів асур-будівничий Майя отримав дозвіл від бога-творця Брахми збудувати місто-фортецю, яке оточив трьома валами — залізним, срібним і золотим. Місто отримало назву *Тріпура*, тобто «Тримісто», отже, *Троя*. Так само основна подія, про яку оповідає індійська епічна поема «Махабгарата» — війна між пандавами й кауравами, що завершилася 18-денною битвою на Курукшетрі — й собі виявляє певні аналогії з троянськими подіями. Пандави й каурави в індійському епосі — двоюрідні брати, тож їхнє протистояння — конфлікт близьких родичів. Так само і Троянська війна, як неодноразово відзначали дослідники, більше схожа не на війну багатьох народів

у традиційному розумінні, а на родинну міжусобицю: ахейці й троянці в Гомера не мають відмінностей у побуті, мові, віруваннях. Індійський епос знає *ядавів* (інакше *данавів*) — плем'я, з якого походили Крішна і його старший брат Баладева, а гомеровському епосу відомі *данайці*. Обидва епоси знають сюжет про сліпого батька (в «Іліаді» — батько Енея Анхіз, у «Махабгараті» — батько кауравів Дгрітараштра). Ім'я батька Єлени Троянської — *Тіндарей* — знаходить аналогію в етнонімі *дандарії*, засвідченому не лише в індійському епосі як учасники згаданого протистояння, а й на берегах Кімерійського Боспору, і на Балканах. Індійський епічний герой Крішна загинув так само, як і Ахілл під Троєю — від потрапляння стріли в п'ятку. До речі, саме із загибеллю Крішни індійська традиція пов'язує початок нової, сучасної ери — *каліюги*. І навіть подає точну дату цієї події: 18 лютого 3102 р. до н. е. А грецький посол в Індії Мегасфен (IV ст. до н. е.) повідомляв, що чув від мешканців Індії поеми Гомера, які ті співають, переклавши на свій ритм і мову.

Показово, що обидва епоси чудово знають гру в кості. У Гомеровій «Одісеї» женихи Пенелопи саме за цим заняттям проводять своє дозвілля. В індійському епосі гра в кості — благородне заняття царів і знатних воїнів, саме так пандави програли своє царство, яке довелося потім повертати силою. У «Ріґведі» терміни з гри у кості часто застосовуються як метафори; є тут навіть «Гімн гравця», де гравець просить позбавити його від згубної пристрасті. Та найцікавіше те, що в похованнях катакомбної археологічної культури в Північному Причорномор'ї часто зустрічаються складні набори гральних костей у вигляді восьмигранника, складені ніби з двох чотиригранних пірамідок, з'єднаних основами — точнісінько такі описані в індійському епосі. На їх гранях прорізані позначення: крапки (від однієї до чотирьох), риски, є і чисті грані. Показово, що в Україні таких гральних костей виявлено навіть більше, ніж у самій Індії. Водночас в інших, близьких за часом археологічних культурах Європи та сусідніх районах Азії, подібних наборів гральних костей не виявлено взагалі.

Давньогрецька міфологія і Північне Причорномор'я

Із землями на північ від Чорного моря тісно пов'язані й сюжети давньогрецької міфології. Одна із найдавніших — оповідь про подорож до Північного Причорномор'я арґонавтів. У ній мовиться, як нащадок Посейдона Ясон зібрав героїв з усієї Еллади на кораблі «Арґо», аби вирушити за золотим руном у далеку країну Колхіду. Руно висіло на дубі в гаю, присвяченому богу Аресу, і охоронялося драконом, що ніколи не спав. Мужньо подолавши багато небезпек упродовж своєї мандрівки, герої нарешті дісталися потрібного місця. Тут Ясон зустрічає колхідського царя Аєта, сина самого Геліоса, і просить віддати руно. Аєт вимагає, щоб герой відбув низку випробувань, з якими той успішно впорався, щоправда, не без допомоги закоханої в нього дочки Аєта — чарівниці Медеї. Але колхідський цар не хоче віддати шкуру золотого барана. Тоді Медея присипляє дракона чарівним зіллям, забирає руно і разом з Ясоном тікає на «Арґо». Такою є частина легенди про арґонавтів, у якій ідеться про *Понт Евксинський* — Чорне море.

Із Північним Причорномор'ям пов'язана й подорож іншого героя давньогрецького епосу — Одісея, який зі своїми товаришами випадково потрапляє у бухту лестригонів — велетнів і людожерів (найчастіше її ототожнюють із Балаклавською бухтою поблизу теперішнього Севастополя). Із Боспором Фракійським — протокою, що з'єднувала Мармурове море з Чорним, греки пов'язували і легенду про те, як богиня Гера перетворила коханку свого чоловіка Зевса, царівну Іо, на білу корову. Тікаючи від ґедзя, що постійно її жалив, вона перепливла протоку, названу на її честь *Боспором*, бо в перекладі з грецької ця назва означає «Коров'ячий брід». Діставшись іншого берега, Іо рушила в далеку землю кімерійців і скіфів, де існував ще один Боспор — *Кімерійський* (нині Керченська протока), що з'єднував Чорне море з Азовським (колись Меотида).

На краю світу, за землями скіфів, згідно давніх уявлень, розташовувалось і потойбічне царство Аїда. Сюди, вглиб землі, забрав

Аїд Кору-Персефону, доньку богині родючості Деметри, й настановив її правителькою своїх володінь. Усна традиція пов'язувала з берегами Північного Понту і фрігійську богиню, матір богів Кібелу, яку греки називали й *кімерійською богинею*. Сюди ж, на край ойкумени, до гіперборейців, приходив колись і знаменитий герой давнини Персей, щоб подолати медузу Горгону й отримати знамениті крилаті сандалі, за що й був прозваний *Гіперборейським*. Саме тут, «у безлюдній пустелі диких скіфів», у горах Кавказу за наказом Зевса бог-коваль Гефест прикував залізними ланцюгами до скелі непокірного Прометея. Бо той, всупереч забороні богів, подарував людям вогонь, відкрив таємницю руху зірок і світил, навчив людей складати літери, землеробству й плаванню під вітрилами. Прометея визволив інший герой давньогрецьких міфів — *Геракл*, який і собі має епітет *Гіперборейський*. Причому саме Геракл, улюбленець давніх греків, виявився особливо тісно пов'язаний із Північним Причорномор'ям.

Геракл

Міф оповідає, що Зевс, батько Геракла, оголосив богам про народження немовляти, який пануватиме над багатими Мікенами. Проте Зевсова дружина Гера зробила так, що першим народився не Геракл, а Еврісфей, син мікенського царя і правнук Зевса — він і став царем. Зате Геракл народився невимовно сильним. Дванадцять років він виконував накази Еврісфея, коли той відправляв його в далекі краї, наражаючи на смертельні небезпеки. Проте з усіх пригод Геракл вийшов із честю, здійснивши свої знамениті дванадцять подвигів, за які боги дарували йому безсмертя.

Характерно, що значна частка цих Гераклових подвигів пов'язана саме з Північним Причорномор'ям. Переслідуючи поранену його стрілою керінейську лань, Геракл наздоганяє її аж у країні гіперборейців, потрапивши туди через Скіфію. У Гіпербореї Геракл здобуває і яблука Гесперид. Потім герой вирушає на пошуки корів, що належали триголовому й тритулубому велетню-

чудовиську Геріону (пор. *Змія-Горинича* українських казок). Міф оповідає, що якось у перерві між черговими подвигами Геракл проходив повз Трою, біля якої лютував змій, що йому жителі мали щороку віддавати найкращу дівчину. Коли настала черга сестри Пріама, майбутнього правителя Трої і героя Троянської війни, Геракл за пару коней убив змія і визволив царівну, а сам рушив у країну амазонок. Цей міф ніби продовжує інший, набагато більш відомий завдяки Геродоту і прив'язаний вже до низів'їв Бористена-Дніпра. Тут Геракл у пошуках зниклих коней опинився біля печери, де жила змієнога діва — дочка Бористена. Вона пообіцяла повернути коней, якщо він одружиться з нею. Геракл погодився, і незабаром у них народилося троє синів — Агатирс, Гелон і Скіф. Рушаючи в чергові мандри, Геракл звелів їй залишити в рідних краях того сина, котрий зуміє натягти батьків лук і підперезатися його поясом із золотою чашею. Із цим випробуванням впорався наймолодший син, котрий і став першим скіфським царем. Старші брати подалися в чужі краї, від них пішли родичі скіфів — агатирси й гелони.

Культ Геракла був надзвичайно поширений у Північному Причорномор'ї, насамперед у Херсонесі Таврійському та на Боспорі. Ім'я Геракла поряд з іменами Зевса, Геї та Діви містить Херсонеська присяга, на честь улюбленця тут регулярно відзначали й свята — *гераклеї*, — супроводжувані атлетичними змаганнями. Сюжети про Геракла боспорські майстри розміщували на своїх виробах, зображення його карбувалися на монетах, численні глиняні статуетки героя та присвячені йому написи знаходять по всій Боспорській державі. А найвідоміша боспорська династія — *Спартокіди* — прямо зводила до Геракла свій родовід.

Ахілл

Не менш популярний у Північному Причорномор'ї був і герой Троянської війни, засновник багатьох царських династій і головна дійова особа Гомерової «Іліади» Ахілл — цар мірмідонян, до якого були особливо прихильні боги і який прожив

недовге, але славне життя. Він бився у лавах тих, хто обложив Трою, і за час війни здійснив чимало подвигів. Міф називає Ахілла сином царя мірмідонян Пелея і морської богині Фетиди. Мати, аби зробити сина безсмертним, як боги, гартувала його в полум'ї, натирала амброзією, купала у водах підземної річки Стікс, тримаючи за п'ятку: саме вона і стала вразливим місцем Ахілла. Як не намагалася Фетида, знаючи про провіщену її синові загибель під Троєю, запобігти його смерті, вона не вберегла його: вже наприкінці облоги Трої стріла Паріса втрапила у п'ятку героя, і рана виявилася смертельною. Тоді Фетида велінням Зевса переносить душу загиблого Ахілла на острів Левку («Білий»), де той оживає і стає людям добрим генієм, захисником від бід і лихоліть. Нині це маленький український острівець *Зміїний* у гирлі Дунаю, де на початку XIX ст. було знайдено руїни давнього храму й інші старожитності.

На честь улюбленого героя ольвійці-бористеніти називали й довгий півострів у дельті Дніпра на південь від Дніпровського лиману, зараз — *Тендрівська коса*. Оповідали, що тут Ахілл із товаришами святкував перемогу над ворожим флотом і влаштував урочисті ігри й перегони з бігу, тому коса й названа *Ахіллів біг*. Тут відбувалися й священні урочистості — *ахіллеї*, у яких біг займав чільне місце. Ахілла шанували як захисника Ольвійської держави: його називали *Понтарх* «Владика Понту», а у місті на його честь спорудили храм. У скіфському кургані Чортомлик на Дніпропетровщині знайдено срібну вазу, на якій зображено сцени з життя Ахілла.

Прикметно, що на відміну від еллінів, для скіфів Ахілл був не лише епічним героєм, а й богом. І хоча «Іліада» про минуле Ахілла мовить небагато, пізніші візантійські автори, зокрема, Лев Диякон (X ст.), прояснюють причини такої прихильності до нього. Виявляється, Ахілл за походженням скіф із містечка Мірмекіон біля Меотійського озера. Не випадково цей герой був блакитноокий, русявий, запальний і відважний у битвах. Усе це, навіть крій його плаща з пряжкою, вважалися суто скіфськими. Прикметно, що Лев Диякон згадав Ахілла у зв'язку з дунайськими походами київського князя Святослава Ігоревича.

Український археолог і дослідник Микола Чмихов звернув увагу на зодіакальне зображення на щиті Ахілла, докладно описане Гомером: на переконання дослідника, такий зодіак міг існувати між 4400 і 1710 рр. до н. е., коли панівним на зоряному небі було сузір'я Тельця. Цікавий і опис посоха-жезла Ахілла, прикрашеного золотими гвіздочками. Подібні посохи, але вже з бронзовими гвіздочками, знаходять у похованнях катакомбної археологічної культури Північного Причорномор'я (кінець III – середина II тис. до н. е.).

Іфігенія

З Північним Причорномор'ям, а саме з Кримом, колись Таврикою, тісно пов'язана й доля Іфігенії, нареченої Ахілла і доньки мікенського царя Агамемнона, що очолив похід грецького війська на Трою. За міфом, розгнівана на царя Артеміда (той убив її улюблену сарну) наслала безвітря й грецькі кораблі не могли вирушити до Трої – богиня вимагала собі в пожертву його юну доньку. Так би й сталося, якби останньої миті Артеміда не замінила дівчину на жертовному вівтарі сарною, а царівну перенесла до Таврики, де та стала жрицею в таврському святилищі богині. Згодом сюди прибувають брат Іфігенії Орест і його друг Пілад, намагаючись за велінням Аполлона викрасти з храму дерев'яну статую Артеміди й перевезти її до Еллади. Обох схоплюють таври й хочуть принести в пожертву, та Іфігенія впізнає брата, вони викрадають статую і повертаються до Греції. Там Іфігенія і далі служить Артеміді, але вже у грецькому храмі.

Аполлон

Із землями на північ від Чорного моря давньогрецька міфологічна традиція пов'язувала долю ще одного знаменитого персонажа – сонячного бога Аполлона, що мав епітет

Гіперборейський. Він регулярно одвідував далеку країну гіпербореїв, яких називали його жерцями й слугами, серед яких він і проводив зиму. А весною, закликаний величальними співами, повертався на Парнас у колісниці, запряженій білосніжними лебедями.

Тісні зв'язки існували між гіперборейцями й храмом Аполлона на Делосі — священному острові в Егейському морі. Давньогрецький мандрівник і письменник II ст. Павсаній зазначав, що саме гіперборейці на чолі з жерцем Оленом колись звели цей храм, спершу дерев'яний. Оракул цього храму, т. зв. *Дельфійський*, багато століть визначав життя давніх греків, диктуючи закони й даючи поради у найбільш вирішальні моменти історії.

Якісь особливі стосунки гіперборейців і делосців засвідчив і Геродот: *«Але набагато більше за всіх про гіперборейців повідомляють делосці, оповідаючи про те, що священні предмети, загорнуті в пшеничну солому, переносяться від гіперборейців до Скіфії, а від Скіфії їх приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря... Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос. Проте вперше гіперборейці послали двох дівчат, щоб вони принесли ці предмети, а їхні імена, за словами делосців, були Гіпероха і Лаодіка. Разом із ними для безпеки гіперборейці, кажуть, послали як їхніх супутників п'ятеро чоловіків. Це ті, кого тепер називають перфереями і дуже шанують на Делосі... І через те, що посланці не повернулися до своєї країни, вони, кажуть, вирішили, що їм невигідно, якщо завжди відбуватиметься таке з їхніми посланцями..., і для цього вони переносять священні предмети, загорнуті в пшеничну солому, до своїх кордонів і передають їх своїм сусідам із дорученням передати їх далі іншому народові. Так, кажуть, посилають оці предмети і вони доходять до Делоса».* Характерно, що деякі давні автори і собі згадували якісь «священні предмети», що їх міфічний родоначальник троянської династії Дардан привіз до Трої з Самофракії, острова в Егейському морі. Грецький історик I ст. до н. е. Діонісій Галікарнаський зазначав, що то були

статуї Великих Богів. Можливо, саме ті, які троянець Еней урятував з палаючої Трої і перевіз до Риму, де вони стали відомі під назвою *Пенати*. Нагадаємо, що й Орест, брат Іфігенії, вирушив до Таврики саме для того, аби викрасти там статую Діви-Артеміди.

Геродот згадує ще двох гіпербореянок — Арґу та Опіду, які ще до Гіперохи й Лаодіки прибули на Делос у супроводі Артеміди та її брата Аполлона. Грецькі міфи повідомляють, що й сама Артеміда народилася в Греції випадково, бо її матері Лато (наша *Лада*) випало народити її в Делосі саме тоді, коли та йшла зі своєї північної Гіпербореї. Цікаво, що в самих греків існувала стійка традиція вважати гіперборейців своїми близькими родичами. Діодор Сицилійський (І ст. до н. е.) повідомляв про гіперборейців, що ті ***«мають власну мову, але до еллінів дуже близькі»***.

Резюме

Навіть побіжне знайомство з тією частиною світової міфології, яку прийнято означати давньогрецькою, засвідчує її незаперечний зв'язок із теренами на північ від Чорного моря. Про випадковість тут, зрозуміло, не йдеться: настільки тісні зв'язки на міфологічному рівні, безумовно, сягають витоками попереднього періоду етнічної історії Європи, про який, на жаль, нам мало що відомо, судити про який вкрай складно, але який усе наполегливіше дає про себе знати. Джерела раз у раз нагадують, що такі зв'язки існували, і саме у цих віддалених часах слід шукати відповіді на численні питання, що постають перед дослідником-істориком вже у наступні історичні епохи. Безперечно, давньогрецький епос і міфологію можна розглядати як значною мірою спільні для кількох давніх цивілізацій: вони «давньогрецькі» лише в тому розумінні, що відомі нам переважно від давніх греків. Не випадково герої «Іліади» й давньогрецьких міфів так шанувалися по берегах Понта Евксинського — часто навіть більше, ніж у самій Греції. Як там

не є, але факт лишається фактом: імена «давньогрецьких» богів не тлумачаться з давньогрецької мови.

Очевидно й те, що дослідження давньої історії України нині вже не може обмежуватися суто українськими реаліями, а розв'язання проблем вітчизняної етноісторії значною мірою залежить від вирішення питань, пов'язаних із походженням інших давніх народів (і навпаки), тож і сучасному історикові просто необхідні знання з історії стародавнього світу. Це, між іншим, істотно занижує наукову вартісність прийнятої у вітчизняній історичній науці схеми розгляду історичного процесу як замкнених історій окремих країн. Водночас лише комплексне бачення історії стародавнього світу надасть реальну можливість пролити додаткове світло на принципові проблеми вітчизняної та світової історії.

Кімерійці

Першим народом на території України, назву якого зберегла для нас історія, були *кімерійці*, інакше *кімери*. Певно ж, це аж ніяк не означає, ніби кімерійці — найперший народ на вітчизняних теренах, як і не слід вважати першу згадку про кімерійців за час їхньої появи в Північному Причорномор'ї. Нам достеменно невідомо, відколи кімерійці перебували на цих землях, проте вже найраніші давньогрецькі автори засвідчують їх тут. Ще Гомер у своїй «Одіссеї», коли описує мандри Одіссея, царя Ітаки, до Північного Причорномор'я, згадує цей народ:

Там кімерійці живуть, і їх місто, і ціле їх царство
Хмарами вкутане й вічним туманом, бо яснеє сонце
Не поглядає на край той гарячим промінням ніколи...

Через кілька століть уже Геродот (V ст. до н. е.), оповідаючи про похід перського царя Дарія на скіфів, і собі згадує *Кімерію* (так, мовить «батько історії», колись називалася країна, у його часи населена скіфами). Давньосхідні джерела повні згадок про войовничий народ *ґіміррaї*, саме з кімерійцями дослідники ототожнюють і біблійний народ *ґомер*. Та й ім'я *Гомер*, що його мав автор знаменитих «Іліади» й «Одіссеї», певно, пов'язане саме з цим етнонімом. Втім, як не популярна була ця назва в давнину, про самих кімерійців нині відомо вкрай мало, а походження й історія цього народу виявилися настільки складними, що склали в науці цілу «кімерійську проблему». Звідки з'явилися кімерійці? Яку територію населяли? Якою мовою розмовляли? Куди так загадково зникли? І чи справді зникли?

Кімерійська топоніміка

Найперше впадає в очі, що кімерійців давні автори пов'язують з ареалом обабіч сучасної Керченської протоки, у давнину — Боспором Кімерійським. Ще за Гомера кімерійці мали тут і численні міста, «і ціле царство», а Геродот, котрий, як вважають, уже не застав кімерійців у Північному Причорномор'ї, повідомляв, що ***«й тепер у Скіфії є кімерійські фортеці й кімерійські переправи, є і країна, що називається Кімерія, є і так званий Кімерійський Боспор»***. Перипли (описи морських узбереж) називають низку пунктів — усі в ареалі Боспору — пов'язані з кімерійцями. А Страбон (І ст. н. е.) додає, що кімерійці колись мали значну силу на цих берегах, які від них й отримали свою назву.

Така щільність і стійкість кімерійської топоніміки на незначній території, безумовно, не випадкова, й вочевидь свідчить про присутність тут кімерійців. Проте неправильно було б обмежувати їхню територію лише Кімерійським Боспором. Адже похідні від етнонімів географічні назви найчастіше виникають у зонах міжетнічних контактів і є здебільшого іншоназвами; іншими словами, творцями кімерійської топоніміки на Боспорі є не самі кімерійці, як може здатися, а їхні сусіди чи

наступники, для яких саме боспорські береги були основним місцем контактування з кімерійським світом. Тож і про терени, що їх посідали кімерійці, годі судити лише з кімерійської топоніміки — їх ареал міг бути набагато більшим. Геродот згадує могили кімерійських царів на Дністрі, що відсуває територію кімерійців досить далеко на захід. А одна з легенд про походження скіфів, за якою ті заселили саме кімерійську землю, безумовно поширює територію кімерійців і на степову частину Причорномор'я. Що це справді могло бути так, видно хоча б із того величезного розголосу, який мали в стародавній історії кімерійці, насамперед через свої знамениті походи.

Походи кімерійців

В асирійських джерелах кімерійці — численний і войовничий народ, який під проводом своїх прославлених вождів долав найбільші держави стародавнього світу. Судячи з деяких свідчень, кімерійці могли брати участь уже в Троянській війні, а частина дослідників схильна пов'язувати ряд джерельних звісток і археологічних знахідок із Трої саме з кімерійцями. Так чи інакше, але у VIII ст. до н. е. кімерійців — *ґімірраї* — безсумнівно засвідчили асирійські клинописні тексти. У 722–715 рр. вони завдають відчутної поразки Русі I — правителю держави Урарту. Певно, саме в битві з кімерійцями 705 р. до н. е. гине й асирійський цар Сарґон II. Близько 692 р. кімерійці вторгаються до Лідії, правитель якої просить допомоги в Асирії, а після здобутої перемоги надсилає її цареві Ашшурбаніпалу частину здобичі й двох полонених кімерійських вождів. 679 р. кімерійці, очолювані царем Теушпою, вторгаються в Асирію, а в 676–674 рр., спільно з Урарту, йдуть на Фріґію і захоплюють її столицю Ґордіон. Страбон наводить переказ про фріґійського царя Мідаса (у грецьких міфах він перетворював на золото все, чого торкався), який, аби не потрапити до рук кімерійців, отруївся кров'ю бика. 654 р. кімерійці захоплюють значну частину Лідії та її столицю Сарди, а лідійський цар Ґіґ гине в битві.

Кімерійцям приписують походи в Іонію, Еоліду, Пафлагонію, Віфінію, Місію, де вони майже століття володіли містом Антандром, що звалося й *Кімерида*.

Походження кімерійців

Хоча проблема походження кімерійців уже давно привертає дослідницьку увагу, всі дотеперішні намагання вирішити її виявилися маловтішними, а численні припущення про належність кімерійців до різних народів — фракійських, іранських, кавказьких, германських, слов'янських — так і лишилися припущеннями, позбавленими належної аргументації. Таке розмаїття гіпотез насправді свідчило про одне: «кімерійська проблема» все ще нерозв'язна для істориків. Доходило до того, що дослідники взагалі заперечували історичність кімерійців, а згадки про них в античній літературі пояснювали надмірною міфотворчою уявою давніх греків. Проблему ускладнювала й майже цілковита відсутність слідів кімерійської мови. Кілька імен кімерійських вождів — *Мадій*, *Тугдамме* (*Лігдаміс*), *Сандакшатра*, *Теушпа* — видалися дослідникам схожими на іранські, тож кімерійцям вже традиційно приписують іранське походження. Однак вірогідність такого припущення суттєво знижує те, що дослідники так і не запропонували більш-менш прийнятної етимології цих імен саме з іранських мов. Оминаючи зараз питання кімерійської антропонімії, зазначимо, що в арсеналі мовознавців є ще одна назва, правильне й переконливе тлумачення якої могло б посприяти розв'язанню «кімерійської проблеми». Йдеться про етнонім *кімерійці*.

Етнонім «кімерійці»

Пропонувалися різноманітні пояснення назви *кімерійці*. Одні дослідники тлумачили її з давньогрецької як «зимові» (інакше «холодні», «жорстокі»), хоча переконливого вмотивування

так і не дали. Інші виводили назву з фракійського *kir(s)-mar-io* — «чорноморські», де *kir(s)-* «чорний», а *mar//mor* — «море». Мовляв, так називали кімерійців фракійці, бо ті жили біля Чорного моря. Дивує, втім, що фракійці називали «чорноморськими» саме кімерійців, хоча біля Чорного моря жило багато інших народів, та й самі фракійці. Ще інші взагалі вважали кімерійців не народом, а передовим загоном кінноти якогось невідомого народу. Що ж до можливої етимології цього етноніма як самоназви, вкажемо на осет. *goumiry//gumeri*, груз. *gmiri*, вірм. *gmir*, асир. *gimirrai* «велетень, герой, богатир».

Ще донедавна таким переліком основних версій походження назви *кімерійці* можна було б обмежитися. Але кілька років тому український сходознавець-індолог Степан Наливайко висловив іще один, доволі несподіваний погляд на походження цього загадкового етноніма. Він зауважив, що давньогрецька мова через фонетичні особливості не всі іншомовні назви передавала адекватно: серед них дослідник відзначив передачу *с* через *к* (сатем-кентум) та *в* через *м*. Приклавши їх до етноніма *кімери* (лінгвістично більш коректна форма, ніж *кімерійці*), він виснував, що на місцевому ґрунті той міг звучати як *сівери*. Інакше кажучи, *кімери* й *сівери* — лише різні передачі однієї назви засобами двох індоєвропейських мов — давньогрецької і слов'янської. Гіпотеза справді надзвичайно цікава й смілива, проте, здавалося б, майже неймовірна. Проте не будемо поспішати.

«Втеча» кімерійців

«*...Країна, яку займають тепер скіфи, належала, кажуть, кімерійцям*», — зазначає Геродот у своїй «Історії». І наводить легенду про те, як кімерійці під натиском скіфів мусили залишити Північне Причорномор'я:

«*...Кімерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що робити. Думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своєму. І найдостойнішою*

була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що вигідніше піти, аніж, залишившись, наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але царі вважали за краще воювати до останнього, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ані більшість не хотіла послухатися царів, ані царі більшості. Отож перші вирішили без бою залишити країну загарбникам, а царі вирішили за краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть. Як тільки вони так вирішили, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і почали битися між собою. І загиблих у цій битві кімерійці поховали поблизу річки Тірас (їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали і після того вони залишили країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її».

Отож, за Геродотом, кімерійці, не простистоячи збройно скіфам, подалися з Давньої України до Малої Азії та Центральної Європи, а скіфи зайняли їхню, вже безлюдну, країну. Лише назви Східного Криму й Приазов'я, та ще могили кімерійських царів на Дністрі зберігали пам'ять про кімерійців у Геродотові часи. Цей переказ, якому, до речі, найбільше довіряв сам Геродот, тривалий час був підставою для висновку про принципові етнічні зміни у Північному Причорномор'ї на початку І тис. до н. е. Проте сучасні дослідники все частіше наполягають на тому, що оповідь Геродота, очевидно, не зовсім повно відтворює історичну дійсність, що тут переплелися історичні й напівлегендарні події, а про цілковитий відхід кімерійців зі своїх теренів не може бути й мови. Саме те, як кімерійці залишили країну, не може не викликати питань. Є тут і хронологічні складнощі: кімерійці фіксуються в Малій Азії принаймні за півстоліття до скіфів, тож і витіснення їх скіфами видається доволі сумнівним. Не засвідчує різкої зміни людності у Приазов'ї й археологічний матеріал. А Плутарх прямо каже: лише незначна частина кімерійців пішла з Меотиди до Малої Азії, основна ж частина їх лишилася на предковічних землях.

Кімерійська археологія

Про археологічний аспект «кімерійської проблеми» слід сказати окремо. Незважаючи на значний розголос, що його мали кімерійці у давній історичній традиції, археологам тривалий час не вдавалося виявити слідів їхньої матеріальної культури. Та й навіть тепер, попри постійні намагання виокремити особливу *кімерійську культуру* (з нею найчастіше співвідносять пам'ятки зрубної та катакомбної археологічних культур), слід визнати, що численні спроби підступитися до «кімерійської проблеми» з археологічного боку й прив'язати кімерійців до певного археологічного середовища не можна вважати переконливими. Ймовірно, тому, що в пошуках матеріальних слідів кімерійців археологи, передусім, шукали археологічні шари, які б передували скіфським і засвідчували цілковиту зміну людності: іншими словами, шукали археологічного підтвердження слів Геродота. І не знаходили. Чи не тому, що сама його оповідь, як уже йшлося, не може правити за достатній критерій для археологічної ідентифікації кімерійців. Варто лише засумніватися в словах Геродота (а для цього є певні підстави), як усі намагання археологічно «виловити» кімерійців втрачають будь-яке підґрунтя. «Кімерійська археологія» нині взагалі малоперспективна без належного критичного осмислення літературно-історичної традиції про кімерійців. Тож і розв'язати «кімерійську проблему» має найперше історик, а не археолог.

Кімерійці та скіфи

Хоча кімерійці та скіфи постають з історичних праць і підручників ледь не антагоністами, історична традиція не підтверджує цього; навпаки, вона засвідчує тісний зв'язок обох народів. Нагадаємо, що самі скіфи постають на історичній арені лише тоді, коли входять у контакт з кімерійцями. Та й про якесь протистояння зовсім не йдеться — Геродот якраз і наголошує, що жодних військових дій не було. Характерно, що біблійна

легенда про походження народів називає *Гомера-Кімерійця* старшим сином Яфета — родоначальника народів, що їх нині називають індоєвропейськими. Старшим сином Гомера вважався *Скіф*. Давньоперські написи часто змішують назви *кімерійці* й *скіфи*: так, у Бехістунському напису перського царя Дарія скіфи названі (у вавилонській версії) *gimiri*, тобто *кімерійці*. Для Арріана (II ст.) вже кімерійці — *скіфський народ*. Археологи й собі відзначають неабияку подібність обох культур, причому часом годі визначити, які пам'ятки VIII–VII ст. до н. е. належать кімерійцям, а які — скіфам.

Кімерійці й сінди-сувіри

Уважне звернення до історичної традиції, пов'язаної з кімерійцями, відкриває маловідомі досі аспекти «кімерійської проблеми». Так, виявляється, що, всупереч усталеному уявленню, кімерійці після своєї «втечі» зовсім не зникають зі сторінок історичних джерел, а низка давніх авторів знає кімерійців у Приазов'ї навіть на початку нової ери. У цей час землі навколо Азовського моря заселяли численні меотські народи, провідним з-поміж яких були сінди. Прикметно, що давня традиція дивним чином пов'язувала кімерійців саме із сіндами: *«вони* [савромати. — *С. Н.*] *живуть біля сарматської річки Танаїс, з ними межують також сінди й кімерійці»* (Прісциан, VI ст.); *«найближчі до Танаїсу місцевості займають кімерійці й сінди»* (Руфій Фест Авіен, IV ст.); *«...у Савроматії ж, як сусіди, живуть сінди, кімерійці, керкетії, торети...»* (Діонісій, II ст.). Отже, поперше, античні автори знають реальних кімерійців навіть тоді, коли, здавалося б, про них не мало лишитися і сліду. По-друге, кімерійці впевнено локалізуються у Приазов'ї, тобто там, де їх і засвідчили свого часу давньогрецькі автори. По-третє, кімерійці в античних джерелах неодмінно стоять поряд із сіндами. Що це? Проста випадковість?

Степан Наливайко в контексті своєї гіпотези про спорідненість кімерів і сіверів звернув увагу на свідчення давньоіндій-

ської епічної поеми «Махабгарата» про сувірів — індоарійську людність, добре їй відому. Невеличку фонетичну відмінність між назвами *сувіри* й *сівери* дослідник пояснює тим, що кореневе санскритське *u* (наше *у*) відповідає українському *и* (санскр. *tu* — укр. *ти*, *musha* — *миша*, *shula* — *шило*, *chatura* — *чотири* тощо). Отже, ймовірно, *сувіри* й *сівери* — просто дещо одмінні фонетично різновиди однієї і тієї ж назви, передані двома спорідненими мовами. Проте найцікавіше те, що індійський епос подає іншу назву сувірів — *сінди*: обидва народи завжди згадуються разом, у них спільна територія, єдине управління й схожі характеристики. Навіть більше: індійська традиція ототожнює сіндів і сувірів, називає їх спільним етнонімом — *сіндгу* або *саувіра*, іноді — *сіндгу-саувіра*, чим стверджує їхню спорідненість. Така подвійна відповідність двох пар етнонімів — *кімери-сінди* в Північному Причорномор'ї і *сувіри-сінди* в індійському епосі спонукає уважніше поставитись і до згаданої гіпотези про генетичний зв'язок кімерів і сіверів. Надзвичайно показове в цьому плані свідчення «Велесової книги», автор якої вважає за першопредка власного народу отця Богумира (пор. *Гомер*), тобто Кімерійця, а його сином називає царя Севіра, родоначальника літописних сіверів. А отже, і у «Велесовій книзі» сівери постають етнічними нащадками кімерійців.

Значення етноніма «кімери-сівери»

Давньоіндійський епос виводить сувірів від легендарного предка — царя на ім'я *Сувір*. Саме тому країна сіндів — *Сіндгу* мала й назву *Саувіра*, тобто «Сувірина», «Країна Сувіри». Степан Наливайко розкладає ім'я *Сувір* на *Су*+ *вір*, де *Су* — префікс, що надає основному слову вищу якість і передає значення «дуже, вкрай, винятково», а *вір* — «муж, герой, богатир». Тож *Сувір* у індійців означає «Справжній Муж, Могутній Богатир»; подібним чином тлумачиться й етнонім *сувіри-сівери-кімери* — «справжні мужі, доблесні богатирі, могутні герої». С. Наливайко пропонує й дещо одмінне тлумачення цих етнонімів: воно,

вважає дослідник, може сходити й до індоарійського *ш'ява+вара*, де *ш'ява* — «чорний», а *вар* — «бик», споріднене з *вір*. У такому разі пояснюється і подвоєне *тт* у грецькій передачі етноніма *kimmerioi* «кімерійці». Обидва тлумачення зовсім не суперечать одне одному. Бо епітет *чорний* у певному контексті може означати й *дужий*, *могутній*, а терміни *бик* і *воїн* — синоніми, семантичні двійники, взаємозамінні поняття (особливо в епосі). Згадаймо принагідно й спроби тлумачити етнонім *кімери*, *кімерійці* з осет. *goumiry-gumeri*, груз. *gmiri*, вірм. *gmir*, асир. *gimmirrai* «велетень, герой, богатир». Та обставина, що два різні етимологічні підходи дали однаковий результат — яскраве підтвердження на користь означеної гіпотези. Не менш важливе й те, що в такому разі етнонім *кімери-сівери* не лише отримує вірогідне пояснення, а й переконливо тлумачиться як самоназва. А що в народу індоарійська самоназва, то й сам він — індоарійський.

Кімерійська ономастика

Теза про індоарійське походження кімерійців знаходить підтвердження і в етимології низки кімерійських назв та імен. Показово, що для деяких із них властивий той самий «бичачий» слід, простежуваний і для назви *кімерійці*. Так, назва *Боспор* на означення сучасної Керченської протоки тлумачиться з грецької як «Брід бика», а друга частина назви *Боспор-Воспор* (так ще називався Пантикапей, столиця Боспорської держави), ймовірно, сходить до інд. *pur* «місто, фортеця», і означає, отже, «Місто бика». Сама назва Чорного моря — *Понт Евксинський*, тлумачена греками в дусі «народної етимології» як Негостинне, а потім як Гостинне море, виявляється лише огреченим місцевим *Пантха Укшан* «Шлях-Брід бика». Де *пантха* із санскриту — «шлях, брід, переправа», а *укшан-ухшан* — «бик».

Ім'я кімерійця з вавилонського документа V ст. до н. е. — *Сакіта* містить індоарійську основу *shak* (іран. *sak*) «могти», «бути сильним, могутнім» і означає «Сильний, Дужий, Могутній».

Кімерійське царське ім'я *Сандакшатра* містить компоненти *санда* «всі, люди, народ» і *кшатра* (іран. *хшатра*) «сила, влада» й означає «Цар людей, Правитель усіх». Ім'я ще одного кімерійського царя — *Теушпа* — має індійський відповідник *Девашва*, що означає «Божественний кінь», де *теу* тотожне санскр. *deva* «бог», а *шпа* — санскр. *ashva* й іран. *aspa* «кінь». Ім'я *Девашва* в індійській міфології має кінь царя богів і ватажка небесного воїнства Індри. Слушність такого тлумачення підтримує й етимологія імені скіфського царя з Добруджі (II ст. до н. е.) — *Харасп*, що виявляє спорідненість з індійським ім'ям *Хар'яшва* (*харі+ашва*), де санскр. *hari* «гнідий, буланий», а *ashva* (іран. *aspa*) «кінь»; тож усе ім'я означає «Буланий-Гнідий Кінь». Важливо, що *Хар'яшва* в індійській міфології — одне з імен бога Індри (як і ім'я *Спарґапіт*, що його мав інший скіфський цар). А це безумовно засвідчує, що й кімерійці, і скіфи добре знали Індру й пов'язані з ним уявлення. Не менш важливо, що імена з компонентом *deva* «бог» (як в імені *Девашва*) суто індоарійські, бо в іранців *дева* має цілком протилежне, негативне значення — «злий дух, демон, дев» і не використовується в іменотворенні. Замість *deva* давні іранці вживали *baga* «бог».

Кімерійці й інші давні народи

Судячи зі свідчень давніх авторів, ареали, де історична пам'ять зафіксувала кімерійців, особливо тісно пов'язані з грізними жінками-воїтельками — *амазонками*. Їхню країну антична традиція розміщувала біля річки Термодонт на південному узбережжі Чорного моря, в Малій Азії, куди здійснювали свої походи і кімерійці, і скіфи. Християнський автор V ст. Павло Оросій мовить про спільне вторгнення амазонок і кімерійців до Малої Азії за тридцять років до заснування Риму (753 р. до н. е.). За тісний зв'язок двох народів промовляють і популярні на Боспорі міфи про амазонок, що засвідчує здавна характерну для місцевої людності виняткову роль жінки — доблесної воїтельки і здібної ватажки цілих народів.

Для кімерійців властивий і якийсь особливий зв'язок із фракійцями — групою і.-є. народів (гети, бесси, одриси, даки, трибалли та ін.), умовно протослов'янами, які в давнину населяли частину Балканського п-ова та Малої Азії. Страбон (І ст.) означував фракійців-трерів *«кімерійським народом»*. У зв'язку з цим особливу увагу привертає фракійське населення острова Лемнос — *сінтії* або *сінти* (!), що складають яскраву відповідність приазовським *сіндам*, й собі тісно пов'язуваним із кімерійцями. Цікаво, що грецька традиція і тут відзначає ту ж провідну роль жінки в політиці, війні й релігії, так характерну і для народів Меотиди. Це вкотре спонукає замислитися над суттєвими й не завжди зрозумілими зв'язками, що простежуються між Приазов'ям і Балканами впродовж усього давнього періоду і ведуть у глибини європейської історії. На жаль, досі ніхто не поглибив цих спостережень і вони все ще чекають на свого дослідника.

Зауважимо і той прикметний факт, що в європейській етнонімії причорноморські кімери мають цікаву у багатьох відношеннях паралель — т. зв. *кімврів*, один з кельтських народів. Їх європейські джерела згадують приблизно через півтисячоліття після кімерійців, у ІІ ст. до н. е., на протилежному кінці Європи, біля Північного моря, що й собі тривалий час означалося *Кімбрійським*. Знаменно, що кімврів, як і кімерів, давня історіографія приурочувала до Надчорномор'я, а частина давніх авторів прямо вважала їх нащадками кімерійців. Грецький письменник Плутарх (І–ІІ ст.) згадує напад кімврів на Рим, а «Велесова книга» пише про кімерійців, *«батьків наших, що римлян розкидали, як поросят настрашених»*.

Цікаві й деякі інші «нетрадиційні» свідчення джерел про кімерійців. Так, зокрема, можна говорити про якийсь зв'язок кімерійців з етрусками. А арабський твір ХІІ ст. «Маджмал-ат-Таварах» («Зібрання історій») оповідає про трьох братів — *Руса*, *Кімарі* й *Хозара*, які постають родоначальниками русів, кімерійців і хозарів. Візантійський історик Прокопій Кесарійський вважав кімерійців прямими предками гуннів, а козацький «Літопис Грабянки» — етнічними попередниками аланів і хозарів.

Культура кімерійців

Хоча археологічно ідентифікувати кімерійські пам'ятки досить складно, матеріальні сліди кімерійців, безперечно, існують. Ймовірно, саме кімерійцям належать залишки догрецьких укріплень в околицях Керчі. Цікавий матеріал дали розкопки боспорського міста Тірітака, де знайдено антропоморфні скульптури, теж, певно, кімерійські. У самій Керчі знайдено чудову пласку сокиру із зображенням сонячного диска, а під ним — рогатої тварини, очевидно, бика. Є підстави гадати, що кімерійцям належать підкурганні поховання в підземних камерах-катакомбах, особливо характерних для пониззя Кубані, Таманського й Керченського півостровів. Згадаємо і так званий *Золотий Курган* в околицях Пантикапея, розкопаний археологами в середині XIX ст. (і нині майже зруйнований). Розміщений на пагорбі, складений із величезних кам'яних брил і початково сягаючи у висоту на 15–16 м., він вражає своєю монументальністю: подібні грецькі споруди нам невідомі.

До нас дійшло й кілька зображень кімерійців. Одне з них — на етруській вазі, інше — на аттичному чорнофігурному кратері (обидва — VI ст. до н. е.), що отримав назву *вази Франсуа*. Верхній фриз її зображає сцену калідонського полювання на вепра, у якій брали участь найхоробріші воїни Греції. На фризі троє кімерійців-лучників стріляють з коліна. Під одним із них напис — ***кімерієць***.

Резюме

Специфіка досліджень з давньої етнічної історії та, що уривкові й небагатослівні джерельні свідчення часто визначають певні «вузлові моменти», від яких сучасний історик, хоче він того чи ні, має відштовхуватись. Для вітчизняної один із них — Геродотова згадка про кімерійців, у зв'язку з якою на сторінках історичних джерел вперше постає ім'я народу, що відкриває історичну добу на давньоукраїнських землях. Не менш важливо

й те, що саме починаючи з епохи кімерійців у розпорядженні дослідника з'являються, хоч поки й нечисленні, датовані лінгвістичні джерела — імена та назви.

Брак інформації про кімерійців від самого початку компенсувався значною кількістю теорій, гіпотез і припущень різного ґатунку, внаслідок чого у сучасній науці стосовно кімерійців виникло й затвердилося кілька історіографічних міфів, зовсім не підтверджених джерельно. Зокрема, прийнято вважати, що саме витіснення скіфами кімерійців започаткувало тривалий період етнічних міграцій у Північному Причорномор'ї, хоча з наявних джерел такий висновок зробити годі. Аналогічно й твердження про іраномовність кімерійців, що його більшість підручників і наукових праць подає як незаперечний факт, тримається на хисткому підґрунті, а новітні лінгвістичні дослідження дають вагомі підстави засумніватися в ньому. Відзначимо й ту обставину, що належність т.зв. *кімерійської археологічної культури* саме кімерійцям зовсім не очевидна і ніколи не була переконливо доведена. В кожному разі, сучасний стан дослідження «кімерійської проблеми» вимагає якомога пильніше придивитися до кімерійців — народу, що започатковує нашу персонізовану історію і який часом виявляє надзвичайно тісні зв'язки з українською історією наступних століть і тисячоліть. Нескладно зрозуміти, що й сама «кімерійська проблема» насправді набагато ширша й глибша за саме з'ясування походження кімерійського етносу й подій, із ним пов'язаних. Її розв'язання, по суті, означатиме принциповий для вітчизняної історії висновок — про взаємозв'язок історичної і доісторичної доби на давньоукраїнських теренах.

Скіфи

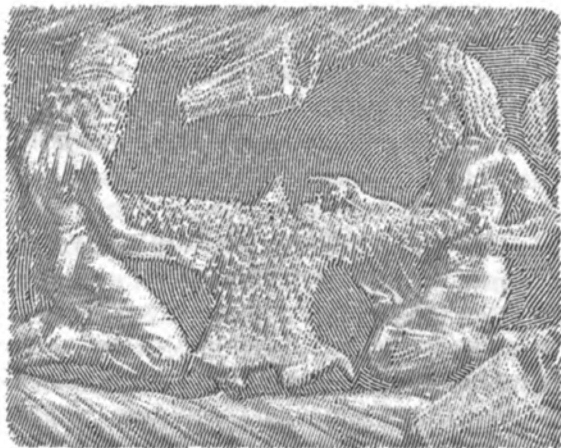

Про походження й етнічну історію скіфів писати непросто вже тому, що від самої появи сучасної історичної науки скіфська тема у вітчизняній історіографії лишалася провідною. Кількість наукових праць, гіпотез і концепцій з проблем скіфської історії настільки значна, що вкрай складно здійснити навіть побіжний огляд їх, не упустивши чогось важливого. Своєрідність студій у дослідженні скіфського етногенезу полягає і в тому, що саме починаючи зі скіфської доби дослідник отримує унікальну можливість залучити до історичного дослідження і багатий писемний матеріал. Ідеться, передусім, про Геродотову «Історію», надто про четвертий розділ її, у якому «батько історії» описав похід перського царя Дарія I (522–485) проти скіфів,

що відбувся близько 512 р. до н. е. І хоча власне *скіфський логос* складає лише незначну частку цього обсягового твору, значення його для вітчизняної історичної науки непересічне. Жодне дослідження зі скіфської історії не обходиться нині без звернення до Геродота, який не лише подав відому йому інформацію про Північне Причорномор'я, а й до певної міри прокоментував її у відповідному історико-географічному контексті. Вчені припускають, що Геродот особисто відвідав Північне Причорномор'я, побував у Ольвії, де й зібрав переважну частину відомостей про Скіфію і скіфів. Картина, змальована ним, виявилася настільки яскравою і повною, що інтерес до матеріальної і духовної культури, історії, історичної географії Скіфії, скіфських мов і діалектів спричинив навіть появу окремої історичної наукової галузі — *скіфознавства*, або *скіфології*.

Поява скіфів у Північному Причорномор'ї

Витіснені масагетами (за Геродотом) чи ісседонами (за Арістеєм) з Азії, межею якої, за тогочасними уявленнями, був Танаїс (Дон), скіфи вторглися в країну кімерійців. Переслідуючи їх, оповідає Геродот, скіфи спершу потрапили до Мідії, перетнули Месопотамію, Сирію, Південну Палестину і навіть загрожували Єгипту. Асирійський цар Асархаддон видав свою дочку заміж за скіфського царя Партатуа, аби отримати в його особі союзника. 28 років панували скіфи в Малій Азії, а тоді повернулися до Північного Причорномор'я й Приазов'я, де придушили опір т. зв. *сліпих рабів* і створили нове державне утворення — *Скіфію*. Давньогрецький історик Діодор (І ст. до н. е.) зазначав, що зі своїх первісних земель біля Араксу скіфи поширилися до Кавказу й Меотиди, потім зайняли терени за Танаїсом до Фракії, і вже після цього здійснили свої знамениті передньоазійські походи.

Появу скіфів у північнопричорноморських степах, як і вигнання ними кімерійців, традиційно відносять до VIII–VII ст.

до н. е. Однак є вагомі підстави узяти під сумнів таке датування, бо довколишні народи, серед них і греки, знали скіфів набагато раніше. Скіфи відомі вже найдавнішим авторам, тож немає підстав узгоджувати їхню появу у Причорномор'ї з першими писемними звістками про них. Та й міфологізація скіфів греками — найкращий доказ давності цього народу. Геракл, улюблений персонаж давньогрецьких міфів і засновник багатьох царських династій, діяння якого антична традиція відносить до часів перед Троянською війною, за легендою, отримав свій лук від скіфа Тевтара, який і навчив його стріляти з нього. Інший учасник Троянської війни, Ахілл, сам був скіф родом із Приазов'я. Скіфи фігурують у найдавніших грецьких міфах — про винайдення землеробства, вміння виплавляти мідь тощо. Геродот зазначав: як твердять самі скіфи, їхній родоначальник Тарґітай жив за тисячу років до перського царя Дарія (VI ст. до н. е.).

Античні історики оповідають про затяту суперечку між єгиптянами й скіфами щодо давності їхнього походження. І це при тому, що вже в Геродотові часи історія Єгипту, за переказами, налічувала 11 тисячоліть, а єгипетські жерці повідомляли «батькові історії» про історичні аннали, які нібито велися упродовж 17 тисяч років. Кожен із цих народів був певний власної першості, кожен висував аргументи на користь цього, та все ж саме скіфи отримали гору в цій суперечці й право називатися найдавнішим народом. Проте лише словесними двобоями справа не обмежилася — давні автори, серед них і Геродот, згадують похід єгипетського фараона на скіфів. Римський історик Павло Орозій (кін. IV— поч. V ст.) писав: *«...За 480 років до заснування Риму* [753 р. до н. е. — *С. Н.*] *фараон Весоз розпочав проти скіфів війну, відправивши попередньо послів оголосити ворогам умови підкорення. На це скіфи відповіли, що було б нерозважливо з боку найбагатшого царя починати війну проти тих, хто нічого не має, що це саме йому слід боятися, аби не залишитися ні з чим з огляду на непевний наслідок війни. Але бідні не будуть чекати, доки до них прийдуть, вони самі рушать назустріч здобичі... В результаті скіфи змусили Весоза тікати в своє царство... Вони спустошили б і весь Єгипет, якби не були затримані*

й відбиті болотами. Повернувшися відразу назад, вони підкорили всю Азію і обклали даниною...». За свідченням римського історика Помпея Трога (I ст. до н. е. — I ст. н. е.), скіфи тричі панували над Азією: *«...Азія платила їм* [скіфам] *данину 1500 років; кінець виплаті поклав асирійський цар Нін»*.

Давні автори вважали скіфів родоначальниками парфян і бактрійців, саме з ними пов'язувалося й виникнення царства амазонок на південному узбережжі Чорного моря. Оповідали, що двоє скіфських юнаків Плін і Сколопіт, вигнані з батьківщини через підступи вельмож, разом зі значною кількістю скіфської молоді оселилися поблизу річки Термодонт і зайняли сусідню рівнину. Багато років вони воювали із сусідніми народами, тож усі чоловіки погинули, а їхні жінки взялися до зброї самі й стали амазонками. *«Їхній* [скіфів. – *С.Н.*] *початок був не менш славний, аніж їхнє владарювання, і подвигами чоловіків вони прославились не більше, аніж жінок; якщо розібрати подвиги чоловіків і жінок, то важко сказати, яка стать була в них більш славною...»* — писав Помпей Трог, який відносив ці події до часів, що на 13 століть передували заснуванню Риму.

Геродотова Скіфія

Геродот так описує межі Скіфії: *«...Якщо вважати Скіфію чотирикутником, дві сторони якого витягнуті до моря, то лінія, що йде углиб країни, по довжині й ширині буде цілком однакова з приморською лінією. Адже від гирла Істра до Борисфена 10 днів шляху, а від Борисфена до озера Меотиди ще 10 днів, і потім від моря всередину країни до меланхленів, що живуть вище скіфів, 20 днів шляху. Добовий перехід я беру в 200 стадій. Отже, поперечні сторони [чотирикутника] Скіфії складають 4000 стадій, а поздовжні, що йдуть всередину материка, — ще стільки ж. Така величина цієї області...»*

Прикладаючи Геродотові свідчення до сучасної географічної карти, виявимо, що південна межа Скіфії, починаючи від Істра (Дунаю), проходила берегом Чорного моря, охоплювала

степову Таврику (Крим), західне й північне узбережжя Меотиди (Азовського моря) і виходила до Танаїса (Дона), сягаючи витоків Сіверського Дінця на півночі й Кімерійського Боспору на півдні. Фактично скіфський квадрат охоплював основну частину сучасної України, без крайніх її областей на сході й північному сході та з незначним виходом за її межі на півночі. На заході Скіфія межувала з агатирсами, на північному заході — з неврами, на півночі, «за пустелею» — з андрофагами, на північному сході — з меланхленами, на сході — з савроматами, у Тавриді-Криму — з таврами тощо. Характерно, що від Істра йшла так звана *Стара*, або *Давня Скіфія*, яку ще називали *Сіндська Скіфія* і протиставляли *Малій*, або *Молодшій Скіфії*, що охоплювала Крим і Нижню Наддніпрянщину.

Походження скіфів

Геродот подає кілька версій походження скіфів, серед них і ту, яка, за словами історика, належала їм самим:

«...Скіфи кажуть, що їхній народ — наймолодший з усіх народів. Їхня країна була пустелею, і першою людиною там був Тарґітай. Батьками цього Тарґітая, кажуть скіфи, але я цьому не вірю, були Зевс і донька бога ріки Борисфен. Від них походив Тарґітай, і було в нього троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Побачив їх старший і наблизився, щоб узяти, але золото почало горіти. Тоді до них підійшов другий, однак із золотом сталося те саме. Проте коли наблизився третій, наймолодший, золото згасло, він узяв його собі і пішов з ним додому. І старші брати, побачивши це, погодилися передати все царство йому. Отже, як кажуть, від Ліпоксая походять ті скіфи, плем'я яких називається авхати, від середульшого брата, Арпоксая, ті, що називаються катіари й траспії, нарешті, від наймолодшого брата — царі, що іменуються паралати. Всі разом вони називаються сколоти, і ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву ж скіфи їм дали елліни...»

Геродот переповідає й іншу легенду, за якою в Геракла під час його мандрів до Північного Причорномор'я від змієногої діви-богині народилися троє синів — старший Агатирс, середульший Гелон і молодший Скіф, які стали царями-епонімами трьох народів — *агатирсів*, *гелонів* і *скіфів*. Двоє старших братів не зуміли натягти Гераклів лук і підперезатися його поясом, тож, за батьковим заповітом, мусили піти з країни. Лише наймолодший Скіф упорався із завданням, і саме від нього, каже Геродот, і пішли всі скіфські царі. Цю легенду мовби продовжує інша, переказана вже Діодором, ніби у Скіфа було двоє синів — *Пал* і *Нап*, які розділили доти єдине царство й очолили племена, названі за ними *пали* й *напи*. Їхні нащадки, веде далі історик, *«підкорили собі розлогу країну від Дону до Фракії і поширили своє володарювання від Кавказу до єгипетської річки Ніл»*. У Тавриці були відомі скіфські фортеці *Палакій* і *Напит*. Знаємо ми і царя скіфів на ім'я *Палак*.

Групи скіфів

Судячи з джерел, скіфські народи поділялися на кілька груп. Цар скіфів Колаксай, каже Геродот, поділив скіфську землю на три царства між трьома синами. Так само під час війни проти перського царя Дарія скіфське військо складалося з трьох частин, кожна з яких представляла окреме царство і які очолювали скіфські царі *Скопас*, *Ідантір* і *Таксак*. Зі «скіфської легенди» нам відомі *авхати*, *катіари*, *траспії* і *паралати*; у Геродотові часи серед скіфів розрізнялися й *калліпіди*, *алізони*, *скіфи-орачі*, *скіфи-землероби*, *скіфи-кочовики* й *царські скіфи*. Що криється під цими назвами, важко сказати напевне: дискусії скіфологів з цього приводу ще тривають. Значні складнощі виникають і з розташуванням скіфських народів на географічній карті. В історичній літературі групи скіфів членувалися переважно за господарським принципом: осілим хліборобським племенам скіфів-орачів і скіфів-землеробів найчастіше протиставляли скіфів-кочівників і царських скіфів. Про якусь неоднорідність

скіфів, схоже, свідчило й те, що одні давні автори стверджували, ніби скіфи дуже численні, а інші були певні, що справжніх, корінних скіфів порівняно небагато.

Царські скіфи

«...За річкою Герр ідуть так звані царські володіння. Мешкає там найбільш доблесне і численне скіфське плем'я. Ці скіфи вважають інших скіфів підвладними собі. Їхня область на південь простягається до Таврики, а на схід — до рова, викопаного нащадками сліпих рабів, і до гавані біля Меотійського озера, що зветься Кремни. Інші ж частини їхніх володінь межують навіть з Танаїсом», — пише Геродот про царських скіфів. Тривалий час царських скіфів вважали кочовиками-іранцями, що силою підкорили собі решту скіфських племен і запанували в Північному Причорномор'ї. Але для такого етнічного протиставлення немає жодних підстав: наявність т. зв. *царських* племен — характерна риса багатьох давніх етнічних утворень Надчорномор'я. Нагадаємо, що, окрім царських скіфів, на цих землях в різні часи були відомі також *царські саки*, *царські сармати*, *царські гунни*, *царські гелони*, *царські алани* — такі назви ще іноді називають *соціально-політичними псевдоетнонімами*. Сюди ж, певно, стають і *кімерійські царі*.

Що ж до назви *царські скіфи* чи *скіфи-царі* (грец. *базилеї*), то її вважають перекладом відомого племінного означення скіфів — *саї*, *ксаї*, згаданого, зокрема, в Ольвійському декреті на честь Протогена (III ст. до н. е.). Саме цей термін містять імена родоначальників скіфів — *Ліпоксай*, *Арпоксай* і *Колаксай*; звідси ж і українське *цар*. Індійське *кшатра* (іранське *хшахра*) означувало кшатрійський, воїнський стан чотиристанового давньоіндійського суспільства. А що скіфи знали чотиристановий суспільний поділ, засвідчує Геродот, коли мовить про чотири золоті предмети, які впали з неба й далися до рук наймолодшому з трьох братів — Колаксаєві. Символіка небесних дарів легко витлумачується саме в цьому контексті: чаша символізує жерців, сокира — воїнів, плуг — землеробів, ярмо — залежних общинників.

Скіфи-орачі й скіфи-землероби

У Геродотовій оповіді увагу дослідників уже давно привернули два фактично ідентичні за назвою скіфські народи — *скіфи-орачі* (*аротерой*) і *скіфи-землероби* (*ґеорґой*). *Аротерой* і *ґеорґой*, у грецькій мові синоніми, по суті, відбивають однаковий господарський уклад, а сам Геродот розрізняє їх лише так, що одні сіють збіжжя для себе, а інші — на продаж. Однак є підстави вважати, що грецьке *ґеорґой* — лише переосмислене місцеве *ґауварґа* «ті, що шанують корову-бика». Таке тлумачення до певної міри підтверджує назва іншого скіфського народу у давньоперських клинописних текстах — *хаумаварґа* «ті, що поклоняються хаомі-сомі» (священний напій давніх іранців та індійців). У такому разі скіфами-землеробами виявляються *skythai aroteroi*, тобто *скіфи-орачі*, які й складають землеробську верству скіфського суспільства. Зауважимо, що саме з означенням скіфів *ґеорґой* дехто пов'язує і назву *Острів святого Георгія* на означення сучасного острова Хортиця на Дніпрі.

Народи-персонажі «скіфської легенди»

На відміну від решти скіфських народів, що удостоїлися хоча б побіжної уваги джерел, про народи, згадані у т. зв. *скіфській легенді* як нащадки трьох братів — Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая — *авхатів*, *катіарів*, *траспіїв* та *паралатів* сказати практично нічого. Вже зверталася увага, що, на відміну від більшості патронімічних легенд, епічні імена сколотських царів тут не відповідають назвам племен, родоначальниками яких вони були. Проте Геродот все ж не єдиний, хто згадує ці народи. Римський письменник Пліній Старший (І ст.) зазначав: *«Від Тафр* [Перекопа. — *С. Н.*] *у напрямку вглиб материка живуть авхети, у володіннях яких бере початок Гіпаніс»*. В «Аргонавтиці» римського поета І ст. Валерія Флакка як союзники у битві діють цар парадатів Колакс та Авх, *«що прийшов з єдинодушними*

тисячами, виставляючи напоказ кімерійські (!) багатства», тож вони вперше згадані ще у зв'язку з легендарною подорожжю аргонавтів до Колхіди. Ще раз Авх як символ народу згаданий у текстовому сусідстві з якимись *«ратями кессейськими»*. Принагідно нагадаємо й один з подвигів Геракла, де той чистить *Авгієві* стайні. Що ж до паралатів, то ця назва у формі *парадата* неодноразово згадана в іранській «Авесті» на означення героїв архаїчних міфів про блаженний народ і першу династію — засновників суспільного життя та цивілізації. Елементи цього міфу трапляються і в «Ріґведі», що вказує на його ймовірні індоіранські витоки.

Скіфи й саки

Східні автори не знали назви *скіфи*. За Геродотом, *«перси всіх скіфів називають саки»*, а Страбон казав, що *«більшість скіфів, починаючи від Каспійського моря, означаються даї, або дахи. Племена ж, що живуть на схід від останніх, носять назви масагети і саки, інших називають загальним ім'ям скіфи, але в кожного народу своє власне ім'я»*. Пліній Старший додавав: *«По той бік Яксарта* [давня назва Сирдар'ї. — *С. Н.*] *живуть скіфські народи. Перси називають їх саками... Кількість скіфських народів безкінечна... Найбільш знамениті з них саки, масагети, даї, ісседони, арімаспи»*.

Сучасна наука вважає скіфів і саків частинами єдиної етноспільноти, що займала простори від Індії до Надчорномор'я: за це, окрім свідчень давніх авторів, промовляють і численні сходження у їхніх віруваннях, звичаях, міфології, мові. Генетичну спорідненість саків та скіфів засвідчує і спільний для обох етнічних угруповань легендарний мотив священних золотих (небесних) дарів, а також показові етнонімні паралелі: у середньоазійських саків — племена *евхати* й *котієри*, у причорноморських скіфів — *авхати* й *катіари*. Геродот мовить про саків, що це скіфський народ, що вони носять гостроверхі шапки й шаровари.

Прийнято вважати, що саки, разом із племенами *паршу* й *мада*, згодом відомими нам як *перси* й *мідяни*, вийшли з Малої Азії, перетнули Месопотамію, Північний Іран, Бактрію, займали область, яка за ними отримала назву *Сакастан* (Країна саків), вторглись у Вірменію, і вже під ім'ям *скіфи* з'явилися в Північному Причорномор'ї. У давньоперських написах розрізняються три групи саків: *саки-тіґрахауда* («з гостроконечними шапками»), *саки-хаумаварґа* («шанувальники хаоми») та *саки-парадрайя* («ті, що за морем»). Саме з шак'їв-сак'їв, відгалуження саків-скіфів, походив і царевич Сіддгартха, майбутній Будда (VI ст. до н. е.), засновник буддизму, наймасовішої нині в світі релігії. Його називали також *Шак'ямуні* «Мудрець шак'їв», а родовим ім'ям було *Ґотам* (*Ґаутам*) «Найяріший бик», дослівно «Найбичіший».

Скіфська мова

Лінгвістичний аналіз скіфської мови (а точніше, тих небагатьох скіфських назв, що дійшли до нас) сформував в історичній науці стійке уявлення про її належність до іранських мов, тож і самих скіфів вже традиційно вважають іраномовним народом, а то й просто іранцями. Однак таке уявлення, хоч і правдоподібне на перший погляд (частина скіфських імен і назв справді нагадують іранські), наштовхується на нездоланну перешкоду: численні традиційні скіфські етимології щонайменше непереконливі, а значна частка скіфської ономастики з іранських мов не тлумачиться взагалі. Важко збагнути, як можна стверджувати іраномовність скіфів, коли імена більшості їхніх царів і богів — єдині достеменні свідчення скіфської мови — з іранських мов пояснити годі. Вкрай показова й та обставина, що ані Геродот, який часто підкреслював мовну спорідненість різних народів, ані інші автори, що писали про скіфів, жодним чином не обмовилися про тотожність скіфської та перської мов (хоча б у контексті походу перського царя Дарія на скіфів), як і про мовну відмінність нібито іраномовних скіфів і місцевого

населення Північного Причорномор'я. А тому й твердження про цілковиту іраномовність скіфів уже не так аксіома, як гіпотеза, що потребує додаткового наукового обґрунтування.

Індоарійська ономастика скіфів

Водночас новітні мовознавчі дослідження виявляють у скіфській мові відчутний індоарійський струмінь, а чимало незрозумілих досі скіфських імен і назв переконливо пояснюються саме з індійських мов. Так, ім'я першого скіфського царя і засновника скіфської царської династії *Колаксай*, що традиційно тлумачиться з іранських мов як «Цар-сонце», отримує переконливу етимологію з санскриту як «Цар роду», де *кула* «рід», а *ксай* «цар, правитель». Скіфське царське ім'я *Партатуа* може пов'язуватися із санскр. *parthiva* «воїн, князь, цар». Імені *Спарґапіт* у кількох скіфських царів відповідає індійське *Сварґапаті* «Владика сварґи», де *сварґа* — небо, царство Індри, царя богів і ватажка небесного воїнства в «Ріґведі», куди підносяться душі праведників або геройськи полеглих воїнів; особливо важливо, що поняття *сварґа* відсутнє в іранській традиції. Ім'я скіфського царя *Таксак* слід співвіднести з санскр. *Такшак* «Тесляр», що його в індійській міфології мав бог ремесел (санскр. *такш* споріднене з укр. *тесати*). Ім'я *Ішпакай*, що його мав відомий з асирійських джерел скіфський цар, складають компоненти *Ішпа+кай*, де *ішпа* споріднене з інд. *вішва* й іран. *віспа* «усе, світ, земля», а *кай* — з індоіран. *кей-кай* «цар, володар, правитель». Тобто ім'я *Іспакай* означає «Цар-Володар-Правитель світу-землі». Ім'я знаменитого скіфського мудреця *Анахарсис* тлумачиться з інд. *Анухарш* — «Якого супроводжує радість, щастя». Ім'я *Палак*, яке мають скіфські царі, мають і індійські царі, а санскр. *palak* означає «захисник, оборонець, воїн, цар». Стягнена санскритська основа *пал* міститься в імені *Плін*, а *кула* «рід» — в імені *Сколопіт*, спорідненому з самоназвою скіфів — *сколоти* й іменем *Колаксай*. Назву *Ексампей* на означення скіфської святині у Геродота складають індоіран. *ukshan-uhshan*

«бик» і *реуа* «вода», а скіфська назва повного місяця *маспалла* сходить до давньоінд. *mas* «місяць» (іран. *mah*).

Сучасні мовознавчі дослідження пропонують і нові етимології імен деяких богів скіфського пантеону, наведених Геродотом. Так, ім'я *Папай* на означення верховного скіфського божества може сходити до подвоєного індоіран. *pa* «захищати, охороняти». Ім'я іншого скіфського божества — *Тагимасад*, як і скіфське царське *Октамасад* містять компонент *масад* «бог, мудрий» (іран. *мазда*, пор. *Ахурамазда* «Ахура Мудрий»). Ім'я скіфської богині домашнього вогнища й затишку *Табіті* знаходить прямий відповідник в індійському імені *Тапаті*, що його мала дочка Сонця і яке споріднене з українськими *топити* «гріти, розпалювати (вогонь)», *тепло*, *теплий* тощо. Що ж до імені скіфського божества *Гойтосир*, то його, ймовірно, складають елементи *Гойто+сир*, де *-сир* може відповідати санскр. *sur* «бог», а *гойто-* споріднене з іран. *gaetha* із широким спектром значень — «життя, живі істоти, світ (живих істот, земний світ)», утворених від дієслова *жити*. Тож ім'я *Гойтосир* у такому разі означає «Бог світу», «Владика світу».

Назва «скіфи»

Інша важлива проблема скіфології — тлумачення етноніма *скіфи*. За Геродотом, самі себе скіфи називали *сколотами*, *«назву ж скіфи їм дали елліни»*. Дослідники вже давно завважили фонетичну подібність обох цих назв, вважаючи їх лише різновидами одного етноніма; щоправда, всі намагання визначити цю початкову назву та з'ясувати її значення тривалий час були марними. Ще у XVIII ст. назва *скіфи* (в тодішньому прочитанні *скити*), пов'язувалася зі слов'янським *скитатися*, що нібито відбивало схильність скіфів до кочового життя. Що ж до назви *сколоти*, то вона, один-єдиний раз згадана Геродотом, викликала численні, часто прямо протилежні міркування як про сам термін, так і про об'єкт його застосування. Не зупиняючись докладно на цьому питанні, вкажемо на новітнє

тлумачення цієї назви українським індологом Степаном Наливайком, за яким етнонім *сколоти* складають компоненти *с-коло-ти*, де *ти* (у Геродота *той*) — закінчення множини, *кула-кол(о)* «рід, плем'я», а початкове *с-* префікс сукупності, збірності. Тож *сколоти* в такому разі означає «співроди, співплемена» і є різновидом назви *слов'яни*: обидва етноніми мають спільне походження й однакове значення. Проміжною ланкою між ними, вважає дослідник, є форма *склавини*. Основа *кула-кола* входить, як мовилося, і до імені *Колаксай*, що його мав родоначальник скіфської царської династії і яке має значення «Цар роду, племені», «Вождь роду, племені». Із ними споріднені укр. *покоління*, *коліно* «рід, походження», *колінник* «співплемінник» тощо.

Відповідно до іншої новітньої етимології, назва *скіфи* (варіанти — *скуфи*, *скути*) містить компонент *kuth*, *kut* «бик». У такому разі весь етнонім розкладається на компоненти *с-кут-и*, де *и* — закінчення множини, а початкове *с* (первісно *су*) — префікс сукупності або префікс, що надає основному слову (*кут*) вищої якості. Таким чином, етнонім *скути* означає «могутні бики» або «могутньобичичі» і є семантичним відповідником назви *масагети* — теж «великі бики», форма якого у вірменських джерелах — *маскути* (пор. також *московити*). Що ж до етнічної назви *саки* (*шаки*), то її творить індоіранська дієслівна основа *shak-sak* «могти», «бути сильним, могутнім», тож етнонім *саки-шаки* означає «дужі, могутні». Принагідно згадаємо й вірменське *ska(y)* «велетень, богатир», що перекидає семантичний місток від скіфів до кімерійців — теж «велетнів, богатирів, героїв».

Скіфи й слов'яни

Важливо, що численні давні джерела промовляють за ймовірну етнічну спорідненість скіфів і слов'ян. Так, автор «Велесової книги», слов'янство якого безперечне, саме скіфів вважає своїми предками: *«І там скіфами перво-наперво були названі*

наші пращури». Назву *Велика Скіфія* щодо слов'ян вживає і «Повість врем'яних літ», а Йоакимівський літопис, відомий у запису В. Татищева (XVIII ст.), наводить генеалогічну легенду про етнічну спорідненість слов'ян і скіфів: *«Словен із братом Скіфом, маючи багато війн на сході, пішли на захід, підкоривши багато земель біля Чорного моря та Дунаю... І від старшого (!) брата прозвалися слов'яни. Князь Словен пішов на північ і створив місто велике, назвавши на свою честь Словенськом. А Скіф залишився біля Понта й Меотиди жити... і прозвалася та країна Скіфія Велика»*.

Дослідники не раз звертали увагу на протиріччя у генеалогічних переказах скіфів: в одному випадку вони постають найстарішим народом, а в іншому — самі себе вважають наймолодшими. Усе прояснюється, коли зважити, що скіфи найстарші в тому розумінні, що дали початок багатьом іншим народам. І водночас вони наймолодші, бо довше за інших зберігали зв'язок зі своїми прадавніми землями. Показово, що сказане про скіфів цілковито прикладається до «слов'янської проблеми»: мовознавці вважають, що саме слов'янські мови найбільш архаїчні серед і.-є. мов, а водночас і «молоді» в тому сенсі, що пізніше за інші відділилися від спільноіндоєвропейської основи. Така ситуація можлива лише за умови, коли слов'янський і давній індоєвропейський ареали збігаються. А це може стосуватися лише тих територій, де історично засвідчені слов'янські народи, а отже, й території сучасної України.

Скіфо-перська війна

Наприкінці VI ст. до н. е. відбулася найвідоміша подія скіфської історії — війна з перським царем Дарієм Ґістаспом, докладно описана Геродотом. Ніхто з сучасників не сумнівався, що перси зазнали в ній нищівної поразки, хоч і не програли жодної битви. Сам Дарій ледь урятувався з рештками свого 700-тисячного війська, а в античній літературі за скіфами закріпилася слава непереможних воїнів.

Отже, Дарій оголосив війну скіфському царю Ідантірсу і з численним військом перейшов Дунай. Геродот оповідає, що скіфи, не бажаючи вступати до бою, рухалися на один день попереду війська Дарія, спалювали за собою траву й засипали колодязі. Вже хрестоматійною стала історія про те, як Дарій, дедалі заглиблюючись у Скіфію, надіслав царю скіфів листа: *«Диваче, навіщо ти тікаєш? Якщо ти справді такий дужий, то зупинись, і ми поміряємося силами. Якщо ж заслабкий, то знову-таки зупинись і визнай мою владу». На що отримав відповідь: «Я і раніше ніколи не тікав від страху перед кимось і зараз тікаю не від тебе. І зараз я чиню так само, як і в мирний час. Якщо ж ти хочеш будь-що битися з нами, то в нас є батьківські могили. Знайди їх і спробуй зруйнувати, і тоді дізнаєшся, чи станемо ми битися за ці могили. Але доки нам не захочеться, ми не вступимо до бою. А сильніші ми за тебе чи слабші — збагни з мого подарунка»*. Подарунок складався з птаха, миші, жаби й п'яти стріл, що нібито означало: *«Якщо ви не сховаєтесь у небі, як птахи, чи в землі, як миші, чи у воді, як жаби, то всі загинете від наших стріл»*. Дарій повною мірою оцінив ці слова, коли, так і не зумівши наздогнати скіфів, був змушений відступити. Скіфи вдень і вночі нападали на змучене й деморалізоване військо Дарія, і воно тануло на очах. Сам Дарій під прикриттям ночі мусив рятуватися втечею з гуртом найближчих підданих.

Військова міць скіфів не викликала сумнівів у давніх авторів. Похід Філіппа II проти скіфів, успішний напочатку, ледь не коштував македонському правителю життя. Його знаменитий син, Олександр Великий, під час своєї виправи на схід так і не наважився рушити на Скіфію. Щоправда, один із його полководців, Зопіріон, 331 р. до н. е. з тридцятитисячним військом усе ж здійснив похід проти скіфів, який завершився загибеллю війська й самого полководця. Більше пощастило іншому Олександровому воєначальнику — Лісімаху, що мріяв поширити свою владу на все чорноморське узбережжя, але потрапив в оточення і швидко відмовився від своїх амбітних планів. Загалом усі спроби підкорити Скіфію виявилися невдалими. Римський автор I ст. Помпоній Мела писав: *«Колись два царі,*

що насмілилися навіть не підкорити Скіфію, а лише увійти в неї, а саме — Дарій і Філіпп — ледь знайшли шлях звідти». Геродот говорив, що *«...серед усіх відомих нам народів лише скіфи володіють одним, проте найважливішим для людського життя мистецтвом. Воно полягає у тому, що жоден ворог, що напав на їхню країну, не може ані врятуватися звідти втечею, ані наздогнати їх, якщо вони самі не забажають відкритися»*. А давньогрецький історик Фукідід (V ст. до н. е.) додавав: *«Жоден народ неспроможний устояти проти скіфів, якщо тільки вони живуть між собою в злагоді»*.

Скіфські міста

Існування такої цивілізації, як Скіфська, годі уявити без розвинених міст. Давні джерела справді знають деякі з них — *Хабеї*, *Неаполь*, *Палакій*, *Напит*. Вони зазвичай локалізуються на місці чотирьох найбільших пізньоскіфських поселень, що їх виявили археологи, — городища *Керменчик* (у межах нинішнього Сімферополя), *Кермен-Кир* (за 5 км північніше кримської столиці), *Булганак* (на 15 км західніше Сімферополя) й *Усть-Альмінське* (біля с. Піщане Бахчисарайського р-ну). Пліній Старший (І ст.) і Юлій Солін (ІІІ ст.) на початку нової ери згадують місто *Геранія* («Журавлине») в землі скіфів-орачів. Геродот описав і величезне дерев'яне місто *Гелон* (певно, *Голунь* «Велесової книги») у країні будинів, найбільше в усій тогочасній Європі: воно, за приблизними підрахунками, налічувало не менше 200 тис. жителів. Оскільки грецьке *gelios* означає «Сонце», етимологічно назва *Гелон* може споріднюватись, скажімо, із назвою *Сурож* (пор. інд. *Сур'я* — «Сонце»), що її раніше мало сучасне кримське місто Судак. Проте можливий і її зв'язок з і.-є. *hel* «рід». У такому разі *Гелон* (*Голунь*) тлумачиться як «Родове (місто)», «Місто роду», «Племінне місто» і виступає семантичним двійником назв *Родень*, *Вишгород*, *Генуя*, *Женева* тощо.

Вочевидь, скіфських міст було значно більше: у різних частинах Скіфії археологи виявили численні й величезні на той

час поселення: Мотронинське (Черкащина), Пастирське (Херсонщина) й Немирівське (Поділля), Трахтемирівське (вище Канева), Ходосівське (під Києвом), Каратульське й Кам'янське (на Запоріжжі) городища займали площу від 150 до 6000 га і являли собою справжні міські центри скіфської доби. Залишки міст скіфського часу, оточені міцними фортечними мурами, виявлено й на Десні. Більське городище на Полтавщині, де знайдено залишки помешкань, майстерень, загонів для худоби і яке найчастіше ототожнюють з Геродотовим Гелоном, мало площу 4400 га, а довжина його стін сягала майже 30 км. Дослідники підрахували: щоб звести такі стіни, потрібно було майже 200 тис. кубометрів деревини та ще стільки ж землі й глини, щоб засипати їх у фортечну стіну та опори. Безперечно, спорудження сотень подібних і менших міст-фортець вимагало колосальних затрат людських сил, а відтак і належної суспільно-політичної організації (держави).

Скіфську столицю на околиці сучасного Сімферополя греки називали *Неаполь*, тобто *Новгород* — назва, вірогідно, пояснювалася тим, що це була нова столиця Скіфського царства. Місто площею 20 га оточував оборонний мур, ширина якого коливалася від 2,5 м. до 12,4 м. — таких могутніх стін не мало жодне місто давнього Північного Причорномор'я. Особливо вражає мавзолей неподалік скіфської столиці, що не має аналогів у світовій археологічній практиці. Усипальниця скіфської знаті мала вигляд майже квадратної у плані споруди, всередині розміщувалися кам'яна гробниця з винятково багатим, імовірно, царським похованням, монументальний дерев'яний різьблений саркофаг і 34 дерев'яні ящики-труни з похованнями у кілька ярусів. Мавзолей датується II–I ст. до н. е.

Скіфська культура

Судити про скіфську культуру за свідченнями античних авторів непросто. Зокрема й тому, що давньогрецька традиція від самого початку мала тенденцію ідеалізувати життя і побут

людності Північного Причорномор'я. Вже найраніші письменники оповідали про блаженний північний народ гіпербореїв, що не знає воєн, ворожнечі й несправедливості, а скіфи зображалися такими, що осторонь від цивілізації зберігають високі моральні якості, мудрість і чеснотливість. Оповідали, що гіперборей Абаріс подорожував по всій землі зі стрілкою в руці (вважається, що магнітний компас з'явився в Європі лише у XII ст.), давав достовірні прогнози про землетруси, заспокоював вітри, річкові й морські збурення. Скіфський жрець Мерлін нібито брав участь у зведенні культових споруд у Стоунхенджі (Англія), легко переміщуючи й установлюючи величезні кам'яні брили-менгіри й оповідаючи, що на його батьківщині, в Скіфії, чинять ще більші дива. Легендарним в еллінській традиції став скіфський мудрець Анахарсис — винахідник багатьох культурних набутків (трута, двозубого якоря, гончарного кола), якого самі греки зараховували до семи найбільших грецьких мудреців. Мудрими афоризмами прославився у Греції і скіфський цар Атей, а про влучні й дотепні висловлювання тут навіть склалася примовка — *говорити як скіф*.

Грецькі автори відзначали високі моральні засади скіфів, їхнє розвинуте почуття гідності. Лукіан Самосатський (II ст.) писав, що *«скіфи вірніші друзі, аніж елліни»*, що *«вони не визнають нічого вищого за дружбу і кожен скіф вважає за найбільш достойне розділити з другом його труди й небезпеки, сприймаючи за найтяжчу образу, якщо тобі скажуть, що ти зрадив дружбі»*.[1] Геродот вважав скіфів найрозумнішими серед тих, кого знав. Страбон відзначав чеснотливість скіфів і зауважував, що коли вони й мають якусь погану звичку, то перейняли її у греків чи римлян; характерними рисами скіфів він вважав допитливість, люб'язність і щирість. Грецький історик I ст. до н. е. Ніколай Дамаскін особливо наголошував на справедливості скіфів: *«старші для них — як батьки, молодші — як сини, а однолітки — як брати... Скіфи не знають ні заздрості, ні ненависті, ні страху через спільність життя і справедливість»*.

Загальновідомо, що скіфський хліб годував половину Еллади. У V–IV ст. до н. е. з Причорномор'я лише в Афіни і лише

через Боспор вивозилося від 400 до 670 медимнів хліба (від 16 до 22 тис. т). Геродот і Гіппократ описують приготування скіфами вершків і вершкового масла — тоді ще невідомих еллінам. Антична традиція відзначає схильність скіфів до спиртного: існував навіть вислів *пити по-скіфськи*, тобто не розбавляти хмільний напій водою. Геродот, оповідаючи про скіфів, перший в історії описав парову лазню. Існувала у скіфів і народна медицина: давньогрецький філософ Теофраст (IV–III ст. до н. е.) згадував про «скіфські трави», помічні від різних недуг.

За Геродотом, у північній течії ріки Бористен, на відстані сорока днів плавання від моря (де Бористен іще судноплавний) розміщувалася священна місцевість *Герри* з могилами скіфських царів. І хоча вона достеменно не локалізована, найчастіше її розташовують в ареалі всесвітньовідомих скіфських курганів з їх унікальними золотими скарбами: Чортомлик, Солоха, Розкопана Могила, Огуз, Зольний, Куль-Оба, Товста Могила та ін., переважно на сучасній Запоріжчині й Дніпропетровщині. Насипи над курганами сягали висоти 20 м. і 300 м. у діаметрі; на вершинах деяких із них встановлювалися кам'яні скульптури — антропоморфні стели або плити з рельєфним зображенням рис обличчя, одягу, прикрас і зброї. А в кургані Товста Могила біля міста Орджонікідзе на Дніпропетровщині археологи виявили унікальну золоту нагрудну прикрасу, знану нині як *скіфська пектораль*. Добре відомий і так званий *скіфський декор*, що отримав назву *звіриного*, бо в ньому зображені переважно стилізовані звірі й птахи, фантастичні тварини й напівтварини — крилаті бики й леви, рогаті леви й коні, псоголові істоти. А на одній із золотих пластин, виконаних у цьому стилі, виявлено підпис майстра грецькими літерами: *Поранко*.

Геродот оповідає про місцевість *Ексампай* у межиріччі Дніпра й Південного Бугу, де стояв величезний мідний казан, т. зв. *чаша Ар'янта*, що вміщувала 600 амфор і мала завтовшки шість стіп. За легендою, казан було виплавлено з наконечників стріл, які скіфський цар Ар'янт звелів принести усім скіфам — так він хотів визначити чисельність своїх підданих.

Розрахунки, здійснені за Геродотовим описом, показали, що казан мав близько 122 т. і діаметр майже 8 м., а на його виготовлення пішло до 12 млн 225 тис. наконечників стріл. З іншого боку, в Геродотовому опису «чаші Ар'янта» можна вбачати і відбиття фольклорних уявлень про число 6: так, вона вшестеро більша за казан, що його встановив поблизу входу в Понт спартанський стратег Павсаній, вміщує 600 амфор і має 6 пальців завтовшки.

Царство Атея

Вершини могутності Скіфська держава досягла за царя Атея (IV ст. до н. е.). Страбон оповідає про нього як про сильного та діяльного самодержця, влада якого поширилася над більшістю народів Північного Причорномор'я. Розквіт Скіфської держави цього періоду добре простежується археологічно: саме IV ст. до н. е. датують численні царські кургани, як ніколи доти багаті виробами з золота, срібла та бронзи. Відомі нам і скіфські монети з зображенням Атея. Вважають, що столицею Скіфської держави було поселення на місці сучасного Кам'янського городища на Запоріжчині, оточене земляним валом і ровом. Спільно з македонським царем Філіппом II, батьком Олександра Великого, Атей розгромив царство фракійців-одрисів і поширив владу Скіфського царства за Дунай. Однак невдовзі інтереси колишніх союзників зіштовхнулися: війна Атея з Філіппом Македонським, що викликала величезний резонанс серед сучасників, завершилася перемогою македонського правителя. Трохи не доживши до ста років, Атей загинув у битві. Хто був спадкоємцем по Атею, джерела не повідомляють.

Мітрідатові війни. Пізні скіфи

Завершальний етап скіфської історії, що охоплює період у півтисячоліття, починаючи з кінця III ст. до н. е., майже не

освітлений джерелами. Відомо лише, що Скіфська держава потроху втрачає колишню силу, а в пониззі Дніпра та в Північному Криму, а також у Добруджі на Нижньому Дунаї виникають т. зв. *Малі Скіфії*. Незабаром Скіфське царство встановлює владу над Ольвією й починає збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над Таврикою. Одним із його правителів був Скілур, той самий, який радив своїм синам зберігати єдність, наочно показавши на пучкові прутиків, що його переламати набагато важче. Скілура заступив його син Палак.

Саме в цей час на арену вітчизняної історії виходить ще один колоритний персонаж — Мітрідат VI Євпатор (132–63 pp. до н. е.) — творець величезної Понтійської держави з центром у Малій Азії (суч. Туреччина), наймогутнішої серед держав елліністичного світу, який особливо відзначився своєю непримиренною боротьбою проти Риму. У родоводі Мітрідата змішалися дві визначні династії стародавнього світу: за батьком він належав до перської династії Ахеменідів, а за матір'ю був нащадком Олександра Македонського. Війна з Понтійською державою завершилася для скіфів невдало: близько 110 р. до н. е. полководець Мітрідата Діофант завдав поразки скіфському цареві Палаку. Скіфське царство, хоч формально і не було приєднане до Понтійської держави, стало залежним від неї.

Після Мітрідатових воєн скіфи практично зникають з поля зору давніх авторів. Завершення скіфського періоду української історії історична наука означує терміном «пізні скіфи». Майже повна відсутність писемних джерел про цей відтинок їхньої історії створює хибне враження про зникнення скіфської культури: вже традиційно вважається, що в цей час скіфів з Північного Причорномор'я витісняють сармати. Проте є всі підстави вважати, що в даному разі йдеться скоріше не про витіснення або винищення одного народу іншим, а про чергові територіально-політичні переміни у Північному Причорномор'ї. Та й ім'я скіфів ще довго фігуруватиме на сторінках джерел: ним давні автори називатимуть численні народи Давньої України — сарматів, готів, аланів, слов'ян, хозарів, печенігів, русів тощо. Та про це мова далі.

Резюме

Попри значну увагу дослідників до скіфської теми й цілком задовільне (порівняно з іншими періодами давньоукраїнської історії) її джерельне забезпечення, переконливо розв'язати проблему походження та ранньої історії скіфів досі не вдалося. Навіть більше: жодне з вузлових питань скіфології, за визнанням самих скіфологів, не має нині загальновизнаного тлумачення. Чи не тому, що історики від самого початку обрали хибний методологічний шлях, взявши за відправну ту тезу, якою б їхні дослідження мали завершуватись? Безпідставне віднесення скіфської мови до північноіранських діалектів іранських мов у їхній генетичній спорідненості з сучасною осетинською мовою зумовило необґрунтований висновок, ніби скіфи — вихідці з Ірану, іранці, предки осетин, праосетини. Важко збагнути, як концепція, зіперта лише на кілька доволі сумнівних етимологій скіфських імен і назв, яка неспроможна витлумачити левову частку скіфської ономастики і зовсім не підтверджена історично, стала загальноприйнятою версією етногенези скіфів. Підтримана авторитетом професорів та академіків, «скіфська проблема», попри численні суперечності й нестиковки, таки отримала «офіційне» розв'язання, зумовивши тим самим і хибність поглядів на ряд інших, суміжних із нею, проблем давньоукраїнської історії.

Натомість слід визнати виняткову давнину скіфів у Північному Причорномор'ї. Свідчення давніх авторів не лишають сумніву: скіфи фігурували вже в подіях політичної історії стародавнього світу IV–III тис. до н. е. І якщо легенди багатьох народів оповідають про переселення цих народів з якоїсь прабатьківщини, то в скіфських легендах цього немає: у своїх географічних рамках вони не виходять за межі українського степу й лісостепу (Подніпров'я). А тому немає жодних підстав ані датувати появу скіфів у Північному Причорномор'ї початком I тис. до н. е., ані вважати їх прибульцями звідкілясь. Адже цілком очевидно, що початок етнічної історії Північного Причорномор'я, яким його знаємо ми, тобто базований на

оповіді про кімерійсько-скіфське протистояння, насправді таким не був. Саму цю подію ще мають належно оцінити історики, враховуючи, зокрема, й те, що скіфи у низці джерел постають прямими етнічними нащадками кімерійців.

Ми ще неодноразово на сторінках цієї книжки повернемося до «скіфської проблеми», тож і остаточний висновок щодо походження та ранньої історії скіфів відкладемо до її завершення. В усякому разі, вже тепер можна говорити, що на середину I тис. до н. е. Північне Причорномор'я вже займала скіфська етнополітична спільнота, етнічноспоріднена і єдинокультурна. Очевидно, скіфів як єдиного народу не існувало, а були численні народи т. зв. *скіфського кола* на величезних просторах Євразії — новітні археологічні дослідження виявляють скіфські старожитності на території від Середньої Європи на заході до Алтаю і Туви на сході. Саме тому археологічно й історично «скіфську проблему» слід розглядати на широкому тлі матеріалів Євразії — від Забайкалля до Дунаю і від Прикам'я до Передньої Азії та Балкан.

Народи Геродотової Скіфії

Етнічна карта Давньої України Геродотових часів не обмежувалася скіфами – землі на північ від Чорного моря населяли численні народи, що їх найчастіше відносять до народів т. зв. «скіфського кола» (*коло* тут, як бачимо, споріднене зі скіфським *кола* й індійським *kula* «рід, родина»). І хоча в сучасній історіографії їх переважно означують *племена*, вони ними, в сучасному розумінні, не були. Величезні території, які займали ці етнічні утворення, дають підстави вважати їх щонайменше племінними об'єднаннями. Про етнічну спорідненість усіх цих народів поки що не йдеться – вони об'єднані в цьому розділі лише задля зручності, бо про більшість із них саме свідчення Геродота лишаються основними, а то й єдиними.

Таври й Таврика

Без перебільшення, таври у вітчизняній історії посідають особливе місце. За поширеного уявлення про етнічну історію Давньої України як сповнену міграцій і колонізаційних рухів, історія таврів від самих першопочатків пов'язана з Україною, з Кримом. На тлі «прийшлих» кімерійців, скіфів, сарматів, гуннів і десятків інших народів нашої давньої історії, таври у розумінні сучасних істориків постають чи не єдиним народом-автохтоном. Етнонім *таври* простежується тут упродовж значного історичного відтинку: він першим постає серед етнічних найменувань Північного Причорномор'я (у Гомера, бл. XIII ст. до н. е.) і зникає лише через два з половиною тисячоліття — у XIII ст., після монгольської навали на Русь. Понад дві тисячі років на картах світу Кримський півострів називався не інакше, як країною таврів — *Таврикою*. Все це, поза сумнівом — вагома підстава для того, аби приділити цьому народу трохи уваги.

«Таврські» мотиви здавна були популярними в греків. Саме в Тавриді, за міфами, бог Озіріс навчив людей виноградарства й землеробства — запріг биків, зорав землю, і від цієї пари биків дістав ім'я народ — *таври*, оскільки священною твариною Озіріса був бик, грецькою *таврос*. Діодор Сицилійський оповідає, що золоте руно стерегли таври та їхні вогнедишні бики. Саме на цих землях розгортаються і події трагедії Евріпіда «Іфігенія в Тавриді», куди богиня-воїтелька Артеміда, що мала епітет *Таврополa*, перенесла під час Троянської війни юну Іфігенію, доньку мікенського царя Агамемнона, де та стала жрицею у таврському храмі Діви-Артеміди. Від руки Іфігенії мало не гине її рідний брат Орест, який прибув потай викрасти дерев'яну статую Артеміди і якого схопила сторожа. Сестра рятує брата, і обоє, зі статуєю богині, повертаються до Греції.

Геродот описує Таврику як гірську країну, що виступає в Чорне море, а самих таврів як жорстоких розбійників, що приносять чужоземців у пожертву своїй грізній богині. Він згадує таврів і коли оповідає про скіфо-перську війну. Дізнавшися, що перський цар Дарій пішов на них походом, скіфи начебто звернулися по

допомогу до ватажків сусідніх народів: одні їм обіцяли допомогу, а інші, серед них і таври, — у ній відмовили. Давньогрецький географ та історик Страбон (І ст. до н. е. — І ст. н. е.) повідомляв, що *«скіфське плем'я таврів»* населяє більшу частину Криму. За столицю таври мали Херсонес Таврійський на південному узбережжі Криму (нині в межах Севастополя), літописний *Корсунь*.

Проблема походження таврів

Проблема походження таврів досі не розв'язана насамперед через обмаль даних про їхню мову, чи не єдиним зразком якої лишається їхній етнонім. З іншого боку, дослідники майже одностайні в тому, що й *таври* — не самоназва, а лише грецький переклад етноніма (грец. *таврос* «бик»), який в оригіналі звучав інакше, хоч і мав те ж значення: «бики» або «ті, що шанують бика». Греки, схоже, знали самоназву цього народу й або передали її схожим грецьким словом, або, що ймовірніше, просто переклали своєю мовою.

Частина дослідників схилялася до того, що таври — залишки кімерійців, яких скіфи відтіснили в гірські райони Криму. Проте значно більше підстав пов'язувати таврів із самими скіфами, особливо зважаючи на поширену в давній традиції форму *тавроскіфи* або *скіфотаври*. «Скіфським народом» називає таврів Страбон, Амміан Марцеллін (IV ст.) згадує три таврські народи — *аріхи*, *сінхи* й *напеї* (пор. скіфський народ *напи* у Геродота), а Пліній Старший (І ст.) налічує у Тавриці три десятки народів, щоправда, невідомо, чи всі таврського походження. Так само й Геродотову згадку про «царів таврів» переважно вважали свідченням неоднорідності таврського етносу.

«Херсонеська присяга»

1890 р. на центральній площі Севастополя було знайдено дивний камінь із написами. Як з'ясувалося згодом, знахідка є

унікальним документом — присягою громадян давнього Херсонесу, складеною грецькою мовою; її умовно назвали *Херсонеська присяга*. Ми б, може, й не згадали про неї у праці з етнічної історії, якби не одне слово в шостому параграфі присяги, який у перекладі звучав так: *«Я охоронятиму для народу састер і не розголошуватиму нічого потаємного ні елліну, ні варвару, що могло б зашкодити державі...»*

Це загадкове слово — *састер*, один-єдиний раз ужите в присязі. За понад століття, що минуло від часу публікації пам'ятки, воно постійно лишалося в центрі дослідницької уваги, однак численні намагання з'ясувати його значення особливого успіху не мали. Складність полягала в тому, що давньогрецька мова, якою було складено документ, такого слова не знала, тож і текст присяги лишався не до кінця зрозумілим: що за *састер* мав охороняти херсонесець і чого він не смів розголошувати еллінові чи варвару? Одні науковці пропонували власні тлумачення, інші приймали вже існуючі, треті взагалі обходили увагою незрозуміле слово. Припускалося також, що при написанні присяги різьбяр помилився, тож дослідники почали виправляти цю «помилку», наближаючи слово до існуючих грецьких понять і термінів, хоча жодне таке виправлення все одно не прояснювало тексту. Найбільше дивувало те, що різьбяр припустився помилки в такому важливому документі і що цю помилку не було виправлено одразу.

Лише десятиліття тому знаний російський мовознавець і дослідник індоаріки Олег Трубачов висловив припущення про зв'язок терміна *састер* Херсонеської присяги з давньоінд. *shastra* «божественна, релігійна книга, звід». *Шастри* в індійській традиції — збірники священних настанов, де стисло викладалися різні сакрально значимі для індійця тексти. Все життя давнього індійця регламентувалося приписами, викладеними в шастрах, найпершою і найавторитетнішою частиною яких були веди. Ці приписи сукупно складали морально-етичні засади суспільства, т. зв. *дгарму*, що охоплювала такі категорії, як моральність, чеснотливість, праведність, неухильне дотримання громадських і релігійних обов'язків, міцний і справедливий

суспільний устрій, лад і порядок. До речі, ще на початку XX ст. перший видавець і коментатор присяги Василь Латишев, виходячи лише зі змісту її, висловив здогад, що *састер* може означати щось на зразок «сукупність законів». Певно, не випадково саме слово з подібним значенням, одне з ключових у релігійно-етичній лексиці, цілком могло зберегтись у мові жителів Херсонесу ще від найдавніших часів — недарма херсонесці мали оберігати його «від елліна й варвара». Не менш важливо те, що і в даному разі до єдино правильного лінгвістичного висновку призводить саме звернення до давньоіндійської мови. Тож і питання про етнічну належність таврів набуває нового змісту і нових перспектив.

Агатирси

Ще одним народом Північного Причорномор'я у скіфські часи були агатирси. Агатирс, як уже йшлося, найстарший із трьох братів у Геродотовій оповіді: він не зумів натягти батьків (Гераклів) лук і разом із середульшим братом Гелоном мав залишити рідну землю. Агатирси займали найзахіднішу частину скіфського квадрата, переважно Подністров'я; саму назву Дністра — *Тірас* — дослідники якраз і схильні пов'язувати з назвою *агатирси.* «Батько історії» стверджував близькість звичаїв агатирсів і фракійців, що населяли в давні часи північно-східну частину Балканського півострова. Агатирси єдині з народів Причорномор'я, що під час походу Дарія збройно виступили проти скіфів і заборонили тим вступати в їхні землі. Геродот мовить про спільність дружин у агатирсів, звичай фарбувати волосся в синій колір і татуювати тіло, що мало засвідчувати знатність: люди нижчого стану розфарбовували своє тіло дрібними й нечастими візерунками, а благородні — широкими, яскравими і більш частими. Останнє свідчення особливо цікаве в контексті повідомлення арабського мандрівника X ст. Ібн-Фадлана про аналогічний звичай у русів. Прикметно, що розфарбовані агатирси згадуються ще у Вергілієвій «Енеїді»

біля вівтаря Аполлона на острові Делос, де вони разом із троянським героєм Енеєм беруть участь в обрядових святах на честь божества.

Гелони та будини

Два інші народи — гелони й будини у Геродота тісно переплетені, хоча сам він протиставляє їх за мовою, зовнішністю і побутом. Будини, за Геродотом, — великий і численний народ, мають блакитні очі й русяве волосся, вони — кочовики, тоді як гелони займаються землеробством, садівництвом і вирощують хліб. Обидва народи у скіфо-перській війні підтримали скіфів і виконували стратегічне завдання: відступати, тримаючи персів на відстані добового переходу, й заманювати їх углиб Скіфії.

Питання про гелонів і будинів — чи не одне з найбільш заплутаних у сучасній скіфології. Щодо локалізації цих народів існує два десятки варіантів, що загалом охоплюють більшу частину Східної Європи. Судячи з Геродота, будини розташовувалися десь у Приазов'ї, за течією Танаїса-Дона, на північ від савроматів і вже за межами Скіфії — вище починалася безлюдна пустеля. Саме тут нібито знаходилося дерев'яне місто *Гелон* із численними храмами будинів (певно, *Голунь* «Велесової книги»). Локалізація Гелона, безумовно, допомогла б розв'язати питання і про терени будинів, якби сам він був надійно ідентифікований. Нині Геродотів Гелон найчастіше ототожнюють з Більським городищем на Ворсклі (Полтавщина), хоча й тут існують серйозні сумніви, тож питання лишається відкритим.

Геродот оповідає, що жителі Гелона колись були еллінами, але згодом осіли серед будинів. Через це нібито елліни й будинів іноді називають *гелони*, що, як вважає Геродот, неправильно. Будинів часто пов'язували з пізнішими *бодинами*, або *водинами* Птолемея (II ст.), який у своїй праці подає географічні координати Аланських і Бодинських гір. Перші з них, як на дослідників, досить точно відповідають Донецькому кряжу, а другі розташовують переважно біля південного краю Середньоруської височини.

У Північному Причорномор'ї з гелонами пов'язувалася приморська область на лівобережжі Бористена-Дніпра, поблизу Ахіллового бігу (суч. Тендрівська коса); через неї, за Геродотом, протікала річка Пантикап до свого злиття з Бористеном. Саме тут, у Гілеї, згідно з легендою, прабатько скіфів Геракл зустрів напівдіву-напівзмію, яка й народила йому трьох синів, один з яких і був Гелон. Згодом Гелон і його старший брат Агатирс полишили рідні краї, тож, якщо йти за традицією, шукати гелонів слід уже поза Скіфією. На підставі скіфської родовідної легенди про відхід Гелона й слів Геродота про якісь особливі зв'язки між гелонами й еллінами (зокрема, й на етнонімному рівні), висловлювалося припущення, що саме елліни й могли бути нащадками легендарного Гелона. Характерно, що й у Середземномор'ї існувало місто *Гелон* — двійник причорноморського Гелона. Цікаве в цьому плані й ім'я *Гелон*, яке мав відомий тиран із Сіракуз (о. Сицилія); він походив із міста *Гели* на річці *Гелас* і вславився тим, що розбив при Ґімері (пор. *кімери*) карфагенян, які вторглися на острів. *Гілоном* звали діда відомого афінського оратора Демосфена — одружений на скіф'янці, він жив у Північному Причорномор'ї. Народ *гели*, носій *гельської* мови, відомий і серед кельтів, частина яких і собі називалася *галлами*. Гелонів іноді ототожнювали і з пізнішими *аланами*.

Грецький граматик Стефан Візантійський (VI ст.) у своєму словнику, присвяченому походженню народів, відзначав, що будини — скіфський народ, названий так тому, що кочують на возах, які тягнуть бики: така етимологія назви, вочевидь, заснована на її співзвучності з грецькими словами *bou* — «бик» та *dineuein* — «кружляти», «скитатися». Задля повноти картини додамо, що назву *будини* пробували пов'язати і з індійським Буддою, засновником буддизму. Дивовижно, але Геродотова пара *будини-гелони* отримує показовий буддійський відповідник — пару *буддга-гелонг*. Де перше означає «пробуджені, просвітлені», а друге означує верховного жерця у буддистів. Сам Будда, нагадаємо, відомий і як *Шак'ямуні* «Мудрець шак'їв», бо походив із царського роду, спорідненого з шаками-саками-скіфами.

Неври

Іще одним народом у скіфських краях були неври. Їхня земля, за Геродотом, розміщувалася на півночі Скіфії, приблизно між Дніпром, верхів'ями Дністра й Південного Бугу. Про неврів Геродот каже, що вони мають скіфські звичаї і чаклуни, а скіфи й елліни, які живуть серед них, стверджують, ніби раз на рік кожен невр перекидається вовком, а тоді знову прибирає людської подоби. За одне покоління до походу Дарія (VI ст. до н. е.), оповідає Геродот, неври оселилися серед будинів, оскільки на їхніх землях розплодилося безліч змій. Під час Дарієвого походу скіфи вмисне заманювали перське військо в Невриду, бо неври відмовилися допомогти їм воювати проти персів.

Геродотових неврів найчастіше ототожнювали з пізнішими *нерівинами* Баварського Географа (IX ст.) й *наварами* Птолемея (II ст.). Римський історик Амміан Марцеллін (IV ст.) знає *нервіїв* біля витоків Бористену (з ними пов'язують ріку Прип'ять), там само локалізує неврів і Пліній Старший (I ст.). «Велесова книга» пише: *«А тоді ми потяглися на схід Сонця і йшли до Непри* [Дніпра. — *С. Н.*]. *Ріка ж та тече до моря, і ми осіли у ній на півночі й іменувались непрами й прип'ятцями»*. Серед кельтів-кімврів були відомі *nervi(i)*, що входили до племінного союзу белгів, назві яких завдячує відома з римських часів галльська провінція *Belgica*. Вважається, що основа *neru(o)* первісно означала «люди, народ»: відомі кімврське *ner* «герой», санскритське *nar* «чоловік, муж, богатир, герой», народ *нарти* в осетинському епосі. Арабський автор Аль-Ідрісі у середині XII ст. згадує у басейні Дону й Сіверського Дінця народ *ніварія*, що володів шістьма фортецями.

Алізони

Про алізонів Геродот повідомляє небагато. Їхні володіння розміщувалися неподалік торгової гавані бористенітів, вони мали скіфські звичаї, але були землеробами, споживали хліб,

цибулю, часник, сочевицю, просо. На межі земель алізонів і скіфів Геродот розміщує скіфську святиню *Ексампей*, де стояв величезний мідний казан, виплавлений із наконечників стріл. Саме в країні алізонів, каже Геродот, найбільше зближуються Тірас (Дністер) і Гіпаніс (Південний Буг), а тоді обидві річки дедалі більше розходяться.

Цікаво, що назва *алізони* виявляє фонетичну подібність із назвою *галізони*, яку мав віфінський народ, союзник давніх троянців (Віфінія — давня область на північному заході Малої Азії, пов'язувана з фракійцями-віфінами. — *С. Н.*). Долина й річка *Алазані* є в Кахетії (Грузія). За біблійною версією про походження народів, слов'яни пішли від *Еліза*, сина Явана й онука Яфета. Аналогії між Геродотовими алізонами й слов'янами пізніших джерел проводилися неодноразово — не останню роль у такому ототожненні відіграла грецька етимологія назви *алізони* «самохвали», близька змістом до традиційного тлумачення назви *слов'яни*. Однак існує й інше її пояснення: компонент *-зони* в етнонімі *алізони* співвідноситься з іран. *занту* й інд. *джанту*, які пов'язані з поняттям народження, походження (як і в назві *амазонки*) і означають «рід, народ». А зважаючи, що санскр. *r* на грецькому та слов'янському ґрунті часто стає *l*, назва *алізони* матиме первісну форму *арізони* й означатиме «арійський народ», «арійського роду», тим більше, що історії відомий і мідійський народ *арізанти* (*арізани*). Скіфи добре знали термін *арій*: їхні царі мали імена *Арес*, *Ар'як*, *Ар'янт*, *Ар'япіт*, яким є індійські та іранські відповідники.

Андрофаги

Сусідами скіфів з півночі були андрофаги, відділені від скіфів-землеробів якоюсь «пустелею». За Геродотом, андрофаги (іноді *антропофаги* «людоїди»), *«особливий, не скіфський народ..., вони не знають ані судів, ані законів і кочовики. Одяг носять подібний до скіфського, але мова їхня особлива»*. Геродот підкреслює дикунство андрофагів і уточнює, що *«вони у тій країні єдині людоїди»*. Проте навряд чи можна визнати таку

особливість андрофагів серед народів «скіфського кола». Очевидно, тут швидше йдеться про «народну етимологію» цієї назви, яка й закріпила уявлення про їхні звичаї і дикість.

Меланхлени і савдарати

Десь на сході чи північному сході, вже поза «скіфським чотирикутником», на відстані двадцяти днів від моря жили меланхлени. Саме до їхньої країни найперше почали відступати скіфи перед перським військом. Про меланхленів Геродот мовить, що вони *«народ інший, не скіфський»*, хоч і мають скіфські звичаї. А до того ж вони вбрані в чорне, через що нібито й постала їхня назва (від давньогрец. *мелан* «чорний» і *хлени* «вдягнені»). Проте, схоже, і тут неправильне тлумачення назви визначило й хибне уявлення про сам народ. Так, для назви *меланхлени* дослідники вказували на цілковитий значеннєвий відповідник — назву *савдарати*, яка з осетинської теж нібито тлумачиться як «чорновбрані». Проте насправді осет. *савдар* означає «чорний бик», де *дар-дур* в іранських мовах означає «бик, тур», а весь етнонім тлумачиться як «чорнобичичі, чорнотуричі». Тож цілком імовірно, що й етнонім *меланхлени* може мати подібну семантику.

Народи «крайньої півночі»

Дещо повідомив Геродот і про більш віддалені народи, що мешкали на північ від Скіфії, за безлюдною пустелею, хоча сам історик зазначає, що він особисто не знає нікого, хто б оповів про ці землі як очевидець. На відстані семи днів шляху від будинів на північ Геродот розміщує фіссагетів, а по сусідству з ними — йірків, які нібито оселилися тут, аби позбутися влади царських скіфів. Із землі фіссагетів, каже Геродот, через землю меотів течуть чотири великі річки — Лік, Оар, Танаїс і Сірґіс, що впадають у Меотиду. Землі ще далі на північ заселяли ісседони, а тоді — одноокі люди, скіфською *арімаспи*, оскільки

аріма у скіфів означає «один», а *спу* — «око». Нагадаємо, що, за Геродотом, саме арімаспи колись прогнали ісседонів з їхньої країни, ті потіснили скіфів, а кімерійці вже під натиском скіфів залишили предковічні землі в Північному Причорномор'ї. За арімаспами, оповідає Геродот, живуть грифи, що стережуть золото, а ще північніше, на морському узбережжі — *гіпербореї*. Геродоту були відомі й *аргіппеї* — святий народ, що не мав зброї і часто залагоджував суперечки між іншими племенами.

Народи Геродотової Скіфії і слов'яни

Винятково популярними в історіографії були намагання ототожнити деякі з народів, згаданих Геродотом, із майбутніми слов'янами. Особливо багато слов'янських рис як у зовнішності, так і в побуті (зокрема, в дерев'яному будівництві) дослідники вбачали в трибі життя будинів. Чимало істориків вважали праслов'янами і неврів — сюжети про вовкулаків справді неабияк поширені в слов'янському фольклорі, а в «Слові о полку Ігоревім» полоцький князь Всеслав обертається на вовка, аби дістатися стін Тмуторакані. Римський письменник І ст. до н. е. Валерій Флакк називає невра «викрадачем коханих», що до певної міри перегукується зі звичаєм *умикання дівчат* у деяких слов'янських племен. Додамо сюди й знамениту фразу руських літописів, що *неври*, або *нури*, *нарці «еже суть славяне»*. Подібним чином руський літописець означує слов'янські племена у давнину сукупним терміном *Велика Скуфь*.

«Кельтський слід» в етнонімії Геродотової Скіфії

Годі оминути й численні та надзвичайно показові етнонімні відповідності між народами «скіфського кола» та кельтами. Так, зокрема, Геродотові будини, таври й неври мають цілковиті етнонімні відповідники серед кельтських народів — *бодини* (*bodiontici*),

таурискі (*taurisci*) та *нервії* (*nervii*). Народ під назвою *таврини* мешкав на півночі Італії, їхнім центром було місто *Тавринів* (суч. *Турин*). Саме серед кельтських народів відомі й *кімбри* (*cimbri*), а в Італії біля Авернського озера було місто *Кімерій* — єдиний топонім Південної Європи, що може мати стосунок до кімерійців. Цікавим видається і співставлення назви *кельти* з самоназвою скіфів — *сколоти*, причому не лише в плані фонетичної подібності, а й з огляду на те, що в балтійських мовах *kelts* і *celts*, як і індійське *кула* та скіфське *кола*, означають «рід, плем'я». Тож кельти в такому разі виявляються етимологічними двійниками скіфів-сколотів.

Резюме

Коли йдеться про початки вітчизняної історії, зазвичай обмежуються згадуванням двох найвідоміших давніх народів — кімерійців і скіфів. Проте така етнічна картина давньоукраїнських земель наперед неповна, адже вітчизняна етнічна історія знає й десятки інших народів, про які, на жаль, відомо значно менше і які все ще не стали об'єктом прискіпливої дослідницької уваги. Іноді їх означують «лісостепові нескіфські народи», хоча формально це не зовсім точно, бо ані проблема походження скіфів, ані проблема походження кожного з цих народів остаточно не розв'язана. Саме тому коректніше було б означити їх «народами скіфського кола», враховуючи і спільність їхніх історичних доль, і стійкі зв'язки на різних рівнях, що досить чітко простежуються попри небагатослівність наших джерел і сходять, цілком певно, до значно раніших часів. Характерно, що деякі з цих народів фігурують уже в найдавніших подіях світової історії, а до того ж згадуються у Північному Причорномор'ї і в наступні століття. Тож є всі підстави шукати (і віднаходити) зв'язки між народами Геродотової Скіфії та майбутньою людністю цих земель, надто слов'янами. Щодо сарматів, народу, якому судилося зрештою змінити політичну владу в Північному Причорномор'ї, то ми вмисне не згадали їх у цьому розділі, хоча й мали для цього всі підстави. Про сарматів мова піде окремо.

Сінди й меоти

Основним населенням Прикубання і Східного Приазов'я в І тис. до н. е. були меоти. Збірний етнонім *меоти* у сучасній історичній науці означує низку народів, що населяли узбережжя Меотиди (Азовського моря) і, ймовірно, складали єдину етнічну групу. *«До меотів,* — пише Страбон, — *належать сінди, дандарії, тореати, аґри й арріхи, а також тарпети, обідіакени, сіттакени, досхи і багато інших»*. Провідним народом серед меотів були *сінди* — з огляду на це назва *сіндо-меоти* як аналог назві *меоти* повноправно закріпилася у науковій термінології. Сіндів і меотів згадують у своїх працях численні давні автори, боспорські написи, їхні назви входять до титулатури боспорських царів.

Розселення сіндо-меотів

Географічне розташування меотів — питання складне і до кінця нез'ясоване. Чи не єдиний виняток тут — сінди, межі розселення яких встановлюються досить точно: вважається, що сінди населяли Таманський півострів і прилеглу до нього частину Кавказького узбережжя. Таманський півострів у давні часи складався з багатьох островів, розділених численними рукавами Кубані; саме цю територію, т. зв. *Сіндський острів,* і населяли сінди. З ними сусідували інші меотські народи: з півдня — торети й керкети, з півночі — дандарії, а на схід по Кубані та її притоках — псеси й фатеї.

Проблема походження сіндів

Ще на початку XIX ст., коли сінди вперше привернули дослідницьку увагу, саме їхній виразно індійський етнонім став для вчених свідченням їхнього індоарійського походження. Йшлося не лише про суто фонетичну відповідність: початкове *с-* в етнонімі, зафіксоване боспорськими написами (у Геродота — *інди*), нині — одна з найточніших лінгвістичних ознак індоарійської мови. До цього долучалося й свідчення лексикографа IV–V ст. Гесіхія, який у своєму словнику прямо зазначав: *«сінди — народ індійський»*. Однак теза про сіндів як представників індоарійської мовної традиції, хоча періодично й зринала на сторінках наукових праць, особливого поширення не набула, оскільки принципово розходилася з традиційним поглядом на етнічну історію Причорномор'я, згідно з яким індоарійські народи залишили Північне Причорномор'я принаймні за тисячоліття до описуваних подій.

З іншого боку, наявність цього етноніма в Приазов'ї, та ще й у середині I тис. до н. е. вимагала належного пояснення. Проте складність такого завдання спричинилася до того, що чіткої

концепції походження сіндів немає і досі. Зрідка лунали окремі голоси, що сінди справді могли бути рештками тих індоарійських народів, які колись жили в Причорномор'ї, а тоді вирушили на схід, до Індостану. Зверталася увага й на існування *Старої*, інакше *Сіндської Скіфії* у пониззі Дніпра. Та найчастіше дослідники обмежувалися простою констатацією того, що сінди — меотський народ. А що етнічна належність самих меотів досі не з'ясована, то це, по суті, мало що давало.

Сінди й кімерійці

Одним із найбільш важливих питань, пов'язаних із походженням меотів, є проблема їхньої можливої причетності до попереднього тутешнього населення — кімерійців. І якщо Євстафій Фессалонійський (XII ст.), коментуючи Гомерову «Одіссею», все ще пов'язує зі згаданою територією кімерійців, то Гекатей Мілетський (VI ст. до н. е.) розміщує на цих теренах меотські народи, яких через кілька десятиліть назове *меотами* й Геродот. Тож постає питання про спорідненість кімерійців і меотів, пов'язаних принаймні спільною територією. Тим більше, що в історичній науці вже звучали припущення про можливий зв'язок сіндо-меотів із кімерійцями.

Нагадаємо, що, всупереч усталеному уявленню, кімерійці після своєї «втечі» зовсім не зникають з історичних джерел: низка давніх авторів знає кімерійців у Приазов'ї навіть на початку нової ери, причому пов'язує їх саме з сіндами. Характерно, що і для сіндо-меотів, і для кімерійців особливою є істотна роль жінки у суспільному житті: певно, не випадково цю ж відмітну рису давня традиція поширювала і на фракійців, зокрема, на мешканців острова Лемнос — *сінтіїв* або *сінтів*. Показовий у цьому зв'язку й археологічний матеріал: так, саме в кімерійців і сіндів найбільш поширеною поховальною спорудою була т. зв. *сирцева камера* -- земляна могила зі спускним сирцевим склепом чи обкладеними цеглою стінами. Така подібність поховальних споруд в обох народів і собі

може свідчити принаймі про особливу близькість сіндів і кімерійців, якщо не про їхній етнічний зв'язок.

Сінди та скіфи

Стосунки сіндів і скіфів досі становлять нерозплутаний клубок загадок. Геродот оповідає, що взимку, коли Кімерійський Боспор замерзає, скіфи перебираються по льоду через замерзлу протоку до сіндів. І хоча ці переправи часто трактують як військові виправи, Геродот не дає для такого висновку жодних підстав. Амміан Марцеллін (IV ст.) у «Римській історії» наводить переказ, як сінди після лихоліть, що їх зазнали їхні господарі в Азії, заволоділи їхніми жінками та майном, і називає їх «низьконародженими, підлими сіндами» — *Sindi ignobiles*, що досі бояться батога — зброї, якою скіфи начебто приборкали непокірних рабів. Отож, саме на сіндів переносяться події Геродотової легенди про т. зв. «нащадків сліпих». Скіфський родоначальник Геракл як емблема зображався на аверсі сіндських монет. Тісні сіндо-скіфські зв'язки доповнюють і свідчення давніх авторів про область *Сіндська Скіфія* (інакше — *Стародавня*, *Архаїчна Скіфія*) у низов'ях Гіпанісу – Південного Бугу і Бористена – Дніпра. Характерно, що і в Приазов'ї, і в Сіндській Скіфії протікав свій Гіпаніс (відповідно Кубань і Південний Буг), що вносило певну плутанину в стародавню картографію та історичну географію.

Етимологія назви «сінди»

Зазвичай етнонім *сінди* пов'язують з індоарійським *sindhu* «ріка, потік», отже, *сінди* має означати щось на зразок «річкові». Однак таке пояснення викликає заперечення насамперед через семантичну невиразність. З іншого боку, *Сіндгу* в індійській традиції — й ім'я бога водних просторів Варуни, уособлення якого — чорний (вороний) бик. *Вар* у імені *Варуна*

означає і «вода», і «самець», «бик», так само *sindhu* «вода, потік, ріка» може означати і «бик». Відповідно й етнонім *сінди* може тлумачитися і як «бичичі, туричі». До сказаного додамо, що ім'я *Сіндгупаті* «Владика сіндів» має в «Махабгараті» цар племені сіндів. Саме правителем сіндів (від провінції Сінд, суч. Пакистан) був і знаменитий герой східних казок Сіндбад-мореплавець, де *Сіндбад* — перська форма імені *Сіндгупаті*.

Проблема сіндської державності

Грецький історик II ст. Поліен, описуючи події боспорської історії, згадує царя сіндів на ім'я Гекатей. Існування у сіндів царської влади й високий загальний рівень економічного розвитку Сіндики, засвідчений археологічно (надто після розкопок Семибратнього городища у Прикубанні), дав підстави гадати, що сінди принаймні на IV ст. до н. е. (час описуваних Поліеном подій) уже мали власну державу. Цей здогад начебто підтверджували й знахідки монет із написом давньогрецькою на них *сіндон*, що недвозначно вказувало на їх сіндську належність. Особливо показовими тут видавалися й численні зв'язки сіндів із попередньою людністю цього терену — кімерійцями, які також мали тут власне «царство». Визнання того, що у «варварському» середовищі Північного Причорномор'я існувала держава, поза сумнівом, стало б подією виняткової ваги для вітчизняної історичної науки. Навіть якщо припустити, що формування цієї держави відбувалося під опосередкованим впливом античної цивілізації, сам факт її існування змусив би суттєво підкоригувати традиційну схему вітчизняної історії, а також місце у ній меотських народів.

Дандарії

Ще одним меотським народом були дандарії. Їх уперше згадує Гекатей Мілетський, а тоді й інші автори упродовж майже

тисячоліття, починаючи з VI ст. до н. е. Саме з дандаріями пов'язують т. зв. *Тендрівську косу* в Криму, інакше *Тендру.* У тому ж Криму, на його південно-західному узбережжі Птолемей і Амміан Марцеллін знають місто *Дандака*, одне з трьох найбільших міст Таврики. Топонім *Дандарій* засвідчений на Кубані й Південному Бузі, причому, як уже йшлося, обидві ці ріки у давнину називалися однаково — *Гіпаніс*. Плутарх (I ст. до н. е.) описує дандаріїв як народ, що відзначався у битвах там, де потрібні були сила й відвага; він згадує і вождя цього племені на ім'я *Дандарій.* З IV ст. до н. е. дандарії входили до Боспорської держави, їхнім племінним центром було місто *Соса,* або *Сози.* Очолювані вождем *Олтаком*, вони підтримали Понтійську державу Мітрідата в її боротьбі з Римом. Саме в дандаріїв, оповідає Тацит, скрутної хвилини знайшов притулок і сам Мітрідат.

Дандарії і дардани

Значно більше за приазовських дандаріїв стародавній історії були відомі малоазійські *дардани*, нащадки легендарного Дардана, сина Електри й Зевса. Про місце народження Дардана сперечалися ще давні автори, але сходилися на тому, що він через острів Самофракію перебрався на малоазійське узбережжя, заснував місто *Дардан*, а тамтешню країну назвав *Дарданія.* Саме Дардан вважається легендарним засновником троянської династії — його нащадками були Іл і Трой, з іменами яких пов'язані дві назви давньої держави — *Троя*, або *Іліон.* У Гомеровій «Іліаді» *дардани* — інша назва троянців. Саме з Дарданом пов'язується і поява пелазгів та етрусків, а через троянців — і римлян, оскільки ватажку дарданців Енею вдалося врятуватися з палаючої Трої й осісти в Італії. Принагідно відзначимо, що батька знаменитої Єлени Троянської, через яку, вважається, й спалахнула Троянська війна, звали *Тиндарей.* А беручи до уваги, що грецька мова часто передає іншомовне *д* через *т* (*Дон* — *Танаїс*, санскр. *deva* «бог» — грец. *teo*), первісно

ім'я *Тиндарей* могло звучати і як *Диндарей* (індійська його форма — *Дандарій*).

Від міфічного Дардана отримала назву й протока *Дарданелли*, що з'єднувала Мармурове море з Егейським і сусідувала з Фракійським Боспором. Украй цікаво, що і приазовські *дандарії*, і малоазійські *дардани* мешкали на берегах двох Боспорів: одні — Кімерійського, інші — Фракійського (це ж справедливо і щодо сіндів, бо нам відомі і приазовські, й фракійські сінди). Окрім згаданих двох Дарданій, існувала також балканська Дарданія, що обіймала південну частину сучасної Сербії з містом Косово, інша назва якого — теж *Дарданія*. Країну *Дандака*, якою правив цар *Данда*, та країну *Дандадгара*, якою правив цар *Дандадгара*, знають індійські «Махабгарата» й «Рамаяна».

Етнонім «дандарії»

Існує кілька варіантів етимології назви *дандарії*. Мовознавець Василь Абаєв тлумачить її з іранських мов і розкладає на *dan+dar*, де *dar* «держати, тримати», а *dan* — «річка». Тоді назва *дандарії* означає «річкодержці», «ті, що тримають річку», оскільки, мовляв, цей народ жив на Південному Бузі та Кубані й володів землями, прилеглими до обох річок. Дослідник і мовознавець Олег Трубачов тлумачить цю назву інакше: за ним, її складають *dand+arii*, де *dand* — «очерет», *arii* — «арії», що означає «очеретяні арії»; це, на думку дослідника, мало б вказувати на характер місцевої рослинності. Індолог і мовознавець Степан Наливайко вважає, що кожен із цих дослідників правильно виділив лише один із двох компонентів і розкладає назву на *danda+dhara*, де *danda* — «жезл, скипетр, кий», а *dhara* — «держати». Тобто *дандарії* (первісно *дандадгарії*) означає «жезлодержці, києдержці», інакше — *кияни*. Бо ще у XVIII ст. російський поет і літератор Василь Тредіаковський стверджував: «*Кий есть жезл по-славянски: а слово сие и доныне в употреблении у малороссиян сим знамением*».

Дандака й Київ

Наведене тлумачення назви *дандарії* підводить до логічного висновку про значеннєву тотожність імен *Данда* і *Кий*, назв *Дандака* і *Київ*. Які, в свою чергу, пов'язані з винятково важливим соціальним терміном *данда-кий* «жезл, скипетр» і з поняттям про верховну магіко-юридичну владу (князівську, царську), що її й уособлюють жезл, скипетр, кий, булава, посох, тризуб. Прикметно, що одне зі значень слова *данда* — «весло», а *дандін* — «веслувальник, човняр». Що, між іншим, спонукає згадати слова руського літописця про те, ніби через свій князівський статус Кий не міг бути перевізником. У світлі розглянутої вище близькості меотійських і малоазійських дандаріїв-дарданів особливо цікавими та показовими видаються й численні зв'язки Києва і Трої, про які вже йшлося.

Фатеї

Ще одним меотським народом були *фатеї*, етнічна назва яких у боспорських написах стоїть одразу після сіндів і меотів, що, очевидно, може засвідчувати значну політичну вагу цього народу. Очевидно, етнонім *фатеї* пов'язаний з назвою річки *Фатіс-Фасіс* — притокою Кубані; з боспорських написів відоме й ім'я *Фатіс*. Характерно, що в історичній Індії, у нижній течії р. Сінд (!), відоме плем'я *тхатти*, а столицею цього регіону в епоху Середньовіччя було місто *Тхатта* (нині *Татта* в пакистанській провінції Сінд). Не виключено, що початковою формою етноніма, яке грецька мова передала як *фатеї*, могло бути саме *тхатеї*, *тхати*, тим більше, що грецьке *ф* справді часто читається як *т* (*міф-міт*, *кафедра-катедра*, *Борисфен-Бористен* тощо). На Кавказі й нині є народність *тати*, а на Київщині — місто *Тетіїв*, назву якого пов'язують з іменем половецького князя *Тетія*, згаданого літописом під 1185 р. Показово, що саме половці виявляють надзвичайно тісні зв'язки з Давнім Приазов'ям, про що ми ще матимемо змогу оповісти докладніше.

Мова меотів

Питання про мову сіндо-меотів, визначальне для з'ясування їхньої етнічної належності, у лінгвістичній літературі майже не розглядалося. Лише останні десятиліття відзначилися в цьому плані, і нині вже можна говорити про непоодинокі сіндо-меотські етимології. Зокрема, у жіночому царському імені *Камасарія* виокремлюється санскритське *kama* «любов, ласка», відбите в імені індійського бога кохання Ками й надзвичайно популярне в індійському іменотворенні. Воно означає «Осереддя любові», «Джерело любові»; прикметно, що одна з Камасарій мала епітет *Філотекна*, тобто *Чадолюбна*. Ім'я *Тірґатао*, що його мала меотянка, дружина сіндського царя Гекатея (IV ст. до н. е.), є грецькою передачею жіночого імені *Дургадеві* «Дурґа-богиня», популярного в індійців і досі. *Дурґа* або *Дурґадеві* в індійській міфології — богиня-воїтелька, зображувана як світлошкіра вродлива жінка з різноманітною зброєю в багатьох руках, в одній з яких — тризубець. Імені *Тірґатао* тотожне жіноче ім'я *Tirgutawiya*, засвідчене на табличках із держави Мітанні (II тис. до н. е.), постання якої пов'язують з індоарійцями, а назву — з меотами. Очевидно, сюди ж слід віднести й ім'я прабатька скіфів *Тарґітая*: воно (а це буває досить часто), може бути чоловічим варіантом цього жіночого імені.

Резюме

Ми дуже коротко охарактеризували проблеми етнічної історії кількох провідних меотських народів, бо про інші, на жаль, поки сказати майже нічого. Наявні джерела дуже скупо описують «варварський» світ Приазов'я, та й в історичній науці ця тема ніколи не була популярна. Ні сіндам, ні меотам досі практично не знаходилося місця в українській історії: інтереси істориків зосереджувалися переважно на античних старожитностях, численні залишки стародавніх міст Кубані, як і руїни давніх боспорських міст, ніколи не були предметом

серйозної археологічної роботи, тож і наші знання про ці народи вкрай поверхові. Лише останні десятиліття стали до певної міри зламними в цьому плані, переважно завдяки здобуткам порівняльного мовознавства: йдеться про те, що на території Приазов'я, Подоння і Прикубання виявлені й надійно витлумачені численні індоарійські топоніми. І хоча мовознавчі дослідження ще тривають, а доступний лінгвістичний матеріал дедалі більшає, вже нині є всі підстави говорити про низку специфічних рис у мові сіндо-меотів, невластивих іранській фонетиці, лексиці й словотворенню, а отже, й вести мову про індоарійську мовну належність принаймні частини сіндо-меотських народів. Водночас можна впевнено говорити, що без урахування історичної спадщини меотських народів складну етнічну карту Давньої України зрозуміти годі. Так само, як без урахування меотського чинника неможливо зрозуміти й історії Боспорської держави. Про неї мова в одному з наступних розділів.

Народи циркумпонтійської зони і Давня Україна

Вступ • Греки • Грецька «колонізація» • Греки й «варвари» • Карійці • Мілетяни • Фрігійці • Лікійці • Фракійці • Ілірійці • Кельти • Резюме

Чим далі заглиблюєшся у вітчизняну етнічну історію, тим більше впевнюєшся, що нині вже неможливо розглядати її як «річ у собі», обмежуючись при дослідженні давньоукраїнських старожитностей лише місцевими реаліями. Адже давні етнічні межі не завжди збігалися з природними кордонами, хоча часто й визначалися ними, а географічна віддаленість між багатьма народами аж ніяк не унеможливлювала тісних і тривалих зв'язків між ними на різних рівнях. Так і землі навколо Чорного моря (з півночі – Скіфія, з півдня – Мала Азія, зі сходу – Передкавказзя, з заходу – Балкани) спрадавна населяли численні народи, взаємини між якими (економічні, політичні,

династійні, етнічні, культурні), як з'ясовується чимдалі певніше, були настільки істотні, що дослідники умовно об'єднали їх в особливу етнокультурну спільноту, виокремивши *Циркумпонтійську* (тобто *Навколоморську*) зону як ареал винятково тісних міжетнічних контактів. Поставши вперше як результат осмислення археологічного матеріалу (він стосувався переважно металургійних центрів), поняття *Циркумпонтійської зони* вже давно вийшло за межі суто матеріальної сфери — нині йдеться про глибокі зв'язки на антропологічному, етнічному, культурному, духовному рівнях. Враховуючи те, що про скіфів і меотів уже йшлося, є потреба бодай стисло згадати і деякі народи Малої Азії та Балкан, історичні долі яких, судячи з джерел, особливо тісно переплелися з давньоукраїнськими теренами.

Греки

У глибині століть губляться часи, коли давні греки вперше потрапили до Північного Причорномор'я. Вже найраніші грецькі міфи, як ми вже мали нагоду переконатися, засвідчують винятковий інтерес, що його вони виявляли до цих земель. Найдавніші відомі нам враження греків про цей край втілилися в образі героя Ясона, ватажка арґонавтів, який зі своїми товаришами вирушив на кораблі «Арґо» до Колхіди на Східночорноморському узбережжі, аби викрасти золоте руно, що його стеріг лютий дракон. Цей задум міг би не вдатися, якби врода Ясона не полонила Медею, доньку колхідського царя Аета, яка пожертвувала рідним братом заради прийшлого чужинця. Грецька уява щедро забарвила цей переказ і перетворила на цикл міфів, що знайшов вдячний ґрунт у грецькій трагедії.

Так само перекази про блаженних кімерійців — доярів кобилиць і жорстоких таврів, які приносили в пожертву своїй богині Діві-Артеміді чужоземців, потрапили в легенди троянського циклу. Іфігенія, донька мікенського царя Агамемнона, який очолював грецьке військо в поході на Трою, стала жрицею цієї богині у таврському храмі й урятувала від смерті свого брата Ореста,

з яким потім перенесла дерев'яну статую Артеміди до Греції і там запровадила їй поклоніння. З Північним Причорномор'ям грецька традиція пов'язувала й іншого учасника Троянської війни, Ахілла, що загинув від смертельної стріли Паріса. Навпроти гирла Дунаю на острові, нині *Зміїному*, а колись *Левка* «Білий», був храм Ахілла Понтарха — *Владики моря*. Саме сюди, далеко від Трої, перенесла Фетида загиблого сина, щоб віддати останні почесті й спалити на поховальному багатті...

Проте в часи, коли афінські громадяни зусібіч сходилися на театральні вистави, де головними героями були Прометей, Геракл, Ахілл, Медея, Іфігенія, Орест та інші, тісно пов'язані з Північним Причорномор'ям, саме́ воно для греків уже не було таємницею. Це були добре знані землі, з якими велася жвава торгівля й підтримувалися тісні культурні зв'язки, а *Понт Аксинський* (Чорне море) із «Негостинного моря» на той час уже встиг перетворитися на *Понт Евксинський* — «Гостинне море».

Грецька «колонізація»

Перші історичні свідчення про греків у Північному Причорномор'ї припадають на добу т. зв. *грецької колонізації* (VIII–VI ст. до н. е.), коли частина населення з грецьких полісів виселялася в інші краї і засновувала там свої поселення. Елліни розселялися переважно на захід і північ від своєї батьківщини, осідаючи понад берегами Середземного й Чорного морів: тут виникають спершу невеличкі поселення — *емпорії*, які з часом стають містами-полісами. Ці нові поселення елліни називали *апойкія* (від грецького дієслова «жити вдалечині», «виселятися»), а місто, звідки прибули — *метрополія*, тобто *містомати*. Найбільшими з-поміж давньогрецьких колоній на північнопричорноморському узбережжі були *Тіра* в гирлі Дністра (суч. Білгород-Дністровський), *Ольвія* (біля села Парутине на Миколаївщині), *Херсонес* (на околиці сучасного Севастополя), *Німфей*, *Феодосія*, *Тірітака* й *Пантикапей* на Керченському та *Гермонасса* й *Фанагорія* на Таманському півострові.

Зазначимо відразу, що термін *колонізація* тут значною мірою умовний. Зазвичай він означує експансію, освоєння нових земель в інтересах метрополії, як це властиво, скажімо, для нових часів. Проте за античності ситуація була інша. Давньогрецька колонізація — насамперед еміграція, виселення частини людності через внутрішні причини, передусім, демографічні й економічні. Таке переселення не мало за мету загарбати чужу територію й експлуатувати тамтешнє населення й природні ресурси на користь метрополії. Та це й навряд чи було можливим. Грецька колонізація спрямовувалася на створення самостійних міст-держав, що провадять своє господарство, підтримують взаємовигідні стосунки з місцевим населенням в інтересах міської спільноти, яка вважала новий осідок своєю новою батьківщиною. Від самого початку грецька колонія ставала незалежною і самостійно визначала власну політику, хоч і підтримувала з метрополією економічні та культурні зв'язки. Зазвичай колоністи освоювали нешироку (5–15 км) смугу морського чи лиманного узбережжя. Археологічні матеріали засвідчують, що найчастіше грецькі поселення виникали на місці або поблизу давніх поселень, вік яких іноді сягав доби бронзи й раннього заліза. Заснування грецьких колоній ішло переважно мирним шляхом, але не тому, що, як іноді йдеться, північні береги Чорного моря не були заселені. Навпаки, нові поселення у Причорномор'ї і Приазов'ї виникали з відома і за підтримки місцевого населення, зокрема, скіфів. Готський історик Йордан (VI ст.) зазначав, що саме *«непідкорені скіфські народи»* дозволили грекам заснувати тут численні міста, *«аби ті підтримували з ними торгівлю»*.

Греки й варвари

Попри свою важливу економічну функцію, грецькі колонії все ж не були суто торговельними факторіями, як, наприклад, генуезькі чи венеціанські міста за середньовіччя. Значна частина грецьких міст Північного Причорномор'я були повноцінно розвинутими суспільствами, у яких процвітала не лише торгівля,

а й мистецтво і ремесла, і які були важливими культурними центрами. Проте хибне розуміння суті грецької колонізації зумовило неправильне й однобічне сприйняття характеру взаємодії грецької і місцевої людності — вона тривалий час трактувалася з позицій грецького місіонерства, а греки вважалися носіями вищої культури й протиставлялися місцевим «варварам». Проте для такого висновку немає підстав: культурні процеси проходили під знаком взаємовпливу, тож коректніше говорити і про еллінізацію місцевих народів, і про «варваризацію» самих греків. Досить певно можна казати і про те, що грецький культурний вплив торкнувся переважно скіфської верхівки; рядові ж скіфи не надто прагнули переймати еллінську культуру. Скіфський мудрець Анахарсис поплатився життям за те, що почав запроваджувати чужинські обряди в Скіфії. Така ж доля спіткала і скіфського царя Скіла, який віддав перевагу еллінській вірі — Скіла стратили, а царем став його брат Октамасад.

Слід згадати й специфічні, відмінні від еллінських, культи населення причорноморських колоній. Так, громадяни Херсонеса, які присягалися на вірність своєму місту, клялися Зевсом, Геєю, Гераклом і Дівою, тоді як у традиційній грецькій четвірці найбільш шанованих божеств не знайшлося б місця ані Геї, ані Гераклові чи загадковій Діві. Та й владика Олімпу Зевс у греків зовсім не був тотожний богові неба Урану, чоловіку Геї-Землі. Істотно, що херсонесці в своїй присязі клялися охороняти свої священні книги — *шастри* — *«від елліна й варвара»*.

Римський поет Публій Овідій Назон, якого доля закинула до Північного Причорномор'я, дав яскраві замальовки невеличкого грецького міста на зламі ер: «...*Численні племена загрожують навколо жорстокими війнами: вони вважають ганебним для себе не жити розбоєм. Ніщо не безпечне поза стінами. Численні вороги, як птахи, налітають, коли на них найменше чекаєш, і ледь встигнеш змигнути оком, вони вже забирають здобич... Нас ледве захищає фортеця, однак і в її стінах викликає острах юрба варварів, змішана з греками, адже варвари живуть з нами без усякого розмежування і займають більшість будинків. Якщо навіть їх не боятися, то можна зненавидіти, побачивши груди, прикриті шкірами й довгим*

волоссям. Та й ті, хто, як вважається, походить з грецького міста, носять замість вітчизняного одягу перські шаровари. А я, римський поет, змушений говорити місцевою сарматською мовою».

Карійці

Першість в освоєнні Північного Причорномор'я належала не грекам. Найдавнішим народом, який походив з Малої Азії, але рано утвердився у низів'ях Танаїсу-Дону, заснувавши тут ряд поселень, були карійці. *Карією* означалася давня область на південному заході Малої Азії (суч. Туреччина), з центром у місті Галікарнас (саме звідси походив Геродот); країна межувала на сході з Лікією і Фрігією, а з півдня омивалася Егейським морем. За переказами, карійці, назву яких виводять від і.-є. *kouer* «герой», раніше називалися *лелегами* (*луллуха* хеттських джерел), мешкали на островах Егейського моря і підлягали цареві Міносу, однак потім греки витіснили їх на материк. Антична традиція чітко відбила уявлення про лелегів, карійців і пелазгів як догрецьку людність Еллади. У Гомера карійці й лелеги — один і той самий народ, союзник троянців. Іноді їх вважали лише сусідами й спільниками: саме тому, мовляв, деякі поселення в Мілеті називали осідками лелегів, а в Карії були часті могильні кургани лелегів і давні укріплення, т. зв. *фортеці лелегів*. *Лелегом* звався родоначальник спартанських царів, а *Лелегією* — давня Лаконіка (Спарта).

Мілетяни

Поряд із карійцями в Малій Азії і в Північному Причорномор'ї (а ще в Приазов'ї і Подунав'ї) жили *мілетяни* — вихідці з малоазійського міста Мілет, який, за переказом, заснував і назвав власним ім'ям критянин, син Аполлона й дочки царя Міноса. Пліній (І ст.) називає Мілет наймогутнішим і найбагатшим містом серед іонійських міст Малої Азії (Іонією звалася область уздовж західного узбережжя Малої Азії), у якому, крім

іонійців, жили фінікійці, карійці й критяни. Давня традиція вважала Мілет метрополією рекордної кількості колоній (близько сотні) в басейнах Середземного й Чорного морів. Показово, що в Скіфії всі колонії були мілетські, і лише Херсонес, як вважають, був заснований вихідцями з Гераклеї Понтійської на південному узбережжі Чорного моря. Мілетянами, за Геродотом, означували себе причорноморські бористеніти — скіфи-землероби. *Бористен*, *Ольвіополь*, *Мілетополь* називали й давню Ольвію — найбільший тоді порт Північного Причорномор'я у гирлі Дніпра. Причому якщо малоазійському Мілету завдячували виникненням численні колонії, серед яких не одна Ольвія, то тільки подніпровська Ольвія мала й назву *Мілетополіс*, а її людність — *мілетяни*, *мілетці*. Характерно, що свій *Бористен* був і біля Геллеспонту (суч. протока *Дарданелли*).

Фрігійці

Західну частину Малої Азії, т. зв. *Анатолію*, населяли фрігійці. Скупі джерельні свідчення мовлять про цей народ, нібито він близько II тис. до н. е. переселився з Європи (Македонії чи Фракії) до Малої Азії і заснував тут власне царство. За переказом, його першим правителем був Гордій, простий селянин, знаменитий тим, що прив'язав ярмо до дишла воза хитромудрим вузлом. Вважалося, що той, хто зуміє його розплутати, запанує над усією Азією (як відомо, його просто розрубав мечем Олександр Македонський, що незабаром здійснив свій знаменитий похід на схід). Столицею фрігійців було місто Ґордіон на річці Санґарій, зруйноване за царя Мідаса кімерійцями. Цікаво, що т. зв. «ваза Франсуа» з етруського некрополя, яка зображає полювання на калідонського вепра, змальовує кількох кімерійських лучників у високих шапках, верх яких загнутий наперед (такий головний убір означався *фрігійський ковпак*). Фрігійці особливо шанували богиню-матір Амму (кімерійська *Кібела*, таврська *Діва*), з ім'ям якої, ймовірно, пов'язаний і етнонім *амазонки* (від *амма-джана* «народжені Аммою-Матір'ю»), які й собі виявляють дотичність

до кімерійців. Характерно, що й у біблійній традиції *Форґам* (фрігієць) виступає саме етнічним нащадком Ґомера (кімерійця) і онуком Ноя. Звернемо увагу і на те, що північніше Криму засвідчений близький назвою до фракійського *Санґарій* півострів *Чонгар*. Народ *чонгари* відомий і у Пенджабі (Північна Індія).

У Фрігії розташовувалася й давня Троя. Геродот зазначав: за словами македонян, фрігійці називались і *брігійцями*; певно, саме фрігійців індійська традиція знає як *бгрігу*. Ім'я *Бгрігу* в індійському епосі має мудрець, чоловік Пуломи, ім'я якої виявляє аналогію з ім'ям *Палемон*, що його мав троянський персонаж, соратник Енея. В індійській традиції відомий і асур *Пуломан*, чоловік дочки Індри *Шачі*, у зв'язку з чим привертають увагу озеро *Пульмо*, *Шацькі озера* й місто *Шацьк* неподалік (усі на Волині).

Геродот стверджував спорідненість фрігійців і вірмен, нібито переселенців з Фрігії. Про фрігійське походження вірмен і близькість їхньої мови до фрігійської згадував давньогрецький математик та астроном Евдокс Кнідський (IV ст. до н. е.), а Діонісій Галікарнаський (I ст. до н. е.) засвідчив подібність їхніх мов і зброї. Зазначений факт цікавий ще й тому, що саме з історичною Вірменією давньоукраїнську історію пов'язують численні зв'язки, серед яких і легенда про трьох братів Куара, Мелтея і Хореана, співвідносна з літописною легендою про Кия, Щека й Хорива. Фрігійсько-вірменсько-причорноморські паралелі доповнюються й наявністю етноніма *таври* у Вірменському Таврі, в історичній області, відомій під назвою *Тарон*, звідки, власне, й походить «вірменська легенда». Зазначимо принагідно, що гірська система *Тавр* відома не лише в Північному Причорномор'ї та на Кавказі, а й у Малій Азії.

Лікійці

Гірську область на південному узбережжі Малої Азії населяли лікійці, що, за переказом, переселилися сюди з острова Крит. *«Лікійці здавна походять із Криту...,* — повідомляв Геродот, — *а оскільки Лік, син Пандіона... прибув з Афін в область термілів*

до Сарпедона [сина Зевса й Електри, учасника Троянської війни. — *С.Н.*], *то вони з часом були названі за його ім'ям лікійцями»*. Колись ця країна мала назву *Міліада*, а Гомер згадував її давнє населення, що називалося *соліми*. Етнонім *лікійці* традиційно пов'язують із грец. *lykos* «вовк».

Вперше лікійці згадані в «Іліаді», де вони, очолювані Главком і Сарпедоном, виступають на боці Трої. Останній, за переказом, був братом легендарного царя Криту Міноса, тож є підстави вбачати корені лікійців ще у знаменитій крито-мінойській культурі. Саме лікійців вважали будівничими циклопічних будівель Мікен і Тиринфа. Про хоробрість лікійців ходили легенди: Геродот оповідав, як мужньо билися вони з перськими полчищами, що вторглися в їхню країну, як їхні родини спалили себе, аби не потрапити в полон, як воїни-лікійці кинулися в останній бій і всі полягли. Звичаї лікійців, каже Геродот, почасти критські, почасти карійські, а самі вони не греки. У них зберігався матріархат, вони називали себе не по батькові, а по матері, і з усіх тамтешніх племен найдовше поклонялися Великій Богині. У лікійців особливо шанувався Аполлон, якого Геродот називає *Лікійський*; матір'ю його, як і Артеміди, була Латона, або Лато (слов. *Лада*). Лікійцем, за Геродотом, був і Олен, що склав гімн на честь Арги та Опіди — двох дівчат-гіпербореянок, що принесли на острів Делос священні дари Артеміді й Аполлонові.

Фракійці

Етнонім *фракійці* зазвичай вживається на означення групи народів, які в давнину населяли північний схід Балканського півострова і південний захід Малої Азії. Таких давні автори нараховують чимало: *бесси*, *гети*, *трібали*, *мізійці*, *одриси*, *даки* та ін. Геродот стверджував, що фракійці — найчисленніший після індійців народ на землі, проте не досягли могутності через роздрібленість (таку ж характеристику згодом матимуть і слов'яни). Античні автори описують фракійців як блакитнооких і русявих, їм притаманний своєрідний варіант скіфського

звіриного стилю, фракійці, як і малоазійські хетти, італійські венети й українські козаки, носили «оселедці», вважали татуювання ознакою шляхетності, а фракійські жінки підносили Артеміді дари, загорнуті в пшеничну солому.

Основною подією політичної історії Балкан середини I тис. до н. е. дослідники вважають утворення тут на початку V ст. до н. е. Фракійського царства на чолі з Тересом, царем одрисів. Геродот згадує похід скіфів проти фракійців 496 р. до н. е.: мирний договір між двома народами скріпив династичний шлюб скіфського царя Ар'япіта й доньки фракійського царя, а кордон між двома державами встановлювався по Дунаю. Свого розквіту Фракійське царство досягло за Сіталка, наступника Тереса: воно простяглося від Дунаю до Егейського моря і річки Струми, охопивши території сучасних Болгарії, Румунії, Греції та Туреччини. Саме до Сіталка свого часу втік скіфський цар Скіл, коли скіфи повстали проти нього через його прихильність до чужинської віри. Цікаво, що Сіталк доводився Скілу дядьком, так само як і його брату, новому скіфському царю Октамасаду, що засвідчує тісні династичні зв'язки фракійців і скіфів. Прикметна й Геродотова оповідь про братів Агатирса, Гелона й Скіфа, перший з яких традиційно пов'язується саме з агатирсами-фракійцями. Археологічно з фракійцями співвідносять культуру *фракійського гальштату,* що репрезентувала залізну добу на землях південної частини Середньої Європи.

Без особливих застережень можна говорити й про тісні, хоч і не до кінця зрозумілі зв'язки Балкан і Приазов'я. Вище вже йшлося про фракійців-сінтіїв, що складають показову у багатьох відношеннях паралель приазовським сіндам. Однак поряд із фракійськими сіндами, схоже, існували і фракійські меоти — *меди.* Саме фракійцем-меотом-медом був знаменитий гладіатор і вождь повсталих римських рабів *Спартак.* На теренах Фракії свого часу існувала країна *Дарданія,* яку населяли *дардани,* а в Приазов'ї відомі *дандарії.* Прикметно й те, що антична традиція засвідчила тісний зв'язок фракійців і кімерійців (які й собі мають прямий стосунок до сіндо-меотів), особливо фракійців-трерів, яких давньогрецький географ Страбон (I ст.) прямо називає *кімерійським народом.* Істотно, що як кімерійці, сінди й меоти, з одного

боку, так і фракійці-трери, сінди-сінтії й меоти-меди — з іншого, мешкали на берегах двох Боспорів — відповідно Кімерійського (Керченська протока) й Фракійського (протока Босфор). Сюди додаються й численні аналогії між двома царствами, що майже одночасно виникли у Приазов'ї і Фракії — Боспорським і Фракійським на чолі зі Спартокідами та Одрисами. І якщо серед боспорських правителів були відомі *Спарток*, *Перісад*, *Котис*, то одриську династію представляли *Спарадок*, *Берісадес*, *Котис*, через що в науці й закріпилася концепція фракійського походження найвідомішої боспорської династії. У 342 р. Фракійське царство завоював македонський правитель Філіп II.

Ілірійці

Ілірійці населяли розлогий регіон у Центральній Європі, що обіймав північний захід Балканського півострова від середньої течії Дунаю до Адріатичного моря. Етнічна наповненість етноніма *ілірійці* остаточно нез'ясована, відомі лише назви численних ілірійських народів: *далмати*, *істри*, *япіги*, *лібурни*, *піруссти* та ін. Немає чіткого уявлення і щодо обставин їхньої появи на Балканах: одні дослідники вважають, що вони прибули з Центральної або Північно-Західної Європи, інші — що вони автохтони на Балканах. З ілірійцями найчастіше пов'язують лужицьку археологічну культуру епохи бронзи й заліза, що поширилася від Балтійського моря до Дунаю. Вважається, що в IV–III ст. до н. е. під натиском кельтів частина ілірійських народів одійшла на північ і схід, де була асимільована слов'янами. Нащадками ілірійців на Балканах вважають переважно сучасних албанців (самоназва — *шкіптари*).

Дослідницький інтерес до ілірійців не в останню чергу зумовлювався й тим, що саме в Ілірії (а коли точніше, то в Норику на Середньому Дунаї), багато хто, починаючи з автора «Повісті врем'яних літ», розміщував батьківщину слов'ян. Відомо, що у І ст. до н. е. ілірійський народ нориків (дехто ототожнює з ними геродотових неврів) об'єднав під своєю владою частину

кельтських та ілірійських народів разом з венетами: так постало царство *Норик* латинських авторів. Назву *норики* знає і Толкова Палея (XIII ст.), що містить коментарі про всі народи, перераховані в «Повісті...» як нащадки синів Ноя: *«норицы, иже суть словени»*. Саме Норик контролював знаменитий «Бурштиновий шлях», що починався на північному сході сучасної Італії, у венетській Аквілеї, проходив через міста Норика й Паннонії (де теж мешкали венети) і завершувався у Південній Прибалтиці (де історична традиція знову-таки розміщувала венетів). Важливими у зв'язку з цим видаються і численні відповідності у давній балтійській та балканській ономастиці.

Кельти

Не можна оминути увагою ще один давній народ, дотичний до української історії. Йдеться про кельтів, яких римляни називали *галлами*, а греки — *галатами*. Діодор Сицилійський повідомляв, що назви *галли* й *галати* означують народ, який називають і *кельти*. Отже, *галли-галати-кельти*, ймовірно, лише різні форми однієї назви.

Формування кельтів традиційно пов'язують із Центральною Європою (Середній Рейн і Середній Дунай). Розселення кельтських народів можна окреслити хоча б за назвами історичних областей у сучасній Франції, Бельгії, Італії і Швейцарії (численні *Галлії*), Іспанії (*Галісія*), Туреччині (*Галата*), Румунії (*Галац*), Україні (*Галич*, *Галичина*). Загалом сліди кельтів охоплюють майже всю Західну, Центральну й Південно-Східну Європу з частиною Малої Азії, де у III ст. до н. е. кельти-галати створили державу, що проіснувала майже два століття і яку в I ст. до н. е. завоювали римляни. Історики часто вбачають у кельтах той основний субстрат, на якому постала більшість сучасних народів Центральної Європи. Саме з кельтами вже традиційно пов'язують археологічні культури, які мовби символізують європейську залізну добу — *гальштатську* (VIII–VI ст., за поселенням *Хальштатт* в Австрії) і *латенську* (V–I ст. до н. е., від поселення

Ла Тен у Швейцарії). Залишки великого металургійного центру, ймовірно, належного кельтам, виявлені поблизу Мукачевого на Закарпатті. Судячи з кельтської лексики, мовно кельти складали одне з відгалужень індоєвропейців. Донині збереглися й живі кельтські мови — ірландська, шотландська й бретонська.

Характерно, що на північному заході Європи існувала стійка традиція, що пов'язувала місцеве населення з Причорномор'ям. Данський історик XII ст. Саксон Граматик вважав *нортманнів* (данів і свеонів) прибульцями з-над Дону, а ірландські саги мовлять, що їхні предки володіли землями Скіфії аж до Каспійського моря. «*Слава про їхні хоробрість і варварство*, — писав Діодор Сицилійський про бретонців, — *встановилася здавна, оскільки вони під ім'ям кімерійців у давні часи спустошили Азію*». Плутарх повідомляв: «*Дехто стверджує, що Кельтика така велика і розлога країна, що вона від Зовнішнього океану та холодних країв іде в бік сходу сонця та Меотиди, де межує з Понтійською Скіфією. Саме звідти, де змішалися ці племена, вони виселилися не одним безперервним потоком, але кожне літо, рухаючись уперед і воюючи, пройшли материк за великий проміжок часу. Тому, хоча вони й поділялися на багато частин з різними назвами, все їхнє військо сукупно означалося кельтоскіфи... Інші ж говорили, що ті кімерійці, які в давнину вперше стали відомі грекам, були не більшою частиною свого народу, а лише групою втікачів на чолі з Ліґдамісом, яких скіфи змусили переселитися з берегів Меотиди до Азії. Найчисленніші ж і найвойовничіші з кімерійців живуть на краю світу, біля зовнішнього моря і займають тінисту й лісисту місцевість... аж до Герцинського лісу... Небо в тих краях таке, що полюс стоїть надзвичайно високо і внаслідок нахилу паралелей майже збігається із зенітом, а дні й ночі — рівної довжини і поділяють рік на дві частини; саме звідти розпочався наступ на Італію цих варварів, що означалися спочатку кімерійцями, а тоді дуже влучно кімврами...*»

Досі дослідники чомусь звертали недостатньо уваги на фонетичну подібність етноніма *кельти* та самоназви скіфів — *сколоти*, що її подає Геродот. А між тим, схоже, в даному разі йдеться не лише про фонетичну близькість, а й про етимологічну

тотожність двох назв, що мають спільне походження та однакове значення. Вже йшлося, що в основі назви *сколоти* й імені *Колаксай* лежить *кол* «рід, плем'я», тотожне санскр. *kula* (хінді *kul*). У латвійській і литовській мовах «рід, плем'я» — відповідно *celts* і *kielts*; до них сходить і низка важливих термінів, пов'язаних з походженням, родом, родоводом, родовитістю й знатністю. Індійському *kul* відповідають іранські *hel*, *hil*, звідки, можливо, й *гели*, *галли* та *галати*. Тож цілком закономірно постає питання і про етнічну близькість кельтів та скіфів-сколотів, тим більше, що збірний етнонім *кельтоскіфи* добре відомий давній традиції, а до того ж неодноразово відзначалася мовна й культурна близькість кельтів і скіфів. Чи немає, зрештою, підстав ототожнити *Гелона*, середульшого сина Геракла зі скіфської легенди (інші два — Агатирс і Скіф, про яких ішлося вище) саме з історичними *гелами-галами-галатами-кельтами*? Принаймні факт етнічної близькості фракійців, кельтів і скіфів міг би свідчити на користь такого припущення.

Резюме

Отже, поки лише так, у найзагальніших рисах, змалюємо собі етнічну картину давнього Навколочорномор'я. Зрозуміло, ця картина ще дуже приблизна, а комплекс питань етнічної історії народів Циркумпонтійської зони не обмежується ані згаданими проблемами, ані вузькими рамками причорноморського регіону. Так, скажімо, у зв'язку з фрігійцями (фрігами) та Фрігією дослідники розглядали існування у Північній Європі Фрізії та фрізів, а ранньосередньовічних франків пов'язували з давніми фракійцями (недарма ж численні автори, серед них і франкські, вважали, що їхні предки — вихідці з Трої). Характерно, що як на Балканах і в Малії Азії існувала пара *фракійці-фрігійці*, так і на півночі Європи сусідували *франки* й *фрізи*; саме фрігійський ковпак, до речі, став символом французької революції кінця XVIII ст. Дослідники ще не дали чіткої відповіді і на питання про зв'язки двох Албаній — Балканської і Кавказької, а також двох Іберій —

на Кавказі й Піренеях. Істотно й те, що при обговоренні «індоєвропейської проблеми» практично всі гіпотези й припущення щодо походження, прабатьківщини й міграцій індоєвропейців так чи інакше стосуються територій, що прилягають до Чорного моря або безпосередньо межують із ними. На жаль, осягнути всю сукупність етнічних зв'язків навіть у цьому конкретному регіоні — завдання надзвичайно складне і поки непосильне для сучасної науки.

Безумовно, цей розділ можна було б і надалі розширювати і доповнювати, проте подальший розгляд проблеми відвів би нас далеко за межі нашої теми. Зрозуміло й так, що на землях навколо Чорного моря сходилися і перетиналися лінії розвитку багатьох культур, що врешті й визначило характер і шляхи еволюції багатьох народів Євразії. Тож і відповіді на численні питання не лише вітчизняної, а й загальноєвропейської історії, поза сумнівом, слід шукати саме тут. Вже тепер зрозуміло, що важлива роль належатиме порівняльному мовознавству: так, украй важливо було б піддати мовознавчому аналізу балканську й балтійську топоніміку і зіставити з топонімікою Надчорномор'я, Приазов'я і Малої Азії. Не менш важливим є порівняльне вивчення слов'янських і кельтських мов, зокрема валлійської, бретонської, а особливо ірландської, яку ще іноді називають «санскритом кельтології». Певна річ, урахування цих численних обставин вимагає від дослідника доброго знання не лише багатьох давніх мов, а й історії стародавнього світу загалом, що на сучасному етапі є скоріше рідкісним винятком. А отже, основні знахідки і відкриття все ще чекають своїх дослідників.

У кожному разі, навіть тепер можна досить впевнено говорити про єдиний етнокультурний ареал у навколочорноморському ареалі принаймні з часів енеоліту, і саме з цими територіями давньоукраїнські землі виявлятимуть особливо тісні зв'язки і в наступні століття. А тому цілком слушні слова вітчизняного археолога й історика Миколи Чмихова про те, що *«територія України завжди входила до найрозвинутіших територій Європи, становлячи, до того ж, своєрідну другу половину близькосхідно-причорноморської області, об'єднаної спільним культурно-історичним процесом»*.

Боспорська держава

Вступ • Боспорські написи • Проблема походження Спартокідів • Спартокіди і Спарта • Сіндика в складі Боспорської держави • Меоти в складі Боспорської держави • Оповідь Полієна про царицю Тірґатао • Мітрідатові війни • Династія Рескупоридів • Боспорська ономастика • Пантикапей • Резюме

Постання Боспорської держави вже традиційно пов'язують із грецькими переселенцями, перші осідки яких виникають на берегах Кімерійського Боспору у VI–V ст. до н. е. Прийнято вважати, що саме через поступове розростання й об'єднання цих поселень згодом виникає Боспорська держава, що охопила Східний Крим, Таманський півострів, Прикубання, Східне Приазов'я і район Нижнього Дону зі столицею у місті Пантикапей (сучасна *Керч*). Водночас уся відома нам історія грецької колонізації не знає жодного випадку, коли б на базі грецьких колоній постала велика й міцна держава: боспорські береги становлять у цьому плані єдиний і малозрозумілий виняток,

хоча Північне Причорномор'я — далеко не єдине місце, де осідали грецькі переселенці. Тож постає природне запитання: як сталося, що греки, які, попри всю масштабність своєї колонізації, так ніде й не заснували жодної значної держави, які навіть на своїй батьківщині не вийшли за рамки притаманної їм полісної системи, саме на берегах Кімерійського Боспору зуміли створити найбільшу в тогочасній Європі державу? Державу, яка, поставши ще до появи грецьких полісів, існувала й тоді, коли грецькі міста-держави переживали кризу, і тоді, коли ті вже давно зійшли з історичної арени. Втім, запитання це швидше риторичне.

Боспорські написи

Поряд з історичними свідченнями давніх авторів, важливим джерелом із боспорської історії є епіграфічні джерела — написи, викарбувані на кам'яних плитах і стелах, що містять імена й титулатуру боспорських правителів, а також, що для нас особливо важливо, назви місцевих народів, які входили до Боспорської держави. Перші з написів, а їх більшість, належать до часу правління боспорського царя Перісада I (бл. 348–309 рр. до н. е.) і являють собою посвяти певного зразка:

«Левкон, син Перісада, відбувши термін свого жрецтва, присвятив цю статую Аполлону Лікарю, при Перісаді, синові Спартока, архонтові Боспора й Феодосії, цареві сіндів, усіх меотів і фатеїв»;

«Аполлодор, син Фанагора, присвятив Афродіті Уранії, володарці Апатура, при Перісаді, архонтові Боспора й Феодосії і цареві сіндів та всіх маїтів»;

«Великому цареві Аспургу, другові римлян..., який царствує над усім Боспором, Феодосією, сіндами, меотами, тарпитами, торетами, псесами й танаїтами, і який підкорив скіфів і таврів..., своєму спасителю і благодійнику присвятив... 320 року і місяця». І багато інших подібних написів.

Проблема походження Спартокідів

Початки відомої нам політичної історії Боспорської держави сягають середини V ст. до н. е.: Діодор (І ст. до н. е.) оповідає, що близько 438 р. до н. е. на Боспорі змінилася династія і до влади прийшов *Спарток* (438–434 рр. до н. е.), нащадки якого, Спартокіди, правили на Боспорі понад три століття. Вони змінили династію Археанактидів, яка правила тут із початку V ст. до н. е. і про яку мало що відомо. Важливо, що ім'я родоначальника нової династії — *Спарток* — вважається безумовно негрецьким. І хоча більшість Спартокідів мали традиційні грецькі імена, саме цей факт дав підстави припустити, що 438 р. до н. е. до влади на Боспорі прийшла місцева, нееллінська династія. Неважко зрозуміти, що означало б для вітчизняної історії підтвердження цього припущення — роль і вага місцевих народів постала б у зовсім іншому світлі. Місцеве походження найвідомішої боспорської династії, безумовно, змусило б під іншим кутом поглянути й на численні події боспорської історії.

Згадане припущення, схоже, підтверджують і деякі інші факти. Зокрема, дослідники давно завважили різнобій в античних авторів, коли ті згадують Спартокідів: одні називають їх *тиранами*, інші — *династами*, треті — *царями* або ж просто по імені, без усякого титулу. Така неусталеність титулатури, як на частину дослідників, могла свідчити саме про негрецьке походження династії. Навіть більше: Страбон (II ст.) у своїй «Географії», коли відзначає високі моральні якості декого з варварів, поряд із явним «варваром» скіфським царем Ідантірсом чомусь називає і Левкона, правителя Боспору. Науковці розводять руками: що це — недогляд історика, який випадково зарахував Левкона до варварів? Чи в очах античних авторів, як-от Страбона, Спартокіди, хоча багато з них мали грецькі імена, усе ж не елліни? А якщо не елліни, то хто?

Частина дослідників, спираючись на той факт, що в написах з іменами і титулатурою Спартокідів у переліку племен завжди

першими йдуть сінди, припускали, що й сама ця династія цілком могла походити із сіндського середовища. Однак ця гіпотеза, хоч і не позбавлена певної логіки, все ж швидше інтуїтивна. Розв'язанню проблеми, безумовно, посприяло б витлумачення самого імені *Спарток*, однак ні історики, ні мовознавці досі не сказали про нього чогось певного. Хоча й відзначили цікаву паралель: імена боспорських Спартокідів (*Спарток*, *Перісад*) дивовижно нагадують імена, що їх мали правителі фракійської династії Одрисів (*Спарадок*, *Берісадес*). На цій підставі Спартокідів найчастіше вважали фракійцями за походженням, хоча згадані антропонімні відповідності формально не дають відповіді на питання про походження боспорської династії. Хоча й засвідчують незаперечні історичні зв'язки Боспору й Балкан вже в найдавніший період.

Версія місцевого походження Спартокідів зустріла спротив частини науковців, певних, що немає жодних підстав надавати Спартокідам будь-яке інше походження, окрім грецького. Основних аргументів два. Перший: негрецьке ім'я ще не доказ негрецькості його носія, бо такі імена могли мати й елліни; та й більшість боспорських правителів усе ж мали грецькі імена, а це робить Спартокідів звичайною грецькою династією. Другий аргумент — істотна різниця у рівні суспільного розвитку боспорян і сусідніх «варварів», які навряд чи упоралися б зі складним державним механізмом. Елліни справді могли мати негрецькі імена; важче пояснити, чому грецькі правителі запозичували імена у варварів, які перебували на нижчому щаблі суспільного розвитку порівняно з ними. В цьому разі природнішим був би зворотний процес, коли місцева знать запозичувала б грецькі імена. Та й сама думка про низький суспільний розвиток сіндів і меотів зовсім не безперечна і вже переглянута багатьма вченими. Декотрі з них припускали й існування у місцевому варварському середовищі племінного союзу, не ідентичного рамкам Боспорської держави; щоправда, обговорення цього питання невдовзі припинялося через нестачу фактів.

Спартокіди і Спарта

У зв'язку з проблемою походження Спартокідів цікавим видається звернення до традиції про заснування Спарти — держави та міста у давній Греції. Грецький міф мовить, що в сина Посейдона Атланта і Плейони, дочки Океану, було семеро дочок, які сукупно означалися *Плеяди*, тобто «Доньки Плейони». В однієї з них — Тайгети — від Зевса народився син *Лакедемон*, за яким і країна стала називатися *Лакедемон*. А в Еврота, сина автохтона Лелега й наяди Клеохарії, була дочка *Спарта*, яка вийшла заміж за Лакедемона. Через що країна називалася і *Лакедемон*, і *Спарта*, а її населення — *лакедемоняни*, *лакедемонці* або *спарти*, *спартанці*. Характерно, що *laguda* в санскриті синонім до *danda* «кий, палиця, дрючок», а отже, маємо прямий перегук етнонімів *дандарії* та *лакедемонці-спартанці*.

Елліни тлумачили ім'я спартанців як «посіяні» і підкріплювали це міфом про те, що спарти — богатирі, вирослі з землі, яку засновник Фів Кадм засіяв зубами вбитого ним дракона, після чого з-під землі стали поставати богатирі в повному озброєнні, *спарти*, тобто «посіяні». Характерно, що й назву давніх слов'ян — *спори* — візантійський історик Прокопій Кесарійський (VI ст.) так само тлумачив як *посіяні*, *розсіяні*. Мотив посіяних зубів дракона є і в міфі про арґонавтів: цар Колхіди Ает пообіцяв Ясону віддати золоте руно, якщо той запряже в плуг вогнедишних биків і засіє поле зубами дракона, який золоте руно охороняв.

Сіндика в складі Боспорської держави

Перелік меотських народів у написах різниться, проте першими незмінно згадуються сінди. Сіндика й собі постійно виокремлюється серед решти азійського Боспору — свідчень цього в античній традиції не бракує. Таке, поза сумнівом, невипадкове виокремлення сіндів із загалу меотських народів, вочевидь, мало

свідчити про особливе становище Сіндики в політичній системі Боспорської держави. Частина дослідників, припускаючи сіндське походження Спартокідів, були схильні вбачати у Сіндиці своєрідні царські землі, вотчину боспорських правителів. Столицею Сіндики було місто *Ґорґіппія* на Чорноморському узбережжі (район сучасної Анапи), назване на честь *Ґорґіппа* — представника династії Спартокідів, що очолив Сіндику після її входження до Боспорської держави. Доти *Сіндика* або *Сіндська Гавань*, у IV ст. до н. е. місто було перейменоване на *Ґорґіппію*, стало царською резиденцією і водночас одним із найважливіших торговельних центрів Боспору. Однак упродовж усієї античної епохи за містом зберігалися обидві назви — офіційна й повсякденна.

Меоти в складі Боспорської держави

Якщо судити з написів, входження меотських народів до Боспорської держави відбувалося поступово — тоді як одні приєднувалися, інші відпадали. Левкон I (389–347) – перший серед боспорських правителів іменується не лише архонтом Боспору й Феодосії, а й царем сіндів, торетів, дандаріїв і псесів. На цій підставі вважається, що згадані народи увійшли до Боспорської держави саме за правління Левкона I. Значно складніше за самими лише написами розв'язати інше питання — про характер відносин між Боспорською державою і меотами. Терміни ***приєднання***, ***підкорення***, ***завоювання***, що ними часто оперують дослідники, очевидно, не надто вдалі, а наявні джерельні свідчення дають підстави вважати, що про силове підкорення меотських народів говорити навряд чи доречно.

Оповідь Поліена про царицю Тірґатао

Античний історик Поліен (II ст.) у творі «Стратегеми» («Військові хитрощі») подає цікаву картину життя Сіндики та

близьких до неї меотських племен, а також їхніх взаємин із Боспорською державою. Він оповідає романтичну й водночас драматичну історію цариці-меотянки *Тірґатао*, дружини сіндського царя Гекатея.

...Боспорський цар Сатир допоміг прийти до влади скинутому цареві сіндів Гекатею і віддав йому в дружини дочку. За це Гекатей мав позбутися своєї дотеперішньої дружини Тірґатао, яка походила з меотського племені іксоматів. Та Гекатей не наважився позбавити життя свою красуню-дружину, а одіслав її у віддалену фортецю і приставив надійну сторожу. Проте Тірґатао спромоглася втекти. Гекатей і Сатир кинулися навздогін, бо розуміли, що станеться, якщо та добудеться свого племені. Але кмітлива й мужня жінка перехитрувала переслідувачів: удень вона переховувалася в лісових хащах, а ночами пробиралася додому.

Після небезпечних пригод вона дісталася рідного племені. На той час батько її помер, і плем'я очолив його наступник. Тірґатао побралася з ним, а невдовзі іксомати й інші меотські племена рушили війною на своїх кривдників. Вогнем і мечем пройшли вони Гекатеєву Сіндику й царство Сатира. Ті запросили миру й надіслали щедрі дари, а Сатир ще й віддав у заручники рідного брата Метродора. Проте сам і далі чинив підступи: він підіслав до Тірґатао двох убивць, і тільки широкий шкіряний пояс, на якому цариця носила меча, врятував жінку від смертельної рани. Убивць схопили й стратили, а з ними й Метродора. Тірґатао знову почала нещадну війну. Сатир не витримав цих напастей і помер, а на трон сів його син Ґорґіпп. Він особисто прийшов до Тірґатао зі щедрими дарами й запросив миру. Та прийняла дари, і ось так скінчилася кривава, спустошлива війна...

На жаль, інших таких яскравих оповідей з історії Боспорської держави не збереглося, невідомі нам і подальші боспоромеотські стосунки. Проте, якщо судити з Поліена, вони були доволі складними, а самі меоти постають грізною у військовому відношенні силою. Войовничість меотів підтверджує і Страбон: *«...по всьому цьому узбережжі меоти, хоча вони й займаються землеробством, однак не менш войовничі, ніж кочівники...»* Тож

якщо боспорські правителі й прагнули приєднати нові території, вони мали рахуватися з військовою міццю меотів як із фактором, що не залежав від їхньої волі, і узгоджувати з ним свою політику. Слід зважати й на те, що політичну самостійність того чи іншого племені забезпечувала не так його власна сила, як та дієва підтримка, яку ладні були надати сусідні споріднені племена.

Та й самі боспорські правителі не раз шукали підтримки в меотів. Діодор оповідав, що по смерті царя Перісада (бл. 310 р. до н. е.) його сини Сатир, Евмел і Прітан почали боротьбу за владу. Сатир, як старший, отримав владу від батька, однак Евмел виступив проти, заручившися підтримкою сусідніх племен. Вирішальна битва відбулася поблизу річки Фат (Тат): судячи з оповіді, остаточну перемогу в ній здобув Евмел, і то завдяки своїм союзникам. Щільна завіса боспорської історії відслонюється знову через кілька століть, коли вже понтійський цар Мітрідат Євпатор через скруту шукає підтримки в меотів і видає заміж за їхніх правителів своїх численних дочок. Отже меоти ще тоді становили значну військову силу, здатну впливати на перебіг політичних подій.

Мітрідатові війни

Істотну роль у політичній історії Боспорської держави відіграли т. зв. Мітрідатові війни, що їх вели римляни проти понтійського царя Мітрідата VI Євпатора — творця величезної Понтійської держави з центром у Малій Азії, який мріяв про створення нової світової імперії. Оповідали, що Мітрідат вільно розмовляв 22 мовами підвладних йому народів і з жодним із підданих не спілкувався через перекладача. Боспорське царство також на певний час увійшло до Понтійської держави, а доля самого Мітрідата тісно переплелася з причорноморськими землями й народами. Оповідали, що в юності Мітрідат виховувався у боспорського правителя Перісада V, і бездітний цар навіть намагався всиновити його, заповівши йому свою державу, але

був убитий внаслідок повстання Савмака. Саме на Боспорі, де правив його син Фарнак, Мітрідат знайшов останній прихисток, коли після кількох воєн з Римом зазнав поразки. На вимогу Риму син видає батька, і Мітрідат накладає на себе руки. А 47 р. до н. е. Юлій Цезар завдав поразки й Фарнакові і саме з цієї нагоди надіслав у Рим свою знамениту звістку: *«Прийшов, побачив, переміг»*.

Династія Рескупоридів

Новим царем Боспору став місцевий правитель Асандр (47–17 рр.), який задля легалізації своєї влади одружився з Динамією, дочкою Фарнака. Так започаткувалася нова династія — *Рескупориди*, що правила чотири століття. Про її етнічне походження свідчать імена кількох царів — *Савромат* і *Аспург*. Перше промовисте й так, а щодо другого впадає у вічі його подібність до імені *Аспарух*, що його через кілька століть матиме болгарський князь, родом з Приазов'я, засновник Першого Болгарського царства в Подунав'ї. Характерно, що коли у подіях балканської історії фігурують фракійські вожді *Котіс* і *Расциполіс*, боспорська історія знає царів на ім'я *Котіс* і династію *Рескупориди*. Прикметно, що зображена на т. зв. римському *Вівтарі Миру* й увінчана діадемою дитина, що стоїть біля матері-цариці (її найчастіше ототожнюють з Динамією) має яскраві «варварські» риси й нашийну прикрасу — гривну. А на деяких монетах Рескупорида І зображено тризуб.

Династія Рескупоридів звалася також *династією Тиберіїв-Юліїв*. Характерно, що за римським міфом рід Юліїв зводив своє походження до Аксанія-Юла, сина Енея — легендарного захисника Трої. Заступником роду Юліїв був Аполлон, якого шанувала й попередня царська династія — Перісадів і культ якого був особливо властивий боспорським землям. Очевидно, не випадково Рескупориди від самого початку зіштовхнулися з сильним і небезпечним ворогом — Римською імперією. Найбільшого впливу на берегах Понту Рим досяг за правління

Траяна й Адріана (I–II ст.), а ім'я самого Траяна надовго увійшло в історичну традицію слов'янських народів. Проте даремно деякі укладачі історичних карт включають Північне Причорномор'я до Римської імперії – цього ніколи не було. Жодна військова виправа Риму до Північного Причорномор'я (а їх відомо чимало) не була успішною, і ці землі так і лишилися недосяжними для римлян. Боспорські царі, хоч і часто йменувалися *римлянолюбними*, зберігали не лише формальний титул, а й реальну владу. А боспорський правитель Савромат I наприкінці I ст. навіть прийняв титул *цар царів*.

Боспорська ономастика

Серед боспорських назв та імен, особливо представників вищих верств, дедалі більше виявляється таких, що отримують переконливу індоарійську етимологію. Це, зокрема, стосується династичного імені *Перісад*, що його мали п'ятеро боспорських царів і яке має індійський аналог – *Прасад*, утворене від основи *prasad* «умиротворювати, умилостивлювати»; ці значення стосуються як релігійної і магіко-юридичної сфери, так і характеристик та функцій царя. Ім'я сходить до первісного значення «Той, що сидить попереду» й отримує відповідники у лат. *president*, чес. *predseda* й рос. *председатель*. Жіноче ім'я *Камасарія* (*Комосарія*), як уже йшлося, знаходить аналогії на індійському ґрунті й пов'язане з терміном *кама* «любов», винятково активним у творенні індійських жіночих і чоловічих імен. Жіноче ім'я *Тірґатао* відповідає інд. *Дурґадеві* «Дургабогиня» – це одне з імен дружини Шіви. Боспорське ім'я *Савмак* відоме ще «Ріґведі», «Махабгарата» знає плем'я *сомаки*, епонім якого – *Сомак*. Ім'я *Аспамітхар*, зафіксоване в боспорських написах – іранська форма імені, індійська форма якого – *Вішвамітра* (слов. *Всемир*). Боспорські імена *Балодей*, *Сакдей*, *Хардей*, *Гармодей* містять компонент *дей*, тотожний інд. *дев* «бог»; украй важливо, що в іранському іменотворенні *дев* не вживається, оскільки має негативне значення – «злий дух, демон, дев».

Прикметно, що деякі боспорські антропоніми через багато століть виступають як прізвища в запорозьких козаків. Що ж до назви боспорської столиці *Пантикапей*, то її традиційно виводять від *panti-capa* — «рибний шлях», бо, мовляв, Керченська протока багата рибою. Проте така назва була б природна для самої протоки, а не для міста. Натомість є підстави тлумачити назву *Пантикапей* як «П'ять гір», «П'ятигорськ», або ж «П'ять капищ/храмів», «П'ятихрамний». На користь такого припущення, схоже, свідчить і той факт, що на реверсі частини боспорських монет з Пантикапея зображений храм з п'ятьма колонами.

Пантикапей

Столицею Боспорської держави, а також її торговельним, ремісничим і культурним центром було місто *Пантикапей*, що розміщувалося на схилах гори Мітрідат, вершину якої займав акрополь з храмами та суспільними спорудами. Легендарна традиція пов'язувала його заснування з переказами про арґонавтів і колхідського царя Аета: за ними, засновником Пантикапея був син Аета, брат Медеї й онук Геліоса-Сонця. Місто було оточене стіною, мало водопровід та каналізацію (навіть донині тут збереглися залишки свинцевих і глиняних труб), карбувало власну монету. Найпочесніше місце в Пантикапеї займав храм Аполлона Лікаря, якого особливо шанували боспорські царі і жерцями в храмах якого були представники вищої боспорської знаті й члени царської родини. Загальним кумиром і боспорських греків, і людності Прикубання була Афродіта, часто відтворювана у теракотових статуетках і на монетах. Надзвичайно популярні були й культи, пов'язані з родючістю і землеробством, зокрема культ богині Кібели, святилище якої в Пантикапеї за Спартокідів прилягало до скелястої вершини акрополя. Прикметно, що для багатьох давніх авторів Кібела — кімерійська богиня.

Важливу роль у господарському й культурному житті Боспорської держави відігравала і столиця Сіндики *Ґорґіппія*. Це

засвідчує зокрема чудовий епіграфічний документ III ст. до н. е. — список учасників і переможців спортивних змагань на честь бога Гермеса. З довгого переліку імен видно, що це популярне торжество відбувалося в Ґорґіппії щороку.

Боспор відігравав активну роль і в міжнародному житті, підтримуючи контакти з провідними цивілізаціями стародавнього світу. Так, у єгипетських папірусах «архіва Зенона» йдеться про посольство 254 р. до н. е. боспорського царя Перісада II до царського двору Птолемея II Філадельфа в Єгипет. Як вважають дослідники, вже у першій половині III ст. до н. е. між Єгиптом і Боспором існували не лише інтенсивні торговельні, а й тісні політичні контакти. Міжнародний авторитет Боспорської держави був нерозривно пов'язаний з його роллю у торгівлі: Боспор годував хлібом майже половину Еллади, а обсяги торгівлі зерном сягали колосальних для стародавнього світу цифр.

Резюме

Лише дуже конспективно ми зупинилися на історичній спадщині Боспорської держави – держави світового рівня, що існувала на українських землях упродовж тисячоліття – чудово розуміючи, що історію низки боспорських династій (загалом їх нараховують до шести), десятки імен правителів та сотні історичних подій просто неможливо осягнути у невеличкому оглядовому розділі. Водночас навіть побіжне знайомство з тим величезним спадком, що його залишила Боспорська держава, засвідчує неабиякий науковий потенціал цієї теми для українського історика. На жаль, в контексті вітчизняної історії боспорська тема майже не розглядалася.

Нині слід переглянути й методологічні підходи до вивчення боспорських старожитностей. Має стати за правило враховувати синтетичний характер державного утворення на Боспорі – лише в такому разі можна сподіватися на об'єктивні й неупереджені висновки з багатьох аспектів його історії. Адже постання Боспорської держави – наслідок тисячолітньої

передісторії місцевих народів, що виявилося у міцних державотворчих традиціях, здавна засвідчених на цих берегах. Попри те, що Боспорська держава проіснувала майже тисячоліття, влада у ній була виключно спадковою: за 800 років тут змінилося лише дві династії. Вона зуміла вистояти у вкрай складних обставинах і зберегти незалежність від своїх сильних сусідів – Понтійського царства і Римської імперії. І хоча у IV ст. боспорські міста занепали і відчутно втратили колишню могутність, вони не зникли, як не зникли й боспорські державотворчі традиції. І це повною мірою відчуватиметься навіть через століття.

Народи Сарматії

Якщо до середини І тис. до н. е. основною політичною силою у Північному Причорномор'ї лишалася Скіфія, то вже з IV–III ст. до н. е. у свідченнях давніх авторів про землі північніше Чорного моря поряд із назвою *Скіфія* постає і назва *Сарматія*, що згодом поширюється і на саму Скіфію, і на території на схід від неї. Так і етнонім *сармати* у свідченнях античних авторів поступово витісняє назву *скіфи*. Саме з сарматами найчастіше пов'язують істотні зміни в територіально-політичній структурі Північного Причорномор'я, про суть яких, утім, майже нічого не відомо. За Діодором, сармати *«набравшися сили, спустошили значну частину Скіфії, знищуючи переможених, і перетворили її на пустку»*. Водночас є всі підстави вважати, що основна маса скіфського населення лишилася на предковічних землях;

частина ж рушила до Криму й Нижнього Дунаю (в Добруджу), де утворила т. зв. *Малі Скіфії* давніх авторів.

Сарматський період української історії, хоч і ближчий у часі, все ж відомий незрівнянно менше, ніж, скажімо, скіфська доба. Брак інформації значною мірою зумовлений тим, що Давня Греція після македонських і римських ударів занепала, а Римська імперія лише розгортала завойовницьку політику, і Північне Причорномор'я ще не потрапило повною мірою в орбіту її зовнішньополітичних інтересів. Проте сучасний дослідник має у своєму розпорядженні джерела, які проливають світло і на цей відтинок української історії — це насамперед праці Страбона й Птолемея. Перший — видатний історик, дав на зламі двох ер другу після Геродота яскраву етнографічну картину причорноморських областей. Другий — не менш видатний географ і картограф давнини, створив карту стародавнього світу із супровідними коментарями. На ній належне місце зайняло й Північне Причорномор'я.

Сарматські народи. Дві Сарматії

Як і назва *скіфи*, назва *сармати* являла собою макроетнонім і об'єднувала в собі багато менших етнічних утворень. У сучасній історичній науці термін *сармати* вжитковий у двох значеннях — почасти етнічному, а почасти географічному, охоплюючи області, відомі у давніх авторів під назвою *Сарматія*. Помпоній Мела каже, що узбережжя Танаїса населяють *савромати* — один народ, розділений на кілька племен з різними назвами. Серед сарматських народів у різний час джерела відзначали племінні об'єднання *аорсів*, *сіраків*, *аланів*, *роксаланів*, *язигів* тощо.

Давні автори розрізняли дві Сарматії, що сусідували: одну в Європі, іншу в Азії — їх розділяв Танаїс-Дон. Обидві Сарматії обіймали середню і переважно південну частину Східноєвропейської рівнини — від Волги на сході до Вісли на заході. Птолемей дає зведену етнічну картину населення обох Сарматій:

«Заселяють Сарматію численні народи: венеди — уздовж всієї Венедської затоки; вище Дакії — певкіни і бастарни; по всьому березі Меотиди — язиги і роксалани, далі за ними вглиб країни — гамаксобії і скіфи-алани. Сармати азійські від Каспійського моря до Дону і від Волги до Кавказьких гір... сармати європейські від Дона до Рейна і від Північного моря до Дністра. У місцевостях, що прилягають до невідомої землі Сарматію [Азійську] *займають сармати-гіпербореї, нижче їх — сармати царські (базиліки), народ модоки та сармати гіппофаги, а ще нижче їх — закати, свардіни і асеї; потім уздовж північного повороту річки Танаїс — численний народ перієрбіди, а вздовж південного — народ яксамати.*

Менш значні народи, що населяють Сарматію, такі: поблизу річки Вістули, нижче венедів — гіфони (гітони), потім фіни; далі сулони (булани), нижче їх — фругундіони, потім аварини (обарини) поблизу витоків річки Вістули; нижче за них омброни, далі анартофракти, потім бургіони, далі арсіїти, сабоки, пієнгіти і бієсси біля гори Карпата. На схід від названих живуть: нижче венедів — галінди, судини і ставани до аланів; нижче їх ігілліони, потім костобоки і трансмонтани до Певкінських гір. Потім узбережжя океану у Венедської затоки займають вельти, вище їх — осені, потім найпівнічніші — карбони, на схід від них — карести і сали (нижче цих — гелони, іпоподи і меланхлени); нижче їх — агатирси, потім аорси і паріґіти; нижче їх — савари і боруски до Ріпейських гір... На повороті ріки Танаїс — офлони і танаїти, за ними осіли до роксаланів; між амаксовіями і роксаланами — ревканали та ексобігіти; потім між певкінами і бастарнами — карпіани, вище їх гівіни, далі бодини. Між бастарнами і роксаланами живуть хуни, а нижче однойменних гір — амадоки і навари...».

Отже, наскільки можна судити зі свідчень давніх авторів, землі Східної Європи цього періоду населяли десятки народів, і тут справді є над чим потрудитися історикові. На жаль, про переважну більшість з них ми знаємо зовсім небагато, а деякі взагалі відомі лише за назвою. Характерно, що серед народів Птолемеєвої Сарматії трапляються й ті, що півтисячоліттям раніше були згадані у Геродотовому опису Скіфії: цю обставину,

очевидно, можна вважати свідченням певної етнічної сталості у давньому Північному Причорномор'ї. *«Між цими народами* [савроматами й аланами. – *С.Н.*], — пише Амміан Марцеллін (IV ст.), — *серединне положення займають неври... За ними живуть відіни* [геродотові будини. — *С. Н.*] *і надзвичайно дикі гелони, які знімають шкіру з убитих ворогів і роблять з неї одяг собі та бойові попони для своїх коней. З гелонами межують агатирси, що розфарбовують блакитною фарбою свої тіла й волосся: люди нижчого стану — дрібними й нечастими візерунками, а благородні — широкими, яскравими і більш частими. За ними, кажуть, кочують різними місцями меланхлени й антропофаги, що харчуються людським м'ясом... В іншій стороні, поблизу поселення амазонок, живуть алани...»*

Найдавніші свідчення про сарматів

Сармати не були новим народом у Північному Причорномор'ї. Вже Геродот у середині І тис. до н. е. знає сарматів (у нього *савромати*) та їхню країну на схід від Танаїса-Дону: *«За Танаїсом — уже не скіфські краї, а перші земельні володіння там належать савроматам. Савромати займають смугу землі на північ, починаючи від западини Меотійського озера, на п'ятнадцять днів шляху, де немає ані диких, ані посаджених дерев. Вище їх мешкають, володіючи другим наділом, будини...»*

Давньоіранська «Авеста» у своїй найдавнішій частині знає народ *сайріма* біля річки Ра (як вважають, Волги) поряд із народами *даха*, *арья* і *тура*. Під час походу перського царя Дарія І проти скіфів савромати разом з будинами й гелонами підтримали скіфів, приєднавшися до війська царя Скопаса. У 179 р. до н. е. сарматський цар Ґатал виступив союзником малоазійських правителів — противників Риму. Страбон повідомляє про участь сарматів-роксаланів у військових діях у Криму наприкінці II ст. до н. е.; тоді роксалани, очолювані Тасієм, як союзники скіфського царя Палака, билися з військом Понтійського полководця Діофанта, але були розбиті. За відомостями римського

історика Помпея Трога (I ст. до н. е. — I ст. н. е.) якісь сарматські народи Мітрідат Понтійський залучав для боротьби з римлянами. Вірменський історик Мовсес Хоренаці (V–VI ст.) повідомляв про похід сарматів-аланів на Вірменію у II ст. до н. е., що завершився укладенням мирного договору й династичним шлюбом вірменського царя Арташеса I з аланською царівною Сатінік. За Тацитом, у середині I ст. сармати допомагали вірменам під час військового конфлікту з Парфією. Ім'я *Савромат* мали боспорські царі. А готський історик Йордан (VI ст.) зазначав, що давня назва *савромати* стосується народів, яких у його часи називають *сармати*.

Походження сарматів

Геродот наводить переказ про походження сарматів (савроматів) від скіфів та амазонок. І оповідає, як після переможної битви з амазонками біля річки Термодонт у Малій Азії елліни поверталися на трьох кораблях додому, везучи з собою полонянок. У відкритому морі амазонки напали на еллінів і перебили їх, та оскільки не вміли користуватися стерном, вітрилами й веслами, то їх довго носили хвилі, доки не прибили до Меотійського озера, у володіння царських скіфів, де амазонки зійшли на берег. Після багатьох збройних сутичок амазонки заприязнилися з тамтешніми юнаками, почали одружуватися з ними й дали початок новому народу — *савроматам*. Геродот зазначає, що савромати розмовляють скіфською мовою, але з помилками.

Антична міфологія вважала амазонок безстрашними доньками бога війни Ареса і служительками Артеміди, які вславилися тим, що жили жіночим колективом, а з чоловіками зустрічалися лише задля продовження роду. Вони чудово справлялися з чоловічими обов'язками: досконало володіли луком і бойовою сокирою, виготовляли для себе військовий обладунок та одяг. Зі своїми дітьми від чужоземців амазонки нібито чинили так: дівчаток залишали й навчали військовій справі,

а хлопчиків або позбавляли життя, або віддавали на виховання. Історичність амазонок не викликала в давніх авторів жодних сумнівів: вони повідомляли подробиці про їхнє походження, побут, походи тощо. Розходилися вони лише щодо назви *амазонки*: найчастіше вважалося, що жінки-воїтельки названі так за звичаєм вирізати або випалювати собі одну груль (від грец. *а* «не» та *мазос* «груль»), аби було легше стріляти з лука. Проте імовірніша інша етимологія — від *амма* «мати» й іран. *зана* (інд. *джана*) «народжена, дочка» (пор. укр. *жона* «народителька, народжувачка»). *Матір'ю* в Північному Причорномор'ї називали богиню-воїтельку Діву, амазонки вважали себе її доньками, тож уся назва може тлумачитися як «Народжені Дівою», «Доньки богині Діви», «Належні до Матері-Амми-Діви». Зауважимо, що саме для сарматів властива виняткова роль жінки у суспільному житті, через що їх ще називали *жонокеровані*. З поняттям *материнський* дослідники схильні пов'язувати й назви *меоти* і *Меотида*, які й собі виявляють тісний зв'язок з амазонками і богинею Дівою. Показово, що назва *сармати* містить той самий компонент (*-мати*), що й назви деяких меотських народів (*язамати*, *іксомати* тощо), а давньогрецький історик Псевдо-Скімн (IV ст. до н. е.) прямо говорив про тотожність язаматів і савроматів. Та й у географічному плані сарматів цілком можна назвати *меотами*.

Отож, за Геродотом, сармати — народ принаймні напівскіфський (як нащадки юнаків-скіфів). А якщо зважити на вірогідну етнічну спорідненість амазонок (меотів?) з кімерійцями, а кімерійців — знову зі скіфами (нагадаємо, що частина давніх джерел вважала скіфів прямими нащадками кімерійців), то сармати взагалі постають близькими родичами скіфів. Характерно, що Густинський літопис (XVII ст.) пов'язує сарматів (принаймні територіально) саме з кімерійцями і виводить їх від енетів-венетів, давнього населення Трої, що після зруйнування міста осіли в землі цимбрів (кімерійців) і *«сарматами назвалися»*. Грецький історик Євсевій (IV ст.) вважає сарматів нащадками Гомера (Кімерійця), онуками Яфета, сина Ноя. Можливо, саме про цей зв'язок свідчить і подібність назв *савромати-сармати*

та *савіри-сівери-кімери*, про що вже йшлося в розділі про кімерійців. Водночас джерела розрізняють скіфів і сарматів: вони не знають композитних етнонімів *скіфо-сармати* чи *сармато-скіфи*. Єврейський історик І ст. Йосиф Флавій характеризує сарматів як частину скіфів: *«ті зі скіфів, що звуться сарматами»*. А Страбон, перераховуючи народи Азії (землі на схід від Танаїсу-Дону), пише про сарматів, *«теж скіфів»*, що разом з аорсами й сіраками сягають на півдні Кавказьких гір.

Деякі давні історики (Діодор, Пліній) пов'язували сарматів з мідійцями і стверджували уявлення про них як вихідців із Мідії. Нагадаємо, що помітний мідійський слід властивий і кімерійській, і скіфській історії. Саме проти мідійців скіфи свого часу здійснили знаменитий похід на Малу Азію, де панували 28 років. Саме щоб помститися за захоплення Мідії, мовить Геродот, перський цар Дарій пішов на скіфів війною, яка завершилася для нього так невдало. У Північному Причорномор'ї був відомий і народ *сиґінни*, який теж нібито походив від мідійців і носив мідійський одяг. На жаль, нам небагато відомо про самих мідійців. Геродот знає шість мідійських народів — *паретакени*, *буси*, *струхати*, *арізанти*, *будії* і *маги*, причому назви деяких з них знаходять аналогії (принаймні фонетичні) у північнопричорноморській етноніміці (*струхати — остроготи*, *арізанти — алізони*, *будії — будини*). Помпоній Мела (І ст.) відзначав подібність одягу й озброєння сарматів та парфян, і через це визнавав їхню спорідненість. Нагадаємо, що й парфян антична традиція виводила саме від скіфів.

Алани

Аланів можна назвати сарматами лише умовно, бо насправді жоден із давніх авторів прямо не ототожнює їх: алани, хоч і тісно пов'язані з сарматськими народами, все ж завжди фігурують під власним етнічним ім'ям. З іншого боку, географічно алани безумовно належать до ареалу, що його давні автори окреслюють як *Сарматія*, і вже тому привертають нашу увагу.

До того ж саме етнонім *алани* (*яси* руських джерел) на певному історичному відтинку (близько III ст. н. е.) значною мірою заступає колишню назву *сармати*.

Амміан Марцеллін уперше фіксує аланів у I ст. н. е. як численний народ, що населяє безкраї пустелі Скіфії: *«В іншій стороні, поблизу поселення амазонок, мешкають алани, звернені до сходу і розсіяні між численними та обширними племенами; їхні володіння наближаються до азійських земель і сягають, як я дізнався, самої річки Ганги, що перетинає індійські землі і впадає у південне море... Розділені... по обидва боки світу, алани... живучи далеко одні від одних, як номади, кочують на величезному просторі, однак із плином часу вони прийняли одне ім'я і тепер називаються алани за свої звичаї, дикий триб життя і однакову зброю»*.

Автор «Історії бритів» Ненніус (IX ст.) наводить біблійний переказ про те, як Яфет, син Ноя, заселив Європу після потопу, причому спадкоємцем Яфета називає Алана — першу людину, що оселилася в Європі. Той нібито мав трьох синів на ім'я Хізікон, Арменон і Ногіо, від яких через троянця Енея пішли вандали, франки, латиняни, аламани, британці, бургундці й готи. Прокопій Кесарійський виводив аланів від масагетів, а масагетів — від гетів (фракійців) з доданим словом *масес* «великий». Давніми масагетами називав аланів і Амміан Марцеллін, а візантійський історик XIV ст. Никифор Григора згадував про масагетів, що *«загальновживаною мовою вони зовуться алани»*. Саме під натиском масагетів, за Геродотом, скіфи колись мусили залишити Азію і рушити до Північного Причорномор'я, потіснивши кімерійців. Цариця масагетів Томіра (Томіріс) свого часу завдала поразки перському цареві Кіру, коли той задумав приєднати до своїх володінь масагетські землі. За Йосифом Флавієм, *«народ аланів — це частина скіфів, що живуть навколо Танаїса й Меотійського озера»*. Він оповідає, як алани через Залізні ворота на Кавказі, зведені ще Олександром Македонським, прорвалися до Мідії, полонили мідійського царя й перемогли вірменського царя Мітрідата (I ст.). Про те, що алани пов'язувалися з Танаїсом-Доном, свідчить і їхня інша

назва — *танаїти*. Вірменський історик Фавст Бузанд (IV ст.) називав аланського князя Санесана представником тієї ж династії Аршакідів, до якої належали вірменські та парфянські правителі. А грецький письменник Лукіан (II ст.) повідомляв, що між скіфами й аланами цілковита подібність у мові та одязі, а різняться вони лише довжиною волосся.

Птолемей розміщував аланів як у Європейській, так і в Азійській Сарматії, а ще згадував *Аланські гори* — їх найчастіше, хоч і не зовсім певно, ототожнюють з Донецьким кряжем або Середньоруською височиною. Що ж до назви *алани*, то її зіставляли з Геродотовим *гелони* — через фонетичну подібність назв і відносно спільний ареал проживання обох народів. Джерела мовлять і про можливий зв'язок аланів і таврів: анонімний перипл V ст., коли пояснює назву *Ардавда* (нині Феодосія), каже, що *Ардавда* аланською, тобто й таврською мовою означає «Семибожна». Український дослідник Степан Наливайко вважає, що первісна форма етноніма *алани* — *галани*, де *гал* сходить до іранського *gal* «бик» із суфіксом множинної сукупності *-ан* (як у етнонімах *поляни*, *древляни*, *слов'яни*). Тобто *алани* означає «бичичі, туричі». У зв'язку з цим вкажемо й на кабардинське та аварське *os* «бик» (пор. іншу назву аланів — *оси*, *аси*). З поширенням політичної влади аланів їхнє ім'я поширюється і на підкорені ними народи. За Амміаном Марцелліном, *«алани мало-помалу постійними перемогами знесилили сусідні народи і, подібно персам, поширили на них назву своєї народності»*.

Алани в політичних подіях

Алани в давніх джерелах виступають як вагома сила, що діяла на півдні й заході Європи принаймні до V ст. н. е.: тоді алани з союзними вандалами створили *Іберійське царство* на Кавказі, яке очолив представник парфянської династії Аршакідів, у джерелах Алан Мудрий. Страбон і Помпей Трог мовлять, що саме алани очолили народи, які в 120 р. до н. е. розгромили Греко-Бактрійське царство в Середній Азії і заснували Кушанське,

або Індо-Скіфське царство у Північній Індії. Відомо, що взимку 406 р. алани з вандалами й свевами перейшли по льоду Рейн і вторглися в римську провінцію Галлію, де й осіли на певний час. Згодом частина аланів оселилася у Нижній Мезії (суч. Добруджа), а друга — рушила на захід і 411 р. остаточно підкорила Іспанію, яка, подібно до передкавказької області, отримала назву *Іберія*. 429 р., витіснені вестготами Гейзеріха, алани й вандали переправляються через Гібралтар, завойовують римські провінції Північної Африки і засновують власну державу (на території сучасних Тунісу й Алжиру). А 442 р. змушують Римську імперію визнати незалежне Вандало-Аланське королівство — вперше на теренах Римської імперії. Флот Гейзеріха, поповнений в Африці, запанував на Середземному морі. У 455 р. вандали й алани висадилися в гирлі Тібру і на два тижні захопили імперську столицю — Рим. Вандало-Аланське королівство проіснувало до 534 р., коли, за правління Юстиніана I, впало під ударами візантійської армії.

Основне аланське угруповання осіло на Нижньому Дону, у Приазов'ї і на Північному Кавказі. У 944–45 рр. алани були союзниками русів у поході на Закавказзя. 965 р. київський князь Святослав, мовлять літописи, ходив на хозарів і *«полонив ясів і касогів»*, де ясами названі алани. 1032 р. алани й руси здійснили спільний похід на Ширван (історична область і держава в Азербайджані), а 1033 р. — до Дербента (місто в Дагестані, порт на Каспійському морі), щоправда, невдалий. 1029 р. на ясів ходив Ярослав Мудрий, а син Володимира Мономаха Ярополк 1116 р. одружився з ясинею-аланкою. Слід відзначити, що між руськими князями й північнокавказькими ясами склалися настільки тісні династійні, кровноспоріднені стосунки, що їх годі сприйняти інакше, ніж продовження значно давніших етнічних контактів. Ясинею була дружина Андрія Боголюбського, а їхній син Юрій став першим чоловіком грузинської цариці Тамар (пор. ім'я цариці масагетів *Томіра*). Із трьома сестрами-ясинями взяли шлюб суздальський князь Всеволод III Велике Гніздо (1176–1212), новгородський князь Ярослав Володимирович і чернігівський князь

Мстислав Святославич, який загинув 1223 р. у битві на Калці. Загалом уся Північна Русь виявилася охопленою династійними зв'язками з Південним Приазов'ям.

У X ст. утворюється *Аланія*, держава, яка в X–XIII ст. відіграє активну роль у регіоні, підтримує зв'язки з Візантією, Персією, державами Близького Сходу й Закавказзя. У XIII ст., свідчить венеціанський торговець та дипломат Іосафат Барбаро, який 1436 р. здійснив подорож до пониззь Дону, *«народ цей, що сповідував християнську віру, був знищений і вигнаний із жител своїх татарами»*. Вважають, що частина колишньої аланської спільноти взяла участь в етногенезі майбутніх осетинів. Північна Осетія і досі називається *Аланія*.

Роксалани

В історичній літературі ім'я роксаланів прийнято писати через *о* (як *роксолани*), тоді як більш правильним, очевидно, є все ж його написання через *а*, бо основний зміст етноніма виражає його аланську належність, хоч і з підкресленням певної осібності серед аланів. Уперше про роксаланів згадує Страбон: *«За Борисфеном живуть роксалани, останні з відомих скіфів, і хоча вони живуть південніше, ніж найвіддаленіші з відомих нам народів на північ від Британії, та області за країною роксаланів не заселені через холоднечу. Південніше роксаланів живуть савромати (за Меотійським озером), а також скіфи, країна яких простяглася аж до східних скіфів»*.

Роксаланів найчастіше ототожнювали з *ревксиналами* декрету на честь Діофанта, що описує події останніх десятиліть II ст. до н. е. і в якому ті виступають союзниками скіфського царя Палака у війні проти Мітрідата Понтійського, а також з *росомонами* Йордана. Роксалани відомі в Центральній Європі: у II ст. н. е. вони брали участь у т. зв. *маркоманських війнах* 166–180 рр., які вели давні германці, сармати, кельти й слов'яни проти Риму і які знаменували початок масованого наступу «варварських» народів на слабнучу Римську імперію.

Характерно, що попри численні історичні свідчення про роксоланів-роксаланів упродовж майже тисячоліття, руська літописна традиція їх зовсім не знає, власне, як і українська ономастика. Чи не єдиною такою назвою, на думку дослідників, міг бути етнонім *русь*, дискусії навколо походження і значення якого не вщухають і досі. Ще з XIX ст. дослідники намагалися пов'язати обидва етноніми, і саме цей імовірний зв'язок лежить в основі південної версії походження Русі. Про те, що сучасних українців звали *роксоланами* навіть через тисячоліття, свідчить відома історія українки-полонянки Насті Лісовської (1505–1561) з Рогатина, дружини турецького султана Сулеймана II, що увійшла до історії Туреччини XVI ст. як *Роксолана*. Саме *роксоланом* Густинський літопис (поч. XVII ст.), а також польський історик XV ст. Длугош називає Одоакра, який 476 р. взяв Рим, поклавши край Західній Римській імперії, і якого українські козаки ще в середині XVII ст. вважали своїм предком. В універсалі від 28 травня 1648 р. Богдан Хмельницький з гіркотою писав, що в усіх землях і провінціях Руських *«славне ім'я наше козацьке испраздними... братії нашої Роксолянів»*, а у договорі зі шведським королем український гетьман стверджував своє *«право на всю стародавню Україну чи Роксолянію»*. Український мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) вважав частину населення Середньої та Східної Європи безпосередніми нащадками сарматів. Митрополит Петро Могила в своїх творах і листах часто вживав означення *«православні роксоляни»*, *«церква роксолянська»* тощо.

Етнонім *роксалани* найчастіше тлумачать як «світлі алани», вбачаючи в назві іран. *рохш* «світлий». З іншого боку, індійські й іранські мови знають і дієслівну основу *ракш-рахш* «охороняти, захищати», від якої утворені терміни *ракшак* і *ракшін* «захисник, воїн, цар» (пор. латин. *rex* «цар, правитель»). Тож, очевидно, *роксалани* — не «світлі», а «царські алани». Таке припущення підкріплює і той факт, що наявність «царських» племен — відмітна риса етнічної карти Давньої України. Окрім роксаланів, тут у різні часи згадуються *кімерійські царі*, *царські*

скіфи, царські сармати, царські гелони, царські язиги, царські готи та *гунни*. Що, очевидно, відбивало воїнський характер цих етнічних утворень.

Язиги

Одним із найбільших сарматських народів були *язиги*. Птолемей називає їх *метанасти*, тобто *переселенці*: вони нібито перші з сарматських племен опинилися у Північному Причорномор'ї і перші проробили шлях зі сходу на захід, осівши врешті-решт у степах Великої Угорської низовини, на кордоні з римською провінцією Паннонія. Вважають, що у своєму русі на захід язиги більш ніж на два століття затрималися на північному узбережжі Чорного моря між устям Дністра та Нижнім Дунаєм, у майбутній Бессарабії, звідки разом з роксаланами здійснювали численні походи на Римську імперію. Нарешті, переможені імператором Марком Аврелієм (II ст.), язиги мусили піддатися під римський протекторат, а їхнє місце на схід від Дунаю після відходу на терени Угорщини зайняли роксалани.

Етнонім *язиги* найчастіше пов'язують з назвою *яси* (*язи*) — самоназвою аланів. *Язигами* називає аланів і грецький історик Діон Кассій (III ст. н. е.). Характерно, що джерелам відомі як царські алани (роксалани), так і царські язиги; «царськими сарматами» називає язигів і Страбон. Саме з аланами-асами-ясами деякі дослідники пов'язували й назву *Азовське море*. З джерел нам відомі й імена двох язицьких царів — *Банадасп* і *Зантік*. У зв'язку з язигами зверталася увага і на меотський народ *зіги*, відомий, зокрема, з боспорської епіграфіки.

Сіраки й аорси

Страбон згадує сіраків та аорсів, коли описує географію і народи Передкавказзя: *«Аорси живуть за Танаїсом, а сіраки за Ахардеєм* [імовірно, Кубанню. — *С. Н.*], *що витікає з Кавказу і впадає*

в Меотиду». Десь тут, за свідченням Тацита, було й місто з племінною назвою *Серака*. Аорси поділялися на *верхніх*, які складали більшість і мешкали у донських степах до Каспію, і *нижніх*, що займали степові простори Передкавказзя й передгір'я Кавказу. У середині І ст. до н. е. вони спільно надавали військову допомогу боспорському цареві Фарнаку: *«Абеак, цар сіраків, виставив 20 000 вершників (коли Фарнак володів Боспором), Спадін же, цар аорсів, аж 200 000»*, — писав Страбон. У середині І ст. аорси й сіраки брали участь у боротьбі за престол між боспорським царем Мітрідатом III і його братом Котісом, але вже нарізно: цар аорсів Евнон і римляни виступили на боці Котіса, а Мітрідата III підтримав сіракський цар Зорсін. Перемогу здобула римсько-аорська коаліція: спершу впало місто *Соза* в землі дандаріїв, а тоді сіракське місто *Успа*, яке 49 року н. е. було захоплене й розграбоване римлянами.

У зв'язку з етнонімом *сіраки*, що має і форму *сіракени*, привертає увагу топонім *Сіракузи* (пор. укр. *Сірокози* та ісп. *Сарагоса*). Показово, що саме в Сіракузах, колись найзначнішому місті Сицилії, правив тиран *Гелон* (пор. *гелони*, *алани*); він завдав поразки карфагенянам, які вторглися на острів, у битві при *Гімері* (пор. *кімери*). Додамо сюди й особове ім'я *Сірахос* із Ольвії, імена *Сірак* у боспорських написах, прізвище *Сіраков* у сучасних болгар. Можливо, до цих давніх назв та імен стає і козацьке прізвище *Сірко*. Олег Трубачов зводить назву *сіраки* до д.-інд. *sira* «вода, ріка» з суфіксом *-aka*, тобто *сіраки*, за ним, «річкові, які живуть біля ріки». Проте у санскриті *sira* означає і «плуг», входячи як компонент до низки імен на позначення землеробського божества Баладеви, старшого брата Крішни. Що ж до назви *аорси*, то це, очевидно, місцева форма слова, спорідненого з давньоінд. *вріша*, *вріш* «бик».

Бастарни і певкіни

Свідчення про бастарнів і певкінів у писемних джерелах уривчасті. Вперше бастарни стають відомі близько 180 р. до н. е.,

коли македонський цар Філіпп II звертається до них по допомогу в боротьбі проти Риму. До підтримки бастарнів під час воєнних кампаній з Римом вдавався і понтійський цар Мітрідат VI Євпатор. У I ст. бастарни, об'єднавшися з даками й роксаланами, переправилися через замерзлий Дунай і захопили більшу частину Мезії (давня область між Нижнім Дунаєм та Балканами. — *С. Н.*). У II–III ст. вони населяли східні схили Карпат, через що ті називалися також *Бастарнські* або *Певкінські гори*.

Птолемей повідомляє про острів Певка в гирлі Дунаю, розділеному на кілька рукавів — саме тут і локалізувалися певкіни. Страбон писав, що бастарни складаються з кількох колін, і одне з них, що володіло Певкою, — *певкіни*. Фламандський картограф XVI ст. Абрахам Ортелій, автор знаменитого атласу стародавнього світу, поділяв бастарнів на три субетноси — *сидонів*, *атмонів* і *певкінів*. Єдиним, хто відносив бастарнів не до сарматів, а до германців, був Пліній: він вважав їх разом з певкінами п'ятим родом або підрозділом германців. Корнелій Тацит, що присвятив окремий розділ походженню германців і розташуванню Германії, вагався, куди віднести певкінів, бастарнів і феннів — до германців чи сарматів, на яких ті схожі зовні. Та все ж вирішив, що вони германці, переважно тому, що ті люблять ходити пішки й швидко бігають; сарматів він називає такими, що *«живуть у кибитці та на коні»*. Цікаве свідчення про бастарнів як етнічних родичів слов'ян та скіфів подає Йоакимівський літопис: *«Славен-князь, залишивши у Фракії, Іллірії та по Дунаю сина Бастарна, пішов на північ, велике місто створив і своїм ім'ям назвав — Словенськ. А Скіф залишився біля Понта і Меотиса у пустелях мешкати... і прозвалася та країна Скіфія Велика»*.

Костобоки

Птолемей двічі згадує костобоків, розміщуючи їх між Дністром і Карпатами. Знають костобоків і римський поет Овідій (I ст.), що за велінням імператора Августа відбував заслання

в країні гетів, а також Амміан Марцеллін, коли оповідає про народи Східної Європи. Пліній на початку ери згадував *котобакхів* поблизу Дону. Костобоки відомі і як учасники маркоманських воєн 166–180 pp.: тоді значна частина цього народу виступила проти Риму, спустошила Нижню Мезію, дійшла до Греції і зруйнувала знамените святилище Деметри в Аттиці. Римляни відповіли каральною експедицією в землі костобоків і захопили в полон їхню королівську родину. Ці події — одні з останніх у джерелах, де згадуються костобоки.

До нас дійшли дві латинські епітафії з іменами представників царського роду костобоків. Одним з їхніх царів був *Пієпор*, його дружина *Зія*, онуками їх були *Натопор* і *Дріґіса*. Інший напис називає ім'я костобоцького царя на ім'я *Сабітуй*. Що стосується етнічної назви *костобоки*, то її зближують з санскр. *kastha* «дерево, палиця, кий» + *bhagas* «тримати», тобто *костобоки* — «києдержці, жезлодержці, кияни». Костобоків добре знає і «Велесова книга».

Карпи і даки

Карпів уперше згадує Птолемей, розміщуючи їх на нижньому Дунаї, Пруті й Сереті. Вони вважалися одним із наймогутніших народів Подунав'я: давні історики згадують численні напади карпів (часто спільно з певкінами й готами) на землі Римської імперії. Титул *Carpicus* супроводив імена імператорів III — початку IV ст. н. е. Йордан відзначав одну з великих перемог імперії над карпами, коли цезар Галерій 295 р. розбив їх у Малій Скіфії (суч. Добруджа). Карпів знає і «Велесова книга»: «*Мовимо, що так літ за тисячу п'ятсот до Діра пішли прадіди до гори Карпатської і там оселилися і жили ладно. Ту бо даємо на спомин про гори Карпатські; в той час називався рід наш карпини*». З етнонімом *карпи*, ймовірно, пов'язана й назва *Карпати*. Останню виводять від фрак. слова «скелястий» (пор. алб. *karpe* «скеля», давньопрус. *garbis* «гора», давньоінд. *garbha*, укр. *горб*). Серед значних грецьких островів у Егейському морі був відомий острів *Карпатос*.

Карпи у джерелах тісно пов'язані з даками — фракійцями-гетами, творцями могутнього Фракійського царства на Балканах: джерелам відома і форма *карподаки*. *«Існує й інший поділ Гетської землі, що йде з давніх часів: одну частину цього народу називають даками, іншу — гетами. Гетами називають тих, які живуть у Понта у східній частині країни, а даками — тих, які живуть у протилежній частині, з боку Германії та витоків Істру»*, — пише Страбон. Давня традиція вважала даків нащадками, або молодою гілкою гетів. Якийсь зв'язок даки виявляли і з сарматами: про це, зокрема, свідчить і назва столиці даків — *Сармізегетуза*, у якій поєднані етнічні назви сарматів та гетів. В літературі вказувалося і на ймовірний зв'язок даків з парфянським (сакським) народом *дахів*, який стверджували Страбон і Діонісій.

У І ст. до н. е. виникає гето-дакійська держава Бойребісти (Бурвісти). Розпавшись по його смерті, вона знову набирає сили наприкінці І ст. н. е. під рукою Декебала, талановитого організатора і політика. Внаслідок дако-римських воєн початку II ст. н. е. з імператором Траяном даки втратили незалежність, а їхня країна була перетворена на римську провінцію *Дакія*. На честь перемоги над даками у 113 р. у Римі звели *колону Траяна* заввишки майже 39 м. з рельєфним поясом у вигляді спіралі із зображенням дакійських воєн. А на півдні Добруджі на честь перемог імперії над даками 109 р. було зведено знаменитий військовий монумент, названий *Tropaeum Traiani,* заввишки понад 20 м. і діаметром 38 м., з 9-ма ярусами й скульптурами, що зображали сцени боїв. Імовірно, саме він фігурує у «Слові о полку Ігоревім» як *тропа Трояня*.

Мова сарматів

Щодо мовної належності сарматів, то тут із повним правом можна повторити те, що говорилося про скіфів. Геродотове свідчення про особливу близькість мов скіфів та сарматів, доповнене загальною концепцією паніранізму в Північному Причорномор'ї,

зумовило панівне твердження про належність сарматської мови до північно-східної групи іранських мов, хоча ні скіфсько-сарматські мовні зв'язки, ні поодинокі сарматські етимології з іранських мов все ж не дають достатніх підстав зробити такий висновок.

Натомість деяке світло на питання про мову сарматів може пролити їхній етнонім. Греки вживали форму *савромати* і тлумачили її «ящіркоокі», за співзвучністю зі словами *saura* «ящірка» й *отта* «око». Вказувалося і на давньоіран. *саоромант* «хто носить меч», однак обидві етимології семантично непереконливі. Більшої уваги заслуговує тлумачення, пов'язане з індоіран. *шаура* «геройський», і *мата* «жінка, мати», тож весь етнонім має означати щось на зразок «геройські жінки», «жінки-воїни» або «геройськожінчині». Вкажемо і на іран. *сар* «голова», яке могло розвинутися до значень «ватажок», тоді *сармати* означає «[народ], на чолі якого — жінки», що знаходить підтвердження у відомому виразі *жонокеровані сармати*. Зафіксований Аммiаном Марцелліном сарматський бойовий клич *Марґа!* відповідає осетинському *Марґа!* «Бий, Убивай!» і сходить до і.-є. основи *mar-* «бити, вбивати». З'ясуванню питання мовної належності сарматів посприяли б і тлумачення назв міст Європейської Сарматії, перераховані Птолемеєм по Борисфену, серед них *Азаґарій*, *Амадока*, *Сар*, *Серім*, *Метрополіс* та *Ольвія*. З них дослідники тлумачать лише два останні — *Ольвія* (як «Щаслива», хоча тут, схоже, йдеться про «народну етимологію») та *Метрополіс* («Головне місто»). Назва *Сар*, ймовірно, означає «Царськ»; сюди ж, можливо, стає і *Серім*.

Сарматське суспільство

Якщо казати про особливості суспільного життя сарматів, то найперше привертає увагу видатна роль жінки, яка була і жрицею, і ватажком, і воїном. Знаменитий давньогрецький лікар Гіппократ, сучасник Геродота, оповідав, що сарматки вдягаються як чоловіки, їздять верхи на полювання та війну або разом з чоловіками, або самі, стріляють з лука й метають списи,

сидячи на коні, беруть участь у битвах, але тільки до одруження. А в заміжжі припиняють їздити верхи, окрім випадків, коли весь народ має стати на війну. Войовничість сарматських жінок виявлялася і в тому, що дівчина, перш ніж вийти заміж, мала вбити хоча б одного ворога. Тому деякі з сарматок так і лишалися неодруженими.

Історик Поліен оповідає про сарматську царицю Амаґу, до якої звернулися по допомогу херсонесці, скривджені сусідами-скіфами. Амаґа попрохала скіфського царя припинити набіги на Херсонес, а коли той не послухався, з невеличким загоном розгромила царську ставку й передала владу сину вбитого царя, звелівши не чіпати довколишніх еллінів і варварів. Ми вже знаємо про царицю масагетів Томіру, що здолала перського царя Кіра. Тож сармати постають гідними продовжувачами кімерійсько-меотських традицій, що й не дивно, зважаючи на їхню етнічну спорідненість.

Сарматське суспільство, як і скіфське, знало становий поділ. Давні джерела повідомляють про чотири різновиди людей: найголовніший, з якого обирають царів, старших за родом і віком, верховного суддю і полководця; другий — жерці, що відають також тяжбами; третій — воїни й землероби; і четвертий — простолюд, залежні общинники, царські раби, що забезпечують засоби для прожиття. За Амміаном Марцелліном (IV ст.) та Ієронімом (IV–V ст.), сармати поділялися на *вільних сарматів* і *сарматів-служників*.

Амміан Марцеллін так описував сарматів-аланів: *«Майже всі вони високі на зріст і гарні, з помірно світлим волоссям; вони страшні стримано-грізним виразом своїх очей, дуже рухливі через легкість озброєння і у всьому подібні до гуннів, тільки з м'якшим і культурнішим способом життя. Задля грабунку або полювання вони доїжджають до Меотійського болота і Кімерійського Боспору, навіть до Вірменії та Мідії. Як мирний спосіб життя приємний людям спокійним і тихим, так їм приносять задоволення небезпеки та війни. У них вважається щасливим той, хто помирає у битві, а старих і померлих від випадкових хвороб вони переслідують жорстокими насмішками як боягузів. Вони нічим*

так не хизуються, як убивством якоїсь людини, і як славні трофеї навішують замість прикрас на своїх бойових коней шкіри, здрані з відрізаних голів убитих. У них не видно ні храмів, ні святилищ, ніде не побачиш у них навіть накритих соломою хиж; вони варварським звичаєм встромляють у землю оголений меч і благоговійно поклоняються йому, як Марсу... Про майбутнє вони ворожать дивним чином: збирають пряме вербове пруття, у певний час розкладають його з якимись таємними замовляннями і так дізнаються, що їм віщується... Вони не мають жодного уявлення про рабство, будучи всі однаково благородного походження, і вождями досі обирають тих, хто не раз відзначився військовими подвигами...»

Високий статус у сарматів мало родинне вогнище. Навіть убивця почувався в безпеці, якщо обмазував обличчя золою з домашнього вогнища: після цього він вважався повноправним членом родини і йому ніхто не міг заподіяти шкоди. Помітною прикметою сарматського суспільства було використання монограм або емблем, що наносилися на стіни будинків, кам'яні плити, надгробки. Ці знаки-тамги представлені на виробах зі срібла, каменю, шкіри, інших предметах. Вони слугували, певно, за особисті (сімейні) й племінні (родові) символи.

Резюме

Про скіфів чули всі або майже всі: про них збереглися свідчення численних давніх авторів, епізоди скіфської історії добре відомі з підручників, скіфські старожитності широко представлені в музеях. Про сарматів пересічний читач знає набагато менше, а уявлення про сарматську добу вітчизняної історії у свідомості пересічного читача доволі «розмите». Така ситуація не в останню чергу зумовлювалася тим, що проблеми етнічної історії сарматів майже не розглядалися комплексно, тут переважало мілкотем'я і практична відмова від міждисциплінного підходу, а спроби залучити матеріали археології, історичної традиції та лінгвістики мали розрізнений характер. Слід взяти

до уваги і той факт, що становлення сарматознавства як осібної галузі історичної науки відбувалося в розпал драматичного періоду радянської історії, коли ряд народів Північного Кавказу зазнавав репресій та переселень (1944–1957 рр.). Наслідком цього стало безоглядне засилля концепції цілковитої іраномовності давнього населення Східної Європи — кімерійців, скіфів, сарматів, аланів, — що повністю виключала існування тут автохтонного (кавказького, слов'янського тощо) мовного й етнічного елемента. Тож незавершеність наукового пошуку у «сарматському питанні» завжди добре усвідомлювалася, як і потреба перегляду теоретичного спадку, що його залишили нам наші попередники. Слід лише мати на увазі, що сарматська епоха величезна у просторі і часі, і це необхідно враховувати при конструюванні комплексного бачення походження та етнічної історії сарматських народів.

Готи

Вступ • Готи й скіфи • Готи чи гети? • Розділення готів • Найдавніші події гетської історії • Германаріх • Везеготи й Римська імперія • Аларіх • Одоакр • Готи в Західній Європі • Вандали • Остроготи • Готи й слов'яни • Готська ономастика • Культура готів • Резюме

Оповідаючи про початки готської історії, дослідники вже традиційно посилаються на легенду, переказану Йорданом у його «Гетиці»: за нею, готи з острова *Скандза*, розташованого, судячи з опису, десь у Південній Прибалтиці, на трьох кораблях перебираються на материк. Підкоривши ряд тутешніх племен, готи рушають до Північного Причорномор'я, до Скіфії, їхньою мовою *Ойум*, перемагають місцевий народ спалів і заволодівають цією землею. Історики схильні вважати, що батьківщина готів — Скандинавія, і датують згадані події першими століттями нової ери. Археологи нібито навіть знаходять сліди «готської навали», підводячи таким чином матеріальне підґрунтя під оповідь Йордана, і ототожнюють з готами пам'ятки вельбарської археологічної культури Волині й Поділля. Тож,

виходячи зі згаданої легенди, дослідники давно і майже одностайно віднесли готів до народів германського кореня.

Але таке уявлення про походження готів зовсім не безперечне. Річ у тім, що з-поміж десятків давніх істориків, які залишили свідчення про готів, згаданого свідчення Йордана не підтверджує жоден. Навпаки, серед давніх авторів переважає зовсім інша версія походження готів, яка пов'язує їх із давнім населенням Північного Причорномор'я. Сам Йордан відзначає цей момент. *«Незрозуміло,* — пише він, — *чому Йосиф, найправдивіший оповідач анналів, який усюди дотримується правила істини і розкриває походження речей від самого їх початку, випустив сказане нами про початки племені готів. Згадуючи лише про коріння їхнє від Маґоґа, він запевняє, що зовуться вони скіфами, і за плем'ям, і за ім'ям»*. Зауважимо: давньоєврейський історик Йосиф Флавій, про якого мовить Йордан, лише один із багатьох давніх авторів, які так чи інакше відзначають тотожність готів і скіфів.

Готи й скіфи

Зв'язок готів зі скіфами у давній історіографії справді досить відчутний: більшість давніх авторів пов'язують готів саме з нащадками Маґоґа, сина Яфета. Нагадаємо, що самі скіфи, за Геродотом, з'являються на історичній арені, коли їх витісняють з Азії їхні співплемінники масагети. Прокопій повідомляє, що «по цей бік» Меотиди жили готські народи, *«які колись скіфами називались»*. Стефан Візантійський у своєму словнику означує скіфським народом *герулів*, а Йордан зараховує герулів (поряд з остроготами й везеготами) до племен, що прибули зі Скандії, тобто до готських племен. Сам Йордан використовує назви *готи* й *скіфи* як синоніми і називає готів *скіфським народом*. Прокопій у «Війні з вандалами» вважає готський народ гепідів нащадками сарматів, для походження яких і собі характерний виразний скіфський слід. Обидва народи шанують Ареса-Марса й поклоняються мечу. Ім'я готського царя *Гулареха* при ближчому розгляді виявляється лише видозміною скіфського

Колаксай (*кула* — рід, народ; *ксай, кшай*, лат. *rex* — вождь, ватажок, цар, правитель), що його мав родоначальник скіфів і перший скіфський цар. Візантійський хроніст VIII ст. Георгій Сінкел прямо зазначає: *«Скіфам рідною мовою ім'я готи»*.

Зауважимо відразу: у даному випадку важливо навіть не те, який погляд на походження готів слушний, а те, що давня історіографія містить ще одну, до того ж значно обґрунтованішу версію їхнього походження. Вже це мало б спонукати дослідників уважніше поставитися до з'ясування етнічної належності готів. А оскільки оповідь Йордана — фактично єдиний аргумент, на якому тримається вся конструкція північного походження готів (археологічних свідчень поки що до уваги не беремо), то й традиційне уявлення про походження готів видається трохи передчасним. У кожному разі, є підстави пошукати інші можливі шляхи розв'язати «готську проблему». Як і спробувати з'ясувати: що ж мав на увазі Йордан, коли оповідав про початки готського племені?

Готи чи гети?

Вже перше знайомство з працею Йордана дає серйозний привід засумніватися в слушності усталеного погляду на походження готів. Ідеться про невеличкий фонетичний нюанс у самій назві твору. Хоча традиційно вважається, що Йордан описує історію готів, його праця має назву «Про походження і діяння гетів» (або просто «Гетика»). Ця ніби несуттєва деталь запрограмувала певну умовність висновків у дослідженнях готської історії, через що науковці мусили щоразу робити застереження з цього приводу. Адже гети – народ, здавна відомий у Північному Причорномор'ї. Їх добре знали Геродот і Фукідід, їхня назва пов'язувалася з постатями Олександра Македонського, Юлія Цезаря, Овідія. Та й сам Йордан у «Гетиці» відносив найдавніші події гетської історії щонайменше до II тис. до н. е., часів, що на кілька століть передували Троянській війні. Такий погляд на готську історію аж ніяк не узгоджувався з твердженням про їхнє германське походження, за яким вони з'явилися в Причорномор'ї

лише на початку нової ери. Склалася своєрідна джерелознавча колізія: твір Йордана, на підставі якого дослідники зробили висновок про германське походження готів, став найпершим і найвагомішим аргументом проти такого висновку.

Ситуація вимагала з'ясування. Проте історики розрубали цей «гордіїв вузол», так і не спробувавши його розплутати. Вони звинуватили Йордана в помилці: він, мовляв, сплутав два різні народи, подібні за назвою, отож приписав готам-германцям історію місцевого народу — гетів. Відповідно було «виправлено» й сам текст: з нього взяли початок про північне походження готів і все те, що хронологічно узгоджувалося з уявним готським «переселенням» зі Скандинавії до Скіфії. Інша ж частина тексту (близько половини) відкидалася як така, що непричетна до готів і стосується зовсім іншого народу — *гетів*. А що історія гетів дослідників цікавила мало, то без зайвих докорів сумління про них просто забули.

Щоправда, лишалося незрозумілим, куди ж поділися самі гети, які впродовж багатьох століть населяли Північне Причорномор'я і фіксувалися тут ще до Йордана? Адже той ніде не повідомляв ні про зміну народу, ні про те, що гети були завойовані, знищені чи витіснені з Причорномор'я. Більше того, Йордан навіть не натякає, що гети й готи — різні народи. Навпаки, для нього це — назви-синоніми, що позначують один народ від давнини і до його часів, правителі якого поєднані династійними зв'язками, що віддавна не переривалися. Тотожність гетів і готів була очевидною і для інших давніх істориків. Римський історик кінця IV — початку V ст. Павло Орозій повідомляв, що *«ті, які нещодавно звалися гетами, тепер звуться готами»*. А іспанський церковний діяч і письменник VI–VII ст. Ісидор Севільський зазначав: *«давні автори називали готів частіше гетами, аніж готами»*.

Тож немає жодних підстав протиставляти обидва народи і зайве ускладнювати проблему, коли існує набагато логічніше й простіше пояснення. Очевидно, Йордан писав про народ, здавна відомий у Північному Причорномор'ї під мовно й історично тотожними назвами — *гети* й *готи*. Писав, до речі, історію свого народу, бо сам за походженням був гет, тож, певно, краще за сучасних

істориків знав, про що й про кого писав. Тому дамо до часу спокій скандинавським готам, а натомість зосередимося на гетах-готах причорноморських — народі, що його різні джерела фіксують на північних берегах Чорного моря упродовж кількох тисячоліть. Що ж до назв *гети* й *готи*, ми будемо вживати їх як рівноцінні, надаючи перевагу тій чи іншій залежно від контексту, прагнучи зберегти звичну термінологію і полегшити сприйняття тексту.

Розділення готів

У Йордана готи поділені на три частини — *остроготи*, *везеготи* й *гепіди*; він пов'язує цей поділ із трьома кораблями, на яких ті свого часу перебралися на материк. Корабель із гепідами начебто затримався в дорозі й дістався берега пізніше за інших: вони нібито виявили себе «лінивими», готською *gepanta*. Поділ на остроготів і везеготів відбувся вже на материку: під час переправи через широку ріку міст несподівано зруйнувався, і половина готів не змогла переправитися. Попри легендарний характер обох оповідей, дослідники висловлюють найрізноманітніші припущення і щодо місця, де готи висадилися на материк, і щодо місця самої переправи. Та й назви обох народів (іноді *вестготи* й *остготи*) найчастіше розглядаються саме в географічному сенсі, бо, за свідченням деяких авторів, остроготи володіли східною частиною Скіфії, а везеготи — західною. Остроготів очолював рід Амалів, везеготів — рід Балтів. ***«Перше місце розселення готів,*** — писав Йордан, — ***було в Скіфській землі, біля Меотиди, друге — в Мезії, Фракії і Дакії, третє — поблизу Понтійського моря, знову ж таки в Скіфії».***

Найдавніші події гетської історії

У праці Йордана гети постають народом, початки лише фіксованої історії якого сягають II тис. до н. е. Першою відомою історичною подією, пов'язаною з гетами, стала їхня війна з єгипетським фараоном Весозом (так у Йордана, єгипетській історії це

ім'я невідоме). Йордан оповідає, що коли гети жили біля Меотиди, цар Єгипту пішов на них походом. У вирішальній битві на річці Фасис (Фат), король гетів розбив Весоза і переслідував його до Єгипту. Лише повноводий Ніл завадив гетам перебратися на протилежний берег і врятував єгиптян від цілковитого розгрому. Характерно, що т. зв. *народи моря*, яким приписують завоювання Єгипту, звалися саме *гітти*, або *гіксоси*; оповідали, що й назва *Єгипет* отримана від готського народу гепідів. На зворотному шляху гети підкорили ледь не всю Азію. Йордан оповідає, що чимало гетів, побачивши родючі землі й багатство підкорених провінцій, вирішили не повертатися додому, забажали залишити бойові загони й оселитися в різних областях Азії. Помпей Трог вважав, що саме від цих гетів пішли *парфяни*, що скіфською мовою начебто означає «втікачі».

Доки гети перебували в тривалих походах, їхні жінки зазнали нападу якогось іншого народу. Проте відважні гетянки змусили нападників ганебно тікати. Надихнуті перемогою, вони обрали двох найхоробріших з-поміж себе — Лампето й Марпезію, щоб вони керували країною. Невдовзі вони вже не лише захищали свою країну, а й завойовували чужі. За жеребом Лампето лишилась оберігати рідні оселі, а Марпезія повела жіноче ополчення, небачене доти військо, до Азії. Одні племена вона підкорювала силою, інші приєднувала мирно. *«Ці амазонки,* — оповідає Йордан, — *підкорили Вірменію, Сирію та Кілікію, Галатію, Пісідію і всі області Азії, ...а Іонію з Еолією зробили підлеглими собі за договором провінціями... В Ефесі вони збудували храм дивної краси на честь Діани через свою схильність до стрільби й полювання. Таким чином жінки зі Скіфії оволоділи царствами Азії, які й тримали майже сто років; нарешті, вони повернулися до своїх подруг... Саме з цими амазонками, як оповідають, воював і Геркулес, що підкорив собі Меланію скорше навіть хитрістю, аніж доблестю. Тезей же захопив як військову здобич Іпполіту, від якої і народився Іпполіт. У цих амазонок потім була цариця на ім'я Пентесілея, про яку існують достославні свідчення часів Троянської війни. Ці жінки, кажуть, мали своє царство аж до Олександра Великого...»*

Учасником Троянської війни Йордан називає і короля готів Телефа, сина Геркулеса й Авги. Володар Мізії, він воював з данайцями, коли ті на шляху до Трої почали спустошувати країну і в одній із битв убив вождя греків Терсандра. Поранений у стегно Ахілловим списом, він усе ж зумів витіснити греків зі своїх володінь. По Телефу трон успадкував його син Еврініл, народжений від сестри Пріама, царя фрігійців. Через кохання до Касандри він брав участь у Троянській війні, привівши на допомогу троянцям військо мізійців, але загинув від руки сина Ахілла Неоптолема.

Наступні відомі нам події гетської історії пов'язані з перським царем Кіром, що рушив на гетів війною. На чолі гетів тоді була цариця Томіра. Хоча вона й могла, оповідає Йордан, завадити Кірові переправитися через Аракс, проте дозволила перейти річку, бо вважала достойнішою перемогу у відкритій битві, ніж скористатися перевагами місцевості. Спершу персам пощастило знищити частину війська Томіри і навіть убити її сина. Проте в наступній битві успіх сприяв гетам, Кір загинув, а Томіра на честь перемоги заснувала в Малій Скіфії (Мезії) місто Томи, назване своїм іменем.

Минає небагато часу, і вже перський цар Дарій, син Гістаспа, воліє одружитися з дочкою Антіра, короля гетів, хоч і не певен, що вони схвалять його намір. І справді: гети зневажили породичання з ним і відправили сватів ні з чим. Ображений Дарій збирає проти гетів величезне військо. Певно, немає особливої потреби переповідати обставини того походу, бо й так добре відомо, чим скінчилася виправа Дарія проти скіфів. По смерті Дарія його син Ксеркс, аби помститися батьковим кривдникам, і собі затіяв війну проти гетів, проте не наважився на битву з ними й повернувся *«з усією своєю силою, переможений мужністю і твердістю готів»*. Обійшов стороною Північне Причорномор'я й Олександр Македонський, видатний полководець і творець світової імперії. Принагідно зауважимо, що його батько, македонський цар Філіпп II, був одружений із дочкою короля гетів Гуділи (Котеласа).

Історія гетів у наступні кілька століть відома фрагментарно. Проте навіть ті уривчасті відомості, які вдається віднайти у джерелах, засвідчують постійну провідну роль гетів у Північному

Причорномор'ї. Уявлення про гетів як героїчний і грізний у військовому відношенні народ було досить поширене серед давніх істориків. Геродот називає гетів *«найхоробрішими серед фракійців»*, римський поет Овідій на межі ер згадує *«диких гетів, що не бояться сили Риму»* й описує їх як *«справжніх Марсів подобою»*, давньогрецький оратор Діон Хрісостом (І ст.) означує готів як *«найвойовничіших серед варварів»*. Грецький письменник II ст. Лукіан Самосатський писав: *«коли б я не поглянув на країну гетів, я бачив їх воюючими»*. А Ісидор Севільський (VI–VII ст.) у «Готській історії» зазначав, що навіть Рим, який перемагав усі народи, мусив терпіти накладене на нього ярмо готської залежності.

Германаріх

Найвідомішим готським королем був Германаріх — «найблагородніший серед Амалів». Про його постать і роль у готській історії свідчить хоча б те, що чимало давніх авторів порівнювали його з Олександром Великим, а сучасні історики на підставі Йорданового твору кажуть про готську державу чи державу Германаріха від Карпат до Меотиди і від Чорного моря до Балтійського. Його добре знає «Велесова книга», де Германаріхові часи навіть слугують за певну історичну віху, бо частина подій, згаданих у пам'ятці, датуються часом до і після Германаріха.

Одним із перших військових кроків Германаріха стало підкорення народу герулів (елурів), очолюваного Аларіхом. Нам невідомо напевне, чи це той самий Аларіх, який через кілька десятиліть візьме Рим, але така ймовірність існує. Як свідчить готський історик Аблавій, на якого спирається Йордан, герули жили біля Меотійського болота, у вологих місцях, які греки називали *ele*, звідки нібито й назва *елури*. Після герулів Германаріх спрямував свої зусилля проти венетів, які теж підкорилися йому. Данський історик-хроніст Саксон Граматик (XIII ст.) підтверджує факт готсько-слов'янського протистояння. Чимало місця боротьбі з готами присвячує і «Велесова книга»: *«...І тут Германаріх прийшов до нас і напав на нас. І так*

нас зрівняли із землею, коли ми билися... І тут прийшла велика біда, і жниво наше було спалене, і не лишилося поселення, де не було б диму й попелища»; *«...І ось інший ворог Германаріх прийшов на нас із півночі, внучатий онук Оторexa. Нові вороги з рогами на лобах напали на нас»*; *«...І тут родичі зібралися на конях на них іти. І була жорстока січа там тридцять днів. І руси пустили готів у землі свої. І від цього злі пішли часи»*. Попри не зовсім досконалий переклад «Велесової книги», вона, поза сумнівом, відбила історичний факт — боротьбу слов'ян з готами. Судячи з пам'ятки, боротьба ця була тривалою і велася з перемінним успіхом.

Незабаром готи отримують ще одного сильного супротивника — гуннів. Несподіваним нападом гунни обернули це протистояння на свою користь: частину готів було знищено, частина визнала гуннську зверхність, а ще інша — полишила рідні землі й одійшла на захід, до Дунаю, у межі Римської імперії. Германаріх, людина поважного віку, не витримав такого удару: за одними свідченнями, він загинув, за іншими — наклав на себе руки. *«Германаріх і Гуларіх привели їх* [готів] *у нові землі, бо гунни зі своїми отарами стали у тім краю»*, — каже «Велесова книга».

Розділення готських народів зовсім не означало їхнього сходження з історичної арени. Навпаки, з відходом частини готів на захід розпочався новий період готської історії, а наступні історичні події засвідчили, що навіть розділені готські народи не втратили ні зв'язку між собою, ні тієї політичної ваги, яку вони мали з найдавніших часів. І хоча відтепер різні готські народи матимуть різні історичні долі, упродовж багатьох наступних століть виявлятиметься той визначальний вплив, що його вони чинили на формування нового обличчя Європи.

Везеготи й Римська імперія

Перша відома звістка про взаємини готів з Римською імперією сходить до I ст. до н. е., коли, за Йорданом, готи на чолі з королем Бурвістою спустошили землі Середньої Європи. Відтоді

свідчення про воєнне протистояння готів та імперії стають регулярними. Опис цих подій лише у Йордана займає десятки сторінок, тож немає потреби перетворювати складну і багатоманітну історичну картину на сухий і малозрозумілий перелік військових подій. Скажемо лише, що на кілька століть землі по Нижньому Дунаю і весь Балканський півострів стають ареною військового протистояння. Походи готів справді становили відчутну загрозу для римських земель. Небезпечними були й морські експедиції готів, що часто досягали Греції. Готи не раз нападали на Коринф, Спарту, Аргос, навіть Афіни, побували на островах Крит, Родос, Кіпр, пробували захопити Фесалоніки, навіть застосовували осадні машини. Про один такий похід пише Амміан Марцеллін — він нарахував дві тисячі кораблів, що переправилися через Фракійський Боспор.

Таке небезпечне сусідство, поза сумнівом, тривожило Римську імперію. Проте вона мало що могла вдіяти: у Римі масовий неконтрольований наплив готів порівнювали з виверженням Етни. Намагання римських імператорів протистояти готським нападам найчастіше не мали успіху. Постійна готська загроза змушувала імперію шукати нових шляхів, щоб виправити ситуацію, вбачати в готах радше союзників, ніж ворогів. Готи все частіше спілкуються з імперією на правах федератів — за певну плату імперія використовує військову допомогу готів. А 376 р. частина готів з дозволу імператора оселяється на римському березі Дунаю.

І все ж римська влада робила все можливе, аби послабити готів: розпалювала внутрішні чвари, нацьковувала один на одного готські народи, штучно спричиняла голод серед населення, чинила всілякі підступи. Йордан оповідає, як римляни запросили на бенкет ватажка готів Фрігідерна і його оточення з наміром убити, але змову було викрито. Цей день, як висловився Йордан, *«забрав із собою як голод готів, так і безпеку римлян»*. Знаменита битва під Адріанополем 9 серпня 378 р., коли готи знищили дві третини війська імператора Валента, знаменувала визначну подію — вирішальну перемогу варварів над імперією. Римляни зазнали чи не найтяжчої поразки в своїй історії:

Амміан Марцеллін порівняв її з битвою при Каннах, а сучаснику події — Амврозію — вона видалася «кінцем світу».

Одночасно зі збройним тиском готів на імперію відбувався й інший процес. Готи поступово відіграють у Римській імперії дедалі більшу роль не лише через свою військову міць, а й через долучення до провідних імперських посад. Так, готом був римський імператор Максимін (235–238), готом був і Аспар, який звів на трон Східної Римської імперії командира кавалерійського загону імператора Льва I (457–474) і фактично був співправителем імператора. Небіж Юстиніана Герман одружився з представницею готської королівської династії Матесвенті, яка народила йому сина, теж Германа. Йордан підкреслював, що в Германі-молодшому поєдналися два роди — римських Аніціїв і готських Амалів: *«так народ, про який ідеться, досяг вершин римської влади»*.

Аларіх

394 р., під час військових дій як федерати на боці імперії, везеготи у вирішальній битві зазнали тяжких втрат. Вважаючи, що імператор підлаштував це вмисне, аби послабити їх, готи вчинили заколот, який очолив Аларіх з роду Балтів. Під його проводом везеготи перейшли Дунай, пройшли Македонію і Фессалію, зруйнували Афіни, Коринф, спустошили Пелопоннес. Невдовзі готи проникають південніше, до Спарти й Мегари — тоді лише Фіви зуміли вистояти за своїми міцними мурами. Нажаханий цими грізними походами, римський імператор жалує Аларіху звання магістра армії. Це означало, що готське військо повністю переходило на римське утримання.

Незабаром везеготи вирушають на Італію. Після кількох невдалих спроб узяти столицю імперії, 14 серпня 410 року Аларіх переможно входить до Риму. За легендою, йому відкрили ворота раби, що проснулися від реву готських труб. Тривала облога й падіння столиці імперії, яку ніхто не захоплював від часів галлів (IV ст. до н. е.), вразили сучасників. Йордан підкреслює

характерну подробицю: везеготи лише грабують Рим, але не підпалюють його і не плюндрують святі місця. Аларіх пробув тут недовго: він одразу рушає на південь Італії, аби переправитися до Сицилії, а звідти — на африканське узбережжя. Проте готовий до переправи флот розметала буря, а наприкінці 410 р. біля містечка Козенці в Калабрії помирає і сам Аларіх. Його смерть майже відразу по захопленні Риму сучасники сприйняли як покару за взяття ним «вічного міста».

Йордан подає надзвичайно цікаві свідчення про поховання готського короля: «*...Готи відвели від русла річку Бузент... посередині цього русла вони, зібравши полонених, викопали місце для поховання і туди, в лоно цієї могили, опустили Аларіха з величезною кількістю скарбів, а тоді повернули води назад у своє русло. А щоб ніхто ніколи не дізнався про це місце, землекопів було вбито*». Місце поховання Аларіха справді безслідно зникло: всі намагання археологів віднайти його лишилися марними, а це була б видатна археологічна подія. Цікаво, що арабський мандрівник Ібн-Фадлан у щоденнику про подорож на Волгу у 921–922 рр. описав подібний похорон «найбільшого царя» в хозарів: на могилу спрямували течію річки, а щоб місце поховання лишилося таємним, убили тих, хто облаштовував цю могилу.

Одоакр

5 вересня 476 р. сталася визначальна для європейської історії подія. Король готів Одоакр скинув останнього імператора Римської імперії, який, за іронією долі, носив таке ж ім'я, як і засновник вічного міста — *Ромул*, і на 16 років (476–493) став одноосібним правителем Італії. Йордан передає загальне враження сучасників про те, що ця подія означала кінець Римської імперії: «*Ось так Гесперійська* [Західна Римська. — *С. Н.*] *імперія загинула, і з тих пір Італію та Рим почали тримати готські королі*».

Джерела по-різному трактують етнічну належність Одоакра й називають його то скіром, то ругом, то готом, то герулом. Самійло Величко (XVII–XVIII ст.) у своєму «Літопису» наводить

цікаві рядки з універсала Богдана Хмельницького: *«Коли давній Рим, який можна назвати матір'ю всіх європейських міст, володів численними державами й пишався 645-тисячним військом, а його набагато менше військо войовничих русів із Ругії на чолі з князем їх Одонацором 470 року звоювало і 14 років ним володіло, то нам тепер, як і тим давнім русам, предкам нашим, хто заборонить воїнство і применшить відвагу лицарську?»* Виходить, у середині XVII ст. українські козаки вважали Одоакра і його русів своїми предками! Ця традиція виявилася такою сильною, що коли 1657 р. Богдан Хмельницький помер, Самійло Зірка, генеральний писар Запорозького війська, біля його труни казав: *«Милий вождю! Давній руський Одонацоре!»* Чим вочевидь визнавав поки що малопояснений зв'язок готів і козаків.

Готи в Західній Європі

Скориставшись ослабленням Римської імперії, король везеготів Евріх (466-485) підкорює Прованс і землі по річці Рона — останні імперські володіння в Галлії. А в 90-х роках V ст., повідомляє Сарагоська Хроніка, готи підкорюють й значну частину Іберійського півострова. Натоді везеготська держава досягла вершини могутності. Із територією в 700-750 тис. кв. км і майже 10-мільйонним населенням вона стала найбільшою державою на руїнах Римської імперії. Проте незабаром при Пуатьє везеготи зазнають відчутної поразки від франків, а 23 липня 711 р. у битві на Гвадалеті — від арабів. Продовжувачем везеготської держави на Піренеях стало королівство Астурія. Саме звідси через вісім століть почнеться *Реконкіста*, яка завершиться вигнанням арабів і завоюванням Гранади 1492 р.

Пам'ять про перебування готів у Західній Європі зберегли і європейські мови, і численні назви (лише з компонентом *готи* їх близько 80). Серед найвідоміших — *Каталонія* (від *готи* й *алани*), *Андалузія* (від *вандали*) тощо. Європейські історики ще на рубежі середньовіччя вважали королів Кастилії і Леона прямими нащадками везеготського короля Атанаріха, а знатні

вельможі й бідні ідальго пишалися своїм готським походженням. Та й нині слово *godo* вжиткове в значенні «знатна людина». Латиноамериканці називають іспанця *гот* (*el godo*), коли хочуть підкреслити, що в його жилах тече не індіанська кров.

Вандали

Ще одним готським народом були вандали. На жаль, термін *вандалізм*, введений ще за Великої Французької революції на означення невиправданої жорстокості й руйнування з легкої руки Грегуара, єпископа з міста Блуа, сформував викривлене уявлення про цей народ. Насправді ж вандали мало відрізнялися від решти тогочасних народів. Навіть навпаки, як повідомляє Прокопій у «Війні з вандалами», «*...З усіх відомих нам племен вандали були найбільш розніжені. Відколи вони заволоділи Лівією* [Африкою. — *С. Н.*], *вандали щоденно користувалися ваннами та найвишуканішим столом, усім, що тільки найкращого виробляє земля і море. Всі вони переважно носили золоті прикраси, вдягаючись у мідійське вбрання, яке тепер називають шовковим, проводячи час у театрах, на іподромах і серед інших задоволень, особливо захоплюючись полюванням. Вони насолоджувалися гарним співом і виступами мімів; усі задоволення, якими вони пестять слух та зір, були в них досить поширені... більшість із них жили в парках, багатих водою і деревами, часто влаштовували пири і з великою пристрастю віддавалися чуттєвим утіхам*».

Прикметно, що стосунки вандалів зі своїми співплемінниками-готами були вкрай ворожі, і ця ворожнеча, про причини якої можна лише здогадуватися, простежується впродовж усієї вандальської історії. Ще за війни з готським королем Геберіхом вандали мусили полишити свої землі й прохати дозволу імператора Костянтина оселитися в Паннонії, але навіть тут вони не були убезпечені від нападів готів. Тож наприкінці 406 р., разом зі свевами, аланами й іншими племенами, вандали переходять Рейн і вторгаються в Галлію, через три роки

вони вже долають Піренеї й опиняються в Іспанії. А 429 р. король Гейзеріх переправляє вандалів через Гібралтар на африканське узбережжя і створює *Вандальське королівство.* Характерно, що ворожнеча між вандалами й готами була настільки гострою, що король готів Валія збирався переслідувати вандалів навіть у Африці.

Шлях вандалів, завершений у Північній Африці, сам по собі досить цікавий. Важко сказати, що там так вабило готів, але не зайве нагадати, що й Аларіх, коли захопив Рим, так само прагнув дістатися африканського узбережжя. Вандал Гензеріх (428–477), який 455 р. захопив Рим, взагалі оголосив себе месником за зруйнування Карфагена, що відбулося за півтисячоліття до нього, коли місто було зрівняне з землею після Пунічних війн. Складається враження, що північноафриканські землі справді відіграли якусь важливу роль у попередній історії готів. Щоправда, про це, як і про багато інших таємниць стародавньої історії, можемо лише здогадуватися.

Кінець вандальській державі поклала військова виправа до Африки візантійського полководця Велізарія влітку 533 р., яку докладно описав Прокопій. Внаслідок двох битв Велізарій полонив останнього короля *«вандалів та аланів»* Гелімера, вандальську знать і величезні скарби доправили до Константинополя, а на честь Велізарія влаштували тріумф. Сам Гелімер отримав помістя у Галатії (Мала Азія), де й мешкав як приватна особа.

Остроготи

Тепер повернімося до остроготів, які після перемоги над ними гуннів лишилися в Північному Причорномор'ї. Їм дослідники приділяють значно меншу увагу, хоча перемога гуннів над готами зовсім не означала цілковитого підкорення останніх. Готи не лише зберегли цілісність, територіальну і внутрішню незалежність — готські королі утримали всі атрибути своєї влади. Та навіть така залежність була обтяжливою для

готів. Потроху звільняючись з-під влади гуннів, готський король Вінітарій рушив з військом на антів. І хоча в першій битві був переможений, надалі діяв рішучіше. Аби побільшити страх до себе, він розіп'яв короля антів Божа, його синів і сімдесят старійшин. Такої готської сваволі не стерпів король гуннів Баламбер і в битві на річці Ерак поновив владу над готами. Проте і тепер готи мали свого правителя, хоч і підконтрольного гуннам. Сам Баламбер узяв собі в дружини Вадамерку, племінницю Вінітарія з роду Амалів.

Готи й слов'яни

Повертаючись до проблеми походження готів, відзначимо той характерний факт, що численні давні та середньовічні історики тісно пов'язували готів зі слов'янами. Зокрема, візантійський історик Феофілакт Сімокатта (VII ст.) писав, що *гети* — найдавніша назва слов'ян. Північногерманський хроніст Адам Бременський (XI ст.) відносив готські народи гепідів і вандалів до слов'ян, а далматинський історик XVI ст. Мавро Орбіні мовив, що анти були готського походження; більше того, від готів ніби походили не лише анти, а й слов'яни, авари, скіри, алани, а також деякі інші народи. Серед назв, які колись мали слов'яни, він наводить назви фактично всіх готських народів — *вандали*, *бургундіони*, *готи*, *остроготи*, *везеготи*, *гепіди*, *герули*. Цитуючи десятки свідчень давніх авторів (серед них і невідомі нині), Орбіні фактично стверджує тотожність готів і слов'ян, а також наводить словник вандальських (готських) слів та їх слов'янських відповідників. Готський історик Іоанн, фрагменти праці якого дійшли до нас у переказах інших істориків, зазначав, що вандали й слов'яни однієї нації і різняться лише назвою. Амміан Марцеллін (IV ст.) назв *везеготи* й *остроготи* не знає взагалі, а називає їх *тервінги* («лісовики», пор. *древляни*) й *гревтунги* («степовики», пор. *поляни*). Російський історик Василь Татищев, посилаючись на нині недосяжні нам джерела, писав, що готи не прийшли

з-за моря, а їхні початки пов'язані з Руссю, через що русів литовці й досі називають *гути*. Готські імена *Валамер*, *Тіудімер* і *Відемер* мають цілком слов'янське звучання і стають в один ряд зі слов'янськими *Болемир*, *Чудимир* і *Вітомир*, а імена трьох братів-готів — *Респи*, *Ведука* й *Тарвара* — навіюють на згадку трьох братів — *Рюрика*, *Синеуса* й *Трувора*, нібито закликаних на Русь із вандальської Вагрії.

Готська ономастика

Слід сказати кілька слів і про мовозначий аспект «готської проблеми». Украй важливим у зв'язку з цим видається тлумачення як самої назви *гети-готи*, так і назв частини готських народів — *остроготи*, *везеготи*, *масагети* тощо. Так, нині є вагомі підстави пов'язувати етнонім *готи* з і.-є. *гот-гуд* «бик». В.Татищев підтверджує існування паралельних форм *гуди* й *гути*. У такому разі назва *масагети* тлумачиться як «великі гети» або «великі бики», де *маса* споріднене з іран. *maza* та інд. *maha* «великий». Характерно, що назва *масагети* має свого індійського двійника, етнонім *махавріша* — теж «великі бики». Щодо назви *остроготи*, то звернемо увагу на санскр. *usra* «бик», що має різновиди *ustra* й *ushtra*. Серед гепідів було відоме й ім'я *Устріґот*. Цілком можливо, що назва *остроготи* споріднена з назвою *струхати* в Геродота — так називалося одне з мідійських племен. Ім'я *Аларіх* означає «Цар усіх», де *ріх* «цар» (латин. *rex*), а *ала* «всі» (пор. англ. *all*, нім. *alle*, відбите в назві *Алеманія* «Німеччина»). Що ж до назви готської країни *Дорі* на південному березі Криму, то є підстави визнати її спорідненість із *тавр «бик» (тур*, у памірських мовах *dыr*, пушту *doure*, осет. *dyr*, воно ж у назві *сав-дара-ти* «чорні бики»). Якщо це справді так, то до «бичачої» етнонімії, очевидно, слід віднести й етнонім *дорійці*, що виявляє фонетичну й семантичну тотожність із назвою *таври* — «бики» або «бичичі», «туричі». Характерно, що надійної етимології назв готських народів та імен з германських мов досі немає.

Культура готів

Серед усіх «варварських» народів, за Йорданом, готи були чи не найосвіченіші, майже рівні грекам. Історик відзначав їхній гострий природний розум і зауважував, що серед них не бракувало мудрих людей. Ще Геродот згадував готського мудреця Замолксиса, з інших джерел відомі також Зевт і Дікіней. З останнім пов'язаний цікавий уривок, що його наводить Йордан: *«Він навчив готів майже всіх філософій... приборкавши [їхній] варварський норов; викладаючи їм фізику, він змусив їх жити відповідно до природи, згідно з власними законами, які, будучи записані, і досі звуться «белагіни»; навчаючи логіці, він зробив [готів] такими, що більше за інші народи розуміють [мистецтво] думки; показуючи практику, він переконав їх жити в доброчесності; відкриваючи теоретику, навчив споглядати дванадцять знаків і біг через них планет, а також усю астрономію; він пояснив і те, яким чином місячний диск збільшується та зменшується, і показав, наскільки вогняне сонячне коло перебільшує за розмірами земне коло, і виклав, під якими іменами і під якими знаками на небосхилі розташовані зі сходу на захід 346 зірок. Яким же було, питаю я, задоволення, коли відважні мужі, маючи невеличкий перепочинок від військових справ, вивчали філософські вчення? І ти міг бачити, як один досліджує небо, а інший — природу трав і кущів; цей спостерігає збільшення і зменшення Місяця, а той — дію Сонця і те, як, підхоплені обертанням, небосхили приводять назад на західний бік ті [світила], які поспішають до східного, отримавши спочинок за усталеним законом...»*

Слава про культурний рівень готів була такою, що вважалося навіть, нібито Марс, бог війни, вперше з'явився саме в них. На його пошану, свідчить Йордан, готи приносили в пожертву полонених, а на деревах розвішували трофеї. З іншого боку, серед готів рано поширилося християнське вчення (переважно у формі аріанства), і лише кримські готи лишилися вірними ортодоксії. Готський єпископ Теофіл брав участь у Першому Нікейському Соборі 325 р., а знаменитий везеготський єпископ

Ульфіла (311–386) уперше переклав готською мовою Новий завіт. Однак поширення християнства відбувалося нелегко: так, під час переслідування християн у 369–372 рр. готський король Атанаріх возив по країні дерев'яного ідола, якому силував поклонятися християн.

Гети мали й власну писану історію, на неї в римському сенаті посилався їхній король Теодоріх (493–526). Римські духовні особи в XI ст. називали слов'янську абетку *готською* і казали, що її винайшов якийсь єретик Мефодій. У поховальних урочистостях на честь Теодоріха на Каталаунських полях полеглих у битві вшановували піснями. Йордан оповідав про героїчні пісні, присвячені їхнім видатним мужам. Про «пісні предків», які співала готська молодь, згадував Ісидор Севільський. А храм в Ефесі, начебто збудований доблесними гетянками, і нині вважається одним із семи чудес світу.

Резюме

Така стисло історія готів — народу, що впродовж відомої нам давньої історії вагомо впливав на долю Європи. Народу, що його історіографія фактично вилучила зі сфери зацікавлень вітчизняного історика, і чия роль у європейській історії зводиться переважно до розграбування Риму й «вандалізму». А тим часом наявні джерела засвідчують, що історія гетів-готів цікава й багата на події. Звісно, в невеличкому розділі годі висвітлити й вирішити всі аспекти «готської проблеми», у якій нині з'явилося кілька нових обставин. Так, дивує те, чому з-поміж двох версій походження готів — досить міфічної і не до кінця зрозумілої північної, представленої лише в Йордана, й цілком історичної місцевої, стверджуваної десятками давніх авторів, історики обрали саме перший? Очевидно, йдеться аж ніяк не про авторитет Йордана як історика: принаймні ніщо не завадило дослідникам викреслити в нього сотні свідчень, бо той, мовляв, щось там наплутав. А може, наплутав зовсім не Йордан, а — вже вкотре — самі історики, які сприйняли на віру чи й хибно зрозуміли

напівміфічну оповідь про походження готів у Йордана, а відтак «змусили» готів рушити зі Скандинавії до Причорномор'я — шлях, яким не йшов жоден історичний народ. Шлях, сумнів у історичності якого викликає хоча б те, що нам невідомі ні причини, через які скандинавська людність мусила цілеспрямовано долати кілька тисяч кілометрів, аби опинитись у Північному Причорномор'ї, ні переконливі археологічні й історичні свідчення такого пересування. Теза про північну батьківщину готів, панівна в історичній науці, цілковито бездоказова. Важко навіть уявити, скільки історичних нісенітниць породило таке «наукове» розв'язання проблеми.

Що ж до прибалтійських готів, то нам достеменно невідома ні їхня роль в історії, ні те, у якому зв'язку вони перебували з причорноморськими гетами-готами, ні навіть те, чи існували вони насправді. Так само мало відомо й про Йорданову Скандзу, локалізація якої, як і час переселення готів, і досі — предмет наукових суперечок. Не вдаючися в подробиці, зауважимо, що твердження про її тотожність із сучасною Скандинавією зовсім не таке очевидне, як може видатися на перший погляд, а означення Йорданом Скандзи як «кузні народів» не відповідає ролі Скандинавії в етнічній історії Європи, заселення якої, як на науковців, відбувалося з півдня на північ, а не навпаки. Та й самі скандинави зовсім не вважали себе автохтонами на цій землі, а розміщували свою батьківщину (Велику Світьод) на північ від Чорного моря, там, де тече річка *Танаїс*, раніше *Танаквісль* чи *Ванаквісль*, що впадає в Чорне море і біля якого живуть вани та їхні головні супротивники — аси і звідки, за переказами, їх привів на північ бог-герой Одін.

У цьому контексті заслуговує на увагу тлумачення назви *Скандинавія* як «Нова Скандія», що може розглядатися як віддиття історичної пам'яті про стару, первісну Скандію. Цікаво, що на деяких давніх картах під назвою *Кандій* фігурує середземноморський острів Крит, де, як відомо, існувала одна з найдавніших і найбільш відомих людських цивілізацій. Навіть якщо на підставі Йорданової оповіді й говорити про Скандинавію як батьківщину готів, то датувати їхнє переселення

звідти слід доісторичними часами, оскільки гети-готи в Причорномор'ї — учасники подій ще II тис. до н. е. Тож доводиться визнати, що твердження про скандинавські народи між Дністром і Доном — почасти результат плутанини, а почасти — дослідницької фантазії.

Сталося так, що готи — один із найбільш яскравих давніх народів — майже викреслені з вітчизняної історії, і нині ані уявлення про готів, ані увага, що приділяється їм науковцями, не відповідають ролі й значенню цього народу в європейській і світовій історії. А тим часом саме історія готів мовби сфокусовує в собі найважливіші лінії історії Європи і є значною мірою визначальною для розуміння багатьох проблем етнічної історії Давньої України. Тож без належного розв'язання «готської проблеми» не може бути й мови про успішне й правдиве пізнання нашої давньої історії.

Гунни та болгари

Вступ • Історична традиція про походження гуннів • Гунни та болгари • Гунни, болгари й слов'яни • Гунни, болгари та Русь • Гуннські народи • Гунни-савіри й літописні сівери • Гунни-ефталіти й угри • Події політичної історії. Війна з готами • Аттіла • Гуннська держава після Аттіли • Резюме

У XVIII ст. французький історик та орієнталіст Жозеф Дегінь, зіставляючи повідомлення історичних джерел про європейських гуннів з китайськими свідченнями про народ *сюнну*, висловив припущення, що другі могли бути предками перших. Щоправда, аби надати цій схемі правдоподібного вигляду, він підправив назву *сюнну* на *хунну* — термін, якого китайські джерела насправді не знали. З легкої руки Ж. Дегіня такий погляд на походження гуннів поширився спершу в Західній Європі, потім у Російській імперії, а тоді запанував і у радянській історичній науці. Те, що таке ототожнення базувалося лише на дослідницькій інтуїції і не підкріплювалося історично, швидко забулося. Хрестоматійним стало уявлення, що десь у середині

II ст. н. е. об'єднання кочових племен *хунну* Північного Китаю і Монголії з якихось причин полишило свої землі, а через кілька століть джерела засвідчили його вже в Північному Причорномор'ї під назвою *гунни*.

Фонетична подібність обох етнонімів, здавалося б, сумнівів не залишала: хунну й гунни — один і той самий народ. Проте як згодом з'ясувалося, цим їхня «подібність» і обмежувалася — в усьому іншому це були абсолютно несхожі народи. Відмінність між ними була для дослідників настільки ж очевидною, як і малозрозумілою. *«Хунну і гунни були справді несхожі один на одного, і завдання історика — пояснити джерела цієї несхожості»,* — писав один з апологетів далекосхідної теорії походження гуннів Лев Гумільов. Склалася ситуація, по-своєму унікальна: теза про далекосхідне походження причорноморських гуннів стала провідною в історичній науці, хоча довести її мали лише наступні покоління істориків.

Як одне з пояснень було висунуте твердження, ніби через постійні контакти з іншими народами на шляху до Північного Причорномор'я хунну настільки змінилися, що цілковито позбулися власної етнічності, інакше кажучи, стали іншим народом. Військова поразка відкинула північних хунну на дві тисячі років назад, а метисація з уграми змінила і їхній зовнішній вигляд, і психічний склад; щоправда, вони все ж зберегли свою етнічну назву, під якою і стали відомі місцевим авторам. Сумнів у достовірності означеної гіпотези викликало вже те, що історія не знає випадків таких «етнічних перетворень». Можна лише здогадуватись, яким дивом гунни подолали сім тисяч кілометрів залюдненим світом і не залишили про свої мандри жодних історичних згадок. Крім того, у II ст. н. е., коли *сюнну* китайських літописів мали перебувати ще в монгольських степах, причорноморських *гуннів* знає античний географ Птолемей, розташовуючи їх між бастарнами й роксаланами. Пояснення знайшлося і тут: Птолемеєві гунни, мовляв, передові загони сюнну, авангард основної частини народу. Однак численні нестиковки й натяжки, до яких вдавалися дослідники, аби бодай якось обґрунтувати концепцію далекосхідного

походження гуннів, зумовили те, що, попри всі намагання, ця теорія так і не була переконливо доведена. А в історичній науці час від часу робилися спроби переглянути усталений погляд на походження гуннів. Тим більше, що підстави для цього були...

Історична традиція про походження гуннів

Річ у тім, що місцева (причорноморська) історична традиція подає цілком конкретні свідчення про походження гуннів. Прокопій Кесарійський писав, що *«...колись великий народ гуннів або кімеріян корився одному царю; після його смерті два сини, Утургур і Кутургур розділили між собою народ, і за їхніми іменами одна частина назвалася утургурами, інша — кутургурами. Кімеріяни або гунни мешкали по той бік Меотиди, а по цей бік жили готські народи, що колись скіфами називались...»* Візантійський поет та історик VI ст. Агафій Мірінейський зазначав: *«...народ гуннів мешкав колись навколо тієї частини Меотійського озера, що звернена до сходу, і жив північніше ріки Танаїс... Всі вони називалися гуннами або скіфами»*. Єпископ Андрій Кесарійський (V ст.) зауважував, що *«біблійні племена Ґоґ і Маґоґ — ті самі північні скіфські племена, які ми звемо гуннськими»*, а видатний представник західної церкви IV–V ст. блаженний Ієронім додавав, що гунни — дикі племена Ґоґ-Маґоґ, закриті Олександром Македонським за Залізними ворітьми Кавказу. Йордан оповідав про походження гуннів від гетянок-чаклунок, що їх вигнав п'ятий готський король Філімер, тобто етнічно пов'язував готів і гуннів. Що гунни пішли від готів, каже й німецький історик Відукінд Корвейський (X ст.), а «Норманська хроніка» (XII ст.) відносить гуннів до людності острова Скандзи.

Грецький історик IV ст. Філосторгій зауважував, що *«ці гунни, певно, той народ, що його давні автори називали неврами»*, а пізньоримський історик Зосим у другій половині V ст. досить упевнено мовив, ніби гунни — ті ж царські скіфи. Пріск

Панійський, який особисто відвідав резиденцію Аттіли в ранзі візантійського посла, вживав терміни *гуннський* і *скіфський* як синоніми. Гунни, за Пріском, розмовляють «скіфською мовою», співають «скіфських пісень», їхня верхівка — колишні «царські скіфи». Сам Аттіла, звертаючися до гуннів, називає свій народ «скіфським». Показово, що й походи гуннів у Передню Азію у викладі давніх істориків напрочуд нагадують давніші аналогічні військові виправи скіфів. Давність гуннів у Північному Причорномор'ї засвідчила й оповідь, як імператор Феодосій II перед поїздкою до Аттіли доручив візантійським послам передати гуннському цареві, мовляв, *«нехай не вимагає, аби до нього виряджали послами сановників найвищого рангу, бо цього не бувало ні за його, Аттіли, предків, ні за давніших правителів Скіфської держави»*. Тож для самих візантійців зв'язок гуннів із давнім населенням Північного Причорномор'я був очевидний. Додамо сюди й історію про священний меч Ареса, якого шанували давні скіфські правителі та який нібито зник у давні часи і знову віднайшовся за Аттіли.

Вірменський історик V ст. і автор «Історії Вірменії» Агафангел згадує гуннів ще у зв'язку з легендарним постанням іранської династії Сасанідів: вірменський цар Хосрой I (217–238) нібито виступив проти Арташира, родоначальника цієї династії, разом з іверами, албанами й гуннами. У іншого вірменського автора тих часів Фавста Бузанда гунни — учасники подій 30-х рр. IV ст. на Кавказі. За візантійським істориком III ст. Марціаном Гераклійським, якісь *хоани* жили за аланами обабіч Дніпра. Відомо також, що донька царя, якого Амміан називає *Гунном*, була одружена з данським королем Фродо III, що посів престол 222 р. Подібні свідчення можна продовжувати, але зрозуміло й так, що теорія далекосхідного походження причорноморських гуннів не витримує навіть побіжної перевірки джерельним матеріалом. Водночас ми не маємо жодних підстав ігнорувати традицію, яка безумовно пов'язує гуннів із давньою людністю Північного Причорномор'я. Такі одностайні свідчення історичних джерел спонукають уважніше поставитися до питання походження гуннів. Тим більше, що й сама «гуннська

проблема» при ближчому розгляді виявляється значно ширшою за самé лише з'ясування етнічної природи гуннів.

Гунни та болгари

Ідеться про тісний зв'язок гуннів і болгар, виразно простежуваний у давній традиції. Річ у тім, що під назвами основних гуннських народів — *кутригури* й *утигури* — у пізніших авторів постають саме болгари. Так і вказівка ряду джерел на Прикубання, як давню батьківщину болгар цілковито узгоджується з висловлюваннями про первісні поселення гуннів. Етнічний зв'язок гуннів і болгар підтверджує й «Іменник болгарських ханів» (умовно VII–VIII ст.), який вважає болгарських правителів прямими нащадками гуннського царя Аттіли. Цей зв'язок засвідчує й етнонім-композит *гуннобулгари*, наприклад, у візантійського хроніста Феофана (VIII–IX ст.): *«...гуннобулгари й котраги початково мешкали за Евксинським Понтом та Меотійським озером... Від цього озера до річки Куфіс* [Кубань. — *С. Н.*] *лежить Давня або Велика Булгарія...»* Свідчення джерел про етнічний зв'язок гуннів і болгар настільки переконливі й незаперечні, що нині він практично не викликає сумнівів у дослідників.

З іншого боку, визнання цього зв'язку зле пожартувало з самими болгарами, ще більше ускладнивши і так непросте питання їхнього походження. Адже болгари вже традиційно вважаються народом, який посідає серед слов'ян особливе місце, що полягає, сказати б, у їхньому найбільшому неслов'янстві серед слов'янських народів. Справді, з одного боку, болгари, судячи з джерел — безумовні слов'яни. З іншого — їхній незаперечний зв'язок із гуннами, й собі засвідчений історично, досі не давав змоги історикам визнати їхнє слов'янство. Саме тому вже понад століття у наукових працях давні болгари постають фінською ордою, що разом з гуннськими народами прийшла від Волги на Дунай, змішалася тут зі слов'янами, перейняла їхню мову й швидко ослов'янилася, лишивши від давніх часів тільки етнонім. Один із дослідників XIX ст. так писав про це: *«Багато*

орд упродовж століть кидалися з Уральських гір чи з Середньої Азії на землеробів-слов'ян, і майже всі зберігали серед мирного, дружнього племені слов'янського свою дику народність, як-то авари, мадяри, печеніги, половці, татари, турки й чимало інших. Приємний між ними виняток становлять ті степові пришельці, які, коли й переверщували слов'ян силою зброї, схилялися перед їхньою духовною силою іріднилися з ними, ставали їхніми захисниками й братами. Такими були гунни, такими виявились і болгари...»

Такий ідилічно-наївний погляд на етнічний процес, більше властивий історичній науці XIX ст., дивно чути від сучасного науковця. Важко збагнути, чому сучасні історики-славісти досі обходять увагою безприкладний в історії факт «перетворення» болгар? *«Порівняно з іншими слов'янськими народами процес становлення самосвідомості болгарської народності вирізнявся рядом особливостей... Болгарська держава виникла на два з половиною століття раніше, аніж завершилося оформлення болгарської середньовічної народності»,* — пише одне поважне наукове видання. Отже, у всіх народів спершу формувалася етнічна спільнота, а вже тоді виникала держава, і лише в болгар, як бачимо, все було навпаки. Так і хочеться запитати: чим же болгари так завинили перед історією?

Слід віддати належне: вже перші дослідники слов'янських старожитностей рішуче виступили на захист слов'янства болгар і зауважили, що традиційна теорія походження болгар суперечить історичним фактам. Це відчували й самі прихильники цієї теорії, час від часу пропонуючи різноманітні гіпотези, аби надати їй якоїсь правдоподібності. Йшлося і про ранні впливи слов'ян на болгар ще до переселення їх на Дунай, і про слов'янський елемент в Аспаруховій орді, і що сама ця орда була нечисленна, бо ж болгари, за легендою, розділилися на п'ять частин. Проте неважко скласти ціну історичній реконструкції, яка для одного народу за короткий період двічі допускає настільки кардинальні етнічні зміни. Тож, певно, не варто зводити громіздкі й штучні побудови, коли все можна пояснити і логічніше, і простіше. Зважаючи на слов'янство болгар та їхній

безперечний етнічний зв'язок із гуннами й узявши до уваги свідчення джерел про місцеве походження гуннів, слід зробити цілком закономірний дослідницький крок. А саме: абстрагувавшися від дотеперішніх уявлень про походження гуннів і болгар, спробувати пошукати й свідчень про слов'янство самих гуннів. Тим більше, що й шукати їх особливо не треба – вони на поверхні.

Гунни, болгари й слов'яни

Прокопій Кесарійський у «Готській війні», характеризуючи слов'ян, зазначає, що вони *«менш за все підступні, і в простоті [своїй] зберігають гуннський норов»*. Візантійський письменник Лев Диякон (X ст.), оповідаючи про русів, яких називає *скіфи*, зауважує, що цей народ називають і *гунни*. Хроніст Георгій Кедрен (XII ст.) так і каже: *«гунни або стлавіни»*. Західні автори, починаючи від Беди Достоповажного (VIII ст.), часто називають слов'ян саме *гуннами*. Германські народні перекази під назвою *гунни* мають на увазі слов'ян. У північних квідах (епічних творах) гуннські богатирі Ярослав і Ярожир виявляються слов'янами. «Містом гуннів» деякі саги іменують балтослов'янський Волін, а в одному з коментарів до «Хельгаквіди» йдеться, що під словом *гунни* давні шведи розуміли слов'ян, яких згодом називали *венди* й *венеди*.

Як класичний приклад слов'янства гуннів наведемо і свідчення Пріска. Він згадує гуннські напої *медос* і *камос* (очевидно, квас), *страву* на поминках Аттіли, гуннські човни-однодеревки, такі характерні для східних слов'ян, а також гуннських дівчат, які зустрічають Аттілу хлібом-сіллю, що *«вважається у скіфів знаком високої пошани»* (зауважимо, що звичай цей – суто хліборобський). Пріск описує палац Аттіли *«з колод і добре виструганих дощок»*, прикрашений витонченим різьбленням по дереву, з банею, коморами, теремами, оточений огорожею *«не для безпеки, а для краси»* – більшість дослідників сходяться на тому, що тут ідеться про слов'янську традиційну

архітектуру. Західноєвропейців особливо дивував *сумавар*, яким гунни користувалися для приготування їжі. Деякі дослідники вбачали слов'янською і назву країни гуннів — *Леведія*, а гуннські імена на *-мир* (*-мер*) ставили в один ряд із численними слов'янськими іменами на *-мир*. Польський хроніст Матвій Меховський (XVI ст.) зазначав, що частина гуннів називала себе *сікули* — таку назву мав один із «народів моря», писемно засвідчений ще в II тис. до н.е. (пор. самоназву скіфів *сколоти*, а також назви *сакаліба*, *сакулати*, що ними в різний час означували слов'ян).

Так і болгар слов'янська історія не вважає чужим, неслов'янським народом. Навпаки, саме з появою на Балканах болгар найчастіше пов'язують відчутне посилення тут слов'янського елемента, що засвідчують, зокрема, відомі слова Прокопія Кесарійського, що *«ослов'янилася вся країна»*. А наявність болгарської мови як безумовно слов'янської і водночас одмінної від інших слов'янських мов — чи не найнадійніший критерій слов'янства болгар. Згадаймо й оповідь про початки слов'янської писемності, пов'язувану з іменами солунських братів Кирила та Мефодія за болгарського царя Бориса (середина IX ст.). Цікаво, що подібний переказ існував і щодо гуннів: сирійська хроніка Захарія Ритора (VI ст.) мовить про сімох священнослужителів-просвітників на чолі з Кардостом і Макаром (!), які через гори проникли до країни гуннів, охрестили багатьох із них і *«створили там писання гуннською мовою»*. Це свідчення, цікаве як несподівана історична паралель, серед іншого ставить під сумнів саму історичність постатей Кирила й Мефодія у подіях слов'янської історії середини IX ст.

У контексті слов'янства дунайських болгар зовсім іншого змісту набувають і свідчення джерел про Волзьку Булгарію на Середній Волзі, відомості про слов'янство якої давно бентежать дослідників. Річ у тім, що арабський мандрівник Ібн-Фадлан, який особисто відвідав Волзьку Булгарію у першій половині X ст., постійно називає її *країною слов'ян*, місто Булгар — *містом слов'ян*, а правителя Волзької Булгарії — *малік ас-сакаліба*, тобто *царем слов'ян*. Цей факт, схоже, так вразив істориків,

що для російського видання цього твору замість оригінальної назви, де фігурувала постать царя слов'ян, було обрано іншу, нейтральну — «Подорож Ібн-Фадлана на Волгу». В такому разі в іншому світлі постають і походи на обидві Болгарії — Волзьку та Дунайську — руських князів, зокрема Святослава Ігоревича.

Гунни, болгари та Русь

Гунно-болгарсько-слов'янські етнічні зв'язки доповнюють і численні, хоч іноді й малозрозумілі зв'язки гуннів і болгар з Руссю, причому особливий зв'язок із ними виявляє саме Київ. Почнемо хоча б із того, що ім'я міфічного родоначальника Києва — полянського князя Кия — літописна легенда пов'язує саме з берегами Дунаю. Давньобулгарська поема «Шан-кизи дастан» («Оповідь про доньку Шана»), не так давно введена у науковий обіг, доповнює та уточнює цю інформацію. Вона називає засновником Києва рідного брата болгарського вождя Курбата (Кубрата, Куврата) на ім'я *Шамбат*, прізвиськом *Кий*. Той нібито збудував на Верхньому Дунаї [нині територія Болгарії. — *С. Н.*] літописну фортецю *Києвець*, але потім мусив одійти до Подніпров'я, де звів нову фортецю — *Самбат* [*Самбатас* візантійських джерел. — *С. Н.*], або Київ. Цікаво, що назви *Самбат* і *Київ* виявляють значеннєву тотожність: санскр. *самба* якраз і означає «кий». Синонім до них — санскр. *данда*, тісний зв'язок якого з Приазов'ям (давньою батьківщиною гуннів і болгар) і Балканами засвідчений відповідно через етноніми *дандарії* і *дардани*. Царя Данду, тобто власного Кия, знає індійський епос, а деякі події індійської епічної поеми «Рамаяни» відбуваються у священному лісі *Дандака*. Свою *Дандаку* знає і Давня Україна (нині *Комишева* або *Очеретяна бухта* на південному березі Криму), її як квітуче місто фіксують у II і IV ст. н. е. Птолемей і Амміан Марцеллін.

Вірменський історик V ст. Мовсес Хоренаці, мовлячи про події II ст. до н. е. (!), повідомляє, що через міжусобиці в країні Булгар багато болгар подалися до Вірменії, де оселилися

в місцевості, що отримала назву *Вананд*. Показово, що саме у вірменській «Історії Тарона» Зеноба Глака знаходимо варіант т.зв. «київської легенди» — про трьох братів Куара, Мелтея і Хореана, батьки яких — двоє індських князів Деметр і Гісане. Порівняння цієї легенди з літописною засвідчує неабияку схожість доль героїв і їхніх імен, топонімів і етнонімів: три міста, засновані Куаром, Мелтеєм і Хореаном і три гори, на яких жили Кий, Щек і Хорив, область Палунь і земля полян тощо. Все це промовляє за те, що обидві легенди сходять до спільного джерела.

Данський історик XII ст. Саксон Граматик вважав русів і гуннів одним народом. Баварський Географ у 866 р. серед слов'янських народів згадував *уніросів*, а Лев Диякон (X ст.) називав гунном князя Святослава. Саме з гуннами давні автори пов'язували і назву Русі — *Ґунівар* (Йордан), *Ґуніґард* (Адам Бременський), *Куноґардія* (Саксон Граматик). Німецький священик і місіонер Гельмольд (XII ст.) у «Хроніці слов'ян» (XII ст.) не раз зазначає, що землі слов'ян колись називалися *Остроґард*, а в його часи називаються і *Ґуніґард* — через їхнє гуннське населення. Шведський учений XVII ст. Олай Варелій пише, що скандинавський епос часто називає Русь «країною гуннів», а його співвітчизники — *Ґунеґард*. І в Центральній Європі (Швейцарія, Північна Німеччина) місцеве населення ще у XIX ст. називало нащадків слов'ян *гунни*.

Прокопій Кесарійський, оповідаючи про візантійські партії цирку (які, до речі, мали показові і ще непояснені назви *прасіни*, *венети*, *левки* й *русії*), зазначає, що ті, як і гунни, голили щоки й підборіддя, підстригали кружка голову й залишали чуба на потилиці або маківці. Так і болгари мали на голові пасмо волосся, а «Іменник болгарських ханів» називає болгарських владик *«князями з остриженими головами»*. Звичай носити пасмо волосся на лівому боці голови мали давні хетти й адріатичні венеди, а пізніше — й половецькі князі. Майже так само виглядав «ватажок тавроскіфів» князь Святослав — «запорожець на престолі», а згодом і українські козаки з «оселедцями».

Гуннські народи

Давні автори донесли до нас численні назви гуннських народів, найвідоміші з яких *савіри*, *акацири*, *оногури*, *утигури* й *кутригури*. Всі вони, каже Прокопій, складали *«велику кількість гуннських племен»* і *«якщо йти від Боспора до Херсона, то всім, що знаходиться між ними, володіють варвари, гуннські племена»*.

У «Війні з готами» Прокопій так описував країну гуннів: вона звалася *Евлясія*, простягалася від Меотійського озера до Танаїсу-Дону, її населяли варвари, які *«в давнину називалися кімерійці, а тепер утигури»*. У одного з правителів цих варварів-гуннів були сини Утигур і Кутригур. Після смерті батька вони поділили між собою владу і кожен назвав підданих своїм ім'ям. *«І в мої часи*, — зазначає Прокопій, — *одні називаються утигури, а інші — кутригури. Всі вони живуть разом, маючи однакові звичаї і спосіб життя»*. Характерно, що й візантійський історик XIV ст. Никифор Григора щодо болгар каже, що їх раніше називали *скіфи*, а скіфів, у свою чергу, колись називали *кімерійці*, *кімвари* й *тевтони*.

Гуннів-савірів уперше згадує ще Птолемей (II ст.), локалізуючи їх поряд із борусками до Рипейських гір, з яких витікає Танаїс. За Стефаном Візантійським, савіри іменувались і *сапіри* й жили у Понтійській Скіфії. За Ібн Хордадбехом (IX ст.) царство на північ від Дербента називалося *С-у-р*, *Савір* або *Сувар* зі столицею у місті Варачан, яке, за словами іншого арабського автора, аль-Масуді (X ст.), до арабо-хозарської війни було наймогутнішим серед міст у цих краях. Потім царство розпалося на два народи, що його складали, — *савір-сувар* і *барсил-берсула*. Гунни-оногури займали західну частину степів між Азовським і Каспійським морями. Візантійський історик Агафій (VI ст.) згадує фортецю *Оноґуріс* у Лазиці (Західна Грузія); країну *Оноґорію* на схід від Азовського моря, між Доном і Кубанню, знає у VII ст. Равеннський Анонім. Були відомі також гунни-акацири, яких частина давніх авторів пов'язувала з майбутніми хозарами.

Прикметно, що й болгарська традиція у своїх витоках тяжіла до берегів Кімерійського Боспору. Так, болгарські книжники

не лише зараховували свій народ до гуннів, а й зводили його до Ахілла — героя давньогрецького епосу й Троянської війни. Візантійський автор Іоан Малала (VI ст.) вживає щодо болгар архаїчну назву *мірмідоняни*, що її у грецькій міфології мав ахейський народ у Фессалії, учасник троянських подій. І каже, що військо Ахілла складали ті, кого *«тоді називали мірмідоняни, а тепер називають булгари»*. Іоан Цец, візантійський автор XII ст., пише, що булгари, раніше звані *пеони*, брали участь у Троянській війні, й також згадує Ахілла на чолі гуннів-болгар-мірмідонян. Нагадаємо, що Ахілла давня традиція пов'язувала саме з Приазов'ям, з меотійським містом *Мірмекіон* (античний *Мірмекій*). Страбон у своїй «Географії» біля Керченської протоки згадував поселення *Ахіллей* зі святилищем Ахілла й поселення *Мірмекій* неподалік. Нагадаємо, що гуннською вважається й одна з боспорських династій, а боспорське ім'я *Аспург* виявляє виняткову подібність до імені *Аспарух* (*Іспеpix*, *Еспеpix* в «Іменнику болгарських ханів»), що його мав відомий ватажок болгар. Саме́ це ім'я переконливо тлумачиться з індоіранських мов, де *рух* споріднене з *ріх* «цар» (лат. *rex*, санскр. *raja*, хінді *raj* «цар»), а *аспа* тотожне інд. *вішва*, іран. *віспа* «все, світ». Отже, ім'я *Аспарух-Іспеpix-Еспеpix* означає «Владика землі, Цар світу». Значеннєвий двійник його — слов'янське ім'я *Святополк* «Захисник світу, Цар світу», де *полк* споріднене з інд. *palak* «захисник, воїн, князь».

Гунни-савіри й літописні сівери

Слід згадати і про цікаву у багатьох відношеннях етнонімну пару, яку складають *гунни-савіри* та літописні *сівери*. Для останніх і собі характерний тісний зв'язок із Приазов'ям — давньою батьківщиною гуннів і болгар. Саме до берегів Азовського моря вирушали в походи чернігово-сіверські князі: найвідоміший з них оспіваний у «Слові о полку Ігоревім», коли новгородсіверський князь Ігор Святославич і його брат буй-тур Всеволод вирушають *«поискати града Тмутороканя»*. Обидві назви — і сіверської столиці *Чернігів*, і приазовської *Тмутораканъ*

значеннєво тотожні — вони означають «Місто Чорного Бика-Тура», «Чорнобиків, Чорнотурів», де відповідно *Черн-* і *Тму-* означають «чорний», *іг-інг* і *тор-тур* «бик», а *-ів* і *-кань* «місто». Є підстави гадати, що туро-бичача семантика закладена і в назві *болгари* — одне з можливих тлумачень сходить до *бала, баль* «дужий, могутній» і *гур* «самець, бик, тур»; тож назва *болгари* в такому разі означає «могутні бики-тури», «могутні воїни-богатирі». А також у назві *сівери*, первісно *сувіри*, де *су* — префікс із значенням «дуже, вкрай, винятково», а *вір* — «герой, богатир, муж» (первісно «бик, самець»). Терміном *вар* (знову-таки «бик, самець», а також «вода») гунни означували Дніпро, а за столицю мали *Варачан*, первісно *Варашан,* також «Місто Бика-Тура», де *чан-шан* «місце, край, країна». Ймовірно, подібна семантика закладена і в назві одного з Дніпрових порогів у Костянтина Порфирогенета (X ст.) — *Варуфорос*, де *вар* — «бик», а *форос* «брід» (пор. *Боспор, Босфор* «Брід, Переправа Бика» щодо Керченської протоки, колись Боспору Кімерійського (і Фракійського), а також *Оксфорд*, де англ. *ox* «бик»).

Сівери (*seberies* або *severes*) відомі також у Подунав'ї, на теренах Болгарії, і пов'язуються з болгарським ханом (царем) Аспарухом — засновником Першої Болгарської держави на Балканах (VII ст.). Назва *савіри* цікава і з огляду на назву *савромати*, що її мав народ, відомий своїми войовничими жінками і який, згідно з традицією, походив від скіфів та амазонок. Показово, що провідна роль жінки властива й гуннам-савірам: Феофан згадує царицю *Боарікс*, яка очолила савірів після смерті чоловіка. Мовознавець Степан Наливайко тлумачить ім'я (прізвисько) *Боарікс* як «Вдова-цариця» (перс. й хінді *beva*, санскр. *vidhva* «вдова» і *рікс* «цариця»). Та й саму назву *гунни* дехто пов'язує з герм. *huna-kuna* «жінка» (санскр. *kanya* «діва, дівчина»).

Гунни-ефталіти й угри

Стародавній історії була відома ще одна гілка гуннів — т. зв. *гунни-ефталіти*. Візантійські джерела означували їх *хіоніти*,

або *білі гунни*: сучасні історики аргументують цю назву так, ніби вони відрізнялися від решти гуннських народів кольором шкіри. За Прокопієм Кесарійським (VI ст.), *«хоча ефталіти народ гуннського племені, вони не змішані і не зносяться з відомими нам гуннами, бо ні суміжної області у них немає, ні поруч вони не живуть»*. У V ст. н. е. гунни-ефталіти здійснюють ряд нападів з території Центральної Азії на Бактрію і Согдіану, Перську імперію, а у VI ст. захоплюють владу у Північно-Західній і Центральній Індії, де правила тоді династія Гуптів, і створюють державу зі столицею у сучасному м.Сіалкот (нині в Пакистані). Західний Пенджаб отримує назву *Гунадеша*, тобто «Країна гуннів».

В основі назви *ефталіти* лежить число «7» (грец. *hepta*, іран. *хапта*, *хафта*, санскр. *sapta*, тюрк. *єтти*, *джетти*), тож *ефталіти* — збірний етнонім, що позначав конфедерацію семи племен, хоча *сім* має і значення «багато». Саме у Пенджабі локалізується т. зв. *Саптасіндгава*, тобто Семиріччя. В цьому контексті гуннів-ефталітів особливо цікаво зблизити з меотами-*сіттакенами*, в етнонімі яких також закладений подібний зміст. Прикметно, що історії відомі й сім угорських родів, причому давні території замешкання угрів розміщують по сусідству з гуннами-ефталітами. Це й не дивно, бо саме угорців (самоназва — *мадяри*) разом із болгарами вважають прямими нащадками стародавніх гуннів, а Угорщину в Європі й досі називають *Унгарія* (Hungaria).

Як свідчать візантійські джерела, країна угрів називалася Леведія, нібито за ім'ям воєводи, що очолював їхні сім родів; її переважно шукали північніше Азовського й Чорного морів. «Велесова книга» знає Лебедяна, одного з наступників Кия (його самого іноді ототожнюють з гунном Аттілою). Коли під натиском розбитих хозарами печенігів (*канґар*) мадяри мусили залишити країну, то частина їх рушила на захід, в Ателькузу. Інша частина подалася на схід, у Персію, де ще за Костянтина Порфирогенета (X ст.) звалася *саварті-асфаламі* «міцні саварти» й підтримувала зв'язок з європейськими угорцями. Згідно з Руським літописом, у 898 р. угри нібито проходили мимо Києва: тут існувало

й урочище *Угорське*. Врешті вони осіли у Паннонії і Трансильванії, одна з давніх назв якої — *Семиграддя*. Принагідно зазначимо, що серед сіндо-меотських племен Північного Причорномор'я поряд із сіттакенами, про яких уже йшлося, відомі й *агри* (пор. *угри*) — їх згадує, зокрема, Страбон (І ст.). Не менш цікаво, що «Хроніка» угорського Аноніма (XII–XIII ст.), оповідаючи про походження угорського народу, вважала його нащадком давніх скіфів, а угорську королівську династію через Аттілу зводила до Магога — першого короля Скіфії, сина Яфета.

Події політичної історії. Війна з готами

Найбільшого розголосу в історичній традиції гунни набули після гунно-готської війни. Давні історики наводять переказ, як гуннські юнаки випадково знайшли брід через Меотійське болото: на полюванні вони переслідували оленицю до моря, а та нібито спокійно перейшла мілководдям на протилежний берег. Так виявилося, що до готів можна дістатися вбрід.

Давні автори, попри деякі деталі, одностайні в одному: гуннський напад був несподіваний. Ми вже згадували цю подію, коли казали про готів і Германаріха. Після перемоги частина гуннів (кутригури) з родинами оселилася на новому місці, а інша частина (утигури) рушила додому, але біля Меотійського озера шлях їм заступили готи-тетракситы. Проте до сутички не дійшло: обидва народи вирішили жити в мирі й оселитися поряд. Готи перейшли на східний берег Меотиди й осіли понад Чорноморським узбережжям південніше Таманського півострова, а утигури зайняли країну, де раніше жили з кутригурами. Так, за переказом, розділилися гунни, а межею між ними стали Азовське море й річка Дон: Прокопій зазначав, що треба перейти Меотиду й Танаїс (Дон), аби вступити в землі гуннів-кутригурів.

Попри легендарний характер оповіді, дослідники й досі шукають місце, пов'язане з оленицею: одні гадають, що це Керченська протока — найвужче місце між Таманським і Кримським

півостровами, інші шукають його в західній частині Азовського моря, на мілководді. Непевне й те, чи справді броду через Меотиду гунни завдячують оленю. Автор V ст. Зосим з цього приводу зазначав, ніби *«Кімерійський Боспор, обмілілий через намул, нанесений Танаїсом, дозволив гуннам перейти пішки з Азії до Європи»*. Важливо, що Прокопій Кесарійський єдиний з представників давньої традиції, коли наводить цю легенду, називає гуннів *кімерійцями*.

Аттіла

Найвидатнішим гуннським правителем, безумовно, був Аттіла (434–453 рр.). Про його правління і про нього самого відомо переважно від візантійського дипломата, історика і письменника Пріска Панійського, який 449 р. у складі римського посольства одвідав резиденцію гуннського царя, а свої враження виклав у праці «Історія». Ось що він пише про Аттілу:

«Це був муж, народжений на світ щоб потрясати народи... Поважний ходою, він кидав погляди туди й сюди і навіть рухами засвідчував свою могутність. Шанувальник війни, він був досить поміркований на руку, мав достатньо здорового глузду, був доступний для тих, хто просить, і милостивий до тих, кому хоч раз довірився. Невисокий, з широкими грудьми, великою головою і маленькими очима, з рідкою борідкою, трохи посивілий, з приплюснутим носом, із жахливим кольором [шкіри], він являв усі ознаки свого походження. Хоча він за самою природою вирізнявся самовпевненістю, її ще побільшало, коли знайшовся Марсів меч, священний у скіфських царів».

Пріск оповідає, що один пастух помітив, як телиця з його череди кульгає, і простежив кривавий слід, щоб з'ясувати, об віщо вона поранилась. Слід той привів до меча, на вістря якого корова наступила. Пастух одразу приніс його Аттілі, який неабияк зрадів знахідці. І так гордовитий, він сприйняв той меч як знак, що провіщав йому бути володарем світу і переможцем у війнах.

Від Ругіли, свого дядька, Аттіла та його брат Бледа успадкували величезну імперію — від Альп і Балтійського моря на заході до Каспійського (Гуннського) моря на сході. Позбувшися брата, Аттіла повернув зброю проти наймогутніших народів того часу — римлян і везеготів. Набіги гуннів на подунайські області й міста (гунни доходили й до Константинополя) були настільки спустошливі й небезпечні, що імператор Феодосій II (408–450 рр.), який сплачував гуннам чималий грошовий викуп (350 золотих ліврів), мусив поступово збільшити його до 700, а коли Аттіла став загрожувати столиці імперії — до 2 тисяч на рік. Аттіла оголосив Гонорію, сестру імператора Західної Римської імперії Валентиніана III своєю дружиною і забажав у посаг частину імперії. Проти нього виступив римський полководець Аецій разом з королем везеготів Теодоріхом і франками. Вирішальна битва відбулася 451 р. на Каталаунських полях і увійшла в історію як «битва народів». Тут, у Шампані (нині область на північному сході Франції), зійшлися в битві численні племена й наймогутніші армії. Аттілу підтримали остроготи, яких очолили брати Валамер, Теодемер і Відімер; гепідів очолював Ардаріх.

Для Аттіли битва складалася невдало: табір його, укріплений возами, оточили готи й римляни, а він сам навіть розвів багаття з кінських сідел, аби в разі чого кинутися в полум'я і не датися ворогові живим. Проте Аецій чи то з недовіри до готів, чи то з якоїсь іншої причини припинив битву. І хоча історики зарахували Аттілі поразку, а Аецію — перемогу, подальші події засвідчили протилежне: «переможений» Аттіла рушив з військом прямо на Апенніни, пройшов містами Північної Італії, захопив Аквілею, Падую, Мілан, Верону, Брешію, Бергамо, Тіцин і сплюндрував мало не всю Італію. Метою Аттіли був Рим, хоча ще свіжою була пам'ять про короля везеготів Аларіха, якого майже відразу після взяття Вічного міста спостигла смерть. Папа Лев I особисто прийшов до Аттіли прохати миру, і той погодився за умови, що йому віддадуть Гонорію і належний посаг.

453 р. після бучного весілля з дівчиною на ім'я Ільдіко Аттіла помер. Поховальне дійство, за свідченням сучасника, було величним. Цар лежав у шовковому наметі посеред степу,

а вершники врочисто об'їжджали його й оспівували подвиги небіжчика: *«Величний королю Аттіло, народжений від батька свого Мундзука, повелителю наймогутніших народів! Ти, що з нечуваною досі могуттю оволодів скіфським і германським царствами, що захопив міста й нажахав обидві імперії римського світу і, — щоб не було віддане й інше на поталу, — вмилостивлений моліннями, прийняв щорічну данину. І, здійснивши все це, одійшов не від ворожої рани, не від підступства своїх, а в радості й веселощах, без відчуття болю, коли народ перебував цілим і неушкодженим»*. Потім, оповідає Пріск, на його могилі-кургані здійснили *страву* (так кажуть самі гунни), супроводжувану бучним пируванням. Вночі тіло Аттіли в трьох домовинах — золотій, срібній і залізній — таємно поховали, а всіх учасників похорону, як і годиться, було вбито.

Аттіла, свідчать давні історики, зажив серед варварів величезної слави. Йордан наділяє його титулами *«володар усіх гуннів»*, *«правитель* (*regnator* — як називали самого Юпітера, володаря Олімпу) *племен усієї Скіфії»*, *«єдиний у світі король, що тримає у своїй владі варварський світ»*. Можливо, ці епітети й не перебільшення. Аттіла лишив глибокий слід у пам'яті як сучасників, так і наступних поколінь, став персонажем численних переказів, його легендарна постать відбита в «Пісні про Нібелунгів» (як *Етцель*), у скандинавському епосі (як *Атлі*). Пріск описує Аттілу як людину справедливу і наводить слова грека, жителя гуннської столиці: *«Я люблю скіфські звичаї... Ми часто воюємо, зате в мирний час утішаємося досконалим спокоєм і не боїмося втратити кревного майна. На моїй колишній батьківщині, у Римській імперії, владарюють тирани, а малодушні раби і не думають боронитися від них. Там немає ні правосуддя, ні рівності в державних податках, а дужчий душить слабшого»*.

Гуннська держава після Аттіли

Зі смертю Аттіли гуннська держава занепадає. Численні народи в ній не захотіли коритися синам Аттіли, які після смерті

батька розділили гуннську імперію. 455 р., очолювані королем гепідів Ардаріхом, об'єднані сили гепідів, готів, ругів, герулів і свевів розбили гуннську армію у битві при Недао. У ній загинув Еллак, старший син Аттіли, а менші сини Денгізіх і Ірнах, які спробували відновити владу над готами, були відбиті й *«рушили в ту частину Скіфії, де несе свої потоки ріка Данапр; гуни своєю мовою називають її Вар»*.

Однак гунни не зникають зі сторінок історії, бо, як мовилося, під назвами основних гуннських народів *кутригурів* і *утигурів* пізніші автори знають давніх болгар. «Іменник болгарських ханів» першим болгарським правителем називає Авітохола з роду Дуло, за ним — Ірніка. Далі йдуть князі Коурт та Есперік [*Кубрат та Аспарух* візантійських джерел. — *С. Н.*]; з останнім традиція і пов'язує переселення болгар за Дунай. Ірніка дослідники ототожнюють із сином Аттіли Ірнахом (Ірною), а Авітохола, отже, з самим Аттілою. За легендою, віщуни провістили Аттілі, що саме через Ірніка продовжиться його царський рід. Характерно, що це віщування справдилося саме на болгарських князях, засновниках Болгарської держави на Нижньому Дунаї.

Резюме

Гунни посідають у вітчизняній історії особливе місце. Саме вони вже традиційно започатковують тисячолітній «тюркський» період вітчизняної історії, саме з ними в історичній літературі пов'язується і *Велике переселення народів*, як умовно означується складна система етнічних переміщень і перетворень у Європі IV–VII ст., внаслідок чого постали нові держави й народності, суттєво змінилося обличчя Європи й настав період середньовіччя. Вважається, що саме гунни, які під натиском якогось іншого народу прийшли в Північне Причорномор'я десь із Заволжя, і стали тим чинником, що привів у рух цей складний етнічний механізм. Проте з наявних джерел годі зробити висновок про тиск на гуннів іззовні чи про масштабні

етнічні зміни в Північному Причорномор'ї, не кажучи вже про Європу загалом. Тим більше немає підстав пов'язувати такі значні етнічні переміни саме з гуннами. Традиційне уявлення про «гуннський погром», що нібито знаменував прихід гуннів у цей ареал, винищення чи підкорення ними місцевих народів, зокрема, й слов'ян, не підтверджується джерельно. Війна з готами, хоч і завершилася перемогою гуннів, зовсім не означала винищення готів, значна частина яких лишилася на своїх землях. Немає підстав говорити і про гуннсько-слов'янське протистояння: саме гунни прийшли на допомогу антам у їхній боротьбі проти готів.

Проблеми гуннської історії надзвичайно тісно пов'язані з ранньою історією болгар. Тривалий час за вихідний у болгарській історії брався переказ про поділ болгар на п'ять частин і про відхід Аспарухового племені на Дунай лише в другій половині VII ст., тоді як насправді це — одна із завершальних подій болгарської історії. На жаль, дослідники, вивчаючи ранню історію болгар, виходили лише з наявності цієї назви в джерелах і обходили свідчення, де болгари поставали під іншими назвами (як *гунни*, *кімерійці*, *масагети*, *котраги*, *скіфи*), а також ті, що видавалися їм неправдоподібними. Нині потребують з'ясування і багато питань найдавніших русько-болгарських взаємин, куди глибших і давніших, аніж традиційно вважається.

У кожному разі, лише сумлінний і неупереджений аналіз джерельних свідчень надасть можливість розв'язати суперечності в історичній науці щодо походження гуннів і болгар. Як і позбутися уявлення про раптове постання слов'янського світу невідомо звідки й блискавичне поширення його від Адріатики до Балтики й Волги. Нині є всі підстави сподіватися, що саме джерела щодо гуннів і болгар дадуть змогу поставити на твердий реальний ґрунт історію слов'янства у середині І тис. н.е., а до того ж істотно підкоригують та уточнять легендарно-літописну версію початків слов'ян і Русі. Тож необхідно відновити інтерес учених-славістів до проблем походження та ранньої історії гуннів і болгар.

Що ж до далекосхідних *сюнну*, з яких ми і почали цей розділ, то слід визнати, що в даному разі історики вкотре заплутали самих себе і припустилися тієї ж методологічної помилки, що й при з'ясуванні походження готів, тільки тепер вони змусили гуннів іти в Україну ледь не з Китаю. Насправді ж жодних переконливих аргументів у прихильників далекосхідного походження гуннів немає, є лише припущення й домисли, а неодноразові спроби дослідників переглянути питання про походження гуннів — очевидне свідчення того, що ця теорія ніколи не була задовільно доведена. Треба мати неабияку дослідницьку сміливість і самовпевненість, щоб робити такі глобальні історичні висновки на підставі лише фонетичної подібності. Як і в даному разі, це іноді призводить до зовсім неймовірних гіпотез, які при першому ж критичному погляді тріщать по швах.

Слов'яни

Вступ • Проблема слов'янської прабатьківщини • Історичні джерела про походження слов'ян • Венети • Анти • Походження антів • Антська антропонімія • Слов'янські етноніми • Найдавніша історія слов'ян за «Велесовою книгою» • Слов'яни й імперія • Культура і звичаї слов'ян • Резюме

Проблема слов'янського етногенезу, одна з найважливіших і найцікавіших для вітчизняного дослідника, водночас і одна з найменш досліджених в історичній науці. Сталося так, що давня історична традиція у слов'янських народів не склалася (або в силу певних обставин до нас не дійшла), матеріали допоміжних історичних дисциплін у даному разі недостатньо інформативні, тож історики, працюючи над проблемами походження слов'ян, часто мусили компенсувати брак документальних даних абстрактними теоретичними схемами і гіпотетичними побудовами. Археологічні дослідження хоч і далі чимало нового й важливого матеріалу, проте він стосується переважно економічного і соціального аспектів життя давнього слов'янства. Політична ж та етнічна історія давніх слов'ян і досі майже невідомі.

Слов'яни в історичній науці постають основними дійовими особами завершального етапу т. зв. «великого переселення народів»: вже традиційно поява слов'ян на авансцені європейської історії змальовується як запізніла, коли основні гравці вже зайняли свої місця. Лише з епохою «великого переселення народів» слов'яни раптово виринають ніби з небуття, і за кілька століть (упродовж VI–VIII ст.) поширюють свій вплив на половину Європи — заселяють Балкани, практично всю лісову зону Східної Європи від Фінської затоки, Німану й Західної Двіни до верхів'їв Волги, Оки й Дону, Нижнє та Середнє Подунав'я, межиріччя Одеру й Ельби, південне узбережжя Балтійського моря. Поява слов'ян постає настільки раптовою і повсюдною, що в історичній літературі її іноді називали *тиха слов'янська революція*. А твердження про розселення слов'ян з якоїсь невеличкої території на величезні простори Європейського континенту за такий короткий час і нині — чи не найбільша загадка етнічної історії Європи. Проте, як це найчастіше і буває, все значно простіше. Наявні історичні джерела переконливо засвідчують: таке уявлення — лише чергова історична фікція, і жодної «раптової» появи слов'янства насправді не було.

Проблема слов'янської прабатьківщини

Початкову область розселення давніх слов'ян, умовно *прабатьківщину*, дослідники визначали по-різному. Основоположником автохтонної теорії етногенезу слов'ян в її середньодніпровському варіанті вважають Вікентія Хвойку: він уперше висловив думку про неперервний розвиток тубільної хліборобської людності від енеоліту до Руської держави, вбачаючи предків слов'ян ще в носіях трипільської археологічної культури. Частина дослідників, виходячи з літописних даних, вважали слов'янською прабатьківщиною Подунав'я. Чеські й польські вчені виступили з дещо одмінним баченням

слов'янського автохтонізму, розвинувши західний, т. зв. *вісло-одерський* варіант слов'янської етногенезної теорії. Не останню роль у спробах сформувати концепцію слов'янського етногенезу відігравала і національна належність того чи того історика, що часом істотно знижувало наукову вартісність його дослідницьких пошуків. Йшлося і про те, що саме поняття *прабатьківщина* невдале, і його слід замінити іншим — *набуття батьківщини*, яке нібито меншою мірою відбиває ідею первинності, початковості, автохтонності. А також про те, що за початки різних народів, серед них і слов'янських, слід брати перші писемні згадки про них; цим автоматично знімається і питання прабатьківщини: мовляв, батьківщина народу там, де його зафіксували перші історичні згадки. Показово, що жоден із давніх авторів не мовить про слов'ян як переселенців, що в своїх мандрах опинилися у Подніпров'ї і Наддунав'ї. Та й у самих слов'ян, схоже, не збереглося виразної історичної пам'яті про переселення і набуття нової батьківщини, що й собі винятково важливо.

За лінгвістичними даними, відмежування праслов'янських народів від їхніх сусідів по і.-є. спільноті відбулося приблизно 3500–4000 років тому, тобто близько середини II тис. до н. е. Цими сусідами, вважають мовознавці, могли бути балти, германці, індоіранці, дако-фракійці, іллірійці, італіки й кельти. Особливо вказувалося на близькість слов'янських і балтійських мов, що полягала у їхній істотній лексичній спільності (понад 1600 слів) і від пояснення причин та характеру якої значною мірою залежало розв'язання питання про ранню історію слов'янства. Судячи з властивих усім слов'янським мовам означень елементів ландшафту, дослідники з'ясували, що праслов'яни мешкали в зоні листяних лісів і лісостепу, де були галявини, озера, болота, але не було моря, де були пагорби, яри, водорозділи, але не було високих гір. Щоправда, природні зони, які б відповідали цим мовним визначенням, представлені в Європі доволі широко, тож і локалізувати слов'янську прабатьківщину непросто.

Історичні джерела про походження слов'ян

Першою достеменною згадкою про слов'ян вважають свідчення Йордана (VI ст.): *«...Біля лівого боку Карпатських гір, що схиляється до півночі, від витоків річки Вістули на величезних просторах живе численний народ венетів. І хоча їхні назви змінюються залежно від різних родів і місць проживання, переважно вони все ж звуться склавіни й анти. Склавіни живуть від міста Новієтуна й озера, що зветься Мурсіанським, аж до Дністра і на півночі до Вісли; болота й ліси замінюють їм міста. Анти ж, наймогутніші з них, там, де Понтійське море робить вигин, поширюються від Дністра аж до Дніпра»*. Свідчення Йордана про слов'ян доповнює Прокопій Кесарійський (VI ст.) : *«...Вони менш за все підступні, і в простоті [своїй] зберігають гуннський норов. Та й ім'я в давнину у склавінів та антів було одним. Оскільки і тих, і інших з давніх часів називали спори, якраз через те, думаю, що вони населяють країну, розкидано розташувавши свої житла. Саме тому вони займають неймовірно обширну землю, адже мешкають на більшій частині другого берега Істра»*.

Руський літописець питання про походження слов'ян розв'язує згідно з біблійною традицією, вважаючи їх, як і решту народів Європи, нащадками одного з синів Яфета, онука Ноя: *«Після зруйнування [Вавилонської] вежі і після розділення народів взяли сини Сима східні країни, сини Хама південні країни, Яфетові ж узяли західні й північні країни. Від цих же... пішов і народ слов'янський від племені Яфета — так звані норики, які є слов'яни... По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаю, де нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, де сіли, на якому місці»*. Серед відомих нам народів під *нориками*, певно, слід розуміти нащадків давніх ілірійців, які в І ст. створили царство *Норик* на лівобережжі Дунаю (на теренах сучасних Австрії, Угорщини й Словенії), згодом завойоване Римом і перетворене на однойменну римську провінцію.

За новгородською традицією, представленою у Никаноровському літопису й у В. Татищева, слов'яни вперше прийшли на

північ *«від берегів Понта й Меотіса»* ще у XX ст. до н. е. Прикметно, що тут брати *Славен*, *Рус*, *Болгар*, *Коман* та *Істер* названі правнуками Скіфа і Зардана (пор. *шардани*, один з «народів моря»). Потому *«Славен і Рус від'єдналися від братів своїх і блукали... 14 років..., і прийшли до озера Ілмер... і поставили місто на річці Волхов, назвавши його за ім'ям князя свого — Славенськ. Відтоді почали скіфи слов'янами йменуватися»*. Польський хроніст XVI ст. Матвій Меховський зазначав, що слов'янські народи лишаються на своїх місцях ще від потопу, а не прибули звідкілясь. Міфічний Богумир у «Велесовій книзі» — прабатько п'яти літописних племен (древлян, кривичів, полян, сіверів і русів) — названий там чоловіком *Слави*, або *Славуни*. Про якісь зв'язки слов'ян і скіфів мали б свідчити й слова літописця, що слов'янські народи означалися в давнину *Велика Скуф*. Нагадаємо, що саме серед численних народів Геродотової Скіфії дослідники часто шукали предків майбутніх слов'ян: окрім, власне, скіфів (переважно скіфів-землеробів), їх ототожнювали з неврами, алізонами, будинами, меланхленами.

Уперше назву *слов'яни* у формі *склавини* згадує Прокопій Кесарійський, коли оповідає, як 517 р. слов'яни перейшли Дунай з півночі. На цій підставі і появу слов'ян у Подунав'ї відносять саме до цього часу, хоча вірменський історик Мовсес Хоренаці ще в V ст. н. е. повідомляв про сім слов'янських племен на південь від Дунаю. Стефан Візантійський (VI ст.) у своєму словнику називає *«слов'янським народом»* етрусків. Баварська Хроніка (IX ст.) вважає за предків слов'ян скіфів і сарматів, а Густинський літопис (XVII ст.) повідомляє, що *«од... Рифата* [сина біблійного Гомера, онука Яфета та правнука Ноя. — *С. Н.*] *народилися пафлагони, енети, генети, венеди, венедиці, анти, роксани, роксалани, од яких начебто пішла русь і алани, русь-москва, ляхи, слов'яни, болгари, серби... всі суть народу і мови слов'янської»*. Перський анонімний твір XII ст. «Маджмал ат-Таварах» («Повне зібрання історій») наводить легенду про братів Словена, Руса, Кімарі й Хозара: *«І Слов'янин прийшов до Руса, щоб там осісти. І Рус відповів йому, що місця замало. Таку ж відповідь дали Кімарі й Хозар. Між ними почалася сварка та*

битва, і Слов'янин утік до місця, де нині земля слов'ян. Потім він сказав: «Тут сяду й легко відімщу». Візантійський історик Феофілакт Сімокатта (VII ст.) називає слов'ян *гети* й твердить, що обидві назви (*гети* й *слов'яни*) мають однакове значення, належать одному народу і що *гети* — первісна назва слов'ян.

Чимало середньовічних авторів, досліджуючи ранню історію слов'янства і користуючись недосяжними нині джерелами, залишили доволі цікаві свідчення та висновки про походження слов'янства. Як приклад, наведемо уривок з книги далматинського історика Мавро Орбіні, виданої на межі XVI–XVII ст.:

«...Слов'янський народ озлоблював своєю зброєю ледь не всі народи світу; розорив Персиду; володів Азією та Африкою, бився з єгиптянами та великим Олександром; підкорив собі Грецію, Македонію, Іллірійську землю; оволодів Моравією, Шленською землею, Чеською, Польською, і берегами моря Балтійського, пройшов в Італію, де довго воював проти римлян... Іноді був переможений, іноді мстився римлянам, іноді ж у битві був їм рівний... Нарешті, підкоривши державу Римську, заволодів багатьма їхніми провінціями, розорив Рим... Володів Францією, Англією, встановив державу в Іспанії, оволодів кращими провінціями в Європі... І від цього славного народу у давні часи пішли найсильніші народи, а саме — слов'яни, вандали, бургундіони, готи, остроготи, руси або раси, візіготи, гепіди, гетналани, верли або герули, авари, скіри, гіри, меланхлени, бастарни, певкіни, даки, шведи, нормани, фени або фіни, укри або ункрани, маркомани, кваді, фракійці й іллірійці, венеди або енети, що заселили берег моря Балтійського, і розділилися на багато начал... Всі вони були народ слов'янський...»

Венети

Найдавніший період слов'янської історії здебільшого пов'язують з венетами. Нагадаємо, що народ із такою назвою задіяний ще в стародавніх подіях: згідно з традицією, венети під

проводом Антенора й Пілімена (Палемона) прибули з Пали-Пафлагонії на малоазійському узбережжі Чорного моря на допомогу троянцям, але зазнали поразки. Лише частина енетів-венетів, серед них і Еней, майбутній родоначальник римських царів, врятувалися після падіння Трої. Показово, що давньогрецька мова не знала звука *в*, а *Aenea*, латинська форма імені *Еней*, вимовляється як *Венея*. Отож і назва *енети* насправді звучить *венети*, а поема *«Енеїда»* — *«Венеїда»*.

Народи з назвою *енети-венети* в різні часи відомі в багатьох місцях Європи. Так само географічні назви на *Венд-Вент-Вінд* тягнуться від Іспанії, Британії і Франції на заході до Прибалтики й Північного Причорномор'я на сході, від узбереж Швеції і Норвегії на півночі до Північної Італії на півдні. А про численність венедів свідчать слова ісландського історика Сноррі Стурлусона (XIII ст.), що *«Європа інакше зоветься Енетія»*.

Одна частина венетів облаштувалася в Північній Італії на узбережжі Адріатики і в долині річки По, в області *Адрія*, звідки й Адріатичне море. За Страбоном (I ст.), землі між Альпами й Адріатичним морем називалися *Венетика*. Венетам завдячує назвою й відоме італійське місто — *Венеція*.

Інша частина венедів була відома на півночі, біля берегів Балтики. Давні автори, серед них і Геродот, оповідали про енетів (віндів, індів) біля Північного океану, землі яких багаті на бурштин. За Птолемеєм, місце розселення венетів — узбережжя Венедської затоки, обмежене із заходу Віслою, а з півночі — Балтійським (Венедським) морем. Прибалтійські венеди мали свою Венецію — місто *Вінета* в гирлі Одри (Одеру), що славилося, як свідчить автор «Слов'янської хроніки» Гельмольд (XII ст.), великою пишнотою і найкращою гаванню на всьому балтійському узбережжі. Німецький хроніст Адам Бременський (XI ст.) називав Вінету найбільшим і найлюднішим містом Європи. Нині цю прибалтійську гілку венедів умовно означують *полабські слов'яни*.

Третя, найчисленніша гілка венедів відома в Центральній і Східній Європі — від межиріччя Дністра й Дунаю до Південної Германії на заході, степів Придніпров'я на сході й Венетської

(Ґданської) затоки на півночі. *Венетським* означувалось і Боденське озеро в центрі Європи, на кордоні сучасних Швейцарії і Німеччини. У Певтингерових таблицях — давніх картах-дорожниках, складених на початку нової ери, венеди згадані двічі — по сусідству з бастарнами в Карпатах і в низів'ях Дунаю. Венети відомі й на західному узбережжі Європи, у Галлії та Бретані (суч. Франція).

У сучасній історичній літературі окремі групи енетів-венетів-венедів-віндів-індів зазвичай вважали різними за походженням народами, хоча давні автори, схоже, були іншої думки. Так, Страбон визнавав італійських венетів і венетів Галлії за один народ. Як і римляни, адріатичні венеди вважали себе переселенцями з Малої Азії, які полишили рідні місця після падіння Трої: можливо, саме тому венети ніколи не воювали проти римлян. Вождем венетів у Гомеровій «Іліаді» названий Пілімен, адріатичні венеди шанували Палемона, до якого ще в середньовіччі зводили свій родовід численні європейські династії, а предком литовських князів вважався Палемон, що його літописна традиція вважала небожем Нерона, останнього з роду Юліїв, а рід цей особливо підкреслював свою спорідненість із троянцями. До речі, в лінгвістичній літературі неодноразово відзначався широкий збіг топоніміки північного заходу Малої Азії, північно-західної Адріатики та південно-східної Прибалтики, причому в останньому випадку говорили навіть про особливу гілку і.-є. племен — т.зв. *північних іллірійців*.

Ванами називали й давніх урартійців, людність *Ванського* царства (асирійці називали його *Урарту*) на Вірменському нагір'ї і в районі озера *Ван*. Область під назвою *Вананд* фігурує у т. зв. «вірменській легенді», співвідносній із легендою про заснування Києва. Скандинавська «Сага про Інґлінґів» (умовно IX–X ст.) оповідає про країну Ванів у гирлі Дону, про те, що десь тут розташовувалася міфічна батьківщина скандинавів і що саме звідси, з-за Ванаквісля, йшли на північ легендарні аси (інд. *асури*), очолювані Одином. Саме тут, у Приазов'ї, мешкали ще одні венди-вінди — *сінди* (у Геродота — *інди*), які й собі виявляють тісні зв'язки з Балканами. Ім'я *Вінітарій* мав готський цар.

А арабські автори у І тис. н. е. знають державу в'ятичів *Вантіт* між річками Окою, Доном, Упою і Парою. Прикметно, що і в Індії між ріками Ямуною, Сіндом, Упаджалою і Парою існувала країна *Аванті.*

З «Велесової книги» венеди постають нащадками скіфів: *«І були князі Словен з братом його Скіфом... І прийшли вони на північ, і там заснував Словен своє місто. А брат його Скіф був біля моря, і був він старий, і мав сина Венда, а опісля нього був онук, володар південних степів».* Геродот відзначав спільність походження венетів і мідійців, що створили на Передньому Сході, по сусідству з Вавилонією та Персією, одне з найдавніших царств (до мідійців, нагадаємо, давні автори зводили й сарматів, виразний «мідійський слід» простежується і у кімерійсько-скіфській історії). Пліній (І ст.) прямо відносив венедів до сарматів, що замешкували найближчу до Германії частину Сарматії — на Віслі. Тацит (ІІ ст.) вагався, зараховувати венетів до германців чи сарматів: з одного боку, він відзначав близькість звичаїв венедів і сарматів, а з іншого — повідомляв про риси побуту, що схиляли його до думки про германську належність венетів: ті нібито *«ставлять будинки»*, *«використовують щити»* й *«охоче пересуваються пішки, дуже швидко».* Василь Татищев, посилаючись на німецького історика і видавця Гельмольдової «Хроніки слов'ян» Генріха Бангерта (XVII ст.), перераховує різні племінні назви венедів: *«По різних же місцях венеди, або вандали різно називались, наприклад поморяни, або померани, лебузи, гавелани, гевелди або гевелли, гепіди, цирципани, кішини, редареї, толеіси, варії, герули, верлі, обортіти (обдоріти), полаби, вагри, рани, лінгони, сораби або серби, ухри та укри, далменці».* У Німеччині слов'ян й досі означують *вендами.*

Анти

Інший народ, у зв'язку з яким найчастіше розглядають походження слов'янства, — анти. І якщо над переселеннями венедів дослідники й досі ламають голову, антам тут пощастило

більше: їхня історія від самого початку не виходила за межі Північного Причорномор'я та Приазов'я. Перший антів згадує римський історик Помпоній Мела (I ст.): за ним, анти жили «вище» гіпербореїв та амазонок. Пліній Старший у «Природній історії» розміщує антів між Азовським і Каспійським морями, у Приазов'ї засвідчує їх і Птолемей (II ст.), а боспорський напис III ст. з Пантикапея згадує анта на ім'я *Папіос*. І хоча Йордан, коли оповідає про сутички антів з готськими королями Германаріхом і Вінітарієм, локалізує антів на правобережжі, між Дністром і Дніпром. Прокопій Кесарійський (VI ст.) розміщує антів не лише разом зі склавинами на Дунаї, а й у Приазов'ї: ***«Народи, що живуть [поблизу Меотиди], в давнину звалися кімерійцями, тепер звуться утигурами. Далі на північ од них займають землі незліченні племена антів»***. 546 р. посольство до антів посилав візантійський імператор Юстиніан, що мав титул *Anticus* «Антський». Країну *Антайб*, ототожнювану з державою антів, знають готські легенди; ім'я *Антір* мав один з готських царів. «Велесова книга» згадує перемогу на Волині антів над готами під проводом князя Мезенмира.

Йордан оповідає, що наприкінці IV ст. спалахнула війна між антами, яких тоді очолював Боз (Бус, Бож), і готами на чолі з Вінітарієм, сином Германаріха. Історик відзначає частковий успіх Вінітарія: Божа з синами й сімдесятьма старійшинами було підступно захоплено в полон і розіп'ято. Епізод з Бусом-Божем знає і «Слово о полку Ігоревім», причому тут готи нібито зазнали поразки. У Києві відома історична місцевість *Бусове поле*, а також гора *Бусовиця* та річка *Буслівка* (ліва притока Либеді). Востаннє про антів згадує Феофілакт Сімокатта (не пізніше 602 р.). Він повідомляє, що під час війни Візантії з аварами аварський каган послав свого воєначальника Апсиха ***«знищити плем'я антів, союзне ромеям»***. Історик не повідомляє, чи виконав це доручення воєначальник, однак про антів більше не згадує. Не згадують про них після цього й інші джерела.

Походження антів

Про походження антів відомо небагато. Римський географ I ст. н. е. Помпоній Мела мовить про антів як гілку сарматів поряд з аланами, роксоланами і язигами. Прокопій додає, що анти й склавини в давні часи звалися *спори*, а «Велесова книга» зазначає: *«А за століття до того були ми антами після русколані, а в давнині були русами і є зараз»*. Важливо, що пам'ятка включає антів у сукупний етнонім *кравенці*: *«...І були ми кравенці: скіфи, анти, руси, боруси і сурожці»*. Русом у «Велесовій книзі» названий і антський рекс (цар) Бож, або Боз. Мавро Орбіні (XVII ст.) мовить, що анти — нащадки готів. Характерно, що назва *анти* у джерелах доби Руської держави не зустрічається.

Щодо походження і значення назви *анти* єдності немає: попри численні спроби, жодних її ознак у слов'янських мовах і слов'янській літературній традиції не виявлено. З цього найчастіше робили висновок, що етнонім *анти* не може бути самоназвою слов'ян. Його зближували з тохар. *ant* «рівнина», з лексемою «сліпий, темний», представленою в авест. *anda* й д.-інд. *andha*, проте найчастіше пов'язували з д.-інд. *anta* «кінець». Остання етимологія імпонувала багатьом уже тому, що нібито бездоганно відповідала назві *Україна*, в якій теж вбачали слово *край* «кінець». У цьому разі назва *анти* виявлялася семантичним двійником назви *українці*: саме погляд на антів як предків майбутніх українсько-руських племен і закріпився в історичній традиції ще з часів Михайла Грушевського.

Однак таке тлумачення, попри певну привабливість, ґрунтується на хистких підвалинах. Хоча б тому, що й досі немає переконливої відповіді на питання: хто ж означив обидва народи «окраїнними» і що зумовило саме таку їх назву. Очевидно, все ж ближчі до істини дослідники, які вбачають зв'язок назви *анти* з назвою *венеди, венди*. А враховуючи те, що в санскриті *вінда* є синонімом до *пала* у значенні «захисник», «воїн», «цар», а, отже, й «бик», етнонім *анти-венди* може тлумачитися і як *захисники*, *воїни*, і як *бичичі*, *туричі*. У такому разі назва

венди-вінди постає значеннєвим двійником назви *поляни* (а точніше — *паляни*) «воїни, захисники». Прикметна в цьому плані назва села в Польщі (Ольштинський повіт), яке в XVI ст. називалося *Vindica*, а нині воно — *Воловно*.

Антська антропонімія

Що стосується антських імен, то більшість із них двоосновні і закінчуються на *-ґаст* (іран. *-вазд*): *Доброґаст*, *Радоґаст*, *Піроґаст* тощо, що іноді сприймається як ознака славізму (як і пізніше *-гост*). Паралелі до антських імен знаходимо і на заході Європи — серед імен франків (Arogast, Bodogast, Hodogast та ін.), а також кельтів ще в галльські часи, де компонент *gast*, на думку дослідників, міг означати щось на зразок «благородний, достойний, шляхетний». Цікаві відповідності антські імена знаходять і в топоніміці: *Ардаґаст* (іран. *Ардавазд*) — *Радогоща* на Житомирщині, *Мироґаст* — *Мирогоща* на Рівненщині, *Доброґаст* — *Доброгостів* на Львівщині, *Піроґаст* — *Пирогоща* в Києві, *Бодоґаст* — *Бидґощ* у Польщі тощо.

Ім'я *Хільбудій*, що його мав антський князь, якого імператор Юстиніан запросив захищати кордони Візантійської імперії, складають компоненти *хіль* «рід, плем'я» та *будій* «ватажок, цар» (сюди ж санскр. *паті*, балт. *pats*, рос. *батя* й укр. *батько*). Тобто ім'я *Хільбудій* означає «Ватажок роду-племені». Воно — точний відповідник індійському імені *Кулапаті-Кульпаті*, а також скіфським царським іменам *Сколопіт* і *Колаксай*, що його мав перший скіфський цар і родоначальник скіфської царської династії, за іменем якого, каже Геродот, постала й самоназва скіфів — *сколоти*. Прикметно й те, що батька Хільбудія звали *Самбат*, де *самба* означає «кий, жезл», синонім якого — санскр. *данда*; індоарійське плем'я *дандарії* засвідчене на Південному Бузі, а місто *Дандака* — у Криму. Назвою *Самбатас* Костянтин Порфирогенет (X ст.) означує Київ. Імена *Самба* й *Самбатас* поширені в індійців та іранців, вірмен, грузинів (*Смбат*, *Самбат*) та азербайджанців (*Сумбат*), чоловічі імена з компонентом *Самб-* містять

боспорські написи. Руські літописи знають західнобалтійський народ *самби*, споріднений із ятвягами, і їхню країну *Самбію*.

Слов'янські етноніми

Назву *слов'яни* найчастіше виводили від «слово». Логіка пояснення полягала в тому, що етнонім *слов'яни* мав позначати своїх, що говорять зрозумілою мовою, на відміну від чужинців — *німців*. Навряд чи таке пояснення може задовольнити. Зокрема й тому, що іноземна традиція часто передавала етнонім *слов'яни* зі вставним *к* — грец. *склавени*, араб. *сакаліба* тощо. Тож у такому разі назва *слов'яни* виявлялася ближчою до самоназви скіфів — *сколоти*, значення якої, як уже йшлося, «співроди, співплемена». Останнє тлумачення особливо цікаве в контексті свідчення Прокопія про те, що слов'яни й анти колись називалися *спори*; це слово він зводить до грецького *спораден* «розсіваю», бо, мовляв, їхні оселі розкидані повсюдно. Характерно, що при тлумаченні назви *слов'яни* іноді долучали й кельтське *слоу* «співплемінник».

Етнонім *слов'яни* пов'язували і зі словами «слава», «славити», «славний». Саме таке тлумачення обстоює, зокрема, «Велесова книга»: *«ми — слов'яни, руси, які богам славу співають, і тако суть слов'яни тому»*. Мавро Орбіні зазначав: *«Залишаючи осторонь вищенаведені тлумачення імені слов'ян, беруся стверджувати, що воно пішло не від чого іншого, як від слави, оскільки «слов'янин» або «славон» означає «славний». Після настільки частих тріумфів над ворогами, свідченням чому є величезна кількість завойованих царств і країн, цей доблесний народ присвоїв собі саме ім'я слави... Якщо ім'я слов'ян і нове, то слава, завойована зброєю та кров'ю, притаманна їм за природою і успадкована від предків...»*

Аналогії до назви *слов'яни* дослідники знаходили і в назві Геродотових *алізонів* (з грецької нібито *самохвали*), і причорноморських *ставанів* — з індоіран. «славлені, хвалені». Але, мабуть, найцікавіше те, що й основа *ванд* у санскриті якраз і означає «славити, величати», а, отже, етноніми *венеди* й *слов'яни* виявляються семантичними двійниками. Це стосується і назви *вандали*,

похідної від тієї ж основи *ванд* із суфіксом *-ла*, що творить прикметники від іменників і дієслівних основ. Отже, *вандали* також означає «славні», або ж «венедські», «які походять від венедів». Додамо також, що й шумерське *шуму*, з якого постала назва *шумери*, і гот. *hreith*, з яким пов'язують ім'я готів-грейтунгів, а також санскр. *яша* (укр. *яса*), до якого часом зводять етнонім *аси* (*яси*), теж означає «слава». Тож усі ці народи якоюсь мірою (принаймні на рівні назв) *слов'яни*, а коли точніше — *слав'яни*.

Найдавніша історія слов'ян за «Велесовою книгою»

Досі ми вмисно зрідка посилалися на «Велесову книгу», пам'ятаючи про виважений підхід до цієї пам'ятки. Однак тепер, коли йдеться про найдавнішу історію слов'ян, є потреба ширше вдатися до неї, не так заради якихось далекосяжних висновків, скільки для повноти картини, адже «Велесова книга» подає цілковито новий погляд на етнічну історію слов'ян. Вона згадує кілька регіонів, пов'язаних із ранньослов'янською історією: Семиріччя (достеменно не ідентифіковане), береги Ра-ріки (здогадно — Волги), Причорномор'я і Карпати, причому карпатський період історії вирізняється особливо. Ось лише кілька найбільш прикметних уривків з «Велесової книги» про найдавнішу історію слов'ян:

«У давні часи жив Богумир, муж Слави, і мав трьох дочок і двох синів. Ті бо водили худобу до степів і там жили серед трав; батькові корилися і боялися, богів слухались, і так розуму набирались. І тут мати їхня, яку звали Славуна, дбала про їхні потреби, і сказав Богумир: «Се ми зробімо і мусимо дочок своїх віддати і онуків доглядати». Так сказав і повози упріг і поїхав світ за очі. І приїхав до дуба, що стояв у полі, і лишився вночі біля вогнища свого. І побачив увечері мужів трьох на конях, що наближалися до нього. І сказали ті: «Здоров будь! І що шукаєш?» Оповів їм Богумир про тугу свою. А вони відповіли, що ми самі в поході, щоб знайти дружин. Повернувся Богумир у степи свої і привів трьох мужів дочкам.

Од них три роди пішли, що були слов'янами. Од них походять деревляни, кривичі і поляни. Бо перша дочка Богумирова мала ім'я Древа, а друга Скрева, а третя Полева. Сини ж Богумирові мали свої імена Сіва і молодший Рус. Звідси походять сіверяни і руси. Три мужі були три вісники про ранок, полудень і вечір. Утворилися ті роди біля семи рік, де ми проживали за морем, у краю зеленому, коли худобу водили раніше відходу до Карпатських гір. Те було за тисячу триста років до Германаріха...»

«І Дажбо нас народив од корови Замунь, і були ми кравенці: скіфи, анти, руси, боруси і сурожці. І тако стали русове».

«За десяток віків забули своє родство, і так роди жили окремими племенами. Се називаються ті поляни, сваредзі і деревляни: тут бо всі руські, од руськолунян походячи».

«Ми Дажбожі внуки і не сміємо нехтувати славу нашу за віки. Се бо антами були по руськолані, а раніше були русами і лишились ними. Се про Волинь ідеться перше, яка била ворогів, бо хоробра є. І та Волинь є першим родом, будучи їх початком».

«Тут Русь подвигла свої сили і, гуннів відбивши, сотворила Край Антів та Скуфь Київську».

«Русколань упала від змови готів з гуннами, і тоді створились Київська Русь та Антія, а готи злякались цього і геть пішли з цього краю». «Після готської війни порушену Русколань залишили і притекли до Києва, й осіли на землі тій, там же готувалися до війни зі степом ворожим і боронилися від нього». «Ми ніколи не забудемо того, як готи з'єдналися з гуннами проти нас. І Гуларех напав з півночі, а гунни з півдня, і тут плакали Русколань і Борусія, тому що гунни зроїлися з готами». В іншому уривку сказано: *«Русколань впала від змови готів із гуннами».*

Слов'яни й імперія

Слов'янські народи постійно відігравали помітну роль у тогочасних політичних подіях. Прокопій зазначав, що за імператора Юстиніана не було року, щоб гунни, слов'яни й анти не чинили набігів на Іллірію, Фракію, Елладу й Херсонес. На VI–VII ст.

слов'яни вже займали Балкани, Прибалтику, Подніпров'я, а також значну частину Середземномор'я, досягнувши Іспанії та Північної Африки. До цього часу належать і свідчення про потужні слов'янські флотилії, що плавали навколо Фессалії, Ахеї, Епіра, досягали Південної Італії і Криту. Костянтин Порфирогенет писав, що й Еллада повністю ослов'янилась.

За приблизними підрахунками, понад двадцять осіб слов'янського походження у різні часи посідали престол обох римських імперій. Слов'янські дружини відігравали чільну роль у Римі та Візантії. Візантійські історики повідомляли, що близько 544 р. антські війська розміщувалися біля міста Тірас на Дністрі, щоб захищати кордони імперії від болгарських набігів. 537 р. загін антської кінноти виручив військо Велізарія, якого в Римі обложили остготи, а 547 р. загін антів допомагав грецькій армії в Луканії (Нижня Італія). Деякі анти досягли в імперії високих чинів. Прокопій Кесарійський згадував антського князя Хільбудія, якого 533 р. імператор Юстиніан послав на Дунай захищати північні кордони Візантійської імперії, але той зазнав поразки від інших слов'ян і повернувся в Подніпров'я. 546 р. Юстиніан знову запросив його на службу, і на загальному віче анти обрали його ватажком військового загону й відправили до Візантії. Ант Доброґаст був командуючим чорноморської ескадри, і у війні проти персів у середині IV ст. командував флотом; тоді ж слов'янин Всеґрад очолював візантійські сухопутні війська. Слов'янами були візантійський полководець Татимир, сенатор Онаґост, міністр Даміан, письменник Амміан Марцеллін, напіввандалом був римський полководець Стиліхон. А 765 р. константинопольським патріархом став слов'янин на ім'я Нікіта.

Культура й звичаї слов'ян

«...*Племена ці, склавіни й анти,* — писав Прокопій Кесарійський, — *не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і тому в них вигідні і невигідні справи завжди ведуться спільно. А також однакове й інше, можна сказати, все*

у тих і у інших, і установлено здавна у цих варварів. Вони вважають, що один з богів — творець блискавки — єдиний владика всього, і йому приносять у пожертву биків і всіляких жертовних тварин. Визначення ж долі вони не знають і взагалі не визнають, що воно має якесь значення принаймні стосовно людей, але коли смерть уже біля їхніх ніг, чи захоплені вони хворобою, чи виступають на війну, то дають обітницю: якщо уникнуть смерті, зараз же здійснити жертву богу за своє життя; а уникнувши її, жертвують, що пообіцяли, і думають, що цією пожертвою і купили собі порятунок. Шанують вони і річки, і німф, і деяких інших божеств і приносять жертви їм усім, і під час цих жертв здійснюють гадання. А живуть вони в жалюгідних хижах, розташовуючись далеко один від одного і кожен міняючи, наскільки це можливо, місце поселення. Вступаючи ж у битву, більшість йде на ворога пішо, маючи невеликі щити й списи в руках, панциря ж ніколи на себе не надягають; деякі ж не мають [на собі] ні хітона, ні плаща, але, пристосувавши лише штани, що прикривають страмні частини, так і вступають у сутичку з ворогами. Є у тих і у інших єдина мова, цілком варварська. Та й зовнішністю вони один від одного нічим не відрізняються, оскільки всі високі і дуже сильні, тілом же і волоссям не надто світлі і не руді, зовсім не схиляються і до чорноти, лише всі вони трохи червонуваті. Триб життя [їхній] грубий та непримхливий, як у масагетів...»

Імператор східної Римської імперії Маврикій (582–602) один із розділів свого «Стратегікона» присвятив слов'янам та антам: «*Народи склавів та антів однакові і способом життя, і норовом; вільні, вони жодним чином не схильні ані стати рабами, ані підкоритися, особливо у власній землі. Вони численні й витривалі, легко переносять і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і нестачу харчу. До іноземців, що прибувають до них, добрі й приязні, проводжають їх по черзі з місця на місце, куди б тим не було потрібно; а якщо гостю через недбалість господаря заподіяно шкоду, до нього вороже ставиться той, хто привів гостя, вважаючи помсту за нього священним обов'язком. Тих, хто перебуває у них в полоні, вони не тримають у рабстві невизначений час, як інші племена, але визначають для них точний строк і дають вибір: або вони*

повертаються додому за певний викуп, або залишаються там як вільні люди й друзі. У них величезна кількість різної худоби й злаків, складених у копиці, особливо проса і полби. Жінки ж їхні чеснотливі над усяку міру, так що деякі з них і смерть своїх чоловіків вважають власною смертю і добровільно удушають себе, не вважаючи життям існування у вдівстві.

Живуть вони серед лісів, річок, боліт і важкопрохідних озер, влаштовуючи багато, з різних боків, виходів зі своїх жител через небезпеки, що звичайно чигають на них; усе цінне з речей вони закопують у схованку, не тримаючи відкрито нічого зайвого. Ведучи розбійне життя, вони полюбляють нападати на своїх ворогів у місцях лісистих, вузьких та урвищних. З вигодою для себе користуються засідками, раптовими наскоками й хитрощами, вночі і вдень, вигадуючи численні уловки... Перебуваючи у безвладді і взаємній ворожнечі, вони не знають ані бойового порядку, ані прагнуть битися у відкритому бою, ані воліють з'являтися у відкритих і рівних місцях...»

Візантійський історик Менандр (VI ст.) у своїй «Історії» наводить історичний переказ, як аварський хакан Баян через своїх послів передав слов'янському вождеві Давріту вимогу: підкорись і сплати данину. На це зухвальство Давріта відповів: *«Чи народився на світі той і чи зігріває проміння сонця того, хто підкорив би собі силу нашу? Не інші нашим, а ми інших володіти звикли. І в цьому ми певні, допоки будуть на світі війна та мечі»*.

Сирійський автор Іоан Ефеський (кінець VI ст.) писав про слов'ян, що *«вони стали багаті, мають багато золота, срібла, табуни коней і зброю і навчилися воювати краще за самих римлян»*. Арабський автор Аль-Бекрі зазначав: *«Слов'яни — народ настільки могутній і страшний, що якби вони не були розділені на велику кількість колін і родів, ніхто б у світі проти них не встояв»*. Про ворожнечу між склавинами та антами згадували й візантійські автори. Зокрема, Маврикій стверджував, що слов'яни *«неприязні один до одного і ні в чому не можуть дійти згоди»*.

Високого рівня слов'яни досягли в ремеслах — ковальському, ткацькому, гончарному, ювелірному. Багато прикрас зі слов'янських скарбів і поховань є справжніми витворами мистецтва.

Археологи знаходять і тодішні ремісничі інструменти — досконалі й часто досить складні. Неабиякої вправності слов'яни досягли у виробництві зброї. Особливо славилися довгі прямі мечі відмінної якості, що виготовлялися у великих кількостях. Саме знаменитими антськими мечами б'ються герої англосаксонського епосу «Беовульф», а в археології вони дали назву цілому класу знахідок — *мечі антського типу*. Згадувані давніми джерелами мідні скульптури слов'янських божеств свідчать, що слов'яни досягли високого рівня не лише в гірничій, а й у ливарній справі. У «Життєписі Оттона Бамберзького» (XII ст.) мовиться про слов'янські храми, прикрашені барельєфами людей, птахів, тварин, настільки досконало зроблених, що вони видавалися живими. А фарби на храмових стінах не змивали дощі й не блякли.

У слов'ян здавна було розвинуте містобудування — недарма скандинави називали Русь *Ґардаріка* «Країна міст». Арабський письменник X ст. Ібрагім Ібн Якуб подає цікавий опис того, як слов'яни зводять міста: *«Слов'яни будують переважну частину своїх градів так: вони направляються до лук, де багато води й заростей, і намічають там круглий або чотирикутний простір, залежно від величини й форми, яку бажають надати місту. Потім викопують навколо рів і викопану землю звалюють у вал, укріпивши його дошками та кілками, на кшталт шанців, поки вал не досягне бажаної висоти. Тоді відміряють у ньому ворота, з якого боку потрібно, а до воріт можна підійти по дерев'яному мосту»*.

Європейський мандрівник Сефрід (XII ст.) писав про *«чисті та охайні хати»*, численні автори відзначали красу слов'янських будівель. Ібн Якуб, який об'їздив усю Європу, називав землі слов'ян *«найбільш багатими на харч»* і відзначав, що *«слов'яни особливо охоче займаються землеробством і пошуками засобів до існування, чим значно переважають усі північні народи»*. *«Країна ця,* — писав автор найдавнішої польської хроніки Галл Анонім (кін. XI — поч. XII ст.) , — *хоч і дуже лісиста, однак повна золота й срібла, хліба й м'яса, риби й меду; більше всього їй варто віддати перевагу перед іншими в тім, що вона, оточена стількома народами, християнами і язичниками,*

й зазнаючи нападів від них, що діяли як разом, так і порізно, ніколи, однак, не була цілком скорена. Це край, де повітря цілюще, рілля родюча, ліси сповнені медом, а води — рибою, де воїни безстрашні, селяни працьовиті, коні витривалі, воли добрі в плузі, корови дають багато молока, а вівці — вовни».

Середньовічні автори майже одностайно відзначали слов'янську гостинність. Адам Бременський (XI ст.) та Сефрід сходилися в тому, що немає народу гостиннішого, ніж слов'яни. Гельмольд (XII ст.) писав: *«Що стосується вдачі й гостинності, то не знайти людей більш чесних і добродушних. У запрошуванні гостя вони ніби змагаються між собою... Що б не набув слов'янин працею, він усе витратить на пригощання, і той вважається кращою людиною, хто щедріший».* І додавав, що дбати про хворих, старих і немічних у слов'ян — священний обов'язок.

Резюме

Хоча проблема слов'янського етногенезу дискутується в науці вже понад два століття, досліджена вона, поза сумнівом, недостатньо. Парадоксально, але історична наука все ще неспроможна визначити походження багатомільйонного європейського народу, а чи й просто не бажає цього робити. Складність проблеми слов'янського етногенезу не в останню чергу зумовлювало й те, що тема походження слов'ян у сучасній науці зробилася майже винятковим надбанням археологів. Ця обставина, до певної міри закономірна, коли зважити на успіхи в царині польової археології, все ж зумовила значний перекос у дослідженні слов'янських старожитностей, бо археологи взяли на себе невластиве їм завдання — самостійно сформувати концепцію слов'янського етногенезу. Треба визнати, що це завдання виявилося для них непосильним.

Хоча проблема слов'янського етногенезу все ще далека від остаточного розв'язання, вже нині цілком очевидно, що слов'яни не з'явилися раптово і невідь-звідки, а сліди слов'янства слід шукати у давніших часах — вони є, і чимало. Про глибоке коріння

слов'янства свідчить, зокрема, й аналіз давньослов'янської мови, чи не найбільш архаїчної з-поміж усіх і.-є. мов, а також вірувань давніх слов'ян, напрочуд близьких за своїм змістом до ранніх форм індуїзму, або ведизму — релігії давніх аріїв, про що буде сказано окремо. Слід мати на увазі й те, що слов'янські народи умовно належать до і.-є. спільноти, що сформувалася в доісторичні часи на величезних просторах від Атлантичного до Індійського океану та від Льодовитого океану до Середземного моря з приблизним центром у Циркумпонтійській зоні. Тож вважати, що слов'яни з'явилися тут лише у середині I тис. н. е., тоді як решта і.-є. народів на цей час вже мали кількатисячолітню історію, м'яко кажучи, нелогічно. Водночас численні свідчення історичних джерел про слов'янство відсилають нас до найдавніших, ще доісторичних часів.

Слід зважити і на те, що єдиного народу під назвою *слов'яни* ніколи не існувало, а збірний термін *слов'яни* (подібно до назв *скіфи* та *сармати*) вживається нині на означення сукупності народів, кожен з яких мав і власне походження, і власну історію. А тому і проблема походження слов'ян, по суті — лише сукупність проблем походження конкретних слов'янських народів у контексті історії Центральної і Східної Європи й Близького Сходу, і розв'язувати її слід від конкретного до загального, а не навпаки. Цілком імовірно, що проблема походження слов'ян у тому розумінні, у якому вона сформульована сучасною історичною наукою, нерозв'язна в принципі. Тож слід інакше визначити і мету пошуку, і шляхи її реалізації.

Туранці і тюрки

Вступ • Іран і Туран • Саки • Парфяни • Соґдійці • Бактрійці • Хорезмійці • Тюрки (тюркюти) • Критика концепції походження тюрків • Тюрки, скіфи і туранці • Тюркські мови • Авари • Резюме

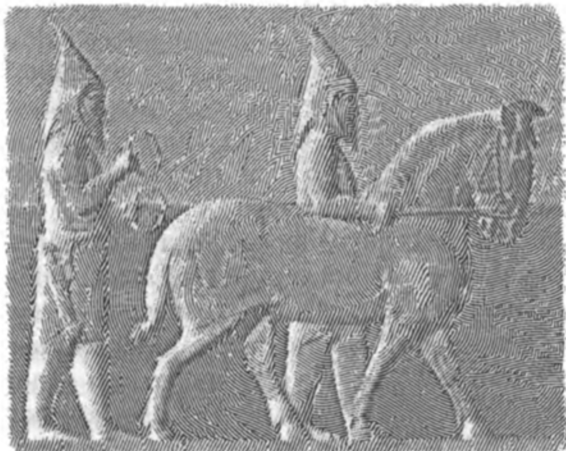

Важливе місце в давньоукраїнській етнічній історії посідають народи, що їх прийнято означувати *тюркські*. Таких у вітчизняній історії чимало: і вже згадувані гунни та болгари, й інші, мова про які попереду — хозари, печеніги, половці, татари. Їхню появу на історичній арені переважно пов'язують із епохою «великого переселення народів», коли тривалий період безроздільного панування тут іраномовних кімерійців, скіфів, сарматів, аланів нібито завершується, а їм на зміну приходять незліченні тюркські племена, що нестримним потоком ринули в Північне Причорномор'я звідкілясь із глибин Азії.

Водночас історичні джерела нічого не повідомляють про це «тюркське переселення», тож і сучасному уявленню про нього ми завдячуємо лише дослідницькому фантазуванню. Бо якби таке переселення справді мало місце, ми б знали, у яких

конкретних рисах і подіях воно виявлялося, були б відомі якісь імена, дати, назви, місця вирішальних битв тощо. Але цього всього немає. Та й згадана концепція неспроможна відповісти на низку принципових питань: а звідки, власне, з яких азійських просторів бралися ці тюркські народи? Чому тюрки спершу в особі гуннів, а згодом аварів, хозарів, печенігів, кипчаків, татар впродовж усієї давньої історії мігрували з Азії до Європи? Що їх так вабило тут? Що спонукало їх здійснювати тисячокілометрові подорожі на захід, тоді як землі Середньої Азії і Сибіру й досі не страждають від перенаселення? Як їхня кількість так швидко зростала в Азії? Яким чином численні тюркські народи проходили шлях від Алтаю до Карпат? Куди вони дівалися тут? Куди, врешті, поділися нащадки тих численних народів, що раніше населяли євразійські степи? Якщо спробувати відповісти бодай на частину цих питань, з усією очевидністю постане висновок: традиційне уявлення і про велике переселення народів, і про походження та історію тюрків далеке від дійсності. Аби переконатися в цьому, слід почати здалеку.

Іран і Туран

Близько VII ст. до н. е. реформатор давньоіранської релігії, засновник зороастризму пророк Заратуштра, якого перси називали *Зардушт*, а греки — *Зороастр*, у священній книзі давніх іранців «Авесті» проголосив верховним богом Ахурамазду, а основою світу визнав боротьбу добра й зла. Вчення Заратуштри настільки різнилося від давніх ведійських вірувань, що, по суті, означало світоглядний розкол арійської спільноти. Величезний ареал, заселений спорідненими арійськими народами, розділився на два ворогуючі табори — Іран і Туран, причому розділила їх не династія, раса чи мова, а релігія, поклавши початок тривалому військово-ідеологічному протистоянню. Послідовники Заратуштри називали себе іранцями, ті ж, хто зберіг як богів дэвів, означалися туранцями. Перші замешкували Іранське нагір'я, другі займали низинні землі на північ від Кавказького хребта, землі на схід від Волги

та частину Середньої Азії навколо давнього Оксу (суч. Амудар'я) та Яксарту (суч. Сирдар'я). Саме до туранців належали добре відомі українській історії скіфи-саки, сармати, алани, авари, що їх «Авеста» називає *швидкокінними турами*.

Згідно з перською поемою «Шахнаме», що узагальнила міфи, епічні перекази та історичні хроніки іранських народів, у засновника легендарної династії іранських царів Фаридуна (Траетаона), було троє синів — старші Салм і Тур, та молодший — Ірадж. Коли вони виросли й поодружувалися, Фаридун розділив між ними царство: Захід дістався Салму, Чин і Туран — Турові, а Іран — Іраджу. Минали роки, Фаридун старішав, а тим часом заздрісні старші брати поставили перед батьком умову: позбавити Іраджа трону, інакше вони підуть на Іран війною. Дізнавшися про це, Ірадж вирішив владнати цю суперечку миром і заявив, що готовий залишити престол. Але братам цього було замало, і вони вбили його. Саме це нібито й стало причиною багатовікової ворожнечі Ірану з Тураном.

Іранські перекази зберегли пам'ять про праведних іранців на чолі з легендарною династією Кеянідів і туранців, очолюваних царем-чародієм Афрасіабом. І хоча подробиці цієї боротьби маловідомі, іранський і туранський епос відбив ті далекі події. Чи не найпопулярніші серед них — численні поеми, легенди й міфи про богатиря Рустама, який в іранців виступав прибічником Кеянідів, а в Турані шанувався як захисник девів і гроза Ірану. Парфянські аристократи вважали себе прямими нащадками Рустама, вони й очолили туранців у боротьбі проти Ірану. Своєрідним символом антагонізму між туранцями й іранцями стало споконвічне протистояння мідян і персів, що ніби унаочнювало зороастрійську тезу про боротьбу добра і зла.

Саки

Серед численних народів, що віддавна заселяли землі від Дунаю до Алтаю, виокремлювалася група, яку перси узагальнено означали *саки*, а індійці — *шаки*: їхніми найближчими

етнічними родичами були причорноморські скіфи (ми вже згадували саків, коли йшлося про скіфів). Нагадаємо, що давньоперські клинописні написи знають кілька різновидів саків: *саки-тіґрахауда* — «саки з гостроверхими шапками», *саки-парадрайя* — «заморські саки» й *саки-хаумаварґа*, назву яких пов'язують із жрецьким станом і тлумачать «саки, які шанують хаому», де іранське *хаома* (інд. *сома*) — священний напій давніх іранців та індійців. В основі назви, як уже йшлося, — індоіранське *шак-сак* «могти», «бути сильним, могутнім», тож етнонім *саки-шаки* означає «дужі, могутні».

Основа *сак-шак* досить рясно відбита і на теренах Давньої України. Так, вавилонський документ V ст. до н. е. згадує кімерійця на ім'я *Сакіта* (а Бехістунський напис царя Дарія називає ватажка кімерійців Туґдамме царем саків). Боспорський напис III ст. із Приазов'я фіксує чоловіче ім'я *Сакта*, яке означає «Сила, Могутність», а також *Сакдей* «Могутній бог», причому компонент *дев-дей* «бог» суто індоарійський, бо в іранців він має негативне значення й не використовується в іменотворенні (іранці вживають слово *бага* «бог»). У «Слові о полку Ігоревім» згадується половецький рід чи плем'я, яке автор пам'ятки перекладає *могути*, що є слов'янським відповідником назви *саки*. Назву *Сакаката* «Могутня фортеця» мала печенізька фортеця на Дністрі, яку згадує у X ст. візантійський імператор Костянтин Порфирогенет. Є підстави вважати, що й ряд українських топонімів (серед них *Сквира*), а також винятково важливий для вітчизняної історії термін *козак* містять усе той же компонент *сак* на означення сили і могутності. Місто під назвою *Саки* відоме у Криму.

Парфяни

Парфією означалася початково невелика область на південний схід від Каспійського моря, а також давнє царство, що в період свого розквіту (середина I ст. до н. е.) об'єднало під своєю владою обширні області від Близького Сходу до Індії.

Походження парфян давня традиція зводила до скіфів: Страбон (І ст.) оповідав про скіфське походження Аршака (Арсака) — засновника парфянської царської династії Аршакідів, молодша лінія якої згодом затвердилася і у Вірменії. Саме аршакідом був вірменський цар Валаршак, у якого знайшли прихисток Куар, Мелтей і Хореан з області Палунь — троє братів «вірменської легенди», яку співвідносять із літописною легендою про трьох братів-полян — Кия, Щека і Хорива. Індійські джерела означали парфян *партхава*, це означало «сини Землі», бо *Прітха (Прітхві)* в санскриті — «Земля». Подібним чином тлумачиться і скіфське царське ім'я *Партатуа,* яке є грецькою передачею місцевого *Партхадеві* і означає «Син Прітхи-богині», «Син Землі-богині». Богиня-захисниця Херсонесу Таврійського (літописний *Корсунь*) була відома як *Партенос* «Діва». Можливо, з терміном *партхава* споріднена й сучасна назва *Полтава.*

Соґдійці

Іншим знаменитим народом Середньої Азії були *соґдійці,* що населяли *Соґд,* або *Соґдіану* на північ від Бактрії, у межиріччі Оксу і Яксарту, на родючих землях Ферганської долини й прилеглих районів. Появу соґдійців тут відносять до кінця II — початку І тис. до н. е. Столицею Соґду була Мараканда (суч. Самарканд). У IV ст. до н. е. Олександр Македонський завоював Соґдіану та сусідню Бактрію й об'єднав їх в одну сатрапію, де згодом постало Греко-Бактрійське царство, що проіснувало до III ст. до н. е., коли його підкорили скіфи. Саме тут Олександр узяв собі в дружини Роксану — дочку соґдійського вельможі Оксіарта.

В «Авесті» Соґд має форму *Суґуда,* яка розкладається на *su+ guda,* де *su* — префікс, що надає основному слову вищої якості й передає значення «дуже, винятково», а *guda-gud-gut* — те ж (із нарощеним *d/t*) *go, gu* «бик, тур», що відповідає шумерському *gud* «бик», яке в клинописних текстах часто означає «богатир, герой». Тож етнонім *суґуди-соґди-соґдійці* означає «справжні

бичичі-туричі», «могутні богатирі, доблесні воїни». А назва *Сугуда-Согдіана-Согд* означає «Країна Могутнього Бика» або «Країна Могутньобичичів». Таке тлумачення підтримує і друга назва Согду, яку подає «Авеста» — *Gava*, вона теж означає «Країна Бика». Прикметно, що частина Согдіани мала назву *Уструшана*, теж «Край Бика», де *устра* «самець, бик», а *шана* «місцевість, край, країна» тотожне укр. *-щина* в назвах і термінах. Цікаво, що назви *Согд* і *Согдійці* виявляють спорідненість із кримськими назвами *Сурож* (нині *Судак*, первісно *Сугдак*) і *сурожці*, які називались і *Сугдея* та *сугдейці*. Назва *Судак* постала з *Су+гъд+ак* і означає «Могутньобиків».

Бактрійці

На південь від Согду, по середній і верхній течії Амудар'ї, давнього Оксу, розташовувалася *Бактрія*, населена *бактрійцями*. Бактрія вважалася батьківщиною Кеянідів — напівлегендарної династії іранських царів-кеїв, правління якої відносять десь до II-I тис. до н. е.; назва династії сходить до первісного *кей* «жрець», яке з часом прибрало значення «цар», оскільки цар колись мав і жрецькі функції. У пізній «Авесті» Кеяніди зображаються борцями з силами пітьми й хаосу, хоча деякі джерела наділяють їх і негативними рисами, зокрема, чаклунством і богоборством. Зороастрійська традиція змальовує царів-кеїв як прихильників політеїстичних культів, многобожжя, що вороже культові Ахурамазди, верховного божества зороастрійців. Головне заняття Кеянідів — війна з ворожими туранцями, яких очолює Афрасіаб.

Важливо, що й Бактрія виявляє численні сходження з Україною та українськими реаліями. Неважко помітити, що *кей* «цар» перегукується з ім'ям *Кий* у полянського князя — легендарного засновника Києва. Стяг Кеянідів пов'язувався з героєм-ковалем на ім'я *Кова*: саме він подолав змія Заххака, узурпатора іранського престолу; цей сюжет знаходить аналогію у київських легендах про коваля, що врятував Київ від жорстокого

змія. У київських легендах фігурує і персонаж *Тугарин*, а Бактрію називали й *Тохаристан*, за назвою народу *тохари*. Інша назва Бактрії і її столиці – *Балх*, а в Україні існувала історична *Болоховська земля* (де сходилися Галицька, Волинська й Київська землі) з головним містом *Болохів*. Болоховські міста (Губин, Кобудь, Кудин, Божеськ, Деревичі, Чернетин) і собі виявляють причетність до індоіранських реалій, принаймні етимологічну. В Україні й нині побутують численні прізвища й назви на *Болох-Волох*.

Хорезмійці

Назвою *Хорезм* означувалася історична область і давня держава у Середній Азії, в низів'ях Амудар'ї-Окса, вперше згадана в «Авесті» і Бехістунському напису царя Дарія І (522– 486 рр. до н. е.). Найраніший переказ про виникнення Хорезма подає арабський автор Х ст. аль-Макдісі. Він оповідає, як цар Кеяні розгнівався за віщось на кількох своїх підданих і прогнав їх із країни. Середньовічний хорезмійський енциклопедист аль-Біруні (XI ст.) наводить легенду про заснування першої хорезмійської царської династії Сіявушем і його сином Кей Хосровом, і відносить ці події до XIII ст. до н. е. Ім'я *Сіявуш* означає «Чорний Самець, Чорний Бик», а назва його столиці *Сіявушґірд* «Місто Сіявуша» дослівно означає «Місто Чорного Бика» і має низку семантичних двійників в Україні – *Чернігів, Вороніж, Чорнобиль, Галич, Калуш, Сиваш*, а також *Тмуторакань* «Місто Чорного Бика-Тура». Цікаво, що батько й син Сіявуша мають при своїх іменах приставку *кей* «цар», співвідносну з іменем *Кий* у полянського князя, легендарного засновника Києва. Причому батька Сіявуша зовуть *Кей Усан*, тоді як у «вірменській легенді» про трьох братів одного з індських князів звати *Гісане*. А ім'я сина Сіявуша – *Хосров* споріднене з іменем *Хорив* літописної легенди й іменем *Хореан* вірменської легенди. Саме Хорезм найчастіше вважають і батьківщиною зороастризму.

Ми не будемо докладніше зупинятися на історії іранських і туранських народів, бо інакше довелося б переказати добру половину історії стародавнього світу. Гадаємо, навіть з цього короткого екскурсу цілком очевидно, що принаймні на I тис. до н. е. території, з якими пізніше пов'язуватимуть тюркські народи (Алтай, Західна Монголія, Середня Азія), а також землі на захід від них населяли народи у широкому розумінні індоєвропейської культури. Ці народи відігравали провідну роль у подіях стародавньої історії, з ними пов'язане постання й функціонування численних давніх держав і династій, вони є творцями найдавніших світових епосів, про них нам повідомляють давні автори. Вся інтрига в тому, що, згідно з усталеним поглядом, у середині I тис. н. е. ці землі посідає новий народ, доти невідомий, але з напрочуд подібною назвою — *тюрки*. Відтак постає проблема співвіднесення туранців і тюрків, ускладнена тим, що перших, як уже йшлося, сучасна наука вважає індоєвропейцями, а других зараховує до народів алтайської мовної сім'ї. Проте історики вже традиційно розв'язали цю проблему не кращим чином, звівши таку історичну конструкцію, пояснити яку, мабуть, неспроможні й самі.

Тюрки (тюркюти)

Отже, близько середини V ст. невеличкий загін на чолі з представником давнього тюркського роду Ашина, етнічно різнобарвний, але основу якого складали сяньбійці — давні монголи, з якихось причин залишає Північно-Західний Китай і вирушає на захід. Вже незабаром він дістається територій, населених давніми туранцями, і тут, якщо йти за традиційною історією, починається найцікавіше. Опинившися серед тюркомовних прибульців, туранці невдовзі цілковито розчиняються в їхньому середовищі і стають тюркомовними, хоча й зберігають колишній етнонім — *тури*, який відтепер поширюється на всю новоутворену спільноту, щоправда, у дещо трансформованому вигляді — як *тюрк* (*-к* тут виражає множину). Щоб уникнути термінологічної плутанини,

для нововиниклого етносу дослідники навіть придумали власне означення — *тюркюти*, додавши до основи *тюрк* ще один, тепер уже монгольський, показник множини *-т* (в українському *тюр-к-ют-и*, отже, аж три показники множини). Тож тюркюти вже і не давні туранці-індоєвропейці, і не давні монголи. Осівши на схилах Алтаю, в Середній Азії та довколишніх землях і змішавшись із аборигенною людністю, якою в даному разі виступають народи з тисячолітньою фіксованою історією, тюркюти невдовзі підкорюють сусідів і створюють Великий Тюркський (Тюркютський) каганат (552–745), що в період найбільшого розквіту (кін. VI ст.) охопив землі від Північно-Східного Китаю до Північного Кавказу і Приазов'я. Аналогічно й назва *тюрк* поступово поширюється і на інші, нетюркські народи, які в період Тюркського каганату увійшли до союзу племен, що його очолили тюрки — отюрчені іранці.

Критика концепції походження тюрків

Певно, будь-яка історична концепція чи гіпотеза може подобатися або не подобатися, бути більш або менш аргументованою, але навіть звичайне припущення має спиратися на факти. На жаль, у нашому випадку ця, без перебільшення, оригінальна концепція — з тих, для якої основна аргументація — голослівне фантазування. Творці цієї украй сміливої, але безвідповідальної теорії так і не зуміли пояснити, яким чином невеличкий різноетнічний військовий загін монголів засимілював багатомільйонні туранські народи, та ще й нав'язав їм свою мову. Як сталося так, що туранці — численні народи, лише відома історія яких налічує кілька тисячоліть, творці багатьох визначних держав і знаменитих династій стародавнього світу, ті, що змогли колись зупинити війська Олександра Македонського, виявилися безсилими перед невеличким загоном невідомого князя Ашини? Як, зрештою, пояснити, що міфічні тюркюти, так загадково поставши на історичній арені і здійснивши настільки

глобальні перетворення, безслідно зникли одразу після розпаду Тюркського каганату, тобто менше ніж за два століття? Принаймні історичні джерела не кажуть про це зовсім нічого.

Дивовижа сталася і з самою назвою *тюрки*. Мало того, що досі немає більш-менш переконливого пояснення її з т. зв. *тюркських* мов, то ще й сама назва, як виявляється, щонайменше двічі змінювала об'єкт свого називання: спершу вона перейшла від туранців до тюрків, а вже від тюрків — на велику групу народів, що первісно не мали до них жодного стосунку. Наслідком цієї масштабної термінологічної плутанини стало те, що в сучасній історичній науці термін *тюрк* вживається в кількох різних значеннях. Для часів до VI ст. н. е. турки-туранці — група давніх індоіранських народів. Для VI–VIII ст. — маленький етнос (тюркют), що очолив величезне об'єднання у Великому Степу і зник без сліду в середині VIII ст. (ці тюрки начебто були монголоїди). Для IX–XII ст. *тюрк* у джерелах — загальна назва войовничих північних народів, серед них русів і слов'ян. Крім цього, сучасні мовознавці виокремлюють особливу тюркську групу мов, що ними спілкувалися етноси різного походження. Водночас лунають постійні нагадування про умовність вживання терміна *тюрк*: дослідники не забувають наголошувати, що вживати його нині слід не в етнічному чи антропологічному розумінні, а переважно у мовно-культурному: термін *тюрки* з сучасного погляду стосується скоріше мови, ніж раси.

Цікава ситуація склалася з туркменами — народом, у самій назві якого збереглася давня основа *турк*. Вважається, що давні туркмени-монголоїди змішалися з місцевим іраномовним населенням, причому ця взаємодія дивним чином відбилася на туркменах — у їхній зовнішності зникли монголоїдні риси, притаманні їхнім предкам, і туркмени антропологічно стали європеоїдами, й лишаються ними досі. Це, до речі, стосується й інших «тюркських» народів вітчизняної історії: гуннів, болгар, хозарів, печенігів, половців, татар: усі вони, судячи з джерел, — типові європеоїди.

Що ж виходить? По-перше, жодних тюрків історичні джерела не знають ані до, ані після утворення Тюркського каганата,

тож і їхнє існування на сторінках історичних видань — результат лише багатої дослідницької уяви. По-друге, сам термін *тюркюти* — штучний, вигаданий сучасною історіографією: так ніколи не називав себе жоден народ. По-третє, сам цей народ невдовзі цілковито зник, тож і перевірити висновки дослідників годі. Отже, джерела мовчать, етнонім вигаданий, народу немає. А історики вкотре вдаються до прийомів, які не мають нічого спільного з історичною наукою. Як незадовго перед цим вони вже перетворили гетів на готів, сюнну на гуннів, болгар на слов'ян, так і тут вони зробили з туранців тюрків. Водночас єдиний народ, який можна визнати за реальний серед цієї термінологічної плутанини, — туранці. Етимологія назви зрозуміла — «тури, бики». А тому слід визнати, що середньовічні тюрки — нащадки давніх туранців, що ніхто нікого не витісняв і не асимілював, а Тюркський каганат — лише одне (невідомо яке за ліком) державне утворення туранських народів.

Тюрки, скіфи і туранці

Давні історики нерідко ототожнювали тюрків (у джерелах — *турки*) з давнішими скіфами та сарматами. Вище вже йшлося про численні скіфо-гуннські паралелі, особливо показові з огляду на те, що саме гунни вважаються народом, який започатковує «тюркський» період вітчизняної історії. Ці свідчення можна доповнити й іншими, що стосуються вже безпосередньо тюрків (турків). Візантійський хроніст Феофан Сповідник (IX ст.) оповідає: *«На схід від Танаїда живуть турки, що в давнину звалися масагети. Перси своєю мовою називають їх кермíхіони»*. Візантійський дипломат та історик VI ст. Менандр Протектор пише, що *«турки в давнину називалися саки»* і що вони говорять скіфською мовою. Інший візантійський історик, Феофілакт Сімокатта (VII в.), відзначав, що східних скіфів зазвичай називають *турками*. Російський історик XVII ст. Андрій Лизлов у «Скіфській історії» наводив твердження про те, що турки з татарами походять від скіфів. Дослідники

відзначали і численні сходження між скіфами й тюрками на культурно-світоглядному рівні. Те саме можна сказати і про археологічний бік проблеми: скіфські археологічні пам'ятки від Північного Причорномор'я до Алтаю багато в чому подібні і становлять єдиний у типологічному плані комплекс.

Характерно, що в поемі перського поета X ст. Фірдоусі «Шахнаме», що узагальнила міфи, епічні перекази та історичні хроніки іранських народів, боротьба між Іраном і Тураном постає як безперервна традиція, що триває від сутичок арійців та неарійців ще в період «арійського завоювання» Ірану і аж до часів тюркського середньовіччя. Отож тюрки тут прямо ототожнюються з давніми туранцями, турами, та й обидві назви (*тюрк* і *туран*) цілковито тотожні, бо є лише формами початкового *тур*, оформленими різними суфіксами множини. Певно, не випадково й самі тюрки сприймали іранський епос не лише як історію Ірану, а й як власну історію. Епічні перекази, пов'язані з постаттю ватажка туранців Афрасіаба, були настільки популярні у тюрків, що навіть у X–XIII ст. н. е. у Середній Азії існувала мусульманська тюркська династія Караханідів, що йменувала себе «родом Афрасіаба».

Тюркські мови

Сучасне мовознавство й собі констатує особливі зв'язки тюркських та індоіранських мов, аж до їх генетичної спорідненості, і виявляє численні іранізми у тюркських мовах, де практично половина тюркської лексики близька індоіранській. Скажімо, слово *богатир*, що вже традиційно вважається тюркським, переконливо пояснюється з іранських мов і розкладається на *бага+тур*, де обидва компоненти означають «бик» і «тур». Таке подвоєння синонімів посилює значення слова, тобто *багатур-богатир* означає «могутній воїн», оскільки в давніх уявленнях поняття «бик», «тур» і «воїн» — нероздільні. Компонент *стан*, наявний в назвах нині тюркомовних країн (*Казахстан*, *Туркменистан* тощо) фігурує в індоіранських

мовах як *стхан-стан* «країна, держава»; з ним споріднені українські суфікси місця *-ще* (*городище*, *капище*, *церквище*, *монастирище*) та *-щина* (*Київщина*, *Черкащина*, *Остерщина*, *Канівщина*). Імена *Ельдар*, *Ельвір*, *Ельбан*, які вважають тюркськими, чудово тлумачаться з індоіранських мов, де *Ель* сходить до іранського *хель* «рід, плем'я» (інд. *куль*, скіф. *кол*). Тож ім'я *Ельдар* (іран. *Хельдар*, інд. *Кульдгар*) означає «Рододержець», «Опора роду», де іран. *дар* (інд. *дгар*) споріднене з укр. *держати*, *«держець»*. Ім'я *Ельвір* (інд. *Кульвір*) тлумачиться як «Герой, Богатир роду», *Ельбан* (інд. *Кульпан*) — як «Захисник роду» тощо. Все це ставить тюркські мови в особливе становище не лише серед алтайських, а й серед індоєвропейських мов. Втім, і саме твердження про генетичну належність тюркських мов до алтайських все ще перебуває на рівні гіпотези, як гіпотетичні й основні засади індоєвропеїзму. У кожному разі можна доволі впевнено стверджувати, що сучасна мовна класифікація зовсім недосконала.

Авари

Подібна до тюркської ситуація склалася і з визначенням етнічної належності аварів. Нині в історичній науці поширена концепція, сформульована ще у XVIII ст. вже згадуваним Ж. Дегінем, за якою авари — народ тюркського або монгольського походження, відомий у китайських джерелах як *жужані* (самоназва невідома). За цією теорією, у середині VI ст. жужані, зазнавши поразки в боротьбі з племенами *ту-кю*, зникають з політичної карти Центральної Азії, асимілюються переможцями й відкочовують до Європи (!), на Середній Дунай, де нібито й стають відомі як авари. Щоправда, жодних реальних підстав вважати європейських аварів далекосхідними жужанями немає. Так само їхні багатотисячокілометрові марш-кидки доволі сумнівні й не підтверджуються джерельно.

Вже у давній традиції у питанні про походження аварів існували непорозуміння: джерела повідомляли про справжніх

і несправжніх аварів (псевдоаварів). Характерно, що з етнонімом *авари* пов'язані принаймні два ареали, де жили *авари* або *аварці*. Йдеться про *Аварію* (згодом — у XII–XIX ст. — Аварське ханство) у Дагестані й *Аварський каганат* у Паннонії, що постав у середині VI ст. Клавдій Птолемей (II ст.) розміщував *аваринів-обринів* біля витоків Вісли, а на іншому кінці Європи, в Галлії, було місто *Аварикум* — столиця одного з кельтських народів. Історичній традиції були відомі також *кельти-омброни*, що їх римські автори називали *омбри*, *умбри* і за якими їхня область мала назву *Умбрія*; їх пов'язували і з річкою *Амбер* в Баварії. Та й у самій назві *Баварія* є вагомі підстави вбачати аварський компонент. Аварів співвідносили і з літописними обрами. У зв'язку з етнонімом *авари* цікава й назва *Аваріс*, що її мала столиця держави гіксосів («народів моря») у Стародавньому Єгипті (II тис. до н. е.). Принагідно зазначимо, що й індійська історія знає народ *абгіри*.

Резюме

Історіографічна ситуація навколо «тюркської проблеми» у вітчизняній історичній науці переважно складалася так, що дослідження з історії тюрків постійно велися з огляду на істотний політичний підтекст, а з приєднанням тюркських територій до Російської імперії остання привласнила й право на їхню історію. За великим рахунком, в умовах монополізації історичної науки жоден тюркський народ так і не отримав належного висвітлення власної історії, а на об'єктивні дослідження з тюркознавства було накладене негласне табу. Коріння тюркських народів шукали не у Передкавказзі, Прикаспії, Поволжі й Середній Азії, де їх слід було шукати, а в далеких Монголії і Китаї. Як результат — нині тюрки практично викреслені з історії стародавнього світу.

Недостатність історичної критики при вивченні тюркської історії до певної міри нагадує ситуацію з готами, гуннами й болгарами. А поширений нині погляд на етнічну належність народів,

що їх прийнято називати *тюркськими*, не такого ґатунку, аби навіть вважатися історичною гіпотезою, не кажучи вже про те, щоб потрапити на сторінки підручників та енциклопедій. Певно, більше немає сенсу повторювати позбавлене жодних підстав твердження про монгольське походження тюрків і визнати, що народи, відомі нам з давніх джерел як *турки*, а також ті, які сучасна наука означує *тюркськими* (хозари, печеніги, половці, татари тощо) — нащадки давніх туранських народів, спадкоємці умовно індоєвропейської (особливо близької індоіранській) мовної і культурної традиції. У такому разі цілком виправдані і доречні «тюркські» етимології численних назв та імен з цих територій. Такий погляд на походження тюркських народів, окрім іншого, зводить нанівець і концепцію «великого переселення народів», оскільки — і це історичний факт — індоєвропейці відомі на цих землях з найдавніших часів. Ми ще матимемо змогу переконатись у цьому, коли йтиметься про решту «тюркських» народів. Не менш важливо й те, що історія численних давніх держав Середньої Азії (Бактрія, Парфія, Соґдіана, Хорезм) виявляє подекуди просто дивовижні зв'язки з давньоукраїнською історією. Безумовно, не випадкові.

Хозари

Вступ • Походження хозарів • Хозари, слов'яни й Русь • Етнонім «хозари» • Хозари й Візантія • Хозарська археологія • Перещепинський скарб • Хозаро-руські війни • Хозарія та Арабський Халіфат • Культура хозарів • Вірування хозарів • Резюме

Хозарська держава цікава для вітчизняного дослідника вже тим, що становила в багатьох відношеннях унікальне історичне явище. Обіймаючи частину Північного Причорномор'я і більшу частину Криму, Приазов'я і Північний Кавказ до Волги й Каспію, вона свого часу була найбільшим політичним об'єднанням Східної Європи, і лише згодом поступилася цим значенням Руській державі. І хоча проблеми етнічної історії хозарів і Хозарії дискутуються вже давно, вони найчастіше виходять за межі традиційних зацікавлень українського історика. А оцінка місця й ролі хозарів у вітчизняній історії і досі обмежується переказуванням літописних свідчень про хозарську данину, спробу Віщого Олега «помститися нерозумним хозарам», а також драматичного опису русько-хозарського протистояння за часів Святослава і Володимира. Проте насправді і хозарська історія,

і русько-хозарські взаємини значно багатші й цікавіші за цю офіційну доктрину. А звернення до джерел істотно коригує й уявлення про роль Хозарської держави в українській історії.

Походження хозарів

Проблема походження хозарів в історичній науці заплутана не менше, ніж історія гуннів і болгар. І насамперед через неусталеність і хибність сучасного розуміння давньої назви *турки* (чи *східні турки*), якою часто позначали хозарів давні автори. Вже в наші часи хозарам приписували турецьке, татарське, фінське, угорське походження, їх називали предками сучасних черкесів, врешті, вважали слов'янами. Етнічну належність хозарів ускладнювали й свідчення про їхню антропологічну неоднорідність: *«...Хозари поділяються на два види: одні, що звуться караджур, чорняві, і притому настільки темного кольору, що він підходить до чорного; їх вважають індійською расою; інші — білі й дуже гарні»*. Нині хозарів переважно вважають народом, що постав через тривалий взаємовплив іранського, угорського й тюркського етнічного компонента.

Візантійські автори відзначали, що хозари прийшли із внутрішньої Берсилії, *«найдальшої країни першої Сарматії»*, яку переважно розміщували у Північному Дагестані. Цю подію відносили до часів, коли п'ятеро синів Кубрата вже розділилися, а хозари утвердили свою владу над болгарами, що лишилися в Приазов'ї. Появу хозарів на історичній арені дослідники датують 626 роком, коли ті виступають союзниками візантійського імператора Іраклія у війні з перським царем Хосроєм. Саме цим часом історики датували й згадані свідчення Феофана й Никифора про прихід хозарів «з внутрішньої Берилії» чи «Берсилії», а назва ця, як неважко помітити, близька до назви *барсили*, або *басили* — одного з гуннських народів. Проте вірменським і арабським джерелам хозари відомі й раніше: мусульманський історик ат-Табарі (IX–X ст.) згадував хозарів у армії імператора Юліана під час війни проти сасанідського

правителя Шапура I (240–272 рр.), а Мойсей Каланкатуйський (VII–VIII ст.) в «Історії албанів» оповідав про напад хозарів на Вірменію за Шапура II (309–379 рр.), де поряд із хозарами згадані й басили. Проте, аби не руйнувати цілісної концепції походження хозарів, дослідники воліли не помічати цих свідчень, вважаючи їх неправдивими.

Важливі дані про етногенез хозарів сучасний історик отримує з листування, що його вели в середині X ст. хозарський цар Йосиф і придворний кордовський халіф Хасдай Ібн-Шафрут. Зацікавлений звістками, що десь у далеких східних степах існує іудейська держава хозарів, халіф надіслав хозарському цареві листа з низкою запитань і попрохав відповісти на них. Що той і зробив, оповівши про свою державу, про деякі факти з її історії, звичаї і закони. Так, на запитання про походження хозарів Йосиф відповідає, що вони походять від Яфета через його сина Тогарму, у якого, згідно з родовідними книгами, було 10 синів, сьомий з яких — Хозар. Наскільки можна судити з листа Йосифа, хозари вважали себе спорідненими з уграми, аварами, гузами, барсилами, оногурами, болгарами й савірами, тобто з тими народами, які прийнято називати *гуннськими*. Про найдавніші події хозарської історії Йосиф оповідає, що спочатку, мовляв, хозарів було небагато, *«вони воювали з народами, численнішими й дужчими за них, і з божою поміччю прогнали їх та зайняли їхню країну. Ті втекли, а вони переслідували їх, поки не змусили перейти через велику річку назвою Руна. Вони й досі розташовані на річці Руна і поблизу Куштантінії* [Візантії. — *С. Н.*], *а хозари зайняли їхню країну»*.

За «Вірменською географією» VII ст., болгари й хозари складали єдиний народ, а одна з найбільших хозарських фортець називалася *Булкар*. В одному з уривків «Історії», написаної сирійським автором Іоанном Ефеським у другій половині VI ст., мовиться, що за візантійського імператора Маврикія із внутрішньої Скіфії вийшли три брати зі своїми родами. Один брат, Булгар, дійшов до кордонів Римської імперії, двоє інших осіли в країні аланів — Берсилії: *«Тоді над тією країною почав панувати інший народ, названий хозарами за ім'ям старшого*

брата, ім'я якого було Хозарик». У легенді названі імена лише двох братів — епонімів болгар і хозарів, ім'я третього переважно пов'язують з назвою країни, яку зайняли хозари (Берсилія). Арабські автори Аль-Істахрі й Ібн-Хаукаль (обоє — X ст.) повідомляли, що й мовно хозари й болгари близькі. Якийсь зв'язок між хозарами, болгарами та скіфами засвідчив і руський літопис: *«Коли ж слов'яни жили на Дунаї, прийшли від скіфів, тобто від хозарів, так звані болгари, і сіли по Дунаю»*. В «Історії пророків і царів» ат-Табарі (IX–X ст.) хозари постають нащадками Яфета, як і слов'яни, дунайські болгари та інші північні народи. Грузинський автор другої половини XI ст. Леонті Мровелі, коли пише про хозарів, звертається до історичної традиції про скіфів і кімерійців. Характерно, що практично в усіх грецьких джерелах хозари також виступають як скіфи; сучасні коментатори пояснювали це так, що греки, мовляв, використовували «збірну» назву, яка не мала реального змісту.

Хозарів або принаймні якусь частину їх іноді співвідносили з гуннським народом *акацирів*, або *кацирів* — за свідченням Пріска (V ст.), вони жили за Азовським морем біля Кавказьких гір. Равеннський Анонім (VII ст.) прямо ототожнював хозарів з акацирами, та й фонетично обидві назви подібні. Готський історик Йордан в опису Скіфії розташовує акацирів між естами в Прибалтиці та болгарами в Причорномор'ї. Літопис Самійла Величка (XVII ст.) ототожнює назви *хозари* й *сармати*.

Український письменник та історик XVII ст. Дмитро Туптало так оповідав про походження хозарів: *«Козари, що їх греки хазарами, римляни ж ґазарами називають, були народом скіфським, мову [ж мали] слов'янську чи руську. Країна ж їхня була біля Меотійського озера, яке і Мертвим морем називається, куди впадає Дон-ріка, що Азію від Європи розділяє. В тій землі спочатку жило плем'я першого сина Яфетового Гемера, що називалося раніше гемерами, по тому греками названі були кимерами, руською ж мовою названі були цимбрами. Від них же і устя Меотійського озера, що в Понт Евксинський впадає, називається Босфор Кімерійський... Коли ж ті цимбри звідтіля по північних землях розійшлися, то пізніше на інші перемінилися народи —*

на литву, на жмудь, на готфів, і на інших. Тоді в тій землі плем'я якесь, скіфами прозване, назване (від гір Аланських) аланами, а по тому (від ріки з назвою Козар) козарами, осіло, і розрослося вельми впродовж довгого часу, і широко розселилося по обидва боки Дону: як в Азії — аж до Волги, що впадає в Каспійське чи Хвалинське море, так і в Європі — до Дніпра, що до Чорного моря впадає. Значна частина з-поміж них, перейшовши Дніпро, над Чорним морем, яке називають Евксинським Понтом, оселилися, [там], де нині Очаків, і де Білгород, і далі, бо й аж до Паннонії сягнули, але там уже іншими назвами прозвані були, де — аварами, де — гуннами, і на інші перемінилися народи...»

Хозари, слов'яни й Русь

Привертає увагу і засвідчений історичною традицією зв'язок хозарів і слов'ян. Так, арабський автор X ст. Ібрагім ібн-Якуб відносив хозарів, русів і печенігів до народів, що розмовляли слов'янською. Два знамениті польські історики XVI ст. — Мартин Бельський і Мацей Стрийковський відзначали спорідненість хозарів, половців і печенігів зі слов'янськими племенами литовців і ятвягів. Письменник IX ст. аль-Балазурі оповідав, що арабський полководець Мерван під час війни з Хозарією взяв у полон 20 тис. слов'ян, що безумовно вказує на значну слов'янську людність у Хозарському каганаті. Інший арабський автор, аль-Масуді (X ст.), зазначав, що деякі з язичників у володіннях хозарського царя — слов'яни й руси, що з них набираються військові загони, а живуть вони в окремій частині столичного міста Ітіль. Про слов'янізацію хозарської політичної еліти може свідчити й той факт, що греки називали одного з хозарських каганів поч. VIII ст. Ібузир *Главанос*, де останнє слово, ймовірно, споріднене зі слов. *глава*, *голова* «начальник». Хозарське *супанедж*, певно, відповідає слов. *жупан* «начальник округу», «старшина». Візантійський імператор та історик Костянтин Порфирогенет (X ст.) зазначав, що хозарські закони називаються *законаси*. А перський історик Фахр-ад-Дін

(поч. XIII ст.) оповідав, що *«у хозарів є і письмо, що походить від руського... Вони пишуть зліва направо, букви не з'єднуються. Усіх літер двадцять одна»*.

Анонімний перський твір «Зібрання історій» (XII ст.) і собі стверджує спорідненість русів і хозарів: *«...Оповідають також, що Рус і Хозар були від однієї матері й батька. Потім Рус виріс і, оскільки не мав місця, яке було б йому до душі, написав листа Хозару й попросив у того частину його країни, щоб там поселитися»*. Прикметно, що в згаданій легенді йдеться не лише про спільне походження русів і хозарів, а й про певні територіально-політичні стосунки Хозарії та Русі. Характерно, що частина дослідників, беручи до уваги інтенсивні історичні зв'язки хозарів і русів, вже висловлювалася щодо особливих взаємин двох держав. Ймовірно, на користь цього свідчить і титул *каган*, що лишався за київськими й чернігівськими князями до XII ст. І хоча прийнято вважати, що руські князі лише «запозичили» у хозарів цей «східний титул», уся сукупність хозарсько-руських зв'язків промовляє за існування спільної для двох народів політичної і державницької традиції. Принагідно згадаємо й літописну оповідь про прихід Аскольда й Діра до Києва. У частині літописних списків, на запитання, чиє це місто, кияни начебто відповіли: *«були три брати, але загинули, а ми платимо данину роду їхньому(!), хозарам»*. Нагадаємо, що Кий, Щек і Хорив вважалися не лише засновниками Києва, а й родоначальниками літописних полян, які, за літописом, і собі платили хозарам данину.

Тісні зв'язки хозарів і Києва дали декому з дослідників підстави вважати, що і сам Київ, і рід Кия безпосередньо пов'язані з хозарами, а ім'я *Кий* слід виводити зі східноіранських мов, зокрема, хорезмійської. Уже мовилося про те, що ім'я найвідомішого полянського князя і його «праведних» полян дивним чином перегукуються з назвою бактрійської династії Кеянідів. Нагадаємо, що саме у Вірменії, в області Тарон побутувала легенда про трьох братів Куара, Мелтея і Хореана з області Палунь. Цікаве й повідомлення Костянтина про князя угрів Леведія (пор. *Либідь*, літописну сестру трьох братів-полян), який повів свій народ на захід, в область Ателькюза (Міжріччя). Характерно, що шлях цих

угрів лежав саме через Київ: тут і досі існує урочище *Угорське*, розташоване поряд з Аскольдовою могилою, який і сам, за деякими джерелами, походив з роду Кия. Князя Лебедяна, як одного з наступників Кия, згадує «Велесова книга». Готський історик VI ст. Йордан оповідає, як двоє представників народу росомонів убили царя готів Германаріха, здійснивши помсту за смерть своєї сестри Сунільди, ім'я якої також означає «Лебідь». Про присутність у Києві хозарів свідчить і тутешня топоніміка: *Козари*, *Хозарські ворота* згадують літописи, а Михайло *Козарин* був один із найбільш шанованих богатирів на Русі. А з огляду на безперечну етнічну спорідненість хозарів і гуннів, сюди з повним правом можна долучити й численні зв'язки Києва з гуннами і болгарами, про які вже йшлося. І тоді виявляється, що довкола Києва зосереджений значний гуннсько-хозарсько-болгарсько-тюркський історичний і культурний пласт.

Етнонім «хозари»

Назва *хозари* досі переконливо не пояснена. Ми навіть достеменно не знаємо, яка з форм її в історичних документах найбільш точна: араби й візантійці вживали форму *хозари*, вірменські автори — *хазіри*, руський літопис — *козаре*. Араб аль-Масуді пише, що тюркська назва їх *сабір*, перська — *хазаран* і що вони — різновид тюрок. Степан Наливайко у зв'язку з цим вказує на індійський етнонім *ґуджари*, що виявляє фонетичну подібність до етноніма *хозари*, адже на слов'янському ґрунті індійське звукосполучення *дж* дає *ж* або *з*. Нагадаємо, що у другій половині V ст. до н. е. (близько 470 р.) Північно-Західна Індія опинилася під владою т. зв. білих гуннів, або ефталітів (хіонітів), серед яких були і *ґурджари* або *ґуджари*. Ця назва відбита в численних топонімах Індії та Пакистану, її бачимо в назві сучасного індійського штату в Західній Індії — *Ґуджарат*, назва якого сходить до ранішого *Ґурджарараштра* «Країна ґуджарів». Принагідно зауважимо, що назву *гуджари* споріднювали і з етнонімом *аджари*, *аджарці*.

Цікаві й найновіші тлумачення деяких хозарських назв. Так, назва хозарської фортеці *Саркел* (традиційно тлумачиться як «Біла Вежа») переконливо пояснюється з індоіранських мов: *Сар* — від *кшатр-хсахр* «правитель, цар», а *кіла* — «фортеця». Отже, *Саркел* означає «Царська фортеця», «Царське місто», «Столиця». А елемент *растар* у титулі *растархан*, яким означувався вищий урядовець у Хозарській державі, споріднюється з інд. *раштра* «країна, держава» й означає «хан країни», «правитель держави».

Хозари й Візантія

Хозарська держава відігравала винятково важливу роль у регіоні, що підтверджують, зокрема, свідчення давніх авторів про хозаро-візантійські взаємини. Так, у 20-х роках VII ст. візантійський імператор Іраклій запропонував у дружини хозарському каганові свою дочку Євдокію і підкріпив пропозицію щедрими дарами. А 695 р. скинутий з візантійського престолу і висланий до Херсонеса імператор Юстиніан II попросив допомоги в хозарського кагана: той люб'язно зустрів його і навіть видав за нього свою сестру, у хрещенні Феодору. Син Юстиніана від цього шлюбу — Тиверій був оголошений співправителем імператора. 711 р. хозари допомогли захопити імператорський трон кримському вірменинові Вардану, названому при сходженні на престол Філіппом. 732 р. візантійський імператор Лев Ісавр одружив свого сина Костянтина з дочкою (чи сестрою) хозарського кагана *Чічак* «Квітка» (пор. укр. *чічка* «квітка»), у хрещенні *Ірина*. Її син Лев, теж візантійський імператор (775–780), через це мав прізвисько *Хозар*.

Чимало хозарів постійно перебували в Константинополі, де й передмістя було назване їхнім іменем. Хозари служили у візантійській армії, мали високі чини на військовій службі і в адміністрації. Вважають, що й патріарх Фотій, від якого нам відомі події походу русів на Константинополь 860 р., був хозарського походження. Про важливість Хозарії у зовнішньополітичних планах

Візантії свідчить і деталь, що її згадує Костянтин Порфирогенет у трактаті «Про церемонії»: тоді як послання римському папі й імператору Заходу мали золоту печатку вартістю в два соліди, печатка на посланнях правителю хозарів коштувала три соліди.

Хозарська археологія

«Хозарське питання» у сучасній археології – одне з найбільш малозрозумілих і заплутаних. Попри те, що хозари залишили по собі чимало пам'яток, більшість їх і досі археологічно не досліджені. З-поміж численних хозарських міст розкопаний був тільки Саркел, та й той похапцем і руками в'язнів, перш ніж його поглинуло Цимлянське водосховище. Нині він недосяжний для досліджень.

З хозарами найчастіше пов'язують т. зв. *салтово-маяцьку археологічну культуру* VIII–X ст., що її вважають найрозвинутішою археологічною культурою середньовіччя в Європі. Вона отримала назву від двох її найвідоміших археологічних пам'яток – Салтовського могильника на Харківщині та Маяцького городища на Воронежчині. Нині відомо понад 300 поселень, могильників і городищ, розташованих переважно у верхів'ях Дону та Сіверського Дінця. З іншого боку, уявлення про хозарську належність салтово-маяцької археологічної культури не надто переконливе хоча б тому, що вона охоплює лише крайній схід хозарських земель. Та й з археологічного погляду цей район постає найбільш розвинутим серед тих, що входили до Хозарського каганату. Він істотно різниться від решти території Хозарії численними руїнами білокам'яних замків, могильниками воїнів, похованих зі зброєю і кіньми. А ще – цілою системою укріплень, час спорудження і призначення якої досі палко дискутуються.

Укріплені городища – могутні білокам'яні фортеці – розташовувалися на високих прибережних мисах Дону, Сіверського Дінця та Осколу на відстані добового переходу, утворюючи тим самим неперервну фортифікаційну лінію (нині її залишки

простежують іще далі на південь – у бік Кривого Рогу та Запоріжжя). Найчастіше їх вважали такими, що були зведені хозарами для наступу на слов'янські землі. Проте будівництво оборонних споруд, якими є фортеці, для наступальних дій не зовсім зрозуміле як на здоровий глузд. Та й самі споруди зведені на західному (умовно кажучи, руському) березі Дону, тож із суто військового погляду використати їх для нападу на слов'ян було годі. Важко збагнути, які стратегічні міркування могли спонукати хозарів звести фортеці на протилежному березі, яку відділяло від основних сил русло ріки. Тож цілком очевидно, що салтово-маяцькі оборонні споруди належали людності, яка й займала берег, на якому вони розташовані, і були спрямовані не на захід, а на схід. Нині все частіше звучать думки про алано-руське населення цих земель і про існування тут у цей час т. зв. *Руського каганату*, попередника Руської держави. Втім, це тільки припущення, тож і про етнічну атрибуцію салтово-маяцьких старожитностей поки можна говорити лише гіпотетично.

Перещепинський скарб

Влітку 1912 р. хлопчаки-пастушки біля містечка Мала Перещепина на Полтавщині у піщаних пагорбах натрапили на скарб, відомий нині як *Перещепинський* – найбагатший з усіх скарбів раннього середньовіччя в Європі. Скарб, який нині належить до колекції Ермітажа, складали золоті й срібні речі IV–VII ст. (переважно посуд) вагою майже 75 кг, із них третина золотих. Ця знахідка спонукала дослідників згадати епізод, переказаний візантійським істориком Никифором, коли візантійський імператор Іраклій після бучного бенкету подарував увесь посуд вождю хозарів. Висловлювалися припущення, що тут справді може йтися про одні й ті самі предмети. Цікавою є знахідка серед скарбу таці із зображенням перського царя Шапура II (310–363 рр.), особливо в контексті повідомлень частини джерел про активну участь хозарів у тогочасних перських подіях.

Хозаро-руські війни

Джерела повідомляють принаймні про дві війни Хозарії і Русі у Х ст. Із хозарського листування відомо про русько-хозарську війну за візантійського імператора Романа (920–944), який нібито переконав «царя русів» *Х-л-гу* (Олега?) напасти на хозарів. Що той і зробив, захопивши якесь хозарське місто. Натомість хозарський намісник Песах захопив і зруйнував три грецькі міста (певно, в Криму), обложив Шуршун (імовірно, літописний *Корсунь*) і примусив його жителів сплачувати данину. Потім він пішов на царя русів, переміг його і змусив виступити вже проти Романа. *Х-л-гу* чотири місяці воював проти Константинополя, там його військо полягло, а сам він морем подався у *П-р-с* (незрозуміле місце), де й загинув. А руси підпали під владу хозарів.

Інша оповідь стосується хозаро-руського протистояння за часів Святослава. Літописець оповідає: *«У рік 6473 (965). Пішов Святослав на хозарів. Почувши це, хозари вийшли назустріч на чолі з князем своїм Каганом і зійшлися битися, і в битві переміг Святослав хозарів, і місто їхнє Білу Вежу взяв. І переміг ясів та касогів»*. Вважається, що саме походи Святослава, а згодом і його сина Володимира поклали край Хозарському каганату. Проте хозари ще не раз з'являються в літопису (востаннє на початку XII ст.), а низка джерел знає хозарів і пізніше. Єврейський мандрівник з Германії Равін Петах'я згадував хозарів на північ від Криму наприкінці XII ст. Хозарські поселення були відомі тут ще у XVII ст., у зв'язку з козаками. А італійські купці називали Крим *Газарія* до XVI ст.

Хозарія та Арабський Халіфат

Важливою політичною реальністю цього часу був Арабський Халіфат, що простягнувся від Піренеїв на заході до Тянь-Шаню на сході. Саме в хозаро-арабському протистоянні дослідники найчастіше вбачали історичну місію Хозарської держави,

відводячи їй роль буфера між християнським та арабським світом: йшлося про те, що саме завдяки йому поширення мусульманства, а водночас і східної цивілізації на кілька століть зупинилося на порозі Європи, біля Кавказьких гір — хозари зупинили арабів на Кавказі так само, як це зробили франки Карла Мартелла в Піренеях. Цього часу, мовляв, вистачило, аби в Європі склалася могутня Руська держава, і мусульманська експансія вже не могла істотно вплинути на культурно-політичний розвиток Східної Європи й одірвати її від європейської цивілізації. Проте, таке «споживацьке» ставлення до Хозарської держави та її історичної ролі продиктоване лише безпідставним європоцентризмом, властивим сучасній історіографії, і не має нічого спільного з наукою. Навпаки, Йосиф у своєму листі пише, що саме він — постійний оборонець мусульман: *«Я охороняю устя річки і не пускаю русів, що приходять на кораблях, проходити морем, щоб іти на ізмаїльтян* [арабів. — *С. Н.*]. *Я веду з ними війну. Якби я залишив їх у спокої бодай на годину, вони знищили б усю країну ізмаїльтян аж до Багдаду»*.

Культура хозарів

Про культуру хозарів непросто говорити вже тому, що ні писемні джерела, ні археологічні факти практично не відбивають цей аспект хозарського життя, та й дослідницька увага переважно його оминала. І все ж скупі свідчення давніх авторів дають змогу дещо сказати і про хозарську культуру. Хозари мали писемність, а ще, очевидно, й історичну літературу у вигляді генеалогій і літописів. Хозарський поет і письменник XII ст. Ієхуда Галеві як на джерело свого знання посилається на «літописні книги», «хозарський літопис». Про історичні записи в хозарів ідеться і в листі хозарського царя Йосифа: *«Це збережено в наших книгах і відомо всім старцям нашої країни»*, *«Я знайшов у родовідних книгах своїх предків»*, *«У мене записано»*, — зазначає він. Хозарська держава мала численні міста: Бертинські

аннали нараховували у хозарів 100 міст, урбаністичний характер хозарської цивілізації підтверджується й археологічно. Як спадкоємці Тюркського каганату, хозари запозичили звідти й дуалізм верховної влади, яка поділялася на божественну і світську і ділилася між каганом і царем. АльМасуді (X ст.) наводить свідчення про поховальний обряд слов'янського населення Хозарії: *«Що стосується язичників у Хозарській державі, то серед їхніх різновидів є слов'яни і руси... вони спалюють своїх померлих разом з їхніми кіньми, начинням і прикрасами. Коли вмирає чоловік, його дружину живою спалюють разом із ним... Такий самий звичай існує і в індійців»*.

Вірування хозарів

Насамкінець згадаємо і той аспект хозарського життя, з якого дослідники хозарських старожитностей здебільшого й починають свої праці і який справді годі обійти увагою. Ідеться про унікальну в історії подію: прийняття частиною хозарів іудейської релігії. І хоча прихильників іудаїзму в хозарському суспільстві було небагато, сам факт поширення його на теренах, де етнічні євреї не складали скільки-небудь значної соціальної групи, завжди привертав особливу дослідницьку увагу й додавав «хозарському питанню» додаткової публіцистичної пікантності.

Як свідчить аль-Масуді, іудейська релігія запанувала в Хозарії з часів багдадського халіфа Харун-ар-Рашида (786–809). *«Найбільш нечисленна верства — іудеї, найчисленніша — мусульмани й християни, але цар і його наближені все ж іудеї»*, — зазначає арабський географ IX–X ст. Аль-Істахрі. Однак іудаїзм не витіснив ані християнства, ані мусульманства, ані язичництва: подейкували, що в тих краях росло величезне дерево, біля якого щосереди збиралися жителі, приносили йому плоди й поклонялися. Віротерпимість хозарів чимало дослідників вважали винятком зі звичайної для середньовіччя релігійної практики. Оповідали, що хозарський цар сповідував три

релігії одночасно: у п'ятницю молився з мусульманами, в суботу — з євреями, у неділю — з християнами. *«Кожен з послідовників цих релігій закликає до своєї віри і кожен вважає, що істина в руках його, а поза його релігією — все облуда, а я сповідую всі релігії, тому пізнаю суть усіх релігій»*. Аль-Масуді зазначав, що *«в хозарській столиці по закону сім суддів: два — для мусульман, два — для хозарів, що судять згідно з Торою; два — для християн, що судять за Євангелієм, і один для слов'ян, русів та інших язичників, що судять своїм язичницьким звичаєм, тобто за велінням розуму»*.

Резюме

Попри те, що хозарській історії присвячено чимало наукових праць, проблеми походження та етнічної історії хозарів майже не були предметом серйозної дослідницької уваги. Вивчення хозарських старожитностей переважно обмежувалося окремими їх аспектами, причому особливий інтерес завжди викликало навернення хозарів до іудаїзму та подальша доля тут цієї релігії. Офіційно-негласна заборона на дослідження «хозарської проблеми» у радянські часи призвела до цілковитого невігластва у цьому питанні: важко навіть уявити, скільки негативних емоцій виплеснула вітчизняна історіографія на хозарів і Хозарський каганат. Навіть значною мірою і досі у суспільній свідомості панує намальоване історіографією уявлення про «державу-паразита», що обклала тяжкою даниною ледь не всіх сусідів. А єврейський елемент у хозарській історії не раз викликав напади антисемітизму й ксенофобії.

Нині інтерес до хозарських старожитностей поволі охоплює й етнічні аспекти. Вже тепер, певною мірою передбачаючи результати цих майбутніх досліджень, можна твердити, що поширене уявлення про походження і роль хозарів в українській історії потребує суттєвих коректив. Останні роки принесли багато нового в бачення хозарської проблеми. Глибока взаємодія Русі і Хозарії — історичний факт, який годі заперечити

і знехтувати, а належне сприйняття численних і розмаїтих русько-хозарських зв'язків — запорука правильного розуміння історичного розвитку не лише Руської держави, а й усієї Східної Європи. Кількасотлітнє існування Хозарської держави не минуло безслідно, а її історія, як це стає дедалі більш очевидно, надзвичайно тісно переплетена з подіями, з якими традиційно пов'язують початкові етапи історії Русі. Тож новітні історичні дослідження все певніше спонукають придивитися до хозаро-руських взаємин, набагато тісніших, ніж досі вважалося.

Літописні племена

Вступ • Літопис про слов'янські племена • Поляни • Етнонім «поляни» • Радимичі. В'ятичі • Дуліби. Бужани. Волиняни • Древляни • Уличі й тиверці • Сівери • Кривичі • Білі хорвати й серби • Ільменські словени • «Велесова книга» про літописні племена • «Двійники» літописних племен • П'ять ведійських племен • Резюме

Друга половина I тисячоліття в історії східних слов'ян часто характеризується як літописний період: саме до нього більшість дослідників відносить реальне існування літописних «племен». Втім, означення *племена*, яке в джерелах відсутнє і введене в ужиток істориками XVIII ст., побутує в нашій літературі лише завдяки традиції, в дуже умовному розумінні. Певна річ, про плем'я у власному сенсі терміна (як категорію родового суспільства) тут не може бути мови: на час, коли літописні племена виходять на історичну арену, родовий лад східні слов'яни вже давно пройшли. Йдеться скоріше про великі міжплемінні союзи зі складною політичною структурою, часто дуже значні (територія багатьох із них дорівнювала території таких середньовічних королівств у Європі, як Франція чи

Англія), що об'єднували чимало дрібніших етнічних одиниць. Їх очолювали племінні князі, імена декотрих нам відомі (древлянський Мал, полянський Кий, в'ятицький Ходота та ін.).

Літопис про слов'янські племена

«Від тих же сімдесяти і двох народів, — йдеться у літопису, — *походить і народ слов'янський, від племені Іафета — названі норичі які суть слов'яни... По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаю, де нині угорська земля і болгарська. І від тих слов'ян розійшлися по землі і прозвалися своїми іменами — де хто сів, на якому місці. Ті, що прийшли і сіли над річкою Моравою, прозвалися моравою, а інші чехами нареклися... Інші сіли над Віслою й прозвалися ляхами, а від тих ляхів прозвалися поляни, а другі — лютичі, інші — мазовшани, а ще інші поморяни. Так само від тих же слов'ян сіли над Дніпром і нарікалися поляни, а другі — деревляни, бо сиділи в пущах, а другі сіли поміж Прип'яттю і Двіною і нареклися дреговичі; інші сиділи над Двіною і нарікалися полочани — заради річки, що втікає в Двіну, — ім'ям Полота. Словіни ж сиділи довкола озера Ільмень і прозивалися власним іменем, і поставили вони місто, і назвали його Новгород. А другі сиділи понад Десною і над Сеймом, і над Сулою і нарікалися сівер... І так розійшовся слов'янський народ і грамота прозвалася словенська».* «Велесова книга» мовить: *«за десять віків забули ми, хто свої, і так роди почали жити окремими племенами, так утворились поляни, і сівери, і древляни, а по суті всі руські від Русколані. І прийшла на Русь усобиця...»*

На жаль, літописи не дають загальної картини розселення літописних племен і не окреслюють точних меж кожного з них. Немає навіть єдиного переліку цих племен, який дав би змогу достеменно визначити племінну структуру Русі: окремі племена згадуються в різних місцях літописної оповіді у зв'язку з тими чи іншими історичними подіями. Всього названо 15 таких племен: поляни, древляни, сівери, кривичі, полочани, дреговичі, в'ятичі, радимичі, волиняни, дуліби, бужани, тиверці,

уличі, словени, білі хорвати. Проте співвідношення між ними не вказані: невідомо навіть, чи всі вони становили явище одного виміру. Про окремішність східнослов'янських племінних союзів свідчить і показовий археологічний матеріал. Йдеться про металеві прикраси традиційного жіночого костюма, переважно т.зв. *скроневі кільця*. Коли дослідники склали зведену карту цих знахідок і зіставили з картою розселення літописних племен, то з'ясувалося, що ареали поширення цих прикрас досить чітко накладаються на території певних племінних союзів і ніде не змішуються, утворюючи замкнені області.

Поляни

Полянське питання — одне з основних у дослідженні літописних племен. Це й не дивно, бо саме полянське племінне об'єднання посідає у літопису чільне місце. Полянам найбільше симпатизує літописець: вони протиставляються іншим племенам, причому ці порівняння завжди на користь полян. Саме з полянами літописець пов'язує початки держави, яку давні книжники називають *Руссю* чи *Руською землею*, а сучасні дослідники — *Київською Руссю*. Та й сам Київ, руську столицю, за літописним переказом, звели саме троє полянських князів. Отож поляни — плем'я, виокремлене літописцем з-поміж решти племен: навряд чи цей факт можна пояснити випадковістю або особистими симпатіями літописця. Очевидно, в даному разі традиція справді відбила ту видатну роль, що її відіграли поляни у ранній історії Русі.

Полянам, за словами літописця, властивий ореол праведності: вони *«мали звичай своїх предків тихий і лагідний, і пошитивість до невісток своїх і до сестер, а невісток до свекрів своїх, і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері, а назавтра приносили [для його родини те], що за неї дадуть»*. Тоді як *«... деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали*

вони дівчат коло води... А радимичі й в'ятичі, і сівери такий обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] у них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межи селами».

Чи не найбільше дивує те, що ранньосередньовічні іноземні джерела (серед них і ті, які докладно оповідають про східних слов'ян), жодного разу не згадують полян. Неодноразові спроби археологічно «виловити» полян і собі виявилися марними. Дослідники зауважили: свідчення про землі полян, якими вони постають із джерел, аж ніяк не відповідають видатній історичній ролі цього племені. Аналізуючи свідчення про розселення літописних племен, виявляється, що для полян на карті Русі взагалі не знаходиться місця — їм лишається лише незначна територія навколо Києва. Та й сама етимологія назви *поляни* (нібито від *поле*), запропонована ще літописцем, не дуже в'яжеться з ареалом Києва на межі лісової смуги, та ще й із досить складним рельєфом. На відміну від більшості свідчень про решту племен, легендарний характер літописних відомостей про полян очевидний: поляни згадуються переважно в недатованій частині оповіді. З цього найчастіше робили висновок, що в епоху, добре знану літописцеві, поляни як історична реальність уже не існували. В цьому контексті зверталася увага і на слова літописця *«поляни, нині зовомі русь»*. У такому разі виходило б, що на певному етапі одна назва замінилася іншою. Причому давнішою слід вважати назву *поляни*, яку замінила назва *русь*.

Етнонім «поляни»

Що ж до етноніма *поляни*, то його традиційне тлумачення від слова *поле* — яскравий зразок «народної етимології», що не має нічого спільного з його справжнім значенням (це стосується й традиційних тлумачень решти літописних етнонімів). Та й літопис мовить, що поляни *«жили особе по горах своїх»*. Натомість є підстави вбачати у назві *поляни* давній, ще і.-є. компонент *пал, пол*, який означає «богатир, захисник, воїн,

цар». У санскриті дієслівна основа *пал* означає «захищати, охороняти, берегти». Санскр. *палак*, що має значення «воїн, цар», як *полк* входить у князівські імена *Святополк* і *Ярополк*: перше означає «Захисник світу», а друге — «Бик-захисник», де *Яр* споріднюється з санскр. *вар* «муж, самець, бик». Отож *поляни* — «воїни, захисники, оборонці». Прикметно, що санскр. *кшатра* «сила, могутність, влада», вживане на означення воїнського стану, має в санскриті фонетичного двійника — *кшетра* «поле» (пор. *поляни*), через що іноді плутають слова *кшатрій* «воїн» і *кшетрій* «селянин». Дослідники звертали увагу і на латин. *rus, ruris* — «поле, село, рілля».

Основа *пал* добре відома стародавній історії. На малоазійському узбережжі Чорного моря існувала країна *Пала*, пізніша *Пафлагонія* — колись могутня Хеттська держава. Грецький історик Діодор Сицилійський (I ст. до н. е.) оповідає про синів Скіфа на ім'я *Пал* і *Нап*, які розділили єдине доти царство й означили племена, які очолили, *пали* і *напи*. Античні автори згадують у Криму скіфську фортецю *Палакій* і скіфського царя на ім'я *Палак*. Пліній (I ст.) знає народ *спалеї*, а Йордан (IV ст.), коли оповідає про прихід готів у Причорномор'я, мовить, що ті мали подолати спротив сильного народу *спали*. Певно, сюди долучаються і *булани* Птолемея, яких той розміщує поблизу Вістули-Вісли. Індійська історія знає цілу царську династію — *Пала*, яка у VIII–XII ст. правила в Індії; кожен із 18 її царів мав у своєму імені елемент *-пала*. Згадувана назва *Палестина* (де *стан*, інд. *стхан* «місце, край, країна»), означає, отже, «Країна палів». *Палакій* тоді означає «Воїнь, Царськ, Столиця». А етноніми *пали*, *поляни*, *поляки*, хоч і оформлені різними суфіксами, мають однакове значення — «захисники, оборонці, воїни».

Радимичі. В'ятичі

Літописець наводить легенду про походження в'ятичів і радимичів від братів В'ятка й Радима, що нібито прийшли з заходу, від ляхів; Радим зі своїм родом осів на річці Сож, а В'ятко —

на Оці. Втім, існував ще один варіант переказу про Радима і В'ятка, з їхнім третім братом на ім'я *Дуліб*, що сидів на Бузі: *«по ньому звалися дулібяни, а нині той народ зветься лучани»*. Цікаво, що в гідронімії Верхньої Наддніпрянщини поряд засвідчені назви *В'яча* і *Ратомка*.

Події політичної історії в'ятичів практично невідомі. Літопис повідомляє лише, що в XI ст. на в'ятицького князя Ходоту та його столицю *Корьдно (Корьден)* двічі ходив київський князь Володимир Мономах. Цікаво, що назва столиці в'ятичів фонетично близька до назви столиці давньої Фрігії міста *Ґордіон*, пов'язуваного, між іншим, з кімерійськими походами. Дослідники навіть проводили паралелі між людністю Ванського царства — *ванами* та літописними в'ятичами. Цікаво також, що відома з арабських джерел держава в'ятичів *Вантіт,* розміщувана між річками Окою, Доном, Упою і Парою, знаходить цікаву паралель в індійській історії, де між ріками Ямуною, Сіндом, Упаджалою і Парою існувала країна *Аванті.*

Дуліби. Бужани. Волиняни

Дулібів джерела фіксують на теренах історичної Волині, де згодом згадуються бужани та волиняни; щоправда, характер стосунків між цими трьома народами досі нез'ясований. Літопис повідомляє: *«...бужани названі так тому, що сиділи по Бугу, а тоді стали зватися волиняни»*, а трохи нижче додає: *«... дуліби ж жили по Бугу, де нині волиняни»*. З уривчастих літописних згадок важко зрозуміти, чи то дуліби, бужани і волиняни почергово змінювали один одного на цих землях, чи то один і той самий народ у різні періоди виступає під різними назвами. Арабський географ аль-Масуді у X ст. серед значних слов'янських племен згадував народи *валінана* і *дулаба*: *«З цих племен одне панувало в давнину над іншими, цар його іменувався Маджак, а саме плем'я називалося Валінана. Цьому народу раніше підкорялися всі інші слов'янські народи, оскільки верховна влада була у нього, й інші царі йому корилися»*. І нижче: *«Слов'яни складаються*

з багатьох племен і численних родів. Ми вже оповідали про царя, якому підкорялися у давні часи інші їхні царі; це був Маджак, цар Валінани, що є одним з корінних поколінь слов'янських і загальношановане між ними. Але потім пішли суперечки між племенами; порядок був порушений; вони розділились, і кожне плем'я обрало собі царя». Слід додати, що сучасні дослідники давно й майже одностайно вважають саме Волинь ядром східнослов'янського об'єднання VI ст. Це підтверджує і «Велесова книга», коли пише, що *«Волинь — місце перших родів»*.

«Повість минулих літ» зберегла яскравий переказ про дулібів. *«У ті часи існували обри, що воювали проти Іраклія і ледь його не захопили. Ці обри воювали і проти слов'ян і примучили дулібів — також слов'ян, і творили насильство жінкам дулібським: якщо поїде куди обрин, то не дозволяв запрягти коня чи вола, але наказував впрягти у воза три, чотири або п'ять жінок і везти його — обрина. І так мучили дулібів. Були ці обри великі тілом, а розумом горді, і бог знищив їх, і померли всі, і не залишилось жодного обрина. І є приказка на Русі до цього дня: «Загинули, як обри» — адже немає їхнього ні племені, ні нащадків»*.

Древляни

Древляни популярні в історичній літературі насамперед завдяки яскравим подіям середини X ст. Тоді, за літописом, Ольга, вдова київського князя Ігоря, вбитого древлянами, здійснила каральний похід у древлянську землю, хитрощами помстилася за смерть чоловіка й перетворила Древлянщину на київський уділ. Нам відоме й ім'я *Мал* у древлянського князя, учасника «древлянських подій»; з ним пов'язують також назву древлянського міста *Малин*. Йдучи за літописом, історики й археологи приблизно визначили місце проживання древлян у басейнах Тетерева, Прип'яті та Ужа, правобережних приток Дніпра з головними містами Іскоростень і Овруч, хоча ні бідний археологічний матеріал, ні скупі свідчення «Повісті» й топоніміки верхів'їв Дніпра не допомагають ідентифікувати це плем'я

з маси довколишніх «полян» і «волинян». За літописним переказом, колись *«у деревлях»* було власне княжіння. Назву древлян літописець пояснює так, що ті, мовляв, *«жили в лісах»*.

Найранішу згадку назви *древляни* дослідники вбачали у літописному фрагменті з недатованої його частини, запозиченої з хроніки Амартола (IX ст.), де перераховані народи північного узбережжя Чорного моря: *«Мідія, Ольванія, Вірменія Мала і Велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспор, Меоти, Дереви(!), Сармати, Таври, Скіфія, Фракія, Македонія»*. Назву *Дереви* тут найчастіше пов'язували з готами-*тервінгами* — одним з двох готських народів (інший — *гревтунги*), яких також означали *вестготи (візіготи)* та *остготи (остроготи)*. Якщо це справді так, то етнонім *древляни* уже другий (поряд із назвою *поляни*), який щодо Середнього Подніпров'я видається своєрідним історіографічним фантомом. Характерно, що у Костянтина Порфирогенета (X ст.), етнічна назва древляни фігурує як *вервіани*. Востаннє древляни згадані в літопису під 1136 р.

Цікаво, що низка «древлянської» топоніміки фіксується на Балканах. Поліський *Малин* дублює *Malin* у Хорватії. Своїх родичів на землях колишньої Югославії мають назви сіл на Житомирщині: *Болярка*, *Бараші*, *Радичі*, міста *Біла Церква* на Київщині. Тут є і власний *Kijev*, два *Kijevci*, п'ять поселень *Kijevo*, одні *Kijani* тощо. Схоже, лише тут є і прямий відповідник назві *Житомир* — це хорватський *Zitomir*. Ще більш несподівано, що сліди древлян віднаходяться і в Середній Азії, у давньому Соґді та Бактрії, в долині ріки Зеравшан. Компонент *Зерав-* Степан Наливайко зближує з назвою *Жерев*, притоки р. Уж, на якій стоїть Коростень. І висловлює припущення: а чи не відповідає *Зерав-Жерав* слов'янському *Дерав*? Тим більше, що іранським мовам притаманне чергування *д-з* (іран. *рамадан* і *рамазан*, *даріна* й *заріна* «золото», *Дахак* і *Заххак*, іран. *череза* й укр. *череда*). І чи тоді *древляни* — не *заравшани*, а *Зеравшан* — не *Деравшан* «Край деравів-дервів-древлян»? Характерно, що столиця Бактрії у давніх джерелах — *Дрвасна* (інакше *Заріасна*, зважаючи на чергування *д-з*), а Україна, як уже йшлося, виявляє з Бактрією численні зв'язки на різних рівнях.

Уличі й тиверці

Уличів і тиверців літописець розміщує по Дністру і Дунаю, але уточнює, що вони *«сиділи колись по Бугу та по Дніпру, аж до моря. І їхні міста там і донині. І називалися від греків — Велика Скіфь»*. Літописних уличів найчастіше ототожнювали з народом *унліци* Баварського Географа (IX ст.), а також ультинами Костянтина Порфирогенета (X ст.). Не виключено, що саме ці *ультини* відомі у VI ст. як *ультинзури* — один із гуннських народів. Про якийсь зв'язок уличів з гуннами та болгарами свідчить і легенда, за якою Аспарухові болгари прийшли на Дунай з річки чи місцевості, яка по-болгарському звалася *Онґлон* або *Оґлон*.

Головне місто уличів звалося *Пересічен*: про нього відомо тільки те, що близько 940 р. його обложив київський воєвода Свенельд. Що ж до сусідів уличів — тиверців, яких розміщують на берегах Дністра від його середньої течії до гирла Дунаю і берегів Чорного моря, то цей етнонім згаданий у літопису лише кілька разів. Племінним центром тиверців був Червень на західному боці Дністра, за назвою якого отримали назву т. зв. *Червенські городи* — група міст та укріплених замків на Волині, які в майбутньому часто ставали об'єктом суперечок та військових сутичок. Що ж до назви *тиверці*, то, можливо, з семантичного погляду її слід зближувати з назвою *таври* — «бики, бичачі», що її мав народ, здавна знаний у Північному Причорномор'ї.

Сівери

Сівери, певно, — чи не найзагадковіше з-поміж усіх літописних племен. Уперше вони постають у літопису, зокрема, Іпатіївському, у тій його частині, де мовиться про розселення слов'ян. Перерахувавши ледь не всі відомі йому західно- й східнослов'янські племена, літописець підсумовує: *«...а інші сіли по Десні і по Семі і по Сулі і нарекошася Северо»*. Зауважимо: більшість літописних списків подає саме таку форму назви,

тоді як *сіверяни* — лише пізніша адаптація малозрозумілої назви в дусі «народної етимології».

У літописних згадках про сіверів дослідники виявили кілька цікавих особливостей. По-перше, у переліку літописних племен сівери завжди стоять останніми. По-друге, їхня назва в різних літописних зводах не усталена: одні подають форму *сівер*, інші — *сіверо*, причому, на відміну від решти етнонімів, які згадує літописець, ужита вона переважно в однині, що взагалі невластиво для слов'янських етнонайменувань. Осібне місце сіверів у літопису доповнює і особливе становище Сіверської землі в Руській державі. Сіверщина завжди стояла осібно від інших східнослов'янських земель, її князі провадили самостійну політику, охоче приймали вигнанців та опальних князів, опозиційних Києву. Саме сіверські князі тримали зв'язок із руським Приазов'ям, Тмутараканським князівством, де переважно посідали престол і яке історично тяжіло до Чернігова, а не до Києва. Сіверщина у Руській державі найчастіше виступає й носієм культурних традицій: якщо Київ за Рюриковичів був адміністративним і політичним центром Русі, то Чернігів був її культурним центром. Чверть усіх відомих міст Давньої Русі розташовувалася саме тут. Не випадково саме на Сіверщині знайдено найбільше досконалих зразків руського образотворчого мистецтва. Сюди сягає витоками і могутня літературно-поетична традиція: саме на Сіверщині створювалося «Слово», звідси походив легендарний Боян — *Велесів онук*, що оспівував подвиги Мстислава Тмутараканського і Чернігівського. Та й «Велесова книга» знайдена саме тут.

Літописних сіверів пов'язували з *саварами* Птолемея (II ст.), *свариками* Равеннського Аноніма (кін. VII ст.), *гуннами-савірами*, народом *сіварія* (*ніварія*) у Приазов'ї, врешті, з країною *Саврикою* Певтингерових таблиць (III ст.), що розміщувалася у Подонні (пор. назву *Сіверський Донець*). Сівери відомі й на Балканах — сівери басейну Дунаю (*seberies* та *severes* візантійських істориків Феофана та Анастасія) фіксуються у зв'язку з болгарським ханом (царем) Аспарухом, засновником Першої Болгарської держави. Джерела згадують у Болгарії сім слов'янських племен, назви яких не називають, але виокремлюють восьме — *сівери*.

Тут існував і свій Переяслав (Преслав) – друга (після Пліски) столиця Болгарського царства. Характерно, що й руській історії відомі одразу три Переяслава – Переяслав Руський (нині Переяслав-Хмельницький на Київщині), Переяслав Рязанський (суч. Рязань) і Переяслав Заліський (тепер у Ярославській області, Росія). Не менш цікаво, що усі ці три Переяслава стояли на річках з однаковою назвою *Трубіж*.

Кривичі

Серед питань, пов'язаних із давнім населенням України літописного періоду, осібно стоїть питання про народи Північно-Східної Європи, одним з яких були кривичі. Вони населяли верхів'я Західної Двіни, Дніпра, Волги, а також почасти басейн Німану з містами Смоленськ, Полоцьк та Ізборськ. Про кривичів літописець говорить мало, згадуючи їх серед племен, які в IX ст. платили данину варягам, а також разом із сіверами, радимичами та в'ятичами відносить їх до «неправедників». Костянтин Порфирогенет згадує кривичів, коли каже, що ті роблять човни-довбанки, на яких руси допливають до Царгорода. Міфологічні початки кривичів сходять до князя *Крива*, ім'я якого традиційно пояснюють як «кривий», «який має природну ваду», хоча у балтійських народів *кріве* виступає священнослужителем, жерцем. Прийнято вважати, що формування кривичів як етносу відбувалося через змішання праслов'ян із сусідніми фінно-угорськими й балтійськими племенами, внаслідок чого кривичі й дреговичі згодом склали сучасну білоруську народність. Показово, що литовці й латиші й досі називають росіян *криви*.

Білі хорвати й серби

Свідчення про білих хорватів у джерелах нечисленні – у літопису вони фігурують поряд із дулібами й тиверцями. Костянтин Порфирогенет у середині X ст. знає *Білу* (інакше – *Велику*)

Хорватію і білих хорватів, які населяли область, що лежала на відстані 30 днів шляху від Чорного моря і сусідувала з Франгією (Східно-Франкським королівством. — *С. Н.*), Туркією, печенігами та білими сербами. Саме звідси, за Костянтином, частина хорватів ще за правління візантійського імператора Іраклія (VII ст.) переселилася на південь, до Далмації, де охрестилася і склала південну гілку хорватів (нині Хорватія). 907 р., за літописом, білі хорвати брали участь у поході на Візантію, а під 992 р. літопис подає звістку про похід Володимира на хорватів — це остання звістка про них. Назву *хорвати* Костянтин тлумачить як «мешканці великої країни», нібито від грец. *кора* — «область», «країна». Характерно, що жодної слов'янської етимології для етноніма *хорвати* немає.

За багатьма ознаками найближче до хорватів стоять балканські серби, причому поряд із *Білою Хорватією* існувала й *Біла Сербія*, а крім східних («руських» або карпатських) і південних («іллірійських» або балканських) сербів і хорватів були відомі й західні серби (полабські або лужицькі), що входили до об'єднання полабських слов'ян між Лабою-Ельбою і Одрою-Одером. Пліній Старший (I ст.) мовить, що серби жили колись серед меотських народів у Приазов'ї, а Птолемей (II ст.) біля Дону локалізує народ *sirbi*. У басейні Дону здавна фіксувався й один із водотоків під назвою *Хорватос*. Річка *Серпа* або *Сарпа* між Доном і Волгою, як і річка *Морава*, за Птолемеєм, притока Дону, й собі можуть свідчити, що тут колись жили серби й морави (пор. також *Мерв* — одне з найдавніших міст Середньої Азії, столиця Марґіани). Сюди ж можна додати й пару топонімів *Дервент-Дербент* — перший у Боснії та Герцеговині, другий — над Каспієм.

Цікаве спостереження українського мовознавця Леоніда Булаховського, що закінчення 1-ї особи множини *-мо* в українській мові — прикметна ознака української — з усіх слов'янських мов властиве лише верхньолужицькій і сербській мовам. У плані українсько-лужицьких мовних паралелей йшлося і про т. зв. *заміщувальне подовження голосних* (*ніс — носа, віз — воза*), спільне тільки для цих двох мов. Такі однотипні риси у двох

споріднених, але географічно віддалених одна від одної мов, які вже не контактують понад тисячоліття, дали дослідникам підстави ввести в науковий обіг поняття праверхньолужицької та праукраїнської мов, що сходять до давніх часів.

Схоже, й етноніми *серби* та *хорвати* можуть мати спільне походження й однакове значення. За Степаном Наливайком, в основі назви *серби* лежить інд. *сарва* «всі, люди, народ», іранський відповідник якому — *хаурва* (пор. *хорвати*). Причому *сарва* винятково вжиткове саме в індійському іменотворенні, тоді як *хаурва* — в іранському.

Ільменські словени

Ільменськими словенами в історичній науці традиційно позначають племінне об'єднання східних слов'ян, що розселилися в басейні озера Ільмень та річки Волхов з центром у Новгороді і створили тут власне княжіння. За «Повістю минулих літ», словени прибули сюди з берегів Дунаю. Етнонім *словени* справді тісно пов'язаний саме з Подунав'ям: він у вузькому сенсі позначав моравських, а в ширшому — сукупність західнослов'янських племен (пор. суч. *словени*, *Словенія*), у тому числі й венедів-ободритів. Назву *суовени* як позначення одного з венедських племен подає на своїй карті ще Клавдій Птолемей (II ст. н. е.).

Характерно, що етнонім *словени* згаданий лише у «Повісті минулих літ»: самі новгородці ніде й ніколи не означали себе *словени*, а тільки *новгородці*. А згідно з даними археології, поселення на місці сучасного Новгорода виникає лише наприкінці X ст., що аж ніяк не узгоджується з літописним датуванням. Тож постає питання, а чи Новгород на Волхові, про який мовить літопис, і справді — той самий Новгород, що його пов'язують із розселенням словен з Дунаю, і чи саме сюди свого часу, згідно традиції, прибув Рюрик? Адже міста з назвою *Новгород* — не рідкість по всій території слов'янського розселення. У зв'язку з назвою *Ільменъ* вказували і на гідронім *Ілмер* у давній Фрізії,

історичній області в Європі біля узбережжя Північного моря, що її населяли *фрізи* (пор. *фріги*); саме так ця назва звучить і у «Велесовій книзі». Ім'я *Ілмера*, згідно частини літописних списків, мала і сестра князя Словена, сина Скіфа, праонука Яфета, за ім'ям якої нібито й було назване озеро.

«Велесова книга» про літописні племена

Цікаві свідчення про літописні племена містить і «Велесова книга». Вона згадує царя Богумира і його дружину Славу (Славуну), що мали трьох дочок — Древу, Скреву та Полеву і двох синів — Сіву й Руса. І якщо імена Богумира та Славуни отримують відповідники в етнічних назвах кімерійців і слов'ян, то імена їхніх дітей знаходять цілковиті фонетичні паралелі в назвах деяких літописних племен — древлян, кривичів, полян, сіверів, русів. Украй важливо, що, судячи з цього переказу, п'ять найбільших і найвідоміших племен літописної історії виявляють взаємну етнічну спорідненість (як діти одного батька), а крім того, у своїх етнічних зв'язках сходять до найдавнішого відомого з писемних джерел населення Давньої України — кімерійців.

«Двійники» літописних племен

Не можна оминути й той показовий факт, що згадані вище назви літописних племен — не прерогатива лише вітчизняної історії. Так, серед полабських слов'ян відомі *древани*, «тотожні» східнослов'янським літописним древлянам. Назву ***поляни*** й собі мало не лише літописне плем'я — поляни добре відомі і в Центральній Польщі. З ними, як і з «нашими» полянами, пов'язують початки Польської держави, та й саме ім'я ***поляни*** з давнини і досі є самоназвою поляків та їхньої країни — *Polonia*. Історії відомі також моравські й болгарські *поляни*. Фракійським аналогом наших дреговичів є місцеві *другувіти*. Так

і дуліби відомі не лише на Волині й Галичині, а й у Чехії та Паннонії; прикметно, що франкський історик VII ст. Фредегарій оповідав про паннонських дулібів, що саме їх «примучували» авари. Назви на *Дулеб-* і *Сівер-* поширені й поза Україною, у Подунав'ї. З історії відомі і *долопи* — давній народ, що мешкав у Фессалії і пов'язувався ще з троянськими подіями. У Польщі було князівство Сіверське з головним містом *Севіж* або *Сівер* на річці Чорна Пшемша, притоці Вісли. У басейні Західного Бугу і Вісли є річка *Вакра* (*Вкра*, *Вікра*, *Укра*), а територію на схід від ріки Одри в Польщі, де й протікала *Вакра-Укра*, населяли *укри* або *украни*.

Цікаві паралелі простежуються і в історичній географії. Так, літописний *Вишгород* — резиденція руських князів на правому березі Дніпра віднаходить собі двійників у Польщі й Чехії, де укріплені міста й резиденції князів називалися *Вишегруд* на правому березі Вісли (Польща) та *Вишеград* на правому березі Влтави (Чехія, передмістя Праги). Показово, що існували також індійські (*Вішапур*, *Бішапур*) та іранські (*Вісегерд*, *Бішкент*) Вишгороди. Можливо, що й назва *Воспор*, якою іноді означується Пантикапей — теж *Вишгород*, де *пор* (інд. *пур*) «місто». Принагідно зазначимо, що троє братів вірменської легенди звели на горі Каркея спільне місто *Вішапа* або *Вішапух* — також Вишгород. А сучасна назва Пантикапея-Воспора — *Керч* (у літописах *Керчев*, *Корчев*) і собі цілком може бути спорідненою з назвою *Каркея* й етнонімом *керкети*, що його мав один з меотських народів.

П'ять ведійських племен

Та, мабуть, чи не найдивовижніше те, що чимало літописних племен знає індійський епос. «Махабгарата» подає романтично-драматичну оповідь про царя Яяті й п'ятьох його синів — *Яду*, *Турвашу*, *Ану*, *Друх'ю* і *Пуру*, царів-епонімів п'яти однойменних племен. Причому якщо Яду й Турвашу були синами Яяті від законної дружини-брахманки, то Ану, Друх'ю і Пуру — від

його таємної дружини-кшатрійки. Коли таємниця розкрилася, тесть-жрець прокляв молодого ще царя на довічну старість. Той слізно благав синів узяти його старість, а йому віддати свою молодість, але тільки Пуру — наймолодший з його синів, зважив на батькове прохання. Тож саме він, усупереч звичаю, став царем і родоначальником царської династії.

Для нас цей міф цікавий тим, що назви п'яти ведійських племен — *яду*, *турвашу*, *ану*, *друх'ю* і *пуру* — перегукуються з назвами балтійських і слов'янських племен, які ще в літописні часи компактно розміщувалися фактично поряд. Так, якщо *ядави* відповідають балтійським ятвягам, то з ними сусідили туровці, які співвідносяться з ведійськими *турвашу*. Причому як індійські ядави мають іще дві назви — *сатвати* й *данави*, так і ятвяги мають дві інші назви — *судовити* (*судова*) й *дайнови*. Ще одне ведійське плем'я, *друх'ю*, співвідноситься зі слов'янськими *дреговичами*, *дрегвою*. Прикметно те, як саме Яяті прокляв Друх'ю, коли той відмовив батькові в його проханні: ***«Ти зі своїм родом підеш у місця, де єдиним засобом пересування буде тобі човен або пліт, а сам ти будеш у своєму племені не царем, а лише ватажком»***. Ці слова дивовижно точно характеризують місцевість, на якій літописи застають дреговичів. Що ж до назви *ану*, то її, певно, можна зближувати з етнонімом *анти*.

Степан Наливайко співвідносить слов'янський етнонім *дуліби* з давньоіндійським етнонімом *дарбги-далбги*, країна яких в індійському епосі має назву *Відарбга*. «Махабгарата» знає іншу назву Відарбги — *Бгоджа*, назва людності якої — *бгоджі*, *бгоджани* — фонетично напрочуд близька до звичного нам *бужани*. Важливо, що столиця Відарбги — *Кундін*, *Кундіна* — виявляє спорідненість з назвою *Кудин* у одного з т. зв. болоховських міст на Бузі, назва якого тлумачиться як «Жречин, Жрецьке, Жерцівське» (з санскр. *кунд* «чародій, жрець, чаклун» та *-ін* — суфікса приналежності або наділеності чимось). Вже йшлося, що індійському епосу відомі й *сувіри*, «тотожні» літописним *сіверам*, а також народ під назвою *кріві*, «аналог» літописних *кривичів*. Індійська традиція оповідає і про царя Вакру, що вмів чаклувати, тобто був кудесником, волхвом, жерцем; саме ж ім'я

Вакра із санскриту означає «Кривий». Цікаво, що в деяких балтійських племен (зокрема у прусів) жрець називався *кріве*, а неодмінним атрибутом його був викривлений дубовий посох.

Індійський епос знає і народ *пуру*, певно, двійника літописних *полян*. В індійському міфі Пуру протиставлений чотирьом своїм братам: він наймолодший, єдиний зважив на батькове прохання і віддав йому свою молодість, став царем, хоч ним, за давньою традицією, мав стати найстарший брат. Подібне протиставлення бачимо і в руському літопису: на противагу, скажімо, дреговичам чи древлянам, полянам властива мирна й лагідна вдача, шанування батьків, вони мають шлюбний звичай, а не викрадають дружин на «бісівських ігрищах» тощо. Плем'я *пуру* як найбільш чеснотливе й праведне знає ще «Ріґведа». Похід до Індії Олександра Македонського у IV ст. до н. е. застав цей народ у Пенджабі, де воно зі своїм ватажком *Пором* (*Пор* — грецька передача імені *Пуру*) вчинило завойовнику відчайдушний опір, але зазнало поразки. Та Олександр, вражений мужністю Пора, нібито дарував йому життя і навіть залишив йому його царство.

Резюме

Оповідь про літописні племена, переказана літописцем, вже традиційно розпочинає вітчизняну історію: вважають, що розселення літописних племен безпосередньо передує постанню Руської держави у IX ст., і, більше того, тісно з ним пов'язане. Однак ситуація з літописними племенами, схоже, значно складніша за її традиційне розуміння: нагадаємо, що сама оповідь про розселення слов'янських племен уміщена в недатованій частині літопису, тож і традиційне хронологічне визначення її більш ніж умовне. Проблема ускладнюється і тим, що руська літописна традиція — не єдина, що знає літописні народи: не менш видатну роль деякі з них, судячи з джерел, відіграли і в історіях інших слов'янських країн. Зрештою, як, згідно з усталеним баченням історії літописних племен, пояснити

той факт, що багатьох з «наших» літописних племен знає давньоіндійський епос, що вважається чи не найдавнішим в епічній традиції усіх і.-є. народів?

Очевидно, в нашому випадку слід визнати, що некритичне ставлення до історичного джерела й цілковите ігнорування історичної традиції інших народів поповнило вітчизняну історію ще одним (яким за ліком?) міфом, що вимагає до себе належної уваги науковців. Нині вже не можна виключати і такої можливості, що принаймні частина літописних племен для української історії можуть виявитися таким собі історіографічним фантомом (територіальним або часовим), адаптованим під пером літописця до конкретних історичних реалій. Власне, таких фантомів, якщо йти за літописною версією вітчизняної історії, чимало і в історії Руської держави, і в цьому ми ще матимемо нагоду переконатися. Що ж до історії тих племен, які ми звикли називати «літописними», то у пошуках їх витоків наші джерела все певніше відсилають нас до давнього Північного Причорномор'я та Приазов'я, до спадщини скіфських, сарматських, готських, гуннських народів... Ба навіть більше — до індоєвропейської спадщини.

Русь

Вступ • Аргументи норманістів • Методологічний аспект «проблеми Русі» • Скандинавське тлумачення назви «русь» • Південна версія походження Русі • Таври й Русь • Закликання варягів • Родовід Рюрика • Варяги-ободрити • Герульська легенда • «Сказання про Словена та Руса і місто Словенськ» • Закликання князів — лише легенда? • Арабські автори про русів • Малороси і Малоросія • Резюме

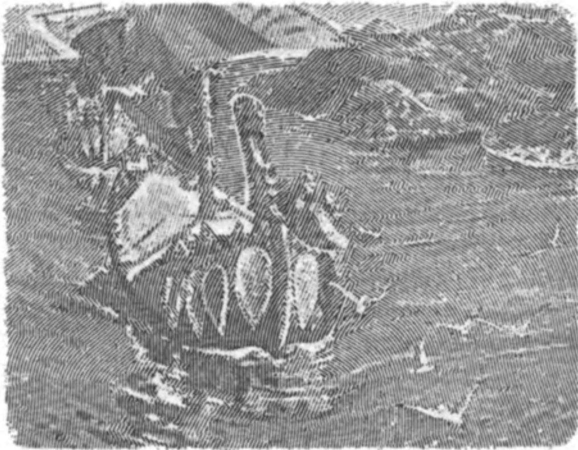

Певно, в усій історичній літературі немає іншого такого уривка, якому б так пощастило на дослідницьку увагу, як літописному — про закликання варягів. Йому вірили й не вірили, його досліджували й цитували. Вже кілька століть ця подія, яку повідали кілька літописних рядків, вважається початком руської історії. І хоча уривок добре відомий, не зайве навести його ще раз. Отже, під 862 р. літопис мовить:

«Вигнали варягів за море, і не дали їм данини. І почали самі собою володіти, і не було у них правди. І піднявся рід на рід, і були усобиці, і почали самі з собою воювати. І сказали: пошукаймо собі князя, який би володів нами і управляв по праву. Пішли за море до варягів, до Русі; бо звуться ті варяги Русь... Говорили Русі

Чудь, Словени, Кривичі і всі (Весь?): земля наша велика і багата, а наряду в ній немає. Підіть княжити та володіти нами. І обралися три брати зі своїми родами, і взяли з собою всю Русь... І спершу прийшли до словен і звели місто Ладогу. І сів старший Рюрик у Ладозі, а другий Синеус на Білоозері, а третій в Ізборську Трувор... І від тих прозвалася руська земля...»

Аргументи норманістів

Суперечка норманізму й антинорманізму, що триває не одне століття, має величезну літературу, навіть побіжно оглянути яку вкрай складно. Зародившись як наукова течія в Росії, норманізм згодом підхопила західна історична наука, де він і прижився. Очевидно, немає особливої потреби вдаватися в історіографічні подробиці: чи не кожен, хто стикався з вітчизняною історією, знає (бодай у загальних рисах), про що йдеться, а то й має власні міркування з цього приводу.

Безумовно, норманізм постав не на порожньому місці: у джерелах справді є свідчення (хоча й небагато), які нібито промовляють за північне походження Русі. Однією з підвалин норманської теорії досі є опис Костянтина Порфирогенета, візантійського імператора й історика, шляху «з варяг у греки» та згадувані у зв'язку з ним назви Дніпрових порогів — руською і слов'янською мовами. Це свідчення було витлумачене так, що, мовляв, скандинавська русь не забажала запозичити готові слов'янські назви порогів і переклала їх власною мовою. Додавалися й свідчення частини арабських авторів, які розрізняли слов'ян (*саклаб*) та русь: це нібито підтверджувало, що русь — народ, одмінний від слов'ян. Са́ме це протиставлення породило серед лінгвістів та істориків низку гіпотез про неслов'янське походження русі.

З іншого боку, визнання того, що русь — не слов'яни зовсім не рівнозначне визнанню того, що русь — скандинави. Важливо, що якраз обґрунтоване ототожнення русів і скандинавів завжди лишалося найслабшим місцем в аргументації норманістів, а без цього, зрозуміло, вся ця конструкція мало чого варта.

І доки руські назви Дніпрових порогів не будуть переконливо витлумачені зі скандинавських мов, вони не можуть вважатися аргументом на користь норманського походження русі. Ті ж арабські автори, хоч і називають слов'ян і русів окремо, тим не менше прямо засвідчують їхній етнічний зв'язок. Так, Ібн Хордадбег у середині IX ст. (тобто ще до Рюрика), оповідаючи про руських купців, додає: *«вони є народ зі слов'ян»*. Чому, скажімо, розрізнення у давніх джерелах венедів, склавінів та антів зовсім не заважає дослідникам вважати усіх їх слов'янами? Чи не сказано, зрештою, прямо в «Повісті минулих літ», що *«словеньский язык и рускый одно есть»*? Слід враховувати й те, що не лише руські, а й слов'янські назви порогів у Костянтина не завжди можна надійно етимологізувати. Якби він окремо не пояснив, що назва *Веруци* означає «Кипіння води», що *Ессупі* означає «Не спи» і що *Напрезі* означає «Малий поріг», дослідники ще довго билися б над тлумаченням цих давніх назв.

Істотний сумнів у сучасних дослідників викликає й поширене уявлення про шлях «із варягів у греки» як транзитний торговельний шлях, що з'єднував Скандинавію і Візантію. Адже жодних свідчень про такі торговельні взаємини джерела не дають. Ні візантійські, ні скандинавські документи не засвідчують постійної і масштабної торгівлі скандинавів у Царгороді: Візантія так само не знала скандинавських товарів, як і Скандинавія майже не знала візантійських. Археологічні розкопки на острові Готланд, одному з центрів скандинавської торгівлі, виявили 67 тис. арабських, англійських, німецьких, польських та інших монет VIII–X ст., і серед них лише 180 візантійських, що складає близько 0,25%. Та й руський літопис — єдине джерело, що знає словосполучення «із варяг у греки», насправді описує певний водний шлях, що його складають кілька послідовних ділянок, причому слова «з варягів у греки» ніде не вживаються у традиційному їх розумінні: *«Коли ж поляни жили окремо по горах цих, тут був шлях з Варягів у Греки і з Греків Дніпром, а у верхів'ях Дніпра — волок до Ловоті, а по Ловоті можна увійти в Ільмень, озеро велике; з цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Неро, і устя того озера впадає у море Варязьке... По тому ж морю іти до Риму,*

а від Риму прийти по тому ж морю до Царгороду, а з Царгороду прийти в Понт-море, в який тече Дніпро».

Іншим аргументом норманістів є тексти договорів Олега та Ігоря з Візантією, де серед імен представників князівської воїнської дружини значна частина нібито нагадує скандинавські. Знову-таки, ймовірної скандинавської етимології їх не запропоновано, а поняття *подібності* чи *несхожості* надто суб'єктивні, аби на цій підставі робити далекосяжні історичні висновки. Та й імена у багатьох народів, особливо давніх, часто подібні: скажімо, не викликає ж сумніву слов'янське походження імені *Володимир*, хоча існує і його північний варіант *Вольдемар*. Ім'я *Рюрик* добре відоме й у слов'ян: *Реріх* і *Реріг* трапляються серед імен давніх чеських родів; слов'янське плем'я ободритів називало себе *ререги*. Та й боги руської дружини в Олеговому договорі — Перун і Велес, а не Одін і Тор, як у скандинавських сагах.

Ще один популярний аргумент норманістів — посилання на свідчення т. зв. *Бертинських анналів* про посольство, яке 839 р. візантійський імператор Феофіл відправив до франкського імператора Людовіка Благочестивого. При посольстві перебувало кілька осіб, які називали себе *роси*: їх направили до Константинополя засвідчити дружбу свого князя, що йменувався *хакан*. У листі Феофіл просить Людовіка допомогти цим людям повернутися додому, оскільки, мовляв, повертатися тим же шляхом, яким вони прийшли, стало небезпечно через жорстокі й варварські народи. Імператор Людовік розпитав прибульців про причини їхнього приходу і з'ясував, що вони з племені свеонів. Запідозривши у шпигунстві, він звелів їх затримати, доки достеменно не з'ясуються їхні наміри.

Норманісти розцінили свідчення Бертинських анналів так, що свеони — це шведи, тож і ототожнили шведів і русів. Щоправда, вірогідність такого висновку дещо псувала наявність правителя-хакана, якого шведи ніколи не знали. Так само незрозуміло, навіщо було шведам називати себе *русь*, а не *шведи*. Важливо й те, що з анналів невідома подальша доля руського посольства і чи підтвердилося припущення, що це були саме шведи? Що ж до етноніма *свеви*, то він поширювався на багато народів Північної та Східної

Європи: так, слов'яни на балтійських островах Волін та Узедом у давніх авторів зовуться *свеняни*. Саме́ Північне Причорномор'я у давніх джерелах мало назву не лише *Велика Скіфія*, а й *Велика Швеція* (*Світьод*): якраз звідси у своїх сагах виводили себе самі скандинави. Тож і питання про свеонів Бертинських анналів зовсім не таке однозначне, як те прагнуть показати норманісти.

На користь норманської теорії наводилися й деякі інші аргументи, проте не такої значущості, аби навіть згадувати їх — усі вони переважно базувалися на уривках із джерел, що не мають задовільного тлумачення і досі дискусійні. Жодних нових вагомих доказів норманісти за останні півтора-два століття так і не запропонували, а ті, що ними вони оперували, давно й переконливо спростовані (ще у працях істориків XIX ст. Степана Гедеонова та Дмитра Іловайського). Як би там не було, але навіть узагальнивши всі аргументи норманістів, ми так і не побачимо головного — тотожності русі й скандинавів. Відзначимо, що й численні сучасні західні дослідники проблеми походження Русі нині вже відмежувалися від багатьох крайнощів старої норманської школи. Проте лише від крайнощів, а не від самої концепції, яка загалом усе ще продовжує відігравати провідну роль у дослідженні першопочатків Русі.

Методологічний аспект «проблеми Русі»

І все ж сильні позиції норманізму в сучасній історіографії зумовлені не так переконливою історичною аргументацією, як тим, що за кілька століть справедливої і загалом успішної критики *норманської теорії* вчені-антинорманісти так і не запропонували переконливої альтернативної теорії. У суперечці з норманістами антинорманісти не набули такої ж одностайності: тут панує різнобій концепцій, що нерідко спростовують не лише опонентів, а й одна одну. Найпоширеніша з наявних нині спроб слов'янізувати назву *русь* — зведення її до місцевих гідронімів на *Рос-* (*Рось*, *Росава* та ін.) — неспроможна ні лінгвістично, ні методологічно, на що не раз вказувалося в історичній

літературі. Це саме можна сказати й про інші подібні спроби: їх небагато й вони переважно добре відомі. Тож і розв'язання «проблеми Русі» досі зводиться до вибору найбільш правдоподібної серед кількох однаково неправдоподібних версій.

Характерно, що саме лінгвістична аргументація, вирішальна при визначенні етнічної належності, досі лишалася найбільш вразливим місцем і «північної», і «південної» гіпотези: об'єктивно жодна з існуючих гіпотез походження Русі не може вважатися лінгвістично переконливою. Більшість пропонованих етимологій для назви *русь* — пояснення, які нічого не пояснюють. Адже наявність двох фонетично подібних назв ще не означає, що вони споріднені, і що одна обов'язково походить від іншої (хоч у такому разі ще треба довести, яка з них первісна, а яка вторинна). Навпаки, іноді споріднені слова мають саме незалежне походження, хоча й сходять до спільної основи. Так, існує твердження про зв'язок назв *Русь* і *Рось*. Що це означає? Лише те, що в обох назв — спільний попередник. Але це зовсім не означає, що одне слово неодмінно походить від іншого. І якщо ми кажемо, що гіпотеза про походження етноніма *русь* від гідроніма *Рось* історично і методологічно непереконлива, то йдеться лише про неймовірність походження назви конкретного етносу від назви конкретної річки. Водночас зовсім не ставиться під сумнів мовний та історичний зв'язок обох цих назв.

Неспроможність дослідників упродовж тривалого часу розв'язати «проблему Русі» спонукає шукати причину цього в методологічній площині. Хибний підхід до «проблеми Русі» як однієї загальної проблеми, що вимагає однієї конкретної відповіді, виявився у прагненні дослідників одночасно розв'язати кілька абсолютно різнозмістових і різнозначеннєвих історичних проблем: етимологія назви *русь*, походження руської державності, суть конкретних політичних подій середини IX ст., відомих в історичній науці як «закликання варягів» тощо. А це, природно, завело розв'язання проблеми походження Русі в глухий кут. Водночас у тій постановці питання, яка існує сьогодні, «проблему Русі» розв'язати годі. Її слід розбити на окремі історичні проблеми й зосередитися на їх розв'язанні, діючи за принципом

від конкретного до загального, а не навпаки, як робилося досі. Та й дискусія про походження Русі від самого початку велася на тлі літописної оповіді, тож і основні наукові зусилля скеровувалися на період IX–XI ст., тоді як увага до попередніх періодів була абиякою. Водночас цілком очевидно, що без залучення матеріалу попередніх історичних епох (століть і навіть тисячоліть) розв'язати «проблему Русі» — справа безнадійна.

Отже, обидві протилежні концепції етнічної належності Русі мають істотні і нерозв'язні в рамках традиційних підходів суперечності, які триватимуть доти, доки пануватиме традиційна логіка її розв'язання, заснована на дилемі «або-або». Тож нині є всі підстави змінити методологічний підхід до вирішення «проблеми Русі», відкинувши спроби розв'язати її як з погляду норманізму, так і антинорманізму. Настав час вирватися нарешті з вузьких рамок антинорманізму й почати діяти в ширшому руслі автохтонізму, беручи до уваги всю сукупність історичних фактів, що передували подіям, що розглядаються. Певно, нині це чи не єдиний шлях не лише для того, аби норманська теорія цілком справедливо пішла в минуле, а й для того, щоб історична наука, нарешті, дала відповідь на одне з найпринциповіших питань вітчизняної історії. Ця відповідь, безумовно, існує, і її слід шукати. Зробити це було б значно легше, якби бодай трохи абстрагуватися від дотеперішніх уявлень з цієї проблеми й підійти до неї з нових, може, й не зовсім звичних методологічних позицій.

А поки що проблема походження Русі лишається майже такою ж загадковою, як і кілька століть тому. І все ще в силі слова відомого польського історика й мовознавця Александра Брюкнера: *«Той, хто вдало пояснить назву Русі, оволодіє ключем для розуміння початків її історії»*.

Скандинавське тлумачення назви «русь»

При тлумаченні назви *русь* норманісти переважно посилаються на термін *руотсі* «веслярі», що ним фіни начебто означували шведів. Проте це — лише намагання мовно підкріпити

літописну версію про закликання варягів. Намагання, відверто кажучи, невдале, й не лише мовно, а й історично, бо породжує цілу низку запитань, відповісти на які неспроможне. Чому назва *русь* відсутня в скандинавських джерелах? Чому слов'яни запозичили саме цю назву, а не, скажімо, назву *варяги* (до речі, теж невідому скандинавам)? Чому назва *русь* утвердилася саме в Київській землі, куди, як прийнято вважати, варяги потрапили пізніше, ніж до Новгородської землі, тоді як остання ще довго протиставлялася Русі як земля словен? Як шведи могли передати свою назву слов'янам, якщо самі себе вони *руотсі* не називали? Та й саме слово *руотсі*, центральне в цій побудові, реконструйоване лише гіпотетично, в давніх текстах його немає, тож ми не знаємо напевне ні того, що воно означувало, ні навіть того, чи воно існувало взагалі. Цей перелік можна було б продовжити, однак не треба бути фаховим істориком, аби зрозуміти: ймовірність того, що назвою слов'янської держави стало слово, яким фіни позначали шведів, нульова. Тоді як за джерелами — і це дедалі певніше визнають історики — найдавніший ареал, з яким етнонім *русь* виявляє особливий зв'язок, не Скандинавія, а береги Чорного моря.

Південна версія походження Русі

Вважається, що найдавніша така згадка сягає ще VI ст. до н. е., коли в книзі Ієзекііля, одній з т. зв. пророцьких книг Біблії, згадується народ *рош*, до того ж в етнічному контексті з кімерійцями й скіфами. Саме цей напівміфічний народ *рош* у візантійських авторів згодом часто ототожнюється з цілком реальним народом *росів* або *русів* — принаймні походи Русі на Царгород у середині IX ст. асоціювалися саме з цією біблійною згадкою. Візантійський історик Лев Диякон (X ст.) каже про дружину київського князя Святослава: *«переможені тавроскіфи ніколи живими не здаються ворогу... народ цей відважний до безумства, хоробрий, сильний, що нападає на всі народи, про що багато свідчать і навіть божественний Ієзекііль про це згадує»*.

Сирійський автор Псевдо-Захарія (VI ст.) знає у Східній Європі народ *hros*. Руси, за свідченнями арабських авторів (ат-Табарі), беруть участь у політичних подіях VII ст. на Північному Кавказі. У грузинському церковному літопису йдеться про те, що 626 р. руси взяли в облогу Царгород. Візантійський хроніст Феофан Сповідник повідомляє про спільні дії візантійської флотилії та однодеревок русів проти болгар у 773 р. Костянтин Порфирогенет пише, що флотилії русів з давніх часів плавали не лише по Чорному, а й по Егейському та Середземному морях, неодноразово брали в облогу Константинополь і навіть досягали Єгипту. Кінцем VIII — початком IX ст. датуються згадки народу *рос* у Криму (Тавриці) й на південному березі Чорного моря в житіях Стефана Сурозького та Георгія Амастридського.

Саме у давній Тавриці дослідники фіксують найраніші й найчастіші назви на *рус-* і *рос-*. В арабських середньовічних авторів *Руським* означається і Азовське, і Чорне море, а з'єднує їх *Ріка русів*, тобто Керченська протока. *Руською рікою* означався і Дон. Масуді (X ст.) називає *Руським морем* Меотиду і мовить, що ніхто, окрім русів, ним не плаває. Приазовська Тмуторакань в іноземних джерелах відома як *Росія* (*Русія*). Саме в Криму у середині IX ст. Кирило-Костянтин, майбутній творець слов'янської писемності, виявляє Євангеліє і Псалтир, писані *руськими письменами*. Руси — учасники давніх історичних подій у «Велесовій книзі». Зв'язок русів із берегами Чорного моря видно і з характерного для візантійців ототожнення русів-росів із таврами й скіфами — безумовного населення півдня України. Лев Диякон, описуючи руський поховальний обряд, зазначає, що еллінських таїнств їх навчили їхні філософи Анахарсис і Замолксис, тож вважає русів нащадками причорноморських скіфів. Баварський Географ у середині IX ст. локалізує русів (*ruzzi*) поряд із хозарами (*caziri*), що недвозначно промовляє на користь південної локалізації Русі. Про це свідчить і титул глави Русі — *каган*, відомий лише в хозарів, аварів, болгар і русів, і північне походження якого неймовірне. У відомій у західних слов'ян легенді йдеться про трьох братів — Леха, Руса і Чеха, що стали епонімами основних гілок слов'янства. Руська

земля впродовж XI–XII ст. сприймалася виключно як регіон Києва – Чернігова – Переяславля Південного або Руського. Аль-Хорезмі (IX ст.) перераховує на північ від Чорного моря ряд міст – *Арусинія*, *Арсаса*, *Растияніс*, які й собі можуть мати зв'язок із назвою *русь*. Ці повідомлення доповнюють середньовічні європейські й азійські карти Криму, на яких значаться міста з елементом *рос* (*Косаль ді Росія*, *Россіа*, *Россо*, *Росіка* та ін.). Подібні свідчення можна наводити ще, але й цього достатньо, щоб констатувати: саме береги Понту й Меотиди лишаються місцем, де назва *русь* виступає у документованій історії принаймні за кілька століть до «закликання варягів».

Таври й русь

Дослідники звернули увагу на досить примітний в історичній традиції факт. А саме – на зв'язок русі з таврами, засвідчений багатьма джерелами. Справді, візантійські автори досить послідовно називають русів *таври* або *тавроскіфи*. Лев Диякон, свідок русько-візантійської війни 970–971 рр., називає київського князя Святослава ватажком тавроскіфів, візантійський історик Іоанн Кіннам (XII–XIII ст.) означує Київ столицею тавроскіфів, а «Житіє Георгія Амастридського» (кін. VIII ст.) вважає русів скіфами і таврами давніх авторів. Цей загадковий зв'язок найчастіше пояснювали так, що візантійські автори воліли замінювати грубі назви сучасних їм варварських народів на відомі літературні, що їх вживали ще давньогрецькі автори. Проте таке пояснення мало переконує. Навпаки: складається враження, що тісний зв'язок русів і таврів у візантійських джерелах справді не випадковий, і що саме тут можна спробувати пошукати розв'язання «проблеми русі».

Серед низки історичних свідчень про зв'язок русів і таврів одне привертає особливу увагу. Візантійський філолог XII ст. Іоан Цец зауважує, що *«назва таври тотожна назві руси»*. Дивно, але це чи не єдине в історичній традиції свідчення, яке прямо й недвозначно вказує на зміст слова *русь*, чомусь лишилося

поза увагою істориків. Водночас виняткова важливість його очевидна. Коли зважити, що назва *таври* означає «бики», «бичичі» або «ті, що шанують бика», то чи не те саме має означати й назва *русь*? І чи не саме *русь* — самоназва загадкового народу, що його греки називали *таври*? І чи не тут розгадка зв'язку русі й таврів?

По суті, проблема зводиться до одного: знайти мову, у якій слово із значенням «бик» було б фонетично близьким до назви *руси*, *русь*. І така мова справді знаходиться, навіть не одна. У цьому ряді: санскр. *vrish* «бик, самець», де *vrish* на слов'янському ґрунті відповідає форма *рош-рос*, іран. *rus* «бик», авест. *varesna* — «самець», латин. *verres* «самець», лит. *versis* «віл, бик», чечен. *буорша* «бичок, самець» тощо, а також їх різновиди *urs*, *urus*, *vrus*, *ors* у романських мовах. Ще Гомер знає в Тавриді якесь джерело із назвою *кефало-врісі* «голова бика». Зовсім інакше в цьому контексті сприймається і свідчення «Житія Георгія Амастридського» про русів як *«згубний і в ділі і за ім'ям(!) народ»*. Таку характеристику важко узгодити з традиційними поясненнями назви *русь*, коли її тлумачити як «веслярі» чи «річковики». Цікаво, що уявлення про таврів як народ, що вбиває чужоземців, перегукується з подібними свідченнями арабських авторів про русів, що мешкають в Арті.

Певно ж, що при стількох відповідниках назви *русь* у ряді і.-є. мов цілком природно сподіватися і на відбиття її в слов'янських мовах. Таке сподівання дійсно справджується, хоч і з певними застереженнями. Вже мовилося про те, що слов'яни серед і.-є. народів посідають особливе місце: їх традиційно вважають *молодим народом* у тому сенсі, що слов'янські мови пізніше за інші відділилися від спільної і.-є. основи, тож вони — і найбільш архаїчні серед цих мов. Тому віднаходити такі сліди непросто: вони більш завуальовані, приховані, тому й менш помітні. Але це зовсім не означає, що вони відсутні.

У нашому випадку є всі підстави вбачати зв'язок назви *рус-рос* «самець, бик» із слов'янською основою *рос-*, вживаною переважно на означення водних об'єктів (згадаймо численні гідроніми з компонентом *рос-*), враховуючи найдавніші уявлення

про водну стихію і чоловічу силу як символи родючості й багатства. Загальна назва самця, бугая у санскриті — *вріш*, досл. «зрошувач, запліднювач», дієслівна основа *вріш-варш* означає «іти дощеві», похідні від них *врішті* й *варша* «дощ, вода, волога». Основа *вріш-варш* означає «осипати дарами» й «дощити», з якими споріднені укр. *роса*, *росити*, *зрошувати*, *зрошення*. Балтійське *рос* в усіх мовах цієї групи означає росу, вологу. В. Даль, автор «Толкового словаря живого великорусского языка», зібрав значну кількість слів з коренем *рус*: прикметно, що майже всі вони пов'язані з водою, потоком, річкою. Згодом бик став уособленням сили, влади, мужності, геройства (пор. лат. *рекс* «цар», суч. *бос* «начальник», «керівник»). Причому найбільш архаїчним слід визнати саме зв'язок цих уявлень із водою, що пізніше трансформувався у значення «самець, бик» як символ родючості. У такому разі саме слов'янські мови відбивають найдавніші світоглядні уявлення.

Повертаючись до зв'язку русів і таврів, звернемо увагу на назву області *Тарон-Таврон* в історичній Вірменії (зараз Туреччина). Вона цікава не лише своїми зв'язками з кримською ономастикою на *тавр*, а й тим, що саме там розташовувалася область *Палунь*, де жили брати Куар, Мелтей і Хореан, співвідносні з літописними братами-полянами Києм, Щеком і Хоривом. Характерно, що й давні етруски, як уже йшлося, мали дві назви — *расени* й *турени* (*тірени*), тобто знову-таки *руси* й *таври*. *Рутенами* називали себе і давні *кельти*, південна частина яких означалася *галли* (теж бики), з назвою яких, у свою чергу, пов'язані десятки і сотні топонімів по всій Європі. Прикметно, що значна частина давньої української ономастики (як і ономастики стародавнього світу загалом) виявляє той самий бичачий слід, що й назва *русь* — про нього йтиметься в окремому розділі наприкінці цієї книжки.

З іншого боку, термін *русь*, хоч уперше й постає на півдні України, у Північному Причорномор'ї, на кінець IX ст. (час літописних подій) у різних формах фіксується вже на всій території Східної Європи, і не лише тут. Назви *Русь* і похідні від неї, окрім Подніпров'я, знаходимо у Прикаспії та Приазов'ї, у Карпатах,

у гирлі Дунаю, Прибалтиці, Франції, Італії, Шотландії, Скандинавії, Малій Азії, на Піренеях, Близькому Сході. Область *Рузіка* входила до складу Вандальського королівства в Північній Африці. Сама «проблема Русі» в такому разі виявляється набагато ширшою за своєю суттю: тут справді є над чим попрацювати історикові. Ми ж тим часом поглянемо на неї під дещо іншим кутом, а саме з огляду на конкретні політичні події середини IX ст. Бо ж не секрет, що саме літописна оповідь про закликання варягів — чи не основна підвалина *норманської теорії.*

Закликання варягів

На початку розділу ми вже наводили літописний уривок про закликання варягів. Оцінка цієї події істориками добре відома. Ще перші представники російської історіографії сприйняли факт закликання варягів як безприкладний в історії: ще б пак, слов'яни добровільно зрікаються свого давнього, традиційного управління і шукають правителів серед варягів, своїх недругів. *«Скрізь меч сильних і хитрість честолюбних вводили єдиновладдя, у Русі ж воно утвердилося зі спільної згоди громадян... Батьківщина наша, слабка й поділена на малі області до 862 р., зобов'язана своєю величчю щасливим введенням монархічної влади»*, — писав російський історик М. Карамзін.

Таке наївне пояснення витоків державності на Русі, характерне для російської монархічної історіографії XVIII–XIX ст., дивно чути від сучасного історика. Тим більше, що дослідники не раз вказували на хибне сприйняття літописного уривка про закликання варягів, надто частини, визначальної для розуміння самої події. *«...Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нет. Да поидете княжить и володети нами»*, — шлють новгородці посольство до варягів. Справді, навіщо ж відмовляти в здоровому глузді нашим предкам — де логіка: порядку немає, а земля *«велика й багата»*. Зміст прояснюється, якщо вираз *«наряда в ней нет»* сприйняти не як відсутність ладу, а як відсутність влади, правителя (у деяких літописах *«нарядника в ней нет»*).

Не можна відкидати і тієї обставини, що північні слов'яни, згідно літопису, шукали князя, *«иже бе владел нами и рядил ны по праву»*, і це *«по праву»* вкрай важливе. Сама подія тоді постає в зовсім іншому світлі: йдеться не про нездатність слов'ян до державного управління, а про конкретний факт політичної історії — запрошення на престол іншого правителя, коли місцева князівська династія з якихось причин перервалася. А, отже, і про цілком звичайну політичну практику.

Новгородський літопис оповідає про ці події докладніше. Династія місцевих правителів у середині IX ст. уривається на князі Гостомислі, який не залишив спадкоємця чоловічої статі: європейські хроніки (Ксантенські аннали) навіть датують цю подію — 844 рік. Тож постає природна потреба відродити згаслу правлячу гілку. Никонівський літопис підсумовує: *«...І зібралися й вирішили: пошукаємо між себе, хто б у нас князем був та володів нами — пошукаємо і встановимо такого або від нас, або від хозарів, або від полян, або від дунайців, або від варягів. І була про це велика суперечка: одні хотіли того, інші — іншого — але, порадившись, послали до варягів»*.

Отже, вибір випав на трьох братів-варягів — Рюрика, Синеуса й Трувора. Якщо вірити літопису, вони *«разом із родом своїм і вірною дружиною»* прийшли до слов'ян і поділили їхні землі. Зауважимо: закликанню варягів передувало обговорення того, звідки краще взяти князя, причому серед інших була й пропозиція обрати князя з-поміж себе. Привертає увагу й перелік народів, з яких новгородці обирали собі правителя: хозари, поляни, дунайці, варяги. Зрозуміло, він не був випадковий і визначався певним критерієм. Ним, скажімо, могла бути або етнічна спорідненість, або спільна князівська династія (а може, те й те разом). Щодо полян і дунайців особливих питань не виникає: їхнє слов'янство безсумнівне, тож новгородці цілком могли шукати правителя серед своїх етнічних родичів. Дунайцями тут могли бути, скажімо, *руги* — населення *Ругіланду*, майбутньої *Руської марки*, або *Рутенії* у Подунав'ї; свідчення про них уперше з'являються в історичних джерелах ще на початку IV ст. н. е., задовго до згадок про причорноморських русів,

а тим більше про варягів-скандинавів, і вони відтоді беруть активну участь у політичному житті Європи. У світлі нових міркувань щодо походження та ролі хозарів у ранній історії Русі їхня наявність серед претендентів на новгородський престол теж не має дивувати. Лишилися варяги, з яких новгородці, власне, й обрали собі князя. Характерно, що літопис ніде прямо не каже, хто такі варяги і де вони живуть, тож «варязьке питання» й досі гостро дискутується. Однак долучатися й собі до цих дискусій особливої потреби немає. Ми ставимо питання вужче й конкретніше: кого ж саме запросили до себе новгородці в особі Рюрика та його братів?

Родовід Рюрика

Уже перші дослідники старожитностей Русі відзначали, що історична традиція, як виявляється, досить добре знає і Рюрика, і його батька — князя ободритів Ґотлейба (*Godlieb*), про що, зокрема, свідчить Фрідріх Хемніц у «Генеалогії мекленбурзьких принців». Легенда про закликання трьох синів ободритського князя була настільки популярною, що її ще в середині XIX ст. записав і опублікував француз Ксав'є Марм'є у своїх «Листах з півночі»:

«... У VIII ст. н. е. племенем ободритів правив король на ім'я Ґодлав, батько трьох юнаків, однаково сильних, сміливих і прагнучих слави. Перший звався Рюрик, другий — Сівар, третій — Трувар. Не маючи змоги випробувати свою хоробрість у мирному батьковому королівстві, троє юнаків вирушили на пошуки битв і пригод в інші землі... Вони подалися на схід і прославились у тих країнах, через які проходили. Всюди, де брати зустрічали гноблених, вони приходили на допомогу, скрізь, де зчинялася війна між двома правителями, брати намагалися з'ясувати, хто з них правий, і ставали на його бік. Після багатьох славних діянь і запеклих битв брати, якими захоплювалися і яких благословляли, прийшли до Русії. Народ цієї країни страждав під тягарем тривалої тиранії, проти якої не наважувався повстати. Троє

братів, перейнявшись його нещастям, пробудили в ньому приспану мужність, зібрали військо, очолили його і скинули владу гнобителів. Відновивши мир і лад у країні, брати вирішили повернутися до свого старого батька, але вдячний народ попросив їх не йти й посісти місце колишніх королів. Тоді Рюрик отримав Новгород, Сівар — Плесков, а Трувар — Білоозеро. Через деякий час, оскільки молодші брати померли, не залишивши дітей, Рюрик приєднав їхні князівства до свого і очолив династію, що царювала до 1598 р.»

Прикметно, що матір'ю Рюрика історична традиція вважала Умілу, середульшу дочку Гостомисла, того самого новгородського князя, по смерті якого новгородці почали шукати собі правителя. Зміст літописного уривка в такому разі постає у зовсім іншому світлі: новгородці кличуть до себе не чужоземця, а онука свого померлого князя, щоб відновити згаслу князівську династію. А отже, Рюрик постає не родоначальником нової, а продовжувачем давньої династії, оскільки, згідно з традицією, сам Гостомисл в одинадцятому коліні — нащадок легендарного Славена. До речі, ще за часів римського імператора Гая Юлія Цезаря (I ст. до н. е.) біля ріки Раури (нині Рур) мешкали *раурики*, адміністративним центром яких було поселення *Августа Раурікум*. Воскресенський літопис вважав Рюрика у сороковому коліні нащадком Пруса, брата римського імператора Августа (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.). Певно, не випадково саме до Августа зводили свій родовід представники династії Рюриковичів (правила у IX–XVI ст.), серед них Іван Грозний. А в XVI ст. київський митрополит і церковний письменник-публіцист Спиридон Сава написав трактат про спадковість влади на Русі від римських імператорів через їхнього нащадка Рюрика, якого виводив з низів'їв Вісли.

Особливу увагу привертає мекленбурзька генеалогічна традиція Русі, походження якої пов'язують із землею Мекленбург у Північній Німеччині. Згідно неї, династія мекленбурзьких принців, як і династія Рюриковичів, сходила у своїх витоках до давніх вандальських королів. Під вандалами тут, очевидно, слід розуміти кілька близькоспоріднених народів — варенгів-варягів, герулів, ободритів (ререгів), велетів та інших, що їх німці

пізніше стали означати «вендами». У частині північно-німецьких джерел Русь дійсно означається Вандалією, а її правителі — «королями вандалів». Характерно, що з південнобалтійського регіону мекленбурзькі генеалогії виводять не лише Рюриковичів, а й багато інших російських монархічних та дворянських сімейств. Показово, що й династія Романових, саме ім'я якої мало засвідчувати її зв'язок з Римом, підтримувала особливо тісні династичні зв'язки з колись слов'янською Голштин- Готторпською землею неподалік Любека (нині Північна Німеччина). У Мекленбурзі та Померанії про варязьких і вандальських предків та історичні зв'язки з Росією пам'ятали ще у XIX ст., а численні сліди перебування донімецького населення зберігаються тут і досі (зокрема, на рівні ономастики). На жаль, досі ця багатовікова генеалогічна традиція майже не бралася до уваги, бо однаково суперечила засадам і норманізму, і антинорманізму.

Варяги-ободрити

Руський літописець, як уже йшлося, не каже прямо, хто такі варяги; він мовить лише про те, що над Варязьким морем «сидять» ляхи, пруси, чудь і варяги. А отже, всупереч усталеному переконанню, пов'язує варягів не зі Скандинавією, а з Південною Прибалтикою, яку в ті часи населяли слов'яни-ободрити, або *полабські слов'яни.* На початку XVII ст. Мавро Орбіні, посилаючись на вже згадуваного Сигізмунда Герберштейна, писав: *«Рюрик (Rurich) прибув на Русь із двома братами з вандальської провінції Вагрії, слов'янської області на берегах Балтійського моря».* У «Синопсисі» Інокентія Гізеля (1674 р.) Гостомисл радить послати *«до варягів, трьох братів-князів... Варяги над морем Балтійським, що багатьма називається Варязьким, поселення свої мають, мови слов'янської...»* Клод Дюре у книзі про історію мов (1613 р.) зазначав, що варяги, з яких походив Рюрик, були вандали, які звалися *венди.* «Ксантенські аннали» (IX ст.) повідомляють, що Гостомисл (Gestimus) загинув під час війни короля Людовіка проти *вендів.* Арабський автор

Шамс-ад-дін Дімешкі (XIV ст.), описуючи південне узбережжя Балтійського моря, писав: *«Тут є велика затока, називана Морем варенгів. А варенги — народ, що розмовляє незрозумілою мовою. Вони слов'яни слов'ян»*. Польський історик Мацей Стрийковський (XVI ст.) підсумовує: *«Оскільки руси море, що оточує Прусію, Швецію, Данію, Лівонію і Ліфляндію Варязьким іменували, значить, князі ті зі Швеції, Данії або, з огляду на сусідство та спільні кордони, з Прусії над Руссю володіли. Існує місто Ваґрія, здавна славне, у Вандалії біля Любека, від якого море Варязьке названо, а оскільки вандали слов'яни, тому й руси однокровних собі князів вагрів, або варягів, обрали»*. Нагадаємо, що сам літопис містить прямі свідчення про мову варягів — вони засновують у Північній Русі міста з цілком слов'янськими назвами — Новгород (Ладога), Ізборськ та Білоозеро.

Середньовічний хроніст Адам Бременський (XI ст.) так описував розселення прибалтійських слов'ян: *«...Слов'янія вдесятеро більша за нашу Саксонію, якщо зараховувати до неї чехів і поляків, що живуть по той бік Одри, які не відрізняються від слов'ян ані зовнішністю, ані мовою. ...Слов'янських народів багато. Серед них найзахідніші — ванґри (ваґри). ...Їхнє місто біля моря зветься Алдінбурґ. Тоді йдуть ободрити, яких тепер називають ререги і їхнє місто — Маґнополіс. На схід від нас* [тобто від Ґамбурґа. — *С. Н.*] *живуть полабінги, місто яких — Рацисбур. За ними лінгони й варабі. Далі йдуть хижани й черезпеняни, відділені від доленчан і ратарів річкою Піною та містом Димін. ...Ці чотири народи за їхню хоробрість називаються вільці або лютичі... Є ще й інші слов'янські племена, які живуть між Лабою та Одрою...*

...Три острови варто виділити серед островів, звернених до слов'янської землі. Перший із них зветься Фембре. Він розташований проти області ваґрів так, що його, як і острів Лаланд, можна бачити з Алдінбурґу. Інший острів лежить навпроти вільців: ним володіють руяни, дуже хоробре слов'янське плем'я, без рішення якого, згідно з законом, не приймається жодних суспільних ухвал. ...Третій острів Семланд, він знаходиться поблизу русів і поляків. Його населяють серби або пруси, дуже людинолюбні

й відчайдушні, що завжди прагнуть прийти на поміч тим, хто зазнав загрози в морі чи нападу піратів».

Данський місіонер XII ст. Гельмольд у свою чергу так оповідав про ваґрів: «*З усіх балтійських племен ваґри — передові бійці на суходолі проти німців, були першими удальцями і на морі. Вони самі привчилися до морського життя, так що сучасники називали їх країну морською областю слов'ян. Проте їхнє становище попереду усіх слов'янських народів, серед ворогів, саксів та данців, віднімало можливість мирного, торгового судноплавства. Отож головним заняттям ваґрів зробилася війна на морі з данцями, а на суходолі з німцями, а головним їхнім промислом — морські розбої. Данії*, — продовжує автор, — *яка складається переважно з островів і оточена водами, нелегко вберегтися від нападів морських розбійників, оскільки у вигинах її берегів дуже зручно ховатися слов'янам. Виходячи непомітно із засідки, вони завдають їй раптових ударів. Відкидаючи усі вигоди хліборобства, вони вічно готові до морських походів і наїздів, покладаючись на свої кораблі як єдиний засіб збагачення. На напади данців вони не звертають уваги, і навіть вважають за особливе задоволення битися з ними...*».

У записаній у XIII ст. у Швеції «Тідрек-сазі» йдеться про подвиги та завоювання конунга *Вількіна*, вождя та епоніма вількінів — вендського народу, відомого з інших джерел як *вільці*, *вельти* або *лютичі*. Сага оповідає, як Вількін оволодів Світьодом (Швецією) і Гуталандом (острів Готланд), і всім царством шведського конунга, Сканією (Сконе, південний берег Швеції), Скаландом, Ютландом (Данією), Вінданландом (Венедією) і всіма царствами, які до нього належать. Франкські хроніки часів Карла Великого (IX ст.) і аль-Масуді (X ст.) вважали вельтів найдужчим слов'янським народом, що панує ледь не над усіма слов'янами Середньої Європи. Середньовічний Утрехтський літописець повідомляв, що лютичі-вельти були тісно пов'язані із фрізами й саксами, мали колонії у голландських землях — Вільтбург і Славенбург, разом із саксами ходили на Британію ще з V ст., заснували там місто *Вільтон* і графство *Вільтшир*.

Щодо назви *варяги*, то Степан Наливайко вважає її двооснoвною і розкладає на компоненти *var+ing*. Обидва вони означають «самець, бик», хоча *ing* може означати й «правитель, володар», як у словах *king*, *konig*, *konung*, первісно «бик роду», «ватажок роду». *Ing* відбите і в жіночому імені *Інґа*, варіант якого — *Інна* «Правителька, Княгиня, Цариця», семантичний двійник імені *Оксана*, де *Окс* теж сходить до значення «Бик». Компоненти *var+ing*, переставлені місцями, утворили й князівське ім'я *Інґвар*, відбите в слов'ян як *Ігор*.

Отже, літописна оповідь знаходить просте й логічне пояснення: посланці новгородських та інших північних племен ішли до варягів-ободритів, могутнього слов'янського народу, нащадків венедів у західному куті Прибалтики. Вибір князя собі новгородці обмежували слов'янським світом: їм і гадки не було запрошувати до себе чужоземного правителя.

Герульська легенда

Як паралель до легенди про закликання варягів можна навести й свідчення Прокопія (VI ст.) про герулів — готський народ, частина якого свого часу оселилася на Дунаї в межах Візантійської імперії. *Одного разу,* — оповідає Прокопій, — *за часів імператора Юстиніана, герули вбили свого царя Охона, щоб не мати жодного царя. Проте незабаром, переконавшись у згубності безначалля і шкодуючи про свій вчинок, вони після тривалих обговорювань вирішили направити посольство на острів Фула, аби там пошукати собі князя з давнього герульського царського роду, оскільки інша частина герулів перебувала саме там. Посланці дійсно знайшли того, кого шукали, але запрошений ними правитель дорогою помер. Тоді герули знову повернулися на острів і взяли собі іншого князя, на ім'я Тодасій. Той разом із братом Аордом та кількома сотнями герулів рушили на Дунай. Оскільки минуло чимало часу відколи посланці вирушили виконувати свою місію, дунайські герули, не дочекавшись їх, направили посольство до імператора Юстиніана з проханням*

дати їм правителя. Той невідкладно відправив до них Суарта, знатного герула, що жив у Константинополі. Та ледве Суарт почав царювати, як прибув Тодасій із Фули. Непостійні герули скинули Суарта і прийняли Тодасія.

Мотив запросин правителя, як у «герульській легенді» й літописній оповіді про закликання варягів, непоодинокий в історичній традиції. Таких переказів чимало в різних народів з розходженнями лише в деталях. Зауважмо, що й герули шукають собі князя не в чужого народу, а у власних родичів, у своєму давньому князівському роді. Так само й від візантійського імператора вони отримують на царя представника свого народу. Характерно, що історична традиція в жодному випадку не каже, що народ запрошує собі правителя «зі сторони» — водночас саме ця цілком неправдоподібна версія слугує основою для норманської теорії. А тому є всі підстави вважати, що й літописну оповідь слід розуміти дещо інакше. Тим більше, що існує ще одне джерело, здатне не лише суттєво уточнити й розширити літописну легенду про закликання варягів, а й нарешті поглянути на передісторію згаданих літописних подій.

«Сказання про Словена та Руса і місто Словенськ»

Ідеться про твір, відомий під назвою «Сказання про Словена та Руса і місто Словенськ», який увійшов у велику кількість хронографів і літописів. Академічна наука відмовляє йому в історичності на тій підставі, що він начебто оповідає про неможливі з сучасного погляду речі. Не торкаючись питання достовірності описуваних подій, усе ж доцільно навести уривок цього тексту, цікавий хоча б як одна з версій нашої давньої історії. Отож:

«Після сотворення світу 2244-го року (3264 р. до н. е.), у друге літо після потопу, Ной розділив увесь всесвіт між трьома синами: Симом, Хамом та Яфетом, причому Яфетові за благословенням батька відійшли західні й північні країни до півночі.

Через 130 років після потопу (3135 р. до н. е.) син Яфета Мосох прийшов із народом своїм від Вавилону і населив землі Північного Причорномор'я та Приазов'я. Правнуки Яфета — Скіф і Зардан — відлучилися від роду свого і поселилися поблизу Чорного моря. Жили там багато років, і від них народилися сини та онуки. Розмножилися дуже, і назвалися за ім'ям діда свого Скіфа. Від Скіфа, правнука Яфетового, отримала назву Скіфія Велика.

Правнуки Яфета Скіф і Зардан заснували Велику Скіфію. І виникли між ними суперечки та міжусобиці, багато крамоли через тісноту селищ та нестачу землі. Тоді княжили Рус, Словен, Болгар, Коман, Істер та їхній родич Мешех. Скіфські князі Словен та Рус усіх переважали мудрістю та хоробрістю у цих місцях. І почали розмірковувати зі своїми підданими: «Чи це все місце, що ми нині займаємо? Невже немає серед тієї частини, що виділив нам прабатько наш Яфет, ще гарної землі? Чули від батьків своїх, як благословив прабатько наш Ной прадіда нашого Яфета землею усього західного та північного вітрів. І нині, брати і друзі, послухайте нашої поради. Залишмо ворожнечу й незгоди, посталі через тісноту. Підемо із землі цієї, куди приведе нас щастя та благословіння батька нашого Яфета, і дасть він землю гарну для замешкання нам і нащадкам нашим».

Любі були ці слова Словена та Руса всім їхнім людям. І всі, як один, вирішили: «Гарна порада батьків наших». І в літо від сотворення світу 3099-те (2409 р. до н. е.) Словен та Рус із родами своїми відлучилися від Ексинопонту і пішли від дідів та братів своїх. Обходили країни всесвіту, шукали собі сприятливі місця для поселення, але ніде не здобули спокою своєму серцю. Чотирнадцять років обходили незаселені країни. Врешті (у 2395 р. до н. е.) вийшли до великого озера, яке брати назвали Мойско, а згодом Ілмером — на честь їхньої сестри Ірмері. Жерці сказали їм стати жителями цих місць. Старший брат Словен із родом своїм оселився біля річки, названої Мутною, а потім Волховом — на ім'я старшого сина Словена — Волхва. Поставили град і назвали за ім'ям князя — Словенськ Великий. Потім набагато пізніше іменувався Новгород Великий. І від того часу новоприбульці, скіфи, почали іменуватися слов'янами. І звуться нині слов'янами, хоча раніше були скіфи.

Волхв, старший син Словена, вважався чародієм. Казали, що він, перекинувшись, наприклад, лютим звіром крокодилом підстерігав на Волхові тих, що йому траплялись — одних пожирав, інших топив. Люди тоді думали: чи не сам бог грому Перун у Волхві втілений? І правда, молився молодший син Перуну, поставив ідола його недалеко від Словенська, а навколо звів храм-капище. Тут любив Волхв ночами мріяти та чаклувати. Багато говорять про ті чудеса, що їх чинив Волхв, і про те, як він пропав. Одні кажуть, здолали Перунового жерця демони, з якими він бився. Інші вірили, що він нечисту силу переміг — і занудьгував. Тоді, як кажуть, зібрав він дружину й пішов прямо на царство Індійське: царя тамтешнього та воїнів винищив, а красних дівиць та жінок за себе та воїнів своїх заміж позабирав. З тих пір слов'яни з індійцями норовом і мовою подібні.

Від сотворіння світу до потопу 2242 роки, від потопу до розділення мов — 530 років, від розділення мов до початку Словенська і Руси — 327 років. Усього 3099 років виходить. Словен та Рус жили між собою у любові і княжили там, і заволоділи багатьма країнами. І пішли від них сини та онуки княжити по колінах своїх. Набули собі слави вічної, багатств багато мечем своїм та луком. Володіли північними країнами по всьому морю навіть до меж Льодовитого океану...

У часи Олександра, царя Македонського, княжили в словен та русів Великосан, Асан та Авесхан. Вони хоробрістю і мудрістю багатьох перевершили. Олександр, син Філіппа Македонського, був самодержець усього всесвіту. Але про словенів та русів у всіх країнах скаржились йому. Премудрий самодержець та всесвітлий цар почав розмірковувати з підданими своїми. Він сказав: «Що потрібно зробити з сироядцями цими? Чи піти на них з великим військом і розбити, чи підкорити на вічне рабство? Але заважають дуже дальні шляхи, незручні для походів моря та високі гори...»

Подумав. І замість військ надіслав князям словено-русів дарів багато, писання усякими похвалами прикрашені та самого царя золотий лист. Послання Олександра Македонського мовило: «Олександр — цар царів і над царями бич божий, усього світу володар та усіх під сонцем грізний повелитель, до непокірних

ярий мечем, страх усього світу, найчесніший над чесними. У далекому й незнаному краї вашому від нашої величності честь та мир і милість вам і по вас хоробросердечному народу славнішому і знатнішому коліну руському, князям і володарям земель від моря Варязького до моря Хвалинського. Дебелим і милим моїм хороброму Великосану, мудрому Асану та удачливому Авесхану. Вічно вітаю, сердечно цілую ваші обличчя. Вважаю вас за сердечних друзів. І цю милість дарую вашому володарюванню. Якщо якийсь народ вселиться у межі вашого князівства від моря Варязького до моря Хвалинського, нехай буде вам та нащадкам вашим служити. Але в інші межі та не вступить нога ваша. Це послання підкріплено нашими знаками, підписано царською високодержавною правицею і скріплено нашим державним золотокованим гербом-печаткою. Дано вашій честі з Великої Олександрії, волею великих богів Марса та Юпітера та богинь Мінерви і Венуси, місяця примоса першого дня. Над рядками приписано царською рукою: «Олександр — цар царів і над царями бич, син великих богів Юпітера та Венери у небі, а на землі Філіппа сильного царя і Алімпіади царівни, нашою високодержавною правицею стверджую вічно».

У 420 р. двоє хоробрих новгородських князів билися під самими стінами Царгороду, і хоча один з них загинув — інший повернувся з великою здобиччю. В той же час спустошив слов'янську землю страшний мор.

Прийшов тоді на слов'янську землю праведний гнів божий. Вимерли люди в усіх градах та весях, і не було кому ховати мертвих. Останні з тих, що лишилися, втекли в далекі краї. Одні пішли на північ і назвались весь, інші на Дунай до колишніх родів своїх у старожитні країни повернулись. Великі Словенськ та Руса знелюділи на багато років. Дикі звірі їх заселили та плодилися в них. Через деякий час прийшли з Дунаю слов'яни, піднявши з собою чимало скіфів та болгар, і почали знову міста Словенськ та Русу населяти. І напали на них угри білі, повоювали їх до кінця, а гради зрівняли із землею. Словенська земля повністю запустіла.

Пройшло багато часу. Почули скіфські жителі про втікачів словенських і про землю прадідів своїх, що лежала пуста та ніким

не оберігалася. І почали мислити, як наслідувати отчу землю. І пішло від Дунаю багато їх, з ними скіфи, і болгари, й іноземці. Прийшли на землю Словенську і Руську, сіли біля озера Ірмеря. Назвали Новгород, що поставили вниз по Волхову від місця старого Словенська, Великим. Обрали старійшим князя від роду свого на ім'я Гостомисл. Тоді і Русу поставили на старому місці, і тому зветься вона Стара Руса. Й інших міст багато оновили. І розійшлися кожен із родом своїм по широтах землі. Одні осіли в полях і нареклися полянами, нині поляками. Інші полочанами — по річці Полоті, треті — мазовшани, четверті — жмутяни, а інші — бужани — по річці Бугу. Були також смоляни, чудь, ростовці, древляни, морави, серби, болгари, северяни, лопь, мордва, мурома. І всякий, мовить переказ, своєю назвою іменувався.

Так почала відроджуватися та розширюватися велика країна. Син старійшого князя Новгородського Гостомисла іменувався Младий Словен. Він пішов від батька в Чудь і поставив там над річкою святий град Словенськ на місці, що зветься Ходниці. Княжив там три роки й помер. Його син Ізбор перейменував місто на Ізборськ. Але був укушений змієм і загинув.

Земля руська стала шукати спадкоємців князю. За багато років вона звикла до премудрого Гостомисла. І сказав Гостомисл: «О, мужі, брати, сини, єдинокровні! Я вже дуже старий, сила моя зникає, розум відступає, чекає тільки смерть. Я ж бачу, як земля наша добра та всяким благом повна. Проте не маєте собі властодержця та государя від роду царського. Від цього серед нас міжусобиця. Благаю вас, послухайте моєї поради. Після смерті моєї ідіть до моря у Пруську землю і моліть самодержців, що живуть там, що від роду кесаря Августа — кровники йому. Нехай ідуть до вас княжити і володіти вами. І не соромно вам буде їм підкоритися та підданими у них бути». І сподобалися ці слова старійшинам. І коли він помер, послали усією Руською землею послів у Пруську землю. Вони набули там князя великого, іменем Рюрика від роду Августа. І молили його, щоб ішов на Русь княжити. Погодився князь Рюрик. І пішов на Русь з двома братами своїми Трувором та Синеусом...». Далі оповість-легенда подає вже відомі нам літописні свідчення.

Закликання князів — лише легенда?

Отже, саме літописна оповідь завжди була першою і основною підвалиною норманської теорії. Навіть антинорманісти, як правило, не ставили під сумнів її історичність: ті й інші мали закликання князів-варягів за початок руської історії і розходилися лише в тому, звідки прийшов Рюрик із братами і якого вони походження. Однак ще наприкінці XIX ст. дослідники поставили питання про фактичну достовірність літописного оповідання про закликання варягів, надто в контексті поширеної серед багатьох народів традиції про іноземне походження власних князівських династій. Тож не виключалося, що і в нашому випадку ми можемо мати справу не з історичним фактом, а лише з династичною легендою.

Мотив закликання братів-чужоземців справді був доволі популярний у Європі. Автор кількох історико-географічних праць італієць Олександр Гваньїні (XVI ст.) наводить переказ про початки литовської землі від синів Палемона, що залишив по собі трьох онуків Боркуса, Куноша і Сперу, які успадкували Литовську землю. Причому Боркус на річці Юрґа звів замок *Юрборк*, Кунош — замок *Куношів*, а Спера — *Вількомир*. Боркус і Спера невдовзі померли, і Кунош сам почав володіти цією землею. Знайомий сюжет, чи не так? Ірландська легенда мовить про закликання зі Сходу трьох братів — Амелава, Сітарака й Івора й про посольство бритів до саксів, коли сакси погодилися послати до бритів своїх князів Хенгеста й Хорсу, засновників англо-саксонської держави. Характерно, що посли бритів майже точно повторили промову, що її виголосили перед братами-варягами новгородські посланці — тут навіть повторено вираз «земля наша велика й багата». Цей перелік можна продовжувати, але й так очевидно, що все це — лише різні варіації одного й того ж сюжету, а самі оповіді різняться лише деталями, іменами й назвами народів. Що спонукає дослідника замислитись: а чи не маємо тут справу зі своєрідним фольклорним кліше?

Вже мовилося про неймовірність того, щоб один народ (чи кілька народів) добровільно наклали на себе ярмо, закликавши

панувати над собою чужоземних правителів — принаймні історія таких прикладів не надає. Більше того, з літописного уривка незрозумілим лишається сам сенс закликання варягів: новгородці послали за правителями для себе, а ті лише пройшли через Новгород, зайняли чомусь «нічийний» Київ (який, зауважмо, не посилав за князями), і пішли громити Візантію. А на додачу ще й наклали на довірливих новгородців данину — трис-та гривень на рік. Та й нагромадження історичних подій у літописній версії, що відбулися відразу за «закликанням варягів», навіює думку про їх штучне введення в літопис. Характерно, що саме та частина Радзивилівського списку, яка оповідає про закликання варягів і загалом про найдавніші події, виявляє виразні сліди правки (листи вирвані, вставлені, змінена нумерація тощо). Коли вже постає питання про достовірність нашої літописної події, то вкрай показовою видається обставина, що жодна з відомих писемних пам'яток, раніших за літопис, не згадує про закликання варягів і не знає Рюрика як родоначальника руських князів. А підстави для таких згадувань були. Узяти хоча б «Слово о полку Ігоревім», автор якого часто згадує про давні часи, але не прохоплюється і словом про князів-варягів, хоча, якщо судити зі змісту «Слова», багато давніх подій автор «Слова» знав набагато краще, ніж київський літописець. Або, скажімо, Іларіон у «Похвалі кагану Володимиру» мав зручну нагоду, аби згадати предків цього князя. І він таки зробив це, назвавши Володимира сином Святослава й онуком «старого Ігоря», проте далі Ігоря він не йде. «Слово» Данила Заточника (XIII ст.) та «Сказання про Бориса й Гліба» (XIV ст.) й собі обмежуються іменами Святослава й Ігоря. Загалом усі пам'ятки, вочевидь давніші за літописний звід, зводять родовід руських князів до Ігоря і не знають ані Рюрика, ані Олега. Таке одностайне замовчування руських джерел про закликання Рюрика й незвичайні завоювання Олега дуже промовисте. Чим його пояснити? Випадковістю?

Це мовчання руських пам'яток тим показовіше, що сюди долучається і цілковита відсутність свідчень про закликання князів, як і про скандинавське (чи будь-яке інше) походження Русі

в іноземних джерелах — візантійських, арабських, німецьких. Нарешті, можна вдатися до історичної пам'яті самих скандинавів, де найперше слід би сподіватися подібних згадок. Але скандинавські саги з-поміж руських князів першим називають Володимира Святославича — факт, який з норманських позицій пояснити годі. Не знають вони нікого і з візантійських імператорів, раніших за Іоанна Цимісхія (пом. 976 р.): от тобі і знаменитий шлях «із варягів у греки». Та, мабуть, чи не найзначущіше тут мовчання Костянтина Порфирогенета, політика й історика, який найбільше розповів про русів і особисто контактував із другим поколінням (судячи з літопису) руських князів. Оскільки Костянтин неабияк любив описувати пересування різних племен і оповідати про початки різних держав і народів, само́ мовчання такого свідка можна вважати могутнім *argumentum a silentio*, здатним поставити під сумнів усю норманську теорію.

Історик XIX ст. Дмитро Іловайський свого часу висловив припущення, що легенда про Рюрика і закликання князів вставлена в літописну оповідь лише для того, щоб дати руській історії якийсь початок. Причому вставка ця спершу була недатована, і лише згодом її віднесли до середини IX ст. Учений запитує: чому саме до середини IX ст.? І сам відповідає: імовірно, тому, що саме в середині IX ст. візантійські джерела вперше згадують Русь — 860 року відбувся перший похід Русі на Царгород. Для руського літописця, який, вочевидь, спирався на візантійські джерела, коли писав свій літописний звід, ця подія стала своєрідною точкою відліку для літописної оповіді. *«У рік 852, індикта 15, коли почав царювати Михаїл, почала прозиватися Руська земля. Дізналися ми про це тому, що при цьому царі приходила Русь на Царгород, як пишеться про це у літописанні грецькому. Ось чому з тієї пори почнемо і числа положимо...»*, — йдеться в літописі. Отже, цей відповідальний для Русі момент, що традиційно береться за початок її історії, відомий літописцю лише зі згадувань Русі у грецьких джерелах, що ходила походом на Царгород.

Саме в цьому, як на дослідника, і криється відповідь на питання, чому ні візантійські, ні арабські джерела не засвідчують

Русь раніше 862 р., тобто раніше від закликання варягів: *«Лише тому, що коли б візантійці не заговорили про Русь, закликання князів завжди виявилося б ранішим. Укладач літописного зводу мав досить здорового глузду, аби не поставити закликання князів після нападу Русі на Константинополь, оскільки саму появу Русі він пояснює їхнім закликанням. Саме цей напад на Візантію і став для літописця історичною віхою. Якби він стався на сто років раніше, то й закликання варягів так само відбулося б століттям раніше»*.

Цікаві міркування Д. Іловайського і щодо причин та часу занесення у літопис нашої оповіді. Історик звертає увагу, що літописний звід закінчується свідченням про зведення стіни Видубицького монастиря і похвальним словом її будівничому, великому князю київському Рюрику Ростиславичу (1172–1211 рр.). Зазвичай це повідомлення вважалося пізнішою вставкою в Іпатіївському списку, хоча завершення літописного зводу з цілком зрозумілих міркувань якось не в'яжеться з поняттям про вставку. Крім того, запитує дослідник, чи не набуде весь літописний звід у наших очах певної цілісності і літературної побудови, якщо оповідь про руських князів у ньому починається і закінчується Рюриком? Чи можна вважати таку обставину випадковою? І чи не можна допустити, що й оповідь про Рюрика, і закликання варягів іде від намагання прикрасити діяння й заслуги київського князя, сучасного літописцеві? Відповіді на це питання поки немає.

Арабські автори про русів

Окрім розглянутих вище питань, що вже традиційно складають кістяк «проблеми русі», є й низка інших, менш дискусійних, але теж важливих. Частина їх стосується повідомлень арабо-перської писемної традиції про русів, що живуть на острові. Першим цю оповідь подає Ібн Русте (X ст.): *«Що ж до ар-Русійї, то вона знаходиться на острові, оточеному озером. Острів, на якому вони* [руси] *живуть, довжиною у три дні*

шляху, вкритий лісами й болотами, нездоровий і сирий настільки, що варто людині ступити ногою на землю, як остання труситься через велику кількість у ній вологи. У них є цар, що зветься хакан русів. Вони нападають на слов'ян, під'їжджають до них на кораблях, висаджуються, забирають їх у полон, везуть у Хозаран та Булкар і там продають. Вони не мають пасовищ і харчуються лише тим, що привозять із землі слов'ян...» Перський історик XI ст. Ґардізі додає: *«Число жителів на острові сто тисяч. Торгують вони соболем, білкою та іншим хутром. Носять чистий одяг і з рабами поводяться добре. І немає в них такого, щоби хтось образив чужоземця. А якщо хто образить, то половину майна його віддають потерпілому. Одежа русів і слов'ян із льону... На острові багато міст. І цар бере з торгівлі десятину».*

Безумовно, вірна локалізація «острова русів» поспряла б розв'язанню «проблеми русі» загалом, проте всі намагання прив'язати цей острів (чи півострів, оскільки арабська допускає і такий переклад) до певного географічного об'єкта на теренах Східної Європи поки що не видаються переконливими. Його розміщували у Скандинавії, на балтійському острові Рюген, біля Новгорода, на Волзі, у Києві, Тмуторакані, Кубанських плавнях, у Криму, у дельті Росі й Дунаю, зрештою, вважали вигадкою. Щоправда, у контексті згаданих в уривку Хозарії та Булгарії все ж напрошується висновок про південну (швидше, приазовську або кримську) його локалізацію.

Цікаві і свідчення арабських істориків X ст. Аль-Істахрі та Ібн-Хаукаля про три групи русів: *«Руси. Їх три групи. Одна з них найближча до Булгара, і цар їхній сидить у місті, що зветься Куйаба, і воно більше за Булгар. І найвіддаленіша від них група, що зветься ас-Славійа, і [третя] група їх, звана ал-Арсанійа, і цар їхній сидить в Арсі. І люди для торгівлі прибувають в Куйабу. Що ж до Арси, то невідомо, щоб хтось із чужоземців досягав її, оскільки там убивають всякого чужоземця, що приходить у їхню землю. Лише самі вони спускаються по воді й торгують, але не повідомляють нікому про свої справи і товари, не дозволяють нікому супроводжувати їх і входити у їхню країну. А вивозяться*

з Арси чорні соболі й олово... Ці руси торгують з Хозарами, Румом [Візантією. — *С. Н.*] *та Булгаром Великим»*.

Першу групу русів (*Куйяба*) дослідники майже одностайно розміщували в районі Києва. *Славію* переважно зіставляли з новгородськими словенами, хоча жоден середньовічний автор Новгород Славією не називав. Що ж до третьої групи русів — *Арсанії (Артанії)*, то тут виникали значні ускладнення — її шукали ледь не по всій Східній Європі. Анонімна перська праця X ст. з географії, відома під назвою Худуд-ал-Алем повідомляє: *«Є ще річка Руса, що витікає з глибини земель слов'ян і тече у напрямку на схід аж до кордонів русів. Потім вона проходить землями Артаб, Салаб і Куяба, які є містами русів»*. Інший арабський автор, аль-Ідрісі, єдиний з усіх авторів вказує відстань між цими трьома містами русів, що розташовані на одній річці: від міста Артаб до Куяби — 4 дні шляху; до міста Славії — іще 4 дні шляху. У зв'язку з останніми свідченнями вказувалося, зокрема, на тріаду руських міст Чернігів-Київ-Переяслав. Степан Наливайко пов'язує назву *Артанія* з поняттям *арта* «праведність», і звертає увагу на існування у багатьох народів поділу на «праведні» й «неправедні». А що праведним народом у літописній традиції постають поляни-руси, то й назва *Артанія*, як на нього, пов'язується з Полянською землею. *Славія*, за ним, Переяславська земля, а *Куявія* — Сіверська.

Малороси і Малоросія

У контексті нового погляду на «проблему русі» слід сказати і про терміни *малороси* та *Малоросія*, іноді вживані щодо українців і протиставні термінам *великороси* та *Великоросія* за принципом *малий* і *великий*, *молодший* і *старший*, *колонія* та *метрополія*. Водночас в етнонімній моделі *нова земля — метрополія* все якраз навпаки: саме *Малий* означає *Старий*, *Давній*, а *Великий* — *Новий*, *Молодий*. Для дослідника подібні назви — чудовий вказівник напрямку етнічних міграцій. Тож

і традиційна концепція «старшого брата» виявляється вірною з точністю до навпаки.

З іншого боку, нині є всі підстави припустити хибність усталеного тлумачення назви *малороси* і пов'язати її не з прикметником *малий*, а з і.-є. *мал* «чорний» і *вріш-рос* «бик». Тоді назва *малороси*, а точніше — *малоруси*, означатиме «чорнобичичі, чорнотуричі, чорнокоровичі». Тож виходить, що назва *Малоросія* насправді не «Мала Росія», а *Малорусь*, *Малорусія* — «Чорнотурія» або «Чорна Русь, Чорнорусь» (прикметно, що й численні давньоукраїнські назви пов'язуються саме з биком, причому якраз із чорним биком). У такому разі особливо цікавим видається існування поряд *Білої Русі*, *Білорусі*, *Білорусії* і *Великої Русі* (*Великорусі*). Етнонім *білоруси* тоді означає «білобичичі», а *великоруси* — «великобичичі», причому етнонім *великоруси* виявляється семантичним двійником скіфського етноніма *масагети* (литовці називають білорусів і *ґуди*) та ще ведійського *махавріша*, які й означають «великобичичі». Характерно, що вірменські джерела назву *масагети* подають як *маскути*, що дуже близьке до форми *московити*, як свого часу називалася людність Московської держави. Очевидно, й назва *Москва* містить ці ж компоненти, де *Мос* — слов'янська видозміна індоіранського *maha-maza-masa-mas* «великий», а *ква* — видозміна індоіранського *gava* (пор. другу назву Соґду в «Авесті» — *Ґава* «Країна Бика»), яке в індійців має і форму *gva*, особливо в складних словах. Назва *Москва* у такому разі тлумачиться «Великобиків», «Великотурів». З іншого боку, можливий і варіант членування назви *Москва* як *Мос-ка-ва*, де *ва* — суфікс, властивий багатьом індійським і слов'янським назвам, а *Моска* тотожне *Масаг* «Великий Бик». Проте і в цьому разі назва *Москва* означає «Великобиків, Великотурів» і є семантичним двійником таких важливих слов'янських міст, як польська *Варшава* й чеська *Острава*, й собі оформлених суфіксом *-ва*. Цікаво, що візантійський історик Лаонік Халкоконділ (сер. XV ст.), мовлячи про Сарматію, поділяє її на Білу, Чорну й Велику, що цілком відповідає пізнішому поділу на Білорусь, Малорусь-Чорнорусь-Україну й Великорусь.

Резюме

Три століття тому запровадилася традиція починати вітчизняну історію з легендарної події. Ще на світанку російської історичної науки її родоначальники — німецькі історики Готліб Байєр, Герерд Міллер і Август Шльоцер, які перебували на службі в Російській імперії, поставили собі за мету створити зведений варіант її історії. З їхньої легкої руки літописний уривок про закликання варягів було витлумачено так, ніби й ідеями державності, і самою своєю назвою Русь мала завдячувати прибульцям із півночі – тим, які у IX ст. ще самі не мали власної держави, але розщедрилися настільки, що збудували її для східних слов'ян.

Попри всю бездоказовість цього твердження «норманська теорія» не лише благополучно дожила до XXI ст., а й досі панує в поглядах на витоки Русі. І нині багато істориків щиро вірять у скандинавське походження Русі й саме з літописного уривка про закликання варягів починають вітчизняну історію, а у свідомості загалу панує уявлення, ніби до Рюрика з братами слов'яни були такими собі напівдикунами, нездатними ні створити державу, ні дати їй лад. Важко збагнути, як можна було взяти на віру твердження про те, що слов'янські народи, які на середину IX ст. вже мали багатовікову історію, багату культуру, розвинену економіку, авторитет у світі й тривалий досвід державотворення, представники яких у попередні віки займали провідні посади в обох римських імперіях, були полководцями, міністрами, патріархами, навіть римськими й візантійськими імператорами, раптом настільки здичавіли, що не змогли дати ради власній країні. З попередніх розділів ми вже мали нагоду переконатися, що таке уявлення не відповідає дійсності.

Не варто вкотре заперечувати норманську теорію: все, що можна було сказати на її підтримку, вже сказано, і все воно виявилося незадовільним з наукового погляду. Та й світовий норманізм нині вже не наполягає на своїй теорії як на єдино правильній. За великим рахунком, сам термін «норманська теорія» годилося б замінити терміном «норманська гіпотеза», враховуючи, що теорія — така форма знання, критерії істинності

і достовірності якої мають суворі докази. І все ж ми далекі від думки, що норманізм невдовзі піде в минуле. Адже на його боці, окрім усе ще численних прихильників, і сила звички. Ми так часто чули оповідь про варягів, що врешті-решт звиклися з нею. *«Що казати,* — писав свого часу Д. Іловайський, — *до певної міри навіть зручно й приємно, що наша історія, на відміну від історії інших народів, починалася відомим роком, відомою подією, та ще й такою оригінальною. З іншого боку, з легкої руки норманістів у вітчизняній історіографії запанував напрочуд легкий спосіб ставитися до власного минулого, до своїх витоків. Авторитет Нестора надовго позбавив нас бажання дошукуватися власних джерел».* Що й досі згубно відбивається на працях молодих дослідників вітчизняної історії, які через цілком природну недосвідченість і необізнаність беруть висновки норманізму за вихідні положення своєї наукової діяльності.

Вийшло так, що у розв'язанні «проблеми русі» дослідники втрапили в тенета ними ж створеної схеми. Безпідставне твердження, ніби літописні варяги — просто інша назва скандинавських вікінгів (норманів), а ще рядок із «Повісті врем'яних літ», що *«звалися ті варяги русь»*, призвели до низки хибних умовиводів. Мовляв, оскільки варяги — скандинави, то й русь має бути скандинавською. Як наслідок — безкінечні пошуки напівміфічної русі у шведів, норвежців і фінів. Про що відомий антинорманіст Юрій Венелін-Гуца ще в XIX ст. казав: *«Русь або руси як народ норманський, скандинавський, ніколи не існував, і є лише наслідком жалюгідного тлумачення або фантастичних результатів деяких дослідників. Не зрозуміли Нестора! Ще й як не зрозуміли!»*

Руська держава

Нарешті переходимо до теми, з якої, власне, найчастіше й починають курс давньоукраїнської історії. Проте для нас цілком очевидно, що виникнення Руської держави, або, як її прийнято означати в науці, *Київської Русі* — аж ніяк не початок вітчизняної історії, і місце цього розділу ближче до завершення цієї книжки — чи не найкрасномовніше свідчення того, що традиційне уявлення про українську історію далеке від дійсності. Одразу скажемо про термін *Київська Русь*, як відомо, штучний, запроваджений істориками вже у нові часи й насправді не надто вдалий. Хоча б тому, що його не знають давні джерела, для яких це державне утворення — *Руська держава* чи просто *Русь*. Окрім того, назва *Київська Русь* так чи інакше пов'язується з подіями

середини IX ст. у Києві, тоді як уся попередня історія Руської держави (а вона, безумовно, була), що не вписується в цю схему, лишається поза увагою дослідників києворуської історії. Тож вважаємо за доцільне відмовитися від терміна *Київська Русь* як такого, що не відповідає вимогам історичної термінології, а до того ж надміру заполітизований. Його цілком можна замінити більш доречними й точнішими термінами: *Руська держава*, *Держава Русь* або просто *Русь*. Їх ми і вживатимемо надалі.

З огляду на висновки попередніх розділів ми відійдемо від традиційної версії початків Руської держави: йдеться, зокрема, про закликання варягів. Немає жодних підстав і датувати постання цієї держави подіями середини IX ст. — легендарна літописна оповідь про прихід Аскольда й Діра не такої ваги, аби починати з неї вітчизняну історію. Якщо вже й починати історію Руської держави з міфу, то з іншого — про трьох братів-полян, засновників Києва. Бо, по-перше, історія Руської держави так чи інакше пов'язана з Києвом і полянами, ***«що нині звуться русь»***. А по-друге, самі Аскольд і Дір, згідно з частиною джерел, постають прямими нащадками Кия і представниками династії Києвичів.

Заснування Києва

Руський літопис пов'язує заснування Києва з трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом, які звели на Дніпрових кручах місто і назвали його за ім'ям найстаршого з них — *Київ*, тобто «Місто Кия». У недатованій частині «Повісті минулих літ» літописець так оповідає про цю подію: *«...Було троє братів: один на ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їхня була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка тепер називається Щекавицею, а Хорив — на третій горі, названа по ньому Хоревицею, і збудували городок на ім'я старшого свого брата й назвали його Київ... Був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів. І були ті мужі мудрими і кмітливими, і називалися вони полянами; від них поляни і до сьогодні в Києві...»*

Літописний князь Кий у давньоукраїнській історії — постать легендарна, а свідчення про нього плутані й нечисленні. Літописець згадує про нього як перевізника з одного берега Дніпра на інший, але відразу й відкидає таке припущення, бо князівський статус видався йому несумісним із човновим перевозом. Кий, за літописом, нібито навіть одвідав Царгород, де його з великою шанобою прийняв імператор. Окрім Києва, йому приписували й заснування на Дунаї фортеці Києвець, що фіксувалася тут ще в XV ст. Прикметно, що наприкінці X ст. спробу Кия утвердитися на Дунаї повторив (вже цілком достовірно) київський князь Святослав, оселившись у дунайському Переяславці (Малому Преславі).

Як уже йшлося вище, подібну до київської легенду містить і вірменська пам'ятка «Історія Тарона». У ній мовиться, як двоє індських князів, Деметр і Гісане, ватажки братніх племен, посварилися з царем і мали тікати, рятуючи своє життя. Притулок вони знайшли у вірменського царя Валаршака, котрий наділив їх землею Тарон, де вони збудували місто *Вішапа*. Проте через 15 років Валаршак за щось стратив обох князів, а володіння передав їхнім трьом синам — Куару, Мелтею і Хореану; кожен із них звів собі місто й назвав своїм ім'ям, причому Хореан збудував своє місто в області *Палунь*. Остання обставина цікава тим, що ім'я Хорива відсутнє і в топоніміці Києва: гора *Хоревиця* літописній традиції невідома, а пізніші літописні зводи XVI–XVII ст. й Київський Синопсис (XVII ст.) повідомляють, що *«третій же брат Хорив сотворив град також свого імені Хоревицю, що надалі Вишгород іменувався»*. Як аналогію згадаємо і легенду про заснування Праги, яку повідав хроніст рубежу XI-XII ст. Козьма Празький і в якій ідеться про трьох сестер, які звели собі по місту й назвали своїми іменами; місто наймолодшої — *Лібушин* — і стало згодом називатися *Прага*. Впадає у вічі й дивовижна спільність мікротопонімії Праги й Києва — у Празі теж є *Вишгород*, *Подолі*, *Стешесовіце* (Щекавиця). Характерно, що в «Історії Тарона» легенда про трьох братів передує подіям, що припадають на роки правління візантійського імператора Маврикія (582-602 рр.).

У X ст. візантійський імператор і історик Костянтин Порфирогенет означує Київ як *Самбатас*. Саме так звали й батька антського князя Хільбудія, якого у VI ст. згадує Прокопій Кесарійський. Проте найцікавіше те, що *самба* в санскриті якраз і означає «жезл, скипетр, кий», тобто назви *Самбатас* і *Київ* — значеннєві двійники. Імена на *Самба-* популярні у вірменській історії, у сучасних вірменів побутує ім'я *Смбат*, численні імена з компонентом *Самб-* містяться в боспорській епіграфіці. Ім'я *Самба* мав син Крішни, різні імена якого рясно відбиті в українських назвах і прізвищах. Відоме також давньобалтійське плем'я *самби*, споріднене з ятвягами й прусами. Не менш цікаво, що в санскриті від *самба* утворене *самбін* «веслувальник, човняр», що знову-таки спонукає згадати слова літописця про перевізника Кия. А в деяких українських діалектах збереглися дієслова *кийлювати*, *кийляти*, *кияти*, що означають переправлятися через річку на плоті або поромі, відштовхуючись тичкою. Синонім до *самба* й санскр. *данда*, тісний зв'язок якого з Приазов'ям засвідчує етнонім *дандарії*. Царя Данду, тобто власного Кия, знає індійський епос, а деякі важливі події індійської «Рамаяни» відбуваються у священному лісі *Дандака*. Свою *Дандаку* мала й Давня Україна, її фіксують у II й IV ст. на південному березі Криму Птолемей і Амміан Марцеллін. Причому й назва *Дандака* — семантичний двійник назви *Київ*.

З вірменською і літописною легендами про походження Києва до певної міри перегукується і т. зв. *хорезмійська легенда* про виникнення держави Хорезм, найраніший варіант якої дає арабський автор Макдісі (X ст.). За нею, цар Кеяні розгнівався на кількох своїх підданих і прогнав їх із країни. В усіх трьох легендах головні герої — вигнанці, у вірменській легенді згадується місцевість *Тарон*, у хорезмійській — *Туран*, у Києві була *Турова божниця*. Батько Сіявуша — *Кей Усан*, у вірменській легенді батько одного з трьох братів — *Гісане*, син Сіявуша — *Кей Хосров*, один із братів вірменської легенди — *Хореан*, а літописної — *Хорив*. *Кей Усан* тотожний індійському *Ушанас Кав'я*, інше ім'я якого — *Шукра*, а Шукра в індійській міфології — планета

Венера. Ім'я одного з братів вірменської легенди — *Мелтей* перегукується з іменем *Мюйтен*, яке теж фігурує в хорезмійській легенді. Дружину Мюйтена й матір двох його синів, які врятувалися, звати *Ак-Шолпан*, а у мюйтенів Середньої Азії це — планета Венера. Що до певної міри проливає світло на ім'я сестри Кия, Щека й Хорива — *Либідь*, бо й давні слов'яни називали Венеру *Біла Лебідь*. У вірменській міфології Венера — *Астхік*, що на слов'янському ґрунті могло відбитися як *Ащек*, *Щек*.

Давньоіранська «Авеста» знає династію Кеїв; в іранських мовах слова *кей* або *кійя* означають «правитель, цар, владика». Поема Фірдоусі «Шахнаме» оповідає про засновника династії Кеянідів Кей Кобада. Ім'я *Києвит* засвідчене в чехів: воно, схоже, — слов'янська форма іранського *Сіявуш*. Мітрідат І, творець знаменитої Понтійської держави, походив з міста *Кіос* у Малій Азії. Страбон згадував місто *Кий* на південному (малоазійському) березі Чорного моря, навпроти Кримського півострова, біля озера Асканья (пор. Асканія-Нова на Півдні України); ця місцевість у II тис. до н. е. називалася *Пала*, згодом — *Пафлагонія*. Неподалік згадуються і *Кіанеї* — міфічні скелі Планкти й Симплегади при вході в Чорне море, що зсувалися і розсувалися, жахаючи мореплавців. У давні часи існувало й місто *Києхуні*, теж до певної міри пов'язуване з Києвом: Хорхорський клинописний напис (VIII ст. до н. е.) мовить, що це місто на території сучасної Вірменії завоював урартський цар Арґішті І (VIII ст. до н. е.). Саме з урартійської історії відома і ціла династія князів з ім'ям *Руса*.

Привертає увагу й ряснота географічних назв на *кий*- і *київ*- у Центральній і Східній Європі та на Балканах. Найпівнічніша з них — на півострові Канін у Білому морі, що називався колись *Кий-острів*, найпівденніша — *Кієво* та *К'єво* у Хорватії та Італії. Західні писемні джерела X-XIII ст. лише у Центральній Європі знають не менше семи десятків міст із подібними назвами. Та й нині Європою розкидані понад півсотні населених пунктів, рік, озер, урочищ з назвами *Київ*, *Кієва*, *Кієво* — у басейнах Дніпра, Оки й Волги, у Болгарії між Великим Тирново і містом Русе на Дунаї, у Литві, Моравії, Сербії, Угорщині. Саме

у місцевості *Куява*, за легендою, західні (польські) поляни заснували свою державу — Польщу. Прикметно, що в Польщі таких назв навіть більше, ніж в Україні.

Кия знає «Велесова книга»: *«Кий же усівся в Києві. І ми йому підкорилися, а з ним Русь зібралася воєдино...»*; *«Спочатку ми були там, де заходить Сонце, а звідти пішли до Сонця до Неприріки* [Дніпра. — *С. Н.*], *і взяв там Кий укріплене місто, у якому перебували інші слов'янські роди. І там ми оселилися...»*; *«І тут Кий помер, тридцять років володіючи нами. А після нього був Лебедян, його ж називали Славер, і той жив двадцять років. Потім був Верен з Великограду — також двадцять. Потім Сережень — десять...»* Судячи з «Велесової книги», Київ виявляється ровесником закладеного братами Ромулом і Ремом у 754–753 рр. до н. е. вічного міста — Риму. Цікаво, що й знаменитий французький письменник Оноре де Бальзак мав якісь підстави називати Київ «Північним Римом».

Походи Русі на Сурож і Амастриду

Одним із перших відомих нам виступів Русі став напад руського війська на місто Сурож у Криму (суч. *Судак*) наприкінці VIII або початку IX ст. «Житіє Стефана Сурозького» оповідає, що руський князь Бравлін з Новгорода, *«силен зело, плени от Корсуня до Корча с многою силою прииде к Сурожу»*. Після десятиденних запеклих боїв Бравлін із військом, *«силою изломив железнаа врата»*, увірвався в місто. З мечем у руці Бравлін кинувся до храму Святої Софії, де зберігалися мощі Святого Стефана, розбив двері храму й захопив його скарби. Але тут, як і належить оповідям про житія святих, сталося диво — князя, що наблизився до гробниці, паралізувало: *«обратися лице його назад»*. Вирішивши, що це кара за його святотатство, Бравлін звелів воїнам повернути сурожанам одібране добро й відпустити полонених. Проте цього виявилося замало для зцілення, і язичнику Бравліну та його наближеним довелося ще й охреститися. Лише тоді йому полегшало, і він залишив Сурозьку землю.

Незабаром після нападу на Сурож руси вчиняють нове вторгнення у візантійські володіння. «Житіє Георгія Амастридського» — інша пам'ятка місцевої агіографії, створена між 825–842 рр., оповідає, як місто Амастрида на малоазійському узбережжі Чорного моря зазнало нападу русів. Їм вдалося захопити місто, але руський князь уклав мирну угоду з жителями міста, повернув їм добро і вивів військо. Попри легендарний характер обох оповідей, у них, імовірно, відбиті реальні історичні події, хоча й невідомі з інших джерел. Проте головне питання в тому, що то за руси з'являються в Криму й Малій Азії принаймні за кілька десятиліть до освяченого сучасною наукою виходу Русі на міжнародну арену і що це за Новгород, де князював Бравлін. Цілком очевидно, що в даному разі ані про варягів-скандинавів, ані про Новгород на Ільмені не йдеться.

Як там не є, а саме ці дві відомі нам південні виправи — ніби пролог до знаменитого походу Русі на Константинополь у середині IX ст. Походу, відомому не так через яскраву перемогу русів, як через те, що саме у зв'язку з ним літописець уперше вводить у свою оповідь постаті Аскольда й Діра — нібито двох братів-варягів, засновників Руської держави і майбутніх співправителів у Києві.

Аскольд і Дір

«Повість минулих літ» так описує цю подію: *«Було... два мужі, не родичі його* [Рюрика. — *С. Н.*], *а бояри, і відпросилися вони до Царгороду з родом своїм. І рушили вони по Дніпру, і коли пливли мимо, то побачили на горі невеличке місто. І запитали: «Чиє воно?» А тамтешні жителі відповіли їм: «Були три брати Кий, Щек та Хорив, які звели містечко й одійшли з життя, а ми тут сидимо і платимо данину роду їхньому, хозарам». Аскольд же і Дір лишились у цьому місті, зібрали коло себе багато варягів і почали володіти землею полян. Рюрик же в цей час княжив у Новгороді»*.

Отже, Аскольд і Дір у літопису постають Рюриковими боярами, що через Київ ішли походом на Царгород. Щоправда,

поряд із цією версією здавна існувала й інша — про полянське походження князів, що були нащадками Кия й останніми представниками династії Києвичів. Польський історик Ян Длугош (XV ст.) в «Історії Польщі» оповідав: «*...після смерті Кия, Щека й Хорива їхні діти й нащадки по прямій лінії панували над Руссю багато років. Потім влада перейшла до двох рідних братів — Аскольда й Діра*». Згідно з Руським хронографом (XV ст.), Аскольд і Дір були небожами Кия.

Такий різнобій у свідченнях джерел про Аскольда й Діра зумовив те, що ні про них самих, ні про час і обставини їхньої появи в Києві ми досі не знаємо нічого певного. Важко сказати щось і про стосунки Аскольда й Діра, хоча Длугош вважає їх рідними братами, а літопис — і співправителями в Києві, які навіть скінчили життя одночасно. Проте полеглі нібито від руки Олега, Аскольд і Дір чомусь поховані в різних місцях Києва, досить далеко один від одного: Аскольд — на горі, що зветься *Угорською* (нині парк «Аскольдова могила»), а Дір — за Ірининською церквою (біля Софійського собору). «Велесова книга», згадуючи Аскольда й Діра, й собі нічого не каже про зв'язок між ними, проте ставиться до них негативно:

«*...Се бо Аскольд іде з варягами своїми до нас. І сей Аскольд — то ворог наш. Се мовить нам, що йде для захисту нашого і бреше, бо такий же ворог, як і грек. І се Аскольд є варяг озброєний, щоб охороняти еланських купців, що ходили до Дніпра-ріки. І се Аскольд прийшов до нас із Кнудієм через двісті років після Алдоріха і хотів правити нами...*»;

«*...І ось після тисячі трьохсот років від Карпатського ісходу Аскольд злий прийшов до нас. Тут зігнувся мій народ від долоні його...*»;

«*...Аскольд силою розгромив нашого князя і переміг його*»;

«*...Аскольд і пізніше Дір усілися на наших землях, як непрохані князі, й почали князювати...*»

За неоднозначної ситуації щодо історичності Аскольда і Діра привертають увагу спроби співвіднести їхні імена з іменами Скьольда і Тора (Тюра, Дюра), двох зведених братів-асів, героїв скандинавського епосу, синів Одіна. Не виключено, що

під пером літописця скандинавський переказ про Скьольда і Тора міг перетворитися на літописну оповідь про київських князів Аскольда і Діра. З іншого боку, враховуючи тісний зв'язок цієї легенди з Північним Причорномор'ям і визнаючи її історичний характер, може виявитися, що Аскольд і Дір справді могли бути якимось чином причетні і до Подніпров'я, і до Києва. Цікаво, що ім'я напівлегендарного вождя новгородців Вадима Хороброго дослідники співвідносять вже з ім'ям самого *Одіна (Водана)*.

Походи Русі на Візантію

У IX ст. Русь здійснює похід на Константинополь, який поставив «столицю світу» у виняткову скруту: «Послання» патріарха Фотія відбило те приголомшливе враження, яке справила ця подія на візантійців. Фотій згадує про «величезні багатства» як викуп за те, щоб руси зняли облогу. Візантійські джерела точно датують цю подію: 18 червня 860 року.

Похід цей, певно, був лише одним із низки походів русів на Візантію. Під 863 р. грецькі джерела відзначають напад руського флоту на Принцеві острови у Мармуровому морі. Що ж до кількості й часу наступних походів, то тут певності немає: одні джерела описують успішний похід Русі на 360 кораблях, інші — нещасливу для Русі виправу на 200 кораблях, коли більшість їх потопила несподівана буря. Перший похід закінчився почесною для Русі угодою (як стверджував Іоан Диякон — *тріумфом*), другий «плачем великим» у Києві. Ще в одному поході навіть не дійшло до вирішальної битви, бо імператор Василь І Македонянин відразу замирився з київським каганом. На жаль, жоден із цих походів ми не можемо пов'язати напевне з конкретними постатями ватажків русів — візантійські джерела жодних імен не називають. А літописна оповідь про похід Аскольда й Діра на греків 860 р. майже дослівно взята з візантійських хронографів, за винятком якраз імен цих двох князів, які додав руський літописець.

Прийняття християнства

За візантійськими джерелами, наслідком походу 860 р., окрім іншого, стало хрещення кагана русів. Константинопольський патріарх Фотій у своєму «Окружному посланні» так описує цю подію: *«Не тільки цей народ* [болгари. — *С. Н.*] *навернулися до християнства, а й народ, про який багато й часто говорять, і який переверщує інших брутальністю і звірством, тобто т. зв. руси. Підкоривши сусідні народи й через те надто запишавшися, вони підійняли руку на Ромейську імперію. Але тепер вони перемінили еллінську й безбожну віру, якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення, увійшовши до числа відданих нам друзів, хоча незадовго перед тим грабували нас і виявляли нестримну зухвалість. І в них запалала така жадоба віри й ревність, що вони прийняли пастиря і з великою ретельністю виконують християнські обряди»*. Як уже йшлося, візантійські автори не називають імені цього руського князя, хоча літописець, а слідом за ним і сучасні історики, пов'язують цей похід з Аскольдом. Прикметно, що й «Велесова книга» відзначає християнство Аскольда, а літопис побічно підтверджує це вказівкою, що на його могилі в Києві стояла церква Миколи. Що ж до Діра, то жодних натяків на його християнство немає. Та й візантійські джерела мовлять про одного, а не двох князів.

Факт «Аскольдового» хрещення, очевидно, цілком достовірний, усе ж не дуже популярний в історичній літературі, звиклій пов'язувати хрещення Русі з Володимиром Святим: *«..Я, князь великий Василій, що іменується Володимир, син Святослава, онук Ігоря і блаженної Ольги, прийняв святе хрещення від грецьких царів Костянтина й Василія, і Фотія патріарха, і взяв першого митрополита Михаїла на Київ і всю Русь, і хрестив усю землю Руську»*. Це літописне свідчення про Володимирове хрещення привертає увагу вже тому, що разом з Володимиром літопис називає патріарха Фотія і митрополита Михаїла, які аж ніяк не могли бути сучасниками Володимира, бо жили століттям раніше. Постає цілком природне запитання: як ім'я Володимира могло потрапити в тексти про Фотія і Михаїла? Дослідники висловлювались

у тому сенсі, що, схоже, редактор «Повісті» з якихось відомих лише йому міркувань замовчав Аскольдове хрещення і приписав хрещення Русі Володимиру, піддавши оповідь про перше хрещення ґрунтовній переробці й приурочивши до 988 р. Проте, послідовно замінюючи Аскольда Володимиром, руські книжники чомусь не узгодили ім'я патріарха, який хрестив Русь, створив руську церковну організацію і прислав першого митрополита. Знаменно, що коли 1888 року, на 900-ліття Володимирового хрещення, дослідники спробували з'ясувати, як його відбили іноземні джерела, результат виявився несподіваним. Серед огрому європейських, арабських і візантійських джерел жодне (!) й словом не прохопилося про хрещення Русі наприкінці X ст. Непересічної, здавалося б, події тогочасний світ не зафіксував.

Точна дата хрещення Русі невідома — вважають, що воно відбулося між 860–867 рр. Візантійський хронограф Георгій Кедрен (XI ст.) мовить: *«...прийшло від русів посольство, що просило зробити їх учасниками божественного хрещення, що й сталося»*. У 867 р. на Русі вже був єпископ. Важко сказати, наскільки це хрещення можна вважати офіційним, хоча Фотій нібито досить чітко висловлюється щодо цього. В кожному разі, «Аскольдове» хрещення не було ні першим, ні остаточним. Руський князь Бравлін хрестився півстоліттям раніше, Корсунь, давній Херсонес, був християнським ще з V ст., та й Боспор здавна перебував під істотним християнським впливом. Бабка Володимира княгиня Ольга нібито охрестилася в столиці Візантії у середині X ст. (є докладний опис прийому її тут, хоча про хрещення не йдеться), а хрещеним батьком її став сам імператор Костянтин (за більш переконливою версією, Ольга прибула до Константинополя вже охрещеною). Тож і Володимирове хрещення видається скоріше продовженням цієї вже тривалої на той час традиції.

Віщий Олег

Під 882 роком літопис повідомляє, що новгородський князь (?) Олег зібрав велике військо з варягів, чуді, словен, мері, весі

й кривичів, здобув по дорозі Смоленськ та Любеч і підійшов до Києва. *«Ми купці, ідемо до греків від Олега й княжича Ігоря. Прийдіть до нас, родичів своїх»*, — звернувся він до Аскольда й Діра. Проте це була лише хитрість: підступно захопивши Аскольда й Діра, Олег убив їх і захопив місто. Свої зазіхання на київський престол Олег пояснив тим, що ті, мовляв, не князівського роду, а малолітній Ігор — син Рюрика: цей аргумент літописець вважає достатнім, аби зрозуміти й виправдати згадані події. Похід Олега в такому разі набуває ознак перевороту, внаслідок чого була відновлена законна династія, а самозванці наклали життям. *«Бо вони ніякі не князі, а вої прості, і силою захоплювали владу»*, — каже про Аскольда і Діра «Велесова книга».

Вже наступного року Олег воює з древлянами й обкладає їх даниною, а у 884–885 рр. поширює свою владу на сіверів та радимичів, які доти платили данину хозарам. *«І володарював Олег над полянами і древлянами, і сіверами, і радимичами, а з уличами і тиверцями воював»*, — так завершується оповідь про перші роки князювання Олега в Києві. Новий київський князь постає з літопису таким собі «збирачем земель»: уперше в історії Південна й Північна Русь виявилися об'єднаними в одній державі, столицею якої став Київ, «мати міст руських». Саме така державна політика Олега нібито й принесла йому ім'я *Віщого*, тобто Мудрого.

Похід на Константинополь

907 р., як повідомляє літопис, Олег іде на Константинополь — «на конях і кораблях». Руський десант спустошує передмістя візантійської столиці, а тоді, поставивши човни на колеса, під вітрилами, з попутним вітром досягає міських мурів. Налякані греки погоджуються на величезний викуп і договір, вигідний для Русі. Тоді ж Олег прибиває свій щит на ворота Константинополя. Польський історик Мацей Стрийковський у своїй «Хроніці» стверджував, що на власні очі бачив той щит із зображенням вершника на Галатських воротах міста ще 1575 р.

Проте переможний похід 907 р. на Візантію, так барвисто описаний у літопису, візантійські джерела просто не помітили. Невідомі нам і візантійські аналоги русько-візантійських угод, тексти яких містить літопис. Причому ми не маємо жодних підстав звинувачувати грецьку історичну традицію в замовчуванні певних фактів — так, скажімо, події походу Русі на Царгород 860 р., і собі малоприємні для греків, відомі нам саме з грецьких джерел. Та й події візантійської історії у 907 р. ми знаємо досить добре, і проте — жодної згадки про похід русів. Та чи не найбільше насторожує те, що й сам руський літопис після цих важливих подій якось раптово втрачає інтерес до подальших діянь Олега і не повідомляє про нього більше нічого — аж до самої його смерті. Як зауважував історик Борис Рибаков, ***«дивовижним є незнання руських людей про долю Олега відразу після походу... «Великий князь руський», як було написано у договорі 911 року, зникає не лише зі столиці Русі, а й узагалі з руського виднокола»***.

Висловлювалося припущення, що походу 907 р., схоже, взагалі не було, а літописець з якихось, не зовсім зрозумілих нам міркувань, приписав Олегу якийсь інший похід. Це оповідання зближували і з греко-латинськими свідченнями про знаменитий похід скіфів з Надмеотиддя в Геллеспонт і Егейське море у другій половині III ст., свідчення про який збереглися у давніх авторів Зосіма, Сінкела, Амміана та Йордана. У ньому варвари (за одними свідченнями, просто скіфи, за іншими — готи чи герули) пограбували багато міст Греції, Фракії та Малої Азії, серед них і знаменитий храм Діани Ефеської. Прикметно, що кількість скіфських кораблів, як і у випадку з Олеговим походом, визначалася числом у дві тисячі. Іноді в цій оповіді вбачали сліди фольклорно-пісенної традиції: числа сорок (по 40 осіб на кораблі) та дванадцять (по 12 гривень на ключ) — звичайні в українських піснях і казках.

Однак для нас істотна навіть не історичність чи перебіг згаданого походу, а те, що, ставлячи під сумнів події 907 р., ми тим самим втрачаємо одну з основних віх державної біографії Олега. Так у літопису виникає прогалина у 80 років, обмежена

двома літописними свідченнями, що їх підтверджують іноземні джерела: про похід русів на Константинополь у 860 р. і похід князя Ігоря у 941 р. А коли так, то чи не вимисел літописця і сам похід Олега по Дніпру, і вбивство ним Аскольда й Діра? І взагалі, чи історична сама постать Олега?

А чи був Віщий Олег?

Аналіз літописних матеріалів про Олега, легендарного засновника Руської держави, наштовхнув деяких дослідників на думку, що перед нами може бути лише літературний персонаж. Справді, є вагомі підстави піддати сумніву історичність Олега: його біографія повна загадок — дивна поява його у Києві, неіснуючий похід 907 р., дивна смерть «від коня свого». А головне — усі свідчення про Олега відомі з руського літопису, тоді як іноземні джерела не знають його взагалі. І це при тому, що він, згідно з «Повістю», не раз здійснював переможні виправи на Константинополь, брав із візантійців чималу данину, навіть прибив свій щит на ворота Царгороду, а ще уклав з Візантією договір «миру та любові». Водночас складається стійке враження, що за кожним фактом Олегової біографії стоїть якесь історичне свідчення чи народний переказ. Так, знаменитий «щит на воротах Царгороду» — відлуння того, як прадід болгарського царя Сімеона хан Крум у 813 р. хотів помістити на тих же воротах свій спис із бунчуком на знак перемоги; смерть від змії з кінського черепа передає сюжет скандинавської саги про Одда Стрілу; похід на Київ — із чеських хронік про легендарного Олега Моравського, князя Моравії. Останнього джерела вважали вихідцем із Русі (Рюриковичем), який в результаті внутрішньої міжусобиці утік в Моравію, де започаткував рід Жеротинів. Украй показове й те, що «Велесова книга» згадує Рюрика, Аскольда й Діра й зовсім не знає Олега, хоча той начебто тісно пов'язаний із ними.

Під вагою цих аргументів в історичності Олега справді можна було б засумніватися, якби не джерело, знане в історичній

науці як «Кембріджський документ». У ньому оповідається про війну між Хозарією, Візантією та Руссю за правління візантійського імператора Романа І Лакапіна (920–944). Тут описується захоплення царем Русі, начебто підбуреним візантійцями, хозарського міста *Самкерч* (Тмутаракань). Зазнавши невдачі у боротьбі з хозарами, цар Русі нібито був змушений звернути проти Візантії. Але й тут зазнав поразки, втік до *П-р-с* (Персії?), де з рештками війська й загинув.

Якщо йти за літописною хронологією, то логічно було б приписати участь у хозарсько-візантійській війні Ігореві, тогочасному правителю Русі. Але у тім і річ, що князем Русі у документі названий не Ігор, а Олег (*Х-л-гу*), щоправда, невідомо напевне, чи йдеться саме про «Віщого» Олега. Остаточно заплутує проблему арабський географ аль-Масуді, який у цей же час (20-30-ті роки X ст.) згадує як свого сучасника царя слов'ян Діра: ***«Перший зі слов'янських князів є цар Дір, він має обширні міста і країни; мусульманські купці прибувають у його країну із різним крамом»***. Отже, й Дір фігурує в історичних подіях першої половини X ст., через півстоліття після «офіційної» дати його вбивства разом з Аскольдом.

Загалом і повідомленню Кембріджського документа, і свідченню аль-Масуді можна було б, зрештою, не надавати особливого значення, якби ми справді знали бодай щось про історію Русі до 40-х років X ст. Але літописець, датуючи прихід Ігоря до влади 912 р., про подробиці його майже 30-літнього князювання (до походу 941 р.) не каже нічого. Сама літописна хронологія при ближчому розгляді виявляє істотні суперечності. Якщо врахувати, що на початок самостійного княжіння Ігорю мав би йти четвертий десяток, регентство Олега видається безумовним історичним міфом. На час народження Святослава Ігореві мало бути вже понад шістдесят років, під час походу на древлян — майже сімдесят. «Повість» оповідає про те, що ще Олег одружив Ігоря з Ольгою, яка в такому разі мала народити йому сина Святослава у віці 60 років, і бути регенткою малолітнього сина до 80 років. І це при тому, що вже після народження Святослава, під час подорожі до Царгороду, Ольга

нібито настільки полонила імператора вродою і розумом, що той запропонував їй одружитися. І навіть якщо ця оповідь — лише цікавий фольклорний епізод, не полишає враження, що з літописною хронологією таки не все гаразд. Зауважимо принагідно, що в історичній літературі останніх років є посилання на документ під умовною назвою *Лист із Гейзіха*, датований 950–955 рр., у якому нібито йдеться, що Ігор став князем 941 року, коли Олег залишив Русь.

Ігор

І все ж саме Ігор, попри численні «білі плями» в його політичній біографії — перша достовірна постать з-поміж руських князів. Він здійснив уже справжній, а не вигаданий похід на Візантію: його знають іноземні джерела. Похід не вдався: на морі руські лодії були знищені «грецьким вогнем», а руси розбиті на суходолі. Сам Ігор, свідчить Лев Диякон, із жалюгідними рештками флоту втік у свої володіння до Кімерійського Боспору. Проте вже 944 року, як свідчить літопис, *«...Ігор зібрав воїв багато: варягів, русь, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців — і найняв печенігів і заручників у них узяв, — і пішов на греків на лодіях і на конях, прагнучи відомстити...»* Але до сутички не дійшло: дві держави уклали угоду про мир, що й забезпечило дружні стосунки Русі й Візантії на найближче століття.

944 року відбувся похід руського флоту на Каспій, на ісламське місто Берда (давній *Партав*, столиця кавказької Албанії, нині в Азербайджані), описаний арабськими авторами і невідомий з руських літописів. Ймовірно, він став одним із завершальних у серії численних виправ Русі на Каспій. Кілька таких походів руси здійснили ще наприкінці IX – початку X ст. Один з них відбувся орієнтовно у 864–884 рр., інший – 909 р., коли 16 кораблів русів захопили на Каспійському морі острів Абесгун, а наступного року – місто Сарі. У 913 р. вже великий флот русів, що налічував, за свідченнями арабського історика аль-Масуді, близько 500 кораблів, зібрався у Керченській протоці.

Отримавши від хозарського кагана дозвіл пройти по Дону, вони піднялися до переволок, перетягли судна у Волгу й спустилися в Каспійське море. Проте на зворотному шляху на русів напали араби й розбили. Ці походи Русі на Каспій винятково цікаві, і їх годі пояснити лише жагою наживи. Ймовірно, тут ідеться про давні зв'язки Русі з землями навколо Каспію, зокрема, Хорезмом. Вони відсилають нас у глибини руської історії, і саме тут слід би пошукати відповідей на численні питання, що постають перед дослідником історії Русі.

Найбільше ім'я Ігоря відоме з т. зв. «древлянських подій» 945 року. Літописець оповідає, ніби Ігор захотів узяти подвійну данину з древлян, ті не стерпіли цього й на чолі зі своїм князем Малом перебили його дружину, а самого князя стратили. Лев Диякон уточнює, що древляни (у автора — *германці*) прив'язали Ігоря до верхівок двох нахилених дерев, потім їх відпустили й князя розірвало навпіл. Інакше про Ігоря оповідає далматинський історик Мавро Орбіні (поч. XVII ст.): ***«Князь Ігор, узявши в дружини згадану Ольгу зі Пскова, пішов у похід із сильним військом у далекі краї. Дійшовши до Гераклеї та Нікомедії*** [у Малій Азії, тепер територія Туреччини. — *С. Н.*], ***він зазнав поразки у битві і на шляху додому був убитий князем слов'ян Малдітом у місці, що називалося Корест, де й досі покоїться його могила»***. Опікуватися малолітнім Святославом і правити державою стала княгиня Ольга, вдова Ігоря.

Ольга

Шлюб Ігоря з Ольгою відбувся 903 р. За В. Татищевим, її справжнє ім'я було *Прекраса*, вона була ізборською княжною і дочкою Гостомисла, тобто представницею іншої лінії тієї ж династії. Щоправда, церковне «Житіє» Святої Ольги мовить, що вона була «з простих», однак це, ймовірно, лише легендарна традиція: такі союзи серед правлячої верхівки виключалися. Та й украй дивно в такому разі, що і далекий прибулець з півночі Олег, і проста дівчина зі Пскова мали однакові імена *Олег*

та *Ольга*, які вважалися високостатусними, князівськими. Ім'я *Ольга* означає «Ватажкиня, Провідниця», досл. «Яка веде всіх», іншими словами, «Правителька, Княгиня, Цариця», оскільки *Оль* сходить до значення «всі, люди, рід» (пор. англ. *all* «всі», нім. *Allemann* «Німеччина», досл. «Всі люди», іран. *хіль, хель, ель* «всі, родина, рід»). А *ga* означає «іти, вести, провадити» і може означати «проводир, ватажок».

Принагідно згадаємо і версію болгарського походження Ольги, що про неї дедалі частіше кажуть дослідники, називаючи місцем її народження не маловідомий північний Псков, а болгарську столицю Плесков (Плиска). «Володимирський літописець» (XV ст.) прямо каже, що *«Ігоря одружив Олег у болгарах, узяв за нього княжну іменем Ольга. І була дуже мудра»*. Цікаво, що давньоболгарський звід літописів «Історія Джаґфара», не так давно введений у науковий обіг, називає князя Ігоря болгарським принцем Угером, а його дружину Ольгу — дочкою тмутороканського хана, уродженкою місцевого Плескова (саме так звучить назва в більшості літописів).

Своє правління, якщо вірити літопису, Ольга почала з помсти древлянам за вбитого чоловіка. Вона перехитрувала древлянських послів і підступно вбила їх, а тоді обложила Іскоростень — древлянську столицю. Літопис мовить, що й місто вона взяла хитрощами: нібито пообіцяла древлянам зняти облогу, якщо вони принесуть від кожної оселі по горобцю і голубу. А коли міщани сповнили її бажання, наказала підпалити прив'язане до пташиних лапок клоччя, а птахів відпустити. Ті відразу полетіли до своїх гнізд, місто запалало й Ольга легко захопила його. Проте якою б барвистою і незвичною не була ця оповідь, є підстави гадати, що «помста древлянам» — просто данина фольклорній традиції. Всі три способи помсти, до яких вдалася Ольга, яскраво відбиті у фольклорі, як і саме число *три*. Що ж до захоплення міста шляхом підпалу, то ще герой скандинавської саги Гаральд Сміливий завоював місто в Сицилії, напустивши на нього птахів з прив'язаним до їхніх хвостів трутом. Аналогічно у давньоіндійській «Рамаяні» було спалено Ланку, столицю злого змія Равани, тільки там замість птахів фігурували мавпи, до

хвостів яких прив'язали клоччя, а тоді підпалили. Характерно, що в околицях Іскоростеня ще до XIX ст. побутувала легенда, ніби Ольга сама убила свого чоловіка.

Іншою важливою подією, пов'язаною з Ольгою, стало її хрещення, за що православна церква визнала її святою. Навколо цієї події не вщухають дискусії — серед дослідників немає єдності як щодо часу й місця хрещення, так і щодо числа відвідин Ольгою Константинополя: зрозуміло лише, що княгиня відвідала візантійську столицю вже по смерті Ігоря. Зберігся докладний протокольний опис двох прийомів Ольги імператорським сімейством Костянтина Порфирогенета. Додають складнощів і повідомлення тогочасних німецьких джерел, що 959 р. київська княгиня направила посольство до німецького імператора Оттона I (936–973 рр., імператор — з 962 р.) з проханням прислати на Русь католицького єпископа і священиків. Власне, Ольга вчинила так само, як незадовго до неї і болгарський цар Борис, який, щойно прийняв хрещення від православного грецького патріарха, відразу запросив і латинського пастиря. Як і в болгар, його місія на Русі виявилася невдалою. Оттон справді направив сюди єпископа Адальберта, той прибув до Києва 961 р., але вже за рік, не досягши помітних успіхів, повернувся додому. Ользі традиція приписує і зведення дерев'яної церкви Святої Софії, а також спробу охрестити сина Святослава, щоправда, невдалу.

Святослав

Про київського князя Святослава, «запорожця на престолі», джерела оповідають так: *«Середнього зросту, ні надто високий, ні надто малий, з густими бровами, блакитними очима. Голова у нього поголена, лише на одному боці її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду»*. І далі: *«...У походах він ходив легко, як пардус, і багато воював. Не возив він за собою ні воза, ні казанів, не варив м'яса, а тонко нарізавши конину або дичину, або воловину, підсмажував на вогні і так їв... Не мав він і шатра, але спав,*

підстеливши попону, з сідлом у головах. Такими ж були і всі інші його воїни. І посилав у далекі землі зі словами: «Хочу на вас іти».

Під 965 р. літопис коротко повідомляє: *«Пішов Святослав на хозарів. Як почули хозари, вийшли проти нього з князем своїм каганом, і взялися битися: і був бій, і переміг Святослав хозарів і місто їх Білу Вежу взяв. І ясів переміг і касогів...»* Наступного року Святослав підкорює в'ятичів, а ще через рік рушає на Дунай: *«Пішов Святослав на Дунай на болгар. І бились обидві сторони, і переміг Святослав болгар, і взяв міст їхніх 80 по Дунаю, і сів княжити там, у Переяславці...»*

Дивна тяга Святослава до подунайських земель вже давно привернула увагу дослідників. Адже сівши княжити в Переяславці (нині болгарський *Малий Преслав* у гирлі Дунаю), Святослав фактично залишив Руську державу без правителя: у Києві зосталася лише його стара й хвора мати Ольга. Дунайські зацікавлення Святослава ледь не призвели до взяття Києва печенігами. Літопис оповідає, ніби кияни надіслали Святославові листа: *«Ти, князю, шукаєш чужої землі і про неї дбаєш, а свою полишив. А нас ледь не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо не прийдеш і не захистиш нас, то візьмуть-таки нас. Невже не жаль тобі своєї Вітчизни, старої матері, дітей своїх?»* Святослав повернувся до Києва й одігнав печенігів, але невдовзі знову заявляє матері та боярам: *«Не любо мені сидіти у Києві, хочу жити у Переяславці на Дунаї, тут середина землі моєї».*

Незабаром виникає нова сутичка з Візантією. *«...І пішов Святослав на греків, і вийшли ті проти русів. Коли ж руси побачили їх, — дуже злякалися такої кількості воїнів, але сказав Святослав: «Нам нікуди вже дітися, хочемо ми чи не хочемо, — маємо битися. Тож не осоромимо землі руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертві сорому не мають... І ополчилися руси, і була січа люта, і переміг Святослав, а греки тікали».* Тоді вже візантійський імператор Іоанн Цимісхій вторгається в Болгарське царство, візантійці беруть в облогу місто Доростол на північному сході Болгарії, а флот блокує місто з Дунаю. Очевидець подій Лев Диякон описує, як з обложеного міста проти греків вийшли хоробрі руси, *«зімкнувши щити і списи наче стіна».*

Історик цитує ще одне звернення Святослава до руського війська: *«Загине слава, супутниця зброї русів, що без зусиль перемагала сусідні народи і без пролиття крові підкоряла цілі країни, якщо ми тепер ганебно поступимося ромеям. Отже, з хоробрістю предків наших і з думкою, що руська сила була досі непереможна, вступимо в бій за життя наше. У нас немає звичаю рятуватися втечею додому, але або жити переможцями, або, здійснивши знамениті подвиги, померти зі славою»*.

Попри більше ніж п'ятикратну перевагу в греків, битва не принесла успіху жодній зі сторін. Тримісячна облога Доростола завершилася наприкінці липня 971 р. укладенням миру. Обидва володарі, за словами Льва Диякона, зустрілися на березі Дунаю, обговорили умови миру і роз'їхалися. Руським джерелам ця подія лишилася невідомою. За укладеним у Доростолі договором, Святослав мав залишити Болгарію, не вторгатися більше в неї і надавати імператору військову допомогу. Візантійці мали забезпечити продовольством 22-тисячне Святославове військо й безперешкодний його вихід з обложеного Доростола. Формально відносини між двома державами лишилися дружніми.

Однак повернутися додому Святославу вже не судилося. *«Коли настала весна, вирушив Святослав до порогів. І напав на нього Куря, князь печенізький, і вбили Святослава, і взяли голову його й зробили чашу з черепа, оббивши його, і пили з неї»*. За деякими літописними версіями, на чаші були слова: *«Чужого прагнув, а свого позбувся»*. Дослідники досі дискутують: навіщо було Святославові одсилати своїх воїнів до Києва суходолом, а самому йти до дніпрових порогів і наражатися на небезпеку? Втім, це не єдина загадкова обставина навколо постаті Святослава.

Святослав і Аттіла

Звертає на себе увагу й дивовижний перегук описів у джерелах, іноді до подробиць, київського князя Святослава й гуннського царя Аттіли, що жив, згідно з традицією, на п'ять століть раніше. Нагадаємо описи Святослава у літопису й у Льва

Диякона: *«У походах він ходив легко, як пардус, і багато воював. Не возив він за собою ні воза, ні казанів, не варив м'яса, а тонко нарізавши конину, або дичину, або воловину, підсмажував на вогні і так їв...»; «...середнього зросту, ні надто високий, ні надто малий, з густими бровами, блакитними очима. Голова у нього поголена, лише на одному боці її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; одяг його був білий і відрізнявся від одягу його наближених лише чистотою».*

А тепер опис Аттіли, що його наводить візантійський дипломат, історик і письменник V ст. Пріск Панійський: *«Першим увійшов слуга Аттіли з тарілдю, повною м'яса, а за ним на столи поставили хліб та закуски. Для інших варварів і для нас* [візантійських послів. — *С. Н.*] *були підготовлені розкішні яства на круглих срібних тарілях, а Аттілі не подавалося нічого, окрім м'яса на дерев'яній тарілі. І в усьому іншому він виказував помірність: так, гостям подавалися чаші золоті й срібні, а його кубок був дерев'яний. Одяг його також був скромний і нічим не відрізнявся від інших, окрім чистоти; ні меч, що висів збоку, ні перев'язі варварського взуття, ні вуздечка його коня не були прикрашені, як у інших скіфів, золотом, коштовним камінням або чимось цінним».*

Додамо ще кілька показових подібностей: так, промова Святослава перед руським військом і за стилем, і за змістом напрочуд нагадувала промову Аттіли перед гуннським військом на Каталаунських полях; та й знамените Святославове «Іду на ви», як свідчить Пріск, було характерне й для Аттіли. Тут цілком очевидне дублювання, причому джерело запозичення сумнівів не викликає: літописець за своїм звичаєм продовжив міфотворчу традицію щодо подій і персонажів руської історії, приписавши вже руському князеві Святославу невластиві йому риси. Та важливо навіть не те, що образ Святослава літописець фактично «списав», а те, що для цього він використав образ гунна-болгарина Аттіли. І, схоже, не випадково, особливо беручи до уваги тісні гунно-болгаро-руські зв'язки, про які йшлося вище. Цікаво, що Лев Диякон згадав Святослава якраз у зв'язку з троянським героєм Ахіллом (пор. *Ахілл–Аттіла*). У зовсім іншому світлі в такому разі постають і походи Святослава на обидві Болгарії — спершу

на Волзьку, а тоді на Дунайську, як і дивне прагнення його осісти на Дунаї, що врешті-решт коштувало князеві життя.

Та навіть якщо взяти до уваги припущення про компіляторство руського літописця, Святослав лишається чи не найбільш колоритним і улюбленим персонажем руської історії, військові подвиги якого високо оцінила народна традиція і якому завдячує своєю появою цілий цикл воїнського епосу. Навіть постать Володимира Великого у цьому відношенні виглядає менш значущою.

Володимир

Інший знаменитий персонаж на політичному обрії Руської держави — Володимир Святославич, відомий також як Володимир Красне Сонечко, Володимир Великий або Святий. З ним пов'язані історичні перекази, легенди й билини про Русь і місто Київ, у яких постає ідеалізований образ правителя, ревного захисника Вітчизни. Володимир не здійснює дальніх походів, як батько (ті ж, що мали місце, традиція не відбила), а укріплює єдність Русі, зводить фортеці й інші оборонні споруди. А головне — ширить на Русі християнську віру. Така оцінка його діяльності значною мірою зберігається й досі.

Питання про походження Володимира традиційно сходить до літописної оповіді, де він постає сином Святослава від служниці Малуші, тобто фактично позашлюбним, незаконним сином київського князя. Але таке походження Володимира вже тривалий час викликає скепсис у частини дослідників, певних, що ця версія не лише суперечить тогочасній політичній практиці, а й не підтверджується джерельно. Ідеться насамперед про те, що Володимир, якщо він справді позашлюбний син Святослава, за тогочасним династичним правом не міг претендувати на престол і взагалі не мав особливих привілеїв. Водночас з літопису відомо, що Володимир змалку виховувався з двома іншими, достовірно законними синами Святослава. Навіть більше: коли Святослав після смерті Ольги почав наділяти синів княжіннями, малолітній Володимир, як і його брати, отримав земельний стіл у Новгороді, де й почав

правити зі своїм дядьком по матері Добринею. Новгородці без застережень прийняли Володимира: у них не виникло жодних претензій стосовно того, що той, мовляв, син рабині. Та й незважаючи на величезний гарем у самого Володимира (літопис підкреслює, що князь *«був жонолюб, як колись Соломон»*), у багаторічній усобиці за владу після його смерті жоден син Володимира від наложниці участі не бере (і навіть не згадується літописом): землі батька розподіляються виключно між синами Володимира від законних дружин. І якщо вже Володимир посів київський престол, то для цього були вагомі підстави.

На переконання частини істориків, тут можливе лише одне задовільне пояснення: визнання того, що Малуша, мати Володимира, насправді походила з роду, який давав її сину повне право претендувати на престол. Дослідницькі пошуки дали альтернативну, древлянську версію походження Володимира, що безпосередньо стосувалася відомих древлянських подій середини X ст. За нею, Малуша — донька древлянського князя Мала, який свого часу стратив Ігоря і потім сватався до Ольги. Не жага помсти, а тверезий і далекосяжний політичний розрахунок Ольги, що враховував інтереси престолу, привілеї земель, норми державного й династійного права призвів до древлянського шлюбу Святослава: численні парадокси в становищі Володимира, Малуші й Добрині при дворі вказували дослідникам саме на шлюб Святослава з Малушею, ба навіть більше — на династичний шлюб. Якщо це справді так, і князь Володимир Великий має напівдревлянське походження, то й усі руські князі після Володимира нащадки не лише Рюриковичів, а й Древлянської княжої династії. Тож якщо Олег об'єднав однією династією Київ і Новгород, то Ольга приєднала сюди ще й древлянську династію Мала.

Язичницька реформа Володимира

Першим важливим кроком Володимира як правителя стала язичницька, або, як її ще називають, перша релігійна реформа.

«І почав Володимир княжити в Києві один, і поставив кумири на пагорбі за теремним двором: дерев'яного Перуна зі срібною головою та золотими вусами, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокош. І приносили їм пожертви, називаючи їх богами, і приводили своїх синів та дочок, ...і оскверняли землю жертвоприносинами своїми...» Це лаконічне літописне повідомлення — одна з найбільших загадок давньоукраїнської історії: дослідники й досі ламають голову, у чому ж полягала суть реформи, які її причини і які критерії відбору головних божеств? Ми не будемо тут докладно зупинятися на цьому питанні: про нього йтиметься в одному з наступних розділів. Зазначимо лише, що аналіз імен богів із пантеону 980 р. засвідчує їх глибоку давнину, яка сягає принаймні індоєвропейської епохи.

Хрещення Володимира

Руський літопис змальовує хрещення 988 р. як наслідок свідомого вибору віри київським князем Володимиром Святославичем і його одруження на візантійській принцесі Анні, сестрі візантійського імператора Василія II (976–1025). Найбільш докладні відомості про хрещення Володимира й обставини, що передували цій події, наводить сирійський історик Яхія Антіохійський (XI ст.). За ним, Василій II мав просити допомоги в правителя Русі й віддати свою сестру за нього в обмін на військову підтримку: шеститисячний руський загін справді врятував візантійську Македонську династію від узурпатора Варди Фоки в битві при Авідосі (під Константинополем) 989 року. Як не затягував імператор той шлюб, він усе ж відбувся — подіяли і погрози Володимира з щойно захопленого русами Херсонеса-Корсуня. Але щоб отримати в дружини сестру імператора, Володимир мав охреститися — християнські канони не дозволяли принцесі одружуватися з язичником. Прикметно, що в цей же час Анну сватав за свого сина Роберта й французький король Гуго Капет, її хотів мати за

дружину й германський імператор Оттон І, який навіть розпочав війну з Візантією, але зрештою вдовольнився шлюбом з Феофано, небогою імператора Іоанна І Цимісхія. У династичному розумінні різниця між Феофано й Анною була величезна: перша — просто родичка правлячого імператора, зате друга — *порфирогеніта* «багрянородна», представниця правлячої Македонської династії, що народилася в Порфирній (Багряній) палаті царського палацу, коли її батько був імператором.

Численні «гріхи» Володимира — братовбивство, любов до пирів, багатоженство — літопис відносить до язичницького періоду його життя, тоді як головною рисою Володимира-християнина постають щедрі пожертвування і доброчинність. І хоча німецький хроніст поч. XI ст. Тітмар Мерзебурзький свідчить, що Володимир насправді мало змінився після хрещення, з літопису він постає ревним християнином. Під 988 р. літописець дає колоритний опис того, як неофіт Володимир розправляється з язичницькими кумирами: *«Звелів [він] скинути ідолів, — одних порубати, а інших спалити. Перуна ж наказав прив'язати до хвоста коня і волокти його з гори по Боричеву узвозу до Ручая... Коли тягли Перуна по Ручаю до Дніпра, оплакували його невірні, бо не прийняли ще вони святого хрещення. І, притягнувши, кинули його в Дніпро. І приставив Володимир до нього людей, і сказав їм: «Якщо пристане до берега, відштовхуйте його». Вони ж виконали, що їм було наказано. І тоді пустили Перуна і пройшов він пороги, викинуло його вітром на мілину і від того місце те Перунова рінь і досі зоветься»*. Цікаво, що неподалік Дніпрових порогів на початку XX ст. знайдено т. зв. *Перунів дуб* — священне дерево слов'ян-язичників із вбитими в нього кабанячими щелепами.

Що ж до Володимира, то він, як свідчить Тітмар, *«довго правив згаданим королівством, помер глибоким старцем і похований у великому місті Києві у церкві мученика Христова папи Климента* [Десятинній церкві. — *С. Н.*] *поряд із згаданою своєю дружиною — саркофаги їхні стоять посеред храму»*. Владу ділять між собою його сини.

Ярослав і Ярославичі

Період київського князіння Ярослава Володимировича (означення *Мудрий* давнім джерелам невідоме), що правив з 1019 до 1054 р. (а з 1036 р., після смерті брата Мстислава, князя Чернігівського, як одноосібний правитель Русі), вважається часом безперечного політичного розквіту Руської держави. На початок правління Ярослав був досвідченою людиною і мудрим політиком: він прийшов до влади внаслідок міжусобної боротьби між синами Володимира, про яку ми не будемо тут докладно оповідати. Саме Ярослав вийшов із цього протистояння переможцем і саме з його ім'ям у наступні кілька десятиліть пов'язуватимуться основні події руської історії.

Ярослав провадив інтенсивну міжнародну політику, переважно шляхом укладання династичних шлюбів, недаремно його ще іноді називають «сватом Європи». Тогочасний руський двір неодноразово згадується у скандинавських сагах. Відомо, що в Ярослава у Києві під час свого вигнання перебував норвезький король Олаф II Святий. Син Олафа, Магнус, майбутній король Норвегії (бл. 1026–1047), теж виховувався тут. Сам Ярослав у другому шлюбі був одружений з донькою шведського короля Олафа Скотконунга Інгігердою-Іриною, а одна з дочок Ярослава, красуня Єлизавета, одружилася з Гаральдом Суворим, майбутнім королем Норвегії (1047–1066). Щоб здобути її руку, він на чолі своєї дружини здійснив багато подвигів, а на честь коханої навіть склав пісню, у якій оспівав *«руську дівчину з золотою гривною на шиї, що нехтує ним»*. Пізніше він прославився у хрестових походах і загинув 1066 р. в Англії, прибувши туди з військом норманського короля Вільгельма Завойовника. Є свідчення, що Єлизавета після його смерті одружилася з королем Данії Свеном Ульфсоном. Інша дочка Ярослава, Анастасія, стала дружиною угорського короля Ендре I, від якого народився майбутній король Шаламон (1063–1074 рр.), третю взяв французький король Генріх, від якого вона народила сина Філіппа (король у 1060–1108 рр.). Данський король Кнут віддав свою

сестру Естред заміж за одного з синів Ярослава. Відомо також, що в Києві перебували два англосаксонські королевичі Едмунд та Едвард, сини вбитого короля Англії Едмунда II Залізнобокого. Король Польщі Казимир узяв собі за дружину Добронігу — сестру Ярослава, від якої мав двох синів — Владислава й Болеслава.

Постать Анни Ярославни, дружини короля Франції Генріха, мабуть, найбільш відома серед дочок Ярослава. Як і сестра Анастасія, Анна відрізнялася набожністю, заснувала абатство св. Вінцента (Вікентія) в Санлі під Парижем. Папа Римський Микола II (1058–1061 рр.) у посланні до Анни хвалив її за благочестя та ревність у справах церкви. Після смерті чоловіка Генріха I вона деякий час брала участь в управлінні державою при малолітньому синові короля Філіппі I, а її та сина імена стоять під багатьма королівськими грамотами 1060-х рр., причому одного разу навіть кириличними літерами. Ім'я Анни зникає з документів лише 1075 р. За одними джерелами, вона повернулася на батьківщину, за іншими — похована у заснованому нею ж монастирі.

По смерті Ярослава у лютому 1054 р. за його заповітом київський стіл дістався Ізяславу, найстаршому з синів. Святополк отримав Чернігів і Тмуторакань, Всеволод — Переяслав Руський і Ростов, а двоє молодших братів — Ігор і В'ячеслав — сіли на Волині та в Смоленську, проте невдовзі обоє померли. Утворилася політична структура, яку історики люблять називати запозиченим з римської історії терміном *триумвірат*, тобто своєрідне спільне правління трьох братів Ярославичів. Можливо, Ярослав задумував таку систему як засіб проти братської міжусобиці, добре відомої йому особисто, і вона до певної міри виправдала себе — принаймні до кінця 1060-х р., коли таки почалася боротьба за престол. Представити у рамках цієї книжки всю строкату політичну й династійну картину наступних десятиліть годі, та й немає особливої потреби дублювати підручники з давньоукраїнської історії. Натомість у наступних розділах ми зупинимося на питаннях, які значно менше привертали дослідницьку увагу.

Резюме

Коли досліджуєш початковий період руської історії за літописними джерелами, складається стійке враження, ніби маєш справу зі свідомою чи несвідомою містифікацією, лише розвіявши яку можна сподіватися на істинне розуміння вітчизняної історії. Аналіз літописних свідчень не полишає сумнівів, що руський літописець не був самостійний у джерелах інформації, і більшість свідчень про давні події просто запозичував в іноземних істориків, переважно візантійських. І то таким чином, що значна частина подій, традиційно пов'язуваних із історією Руської держави IX-X ст. при ближчому розгляді виявляє дивовижні аналогії в історії Північного Причорномор'я давніших часів. Зокрема, невідомий грецьким джерелам похід Олега 907 р. багатьма деталями нагадує одну з морських експедицій перших століть нової ери, а в руському літописі Олег присутній не стільки як історичний діяч, а як літературний герой, образ якого штучно зліплено зі свідчень численних джерел. «Древлянські події» середини X ст. виявляють яскраве фольклорне підґрунтя, опис київського князя Святослава дивовижно перегукується з описом гунна Аттіли, диспут представників трьох релігій при дворі Володимира напрочуд нагадує аналогічну подію при дворі хозарського кагана, а оповідь про солунських братів Кирила й Мефодія віднаходить цілковиту паралель у гуннській історії... До цього додається і те, що значна частка літописних свідчень не підтверджується іноземними джерелами, а чимало важливих подій руської історії, які мали бути відомі літописцю, у літописі відсутні. У такому разі йдеться навіть не про те, аби точно датувати ту чи іншу подію, а про те, щоб мати певність, чи певна подія взагалі мала місце. А чи літописець просто заповнив невідомий йому початковий період руської історії, синтезувавши у своїй напівміфічній версії свідчення різних джерел про різні часи і події.

Віддаючи належне «Повісті врем'яних літ» як блискучому літературному твору, слід усе ж визнати, що, йдучи за її версією подій, ми постійно наштовхуємося на суперечності, неточності й натяжки, починаючи від закликання варягів і до Володимирового

хрещення. Руській традиції з якихось причин лишилися невідомі винятково важливі події вітчизняної історії — похід 860 р. на Константинополь, походи Русі на Каспій на початку X ст., військове протистояння Русі, Хозарії і Візантії, балканські події 970-х рр. тощо, про які ми знаємо з іноземних джерел. Маємо цікаву закономірність: жоден факт початкової руської історії (принаймні до Ігоря), що їх подає руський літопис, не підтверджений іноземними джерелами. І навпаки: жодного факту руської історії, про який повідомляють іноземні джерела, не підтверджують літописи. До цього можна додати й довільність літописного датування: як і більшість такого роду, літописна оповідь починається легендами й стає більш-менш достовірною лише з наближенням до епохи самого літописця. А штучність початкової хронології помітна навіть неозброєним оком.

У цьому розумінні сучасний історик порівняно з літописцем володіє значно більшою інформацією, тому щонайменше нелогічно будувати схему нашої давньої історії лише за літописною оповіддю. Нині немає жодного сенсу спиратися на літописну версію нашої давньої історії, яка потребує ретельної і виваженої історичної оцінки. Адже й саму «Повість минулих літ» літописом можна назвати лише умовно: жанр цього твору визначив сам його автор, назвавши *повістю*. Безумовно, потрібно навести лад у початковій хронології та історії Руської держави. Але цього не зробити без урахування історичного матеріалу попередніх століть і народів — скіфів, сарматів, готів, гуннів, болгар, хозарів. І хоча нині ще складно примирити всі суперечності, які століттями накопичувалися в історіографії цього питання, вже тепер зрозуміло, що IX-X ст. — той відтинок вітчизняної історії, який доведеться суттєво переглянути.

Народи «Дикого поля»

Вступ • Чорні клобуки. Берендеї. Торки • Печеніги • Мова печенігів • Половці • Походження половців • Мова половців • Народи «Дикого поля» і Русь • Половці і сівери • Русько-половецькі шлюби • Культура народів «Дикого поля» • Резюме

Вітчизняна історія цього періоду не обмежувалася рамками самої лише Руської держави. Величезні простори євразійських степів від Дунаю до Волги й далі на схід, що охоплювали й терени України, іменувалися у руських джерелах *Поле Половецьке*, у східній (арабській і перській) літературі носили ім'я *Дешт-і-Кипчак*, тобто *Кипчацький степ*, а сучасні дослідники на означення географічної та етнічної характеристики цієї території переважно вживають термін *Дике поле*. Таке означення не зовсім вдале вже тому, що епітет *Дике* навряд чи адекватно позначує рівень суспільного розвитку тих численних народів, які в різний час населяли східноєвропейські степи. Вже традиційно ця область вважається ареалом розселення низки

кочових народів, що протистояли «цивілізованим» народам українського лісостепу, осілим землеробам, слов'янам, а пізніше — і Руській державі. Навколо такого уявлення вже в наш час сформувалася ціла концепція антагонізму лісу та степу, за якою постійна загроза з боку степовиків стримувала політичний і культурний розвиток Русі, відволікала її сили на військове протистояння, а врешті — у випадку з татаро-монголами — навіть коштувала Руській державі існування.

Одразу скажемо і про умовність означення *кочівники*. Адже насправді етноси, які населяли Великий степ, різнилися між собою способом господарювання, побутом, релігією, історичними долями, тож далеко не всіх їх можна вважати кочівниками у поширеному розумінні цього терміна. Більшість із них мала численні міста, і в цьому відношенні мало чим відрізнялася від «цивілізованого» населення лісостепу. Слід зважати й на те, що кліматичні умови Північного Причорномор'я цілковито виключали можливість т. зв. *таборового кочування*, визначаючи необхідність бодай тимчасових поселень. Тож у нашому випадку коректніше вживати означення *степовики*, яке, з одного боку, дало б змогу уникнути однозначної соціально-економічної характеристики цих народів, а з іншого — досить точно (принаймні географічно) позначило б людність східноєвропейських степів, про яку, власне, і йдеться.

Відразу внесемо ясність у ще один аспект історії народів Дикого поля, який стосується їхнього антропологічного типу. Адже у суспільній свідомості ці народи (ті ж печеніги або половці) переважно постають як вузькоокі й жовтошкірі — типові монголоїди. Вочевидь, свій внесок у формування цього образу зробила літературно-художня традиція, кіно, а ще та частина науково-популярних, іноді й наукових досліджень, де печеніги та половці або прямо змішуються з татаро-монголами, або підсвідомо ототожнюються з ними. Проте ні печеніги, ні половці (ні, зрештою, татаро-монголи, як не парадоксально це звучить) не монголоїди. Це люди т. зв. середземноморського антропологічного типу, класичного населення Балкан і Східної Європи, представленого й нині на теренах України.

Чорні клобуки. Берендеї. Торки

Наприкінці І тис. н. е. вперше у причорноморських степах джерела згадують чорних клобуків, що поділялися на дві великі групи — берендеїв і торків. Перші контакти русів з торками, за літописом, припадають на 985 р., коли ті виступають союзниками Володимира Святославича під час його походу на Волзьку Булгарію. Про берендеїв літопис вперше мовить під 1097 р., потім вони майже постійно змішуються з торками, а згодом все частіше називаються *чорними клобуками*.

Вважають, що початково торки населяли землі Середньої Азії, які отримали назву *Гузькі степи* («Дешт-і-гуззан»). У IX ст. торки на чолі з ханом Огузом створюють державу, кордони якої сягали приволзьких степів і де вона стикнулася з суперництвом Хозарського Каганату та Волзької Булгарії. У боротьбі з ними огузи знаходять могутнього союзника в особі Руської держави. У X ст. серед огузів стається розкол на релігійному ґрунті (частина їх приймає іслам), і огузи розділяються на два угруповання. Одне очолює хан Сельджук: захопивши Передню Азію, воно утворює державу сельджуків (XI–XIII ст.), у 1453 р. оволодіває Константинополем, а незабаром розпочинає колонізувати Центральну Європу, несучи в європейські країни ідеї ісламу. Інше огузьке угруповання рушає в степи Східної Європи, де стає відоме руським літописам як *торки*. Вважають, що з появою у середині X ст. печенігів торки (як і берендеї) піддалися під протекторат Русі і впродовж X–XI ст. розселилися в кількох районах південноруських земель, переважно Верхньому та Середньому Пороссі (з адміністративним та політичним центром у місті Торчеськ на Росі, пізніше *Корсунь*), на Канівщині, а також на Лівобережжі Дніпра, південніше Переяслава. Русь називала торків і берендеїв «своїми поганими», вони охороняли її південні кордони від своїх одноплемінників і найперших ворогів — половців, брали активну участь у політичному житті Русі, зокрема князівських міжусобицях, причому незмінно на боці київських князів.

Печеніги

Появу печенігів в українських степах традиційно відносять до середини X ст., коли ті швидко заполонили землі до Дністра. Руські літописці називали їх *печеніги*, західноєвропейські й візантійські хроніки — *пацинаки*, арабомовні — *баджнак*, угорці — *хунери*, татари — *каракіпчаки*, турки — *маджари*, *магіари*, *мазари*, а Костянтин Порфирогенет навіть подає їхню самоназву — *канґар* (у джерелах відомі також як *кангли*). За Костянтином (писав між 948 та 952 рр.), печеніги з'явилися у Причорномор'ї за півстоліття до цього, тобто десь наприкінці IX—початку X ст. Хроніка аббата Реґіно (X ст.) датує появу тут печенігів 889 р., а візантійський автор Георгій Кедрен (XI ст.) пояснює будівництво хозарської фортеці Саркел необхідністю захисту від печенізьких набігів.

Давнім місцем проживання печенігів іноді вважали Хорезм, а їхню етнічну назву пов'язували з ім'ям давніх його жителів — *саків-пасіанів*. За В.Татищевим, пачинаки, тобто печеніги — сарматського роду, давні *певкіни*. За словами Костянтина, узи *«вступили у війну з печенігами, здобули гору, вигнали їх з їхньої країни і зайняли її ... Печеніги ж,* — пише він, — *втекли звідти, почали блукати по різних країнах, шукаючи собі місце для поселення»*. Частина печенігів лишилася на батьківській землі: про них Костянтин пише, що на знак того, що відрізані від своїх родичів і одноплемінців, вони вкоротили довжину одягу — обрізали його до колін і передпліч.

Костянтин так описує Печенізьку землю: *«Слід знати, що чотири коліна печенігів, а саме округів Куарцицур, Сирукалпей, Вороталмат і Вулацопон лежать за річкою Дніпром, звернені до східної і північної сторін — Узії, Хозарії, Аланії, Херсона й інших кліматів, а інші чотири роди розташовані по цей бік Дніпра до західної і північної сторін: округ Гіазіхопон межує з Булгарією, округ нижньої Гіли сусідує з Туркією, округ Харовой межує з Руссю, а округ Йавдіірті межує з підвладними Руській землі областями, а саме Ультинами, Дервленинами, Лінзенинами й іншими слов'янами. Печенігія відстоїть від Узії та Хозарії на п'ять днів шляху, від*

Аланії на шість днів, від Мордії на десять днів шляху, від Русі на один день, від Туркії на чотири дні і від Булгарії на півдня шляху. Вона дуже близька до Херсона, але ще ближча до Боспору... Слід знати, що печеніги не всі іменуються «канґар», а тільки народ трьох округів — Йавдіірті, Куарцицур і Хавуксінґіла — як найхоробріший та найблагородніший з-поміж інших, тому що саме це позначає прізвисько «канґар»». Костянтин додає, що *«коли ромейський імператор живе у мирі з печенігами, ані Русь, ані турки не можуть здійснювати ворожих нападів на Ромейську державу»*.

Мова печенігів

Джерела зберегли і деякі свідчення про мову печенігів. Зокрема, іспанський іудей Ібрагім ібн-Якуб (X ст.) зараховує печенігів до народів, які говорять слов'янською. Руський літопис оповідає, як під час облоги печенігами Києва місцевий підліток зумів непомітно пробратися через печенізьку стоянку і попередити про небезпеку князя Святослава Ігоревича, що повертався з дальнього походу. Літописець пояснює це так, що той, мовляв, вільно володів печенізькою, відповідав на питання, куди і навіщо йде і його вважали за свого.

Костянтин Порфирогенет перелічує шість печенізьких фортець на Дністрі — *Аспрон*, *Тунґата*, *Кракнаката*, *Салмаката*, *Сакаката*, *Ґіеуката*. Тут *ката*, споріднене з укр. *хата*, означає «фортеця» (санскр. *кота*). *Сака* тотожне індійському *шак-сак* та іранському *сак* «бути дужим-могутнім», тобто назва *Сакаката* означає «Могутня фортеця». Важливо, що назви шести печенізьких фортець знаходять двійників у далекій Індії, у Раджастхані, «Країні царів». А значення самоназви печенігів — *канґра*, *канґар*, яке Костянтин пов'язує з могутністю, у санскриті — «фортеця, оплот»; це слово й нині побутує в Раджастхані й Пенджабі. Назву *Канґра* мали раджпутське князівство і неприступна гірська фортеця.

Щодо значення назви *печеніги*, то найчастіше її зводили до легендарного епоніма печенігів — *Бече*. Степан Наливайко вбачає

у назві *печеніги* компонент із значенням «п'ять» (інд. *панч*, тюрк. *беш*). Це, скажімо, могло відбивати ту обставину, що в неї входило 5 племен (родів) або її складали 5 частин (князівств). Характерно, що Костянтин, як ішлося вище, поділяв печенігів на вісім частин, з них три означалися *канґар*. Можливо, назва *печеніги* якимось чином пов'язувалася саме з іншими п'ятьма племенами.

Половці

Уперше на сторінках руського літопису половці (кипчаки, кумани) з'являються під 1054 р.: *«Приходив на Русь Болуш з половцями, а Всеволод уклав мир з ними, і повернулися половці туди, звідки прийшли»*. Вже в середині XI ст. степи, раніше означувані *Дешт-і-гуззан*, стали називатися *Дешт-і-кипчак — Кипчацький степ*; він охопив майже все Північне Причорномор'я, Передкавказзя до Волги й Крим (без Керченського півострова й Херсонеса-Корсуня). Арабський автор аль-Ідрісі (XII ст.) повідомляв, що половцям належало кримське місто *Джаліта*, тобто *Ялта*. Головним опорним пунктом половців у Криму було місто *Судак*, тоді *Суґдея*, а частина Чорного моря означалася *Суґдейським*.

Проте половці-кумани постають у подіях руської історії задовго до часу, до якого традиційно відносять їхню появу. Цікаве повідомлення подає під 884 р. Никонівський літопис (XVI ст.): *«Про князя руського Аскольда. Роди ж, що звуться руси, а також кумани, що живуть у Причорномор'ї, почали підкоряти країну ромейську, і хотіли піти до Константинополя, але заборонив їм всевишній, і приключився їм гнів Божий, і повернулися їхні князі Аскольд і Дір»*. Характерно, що двом етнічним назвам на початку уривка (руси і кумани) відповідають два імені «їхніх» князів — *Аскольд* і *Дір*. У зв'язку з цим вкажемо й на фрагмент «Повісті минулих літ», де фігурує половецький князь *Іскол* (пор. *Аскольд*).

Половець на ім'я *Смера* був відомий при дворі київського князя Володимира Великого, тоді ще язичника (йдеться про

980 рік). Його Володимир начебто послав у грецькі краї вивчати віру та звичаї, той написав Володимирові листа, що виконав доручення князя, і цей лист зберігся. Про ранішу появу половців на Русі мали б свідчити і тисячі кам'яних баб у причорноморських степах, що стояли тут до XVII ст. Ареал їх обмежений з півночі межиріччям Сули й Орелі, на сході – межиріччям Дону й Волги, на півдні – північнокавказькими, кримськими і приазовськими степами, а на заході – межиріччям Інгульця і Дніпра. Статуї часто з великою точністю відтворюють одяг і прикраси, зображають чоловіків і жінок у монументально-статичному положенні, з притисненими до тулуба руками, що тримають на животі кубок. Остання деталь особливо цікава в контексті відомого ще Геродотові скіфського звичаю носити чаші на поясі.

Арабський географ XII ст. аль-Ідрісі повідомляє про дві «Куманії» – *Білу* й *Чорну*, що займали величезні території, за розміром співвідносні з найбільшими руськими князівствами й західними королівствами (бл. 350 км завширшки). А також перераховує назви шести фортець на Дону, що називаються *Лука*, *Астаркуза*, *Баруна*, *Бусара*, *Сарада* й *Абкада*. Джерела згадують і численні половецькі міста – *Шарукань*, *Балин*, *Сугров*, *Галин*, *Чешуїв*, *Овсенів* та ін. На поч. XII ст. частина половців із князем Атраком рушає на Північний Кавказ, де створює одну з найбільших держав регіону – *Велику Кипчакію* (*Діді Üівчакеті* грузинських літописів). Із дочкою Атрака, онукою Шарукана і сестрою Кончака був одружений грузинський цар Давид Будівничий (1073–1125), а дочка Кончака – Кончаківна – була невісткою новгород-сіверського князя Ігоря, героя «Слова о полку Ігоревім». 40 тис. половців на запрошення Давида у 1118– 1120 рр. переселилися до Грузії й склали його особисту гвардію, що відзначилася у кількох вирішальних битвах проти турків-сельджуків. 1223 р. половці спільно з руськими князями протистояли монголо-татарам на р Калка, а згодом склали основну масу населення Золотої Орди. Частина половців відкочувала на Дунай під захист і заступництво Угорського королівства, а також до Єгипту, де склала гвардію султана – мамлюків.

Походження половців

Хоча половців добре знають численні давні автори, жодної тогочасної згадки про їхнє минуле немає, тож і питання про походження і найдавнішу історію половців досі відкрите. Польські історики XVI ст. Мартин Бельський і Мацей Стрийковський стверджували спорідненість хозарів, печенігів і половців зі слов'янами. Австрійський мандрівник і посол у Московській державі Сигізмунд Герберштейн (поч. XVI ст.) у «Записках про Московію» зазначав, що *«руські називають половців готами»*. Інший польський автор XVI ст. Матвій Меховський писав, що *«під час вторгнення татар ті землі населяли готи, що звалися у сусідів половцями»*. Російський генерал та історик Олександр Рігельман (XVIII ст.), коли оповідав про козаків, зазначав: *«половці від готфського народу* [готів. — *С. Н.*], *а готфи від цимбрів* [кімерійців. — *С. Н.*] *пішли, які були слов'яни язика російського»*. Мавро Орбіні у праці «Про походження слов'ян» (1601) стверджував, що половці — ті самі причорноморські готи, що штурмували Рим у IV–V ст., а готи, у свою чергу, — колишні скіфи-сармати. Московський історик Андрій Лизлов, автор «Скіфської історії» (1692), писав: *«Половці й печеніги... пішли від народу готів і кімврів, від Кімерійського Босфору, від них же гепіди, литва й пруси старі пішли»*. І далі: *«Ці половці і печеніги пішли з Полісся в часи давні, оселившися біля Азовського і Чорного морів, біля Волги, Дону в Тавриді, села свої поставивши... У 1103 р. прозвали їх руси половцями. Мову ж з руською і польською, і з волоською змішану мали»*. Про радість готів з приводу половецької перемоги 1185 р. мовить «Слово о полку Ігоревім». Історик Борис Рибаков, один із дослідників «Слова», звернув увагу на місце в пам'ятці, де *«готські красні діви, дзвонячи руським золотом, оспівують часи Бусові, леліють помсту за Шарукана»*. Дослідник зауважив, що автор «Слова» дивним чином пов'язав поразку князя Ігоря (XII ст.) із полоном половецького князя Шарукана (XI ст.) і значно давнішою (IV ст.) історією зі слов'янським князем Бусом (Божем), якого з синами та сімдесятьма старійшинами розіп'яв готський цар

Вінітарій. *«Виходить,* — зазначає Б. Рибаков, — *за полон Буса готами руси помстилися в 1068 р. полоном половецького князя Шарукана, а за останній половці помстилися вже у 1185 р., коли чотири руських князі опинились у половецьких вежах».* Отже, в очах автора «Слова» провину готів мали спокутувати саме половці, і це видавалося йому цілком природним. Що зайвий раз засвідчує особливі зв'язки двох народів.

Мова половців

Проблема походження половців ускладнена й тим, що в розпорядженні вітчизняного дослідника досі немає копії Codex Cumanicus — латинсько-персько-половецького та німецько-половецького словника початку XIV ст., головного «підручника» половецької мови, що дійшов до нас у паперах Петрарки і зберігається нині у Венеції, у Бібліотеці Святого Марка. Його єдине видання було здійснене майже два століття тому і нині практично недосяжне для дослідників.

Етнонім *половці* традиційно тлумачиться від давньорус. *половий* — «світло-жовтий, попелястий», що начебто позначало колір волосся половців. З іншого боку, поширене уявлення про блондинність половців і собі — результат цієї єдиної, не надто переконливої етимології. Як вважає Степан Наливайко, етнонім *половці* можна пов'язати з назвою племені *пуру* «люди, народ», згаданого ще в «Ріґведі»: родоначальником його вважається легендарний цар Пуру, за яким загальна назва його народу — *паурави* «нащадки Пуру». На слов'янському ґрунті, де інд. *р* часто-густо відбивається як *л*, назва *паурави* могла прибрати форм *паулави-пулави-полави-половичі-половці*. Що ж до самоназви половців — *кумани*, то Степан Наливайко пов'язує її з інд. *сома* (іран. *хаома*) «місяць» (цей же компонент наявний і у назві *хаомаварґа*, що нею означувалася частина саківскіфів). Характерно, що, за В.Татищевим, черемиси (колишня назва марійців, населення Поволжя та Приуралля. — *С. Н.*) пояснювали назву *комани-кумани* саме як «людина місяця» або

«люди місяця». У Давній Індії існували Сонячна й Місячна царські династії. Прикметно, що імена, подібні до половецьких, віднаходяться і в індійців: індійський перекладач «Слова о полку Ігоревім» звернув увагу, що половецьке ім'я *Ґзак* (*Ґозак*) засвідчене в кашмірській хроніці XII ст. «Раджатаранґіні». А ім'я половецького князя Тетія знаходить аналогію в етнічній назві фатеїв, одного з меотських народів.

Нам відомі і деякі назви половецьких племен і родів, частину з яких згадує «Слово» — *турпеї*, *каєпичі*, *бастії*, *могути*, *татрани*, *шельбири*, *топчаки*, *ревуги*, *ольбери* та інші. Степан Наливайко вважає, що назва *могути* «Слова» — це українська передача етноніма *шаки-саки* «скіфи», утворених від санскритської дієслівної основи *шак* (хінді *сак*) — «могти», «бути сильним, могутнім». Назва половецького роду *шельбири* в «Слові» через п'ять століть відбилася в козацькому прізвищі *Шалбир*, яке означає «Списник-герой» або «Богатир з роду списників» (*шал* «спис», *бір*, *вір* «герой, богатир»). Етнонім *шелбири* «списники» значеннєво тотожний етнонімові *томари* — так називався інший половецький рід.

Народи «Дикого поля» і Русь

Під 915 р. літопис зазначає: *«Прийшли вперше печеніги на руську землю і створили мир з Ігорем, йдучи до Дунаю»*. Щоправда, літописець згадує печенігів ще у зв'язку з постатями Аскольда й Діра, тож печеніги виходять на історичну арену раніше, та ще й пов'язуються з історичними діячами, які традиційно започатковують Руську державу. 920 р. Ігор уже воював з печенігами, однак про результати цього протистояння нічого не відомо. У середині X ст. Костянтин Порфирогенет відзначав, що *«руси не можуть навіть виступати на закордонні війни, якщо не живуть у мирі з печенігами»*. У 968 р. печеніги беруть в облогу Київ, саме коли Святослав упритул зайнявся балканськими справами, а по дорозі додому, як оповідає літопис, руський князь потрапив у печенізьку засідку і наклав головою.

Про те, що *«брань от печенег»* супроводжувала все князіння Володимира, добре відомо з руських джерел. Німецький місіонер у Києві Бруно Квертфурський (1007 р.) повідомляв про *«міцне й надзвичайно довге укріплення»*, яким Володимир через печенізьку загрозу укріпив південні рубежі Русі. Літопис повідомляє і про будівництво Володимиром міст уздовж прикордонних зі степом рік — Десни, Сули, Стугни, Трубежа.

Водночас аналіз джерельних свідчень дає підстави вважати, що стосунки Русі й печенігів були переважно мирні й навіть союзні і всерйоз загострилися лише після прийняття християнства: дослідники звертали увагу на те, що дев'ятирічна русько-печенізька війна 988-997 рр. почалася відразу після хрещення Володимира. Дослідження останніх років усе частіше піднімають питання і про військове протистояння Русі й половців. І доходять висновку, що т. зв. «половецька небезпека», про яку твердить більшість істориків і яка червоною ниткою проходить крізь літописний сюжет — просто міф. Традиційний погляд на половців як агресивних, віроломних та жорстоких дикунів і зведення української історії до постійної боротьби Русі зі Степом, що віднімала всі творчі й економічні сили держави — такий наслідок некритичного ставлення до джерел.

Натомість аналіз русько-половецьких взаємин свідчить про інше. Лаврентіївський літопис за 180 років (1055–1236) нараховує 12 нападів половців на Русь (у середньому 1 раз на 15 років), серед них переважна більшість таких, що спровокували самі руські князі (це половецькі виступи на підтримку руських родичів, помста за підступно вбитих князів, відповіді на походи руських князів у половецьку землю) або спрямовані на давніх ворогів половців (і союзників київських князів) — торків. Дослідники підрахували, що половецькі напади зачепили лише 1/15 території Русі, і при цьому — жодного значного міста, захопленого й пограбованого половцями. Літописи рясніють згадками про те, як половці виступали союзниками руських князів у їхніх походах в Угорщину, Польщу, Волзьку Булгарію. У XIII ст. половці разом із руськими князями протистояли татаро-монголам на Калці. Самі руські князі у боротьбі за

престол не раз кликали половців на допомогу (тільки у 1078–1196 рр. це робилося 26 разів). Автор «Київського літописного зводу» кін. XII ст. навіть зазначав, що іноді саме степові родичі переконували руських князів припинити чвари й встановити мир на Русі. У чому ж тоді полягала та «постійна половецька загроза»? Не ідеалізуючи русько-половецькі стосунки, слід, очевидно, дещо інакше розставити акценти.

Так само цілком очевидно, що ні похід руської флотилії на Дербент у 987 р., ні численні походи на Каспій були б неможливі за умови військового протистояння Русі й Степу. Ситуація, коли руське військо, що вирушало в морський похід проти Візантії Чорним морем або проти Ірану — Каспійським, мало «продиратися» через багатокілометрові ворожі степи, цілком абсурдна і неможлива з військового погляду. Те саме стосується і Тмутороканського князівства, що входило до вотчини чернігівсько-сіверської династії Ольговичів і яке вже традиційно постає як анклав, «острівець» руських володінь серед ворожого тюркського степу. Так і зображали його на картах, зафарбовуючи одним кольором Таманський півострів і Руську державу й залишаючи вільне місце між ними.

Один із дослідників половецької спадщини, підсумовуючи міркування про характер русько-половецьких взаємин, писав: *«Не раз половецьким ханам випадала можливість радикально змінити хід історії у причорноморському басейні. У 1091 р. вони тримали в своїх руках долі візантійської імперії... З силами, що значно переважали, половці не раз підступали до Києва... З Кавказу, з-за Балканських гір, з Києва і ще більш далекого Володимира-на-Клязьмі половці незмінно поверталися у причорноморські степи, і в цьому сенсі слова одного з найбільш відомих половецьких ханів, Атрака, які увійшли в літопис, про те, що «краще на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славним бути», можуть служити епіграфом до всієї двохсотлітньої історії половців».*

Про взаємини половців із торками слід сказати окремо. Ворожнеча між цими спорідненими народами, як це часто буває, була принциповою і тяглася, очевидно, з глибин століть, хоча про її причини нині можна тільки гадати. Рятуючись від половців,

торки звертаються по захист до київського князя і розселяються по Росі, утворивши лінію військових прикордонних поселень. Половці неодноразово зверталися до київських князів з проханням віддати їм торків і незмінно отримували відмову. Не виключено, що саме тут криються витоки тривалого конфлікту половців з київськими князями, які незмінно притримувалися антиполовецької політики.

Половці і сівери

Якщо говорити про військові сутички Русі з половцями, то найбільше від них потерпали саме Київське й Переяславське князівства (нагадаємо, що печально відомий своїм нападом на Київ і пограбуванням міста володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський теж напівполовчанин). Саме переяславський, а пізніше київський князь Володимир Мономах очолив боротьбу з половцями. Літописний матеріал дає змогу визначити перелік земель, які брали участь у цій боротьбі — це вже згадувані Київська та Переяславська землі, а також Волинь і Галичина. Дослідники давно зауважили, що Сіверщина чомусь випадає з цієї єдності. Та й самі степовики виявляли до неї особливе ставлення, вели інакшу політику, ніж з рештою руських земель.

1095 р. київський князь Святополк II і переяславський Володимир Мономах вимагали від чернігівського князя Олега Святославича піти на половців; Олег обіцяв виступити окремим загоном, проте так і не виступив. Пізніше, коли брати послали Олегові вимогу видати сина половецького князя Ітларя, підступно вбитого Мономахом, той знову відповів відмовою. Ярослав Всеволодович, князь чернігівський, у 80-ті роки XII ст. принаймні тричі відмовлявся від походів на половців. Сіверські князі практично постійно користувалися половецькою допомогою у внутрішніх конфліктах на Русі, стояли осібно від інших східнослов'янських земель, прагнучи проводити самостійну політику, охоче приймали вигнанців і князів, опозиційних Києву. Ця традиція суперництва Києва і Чернігова виявилася настільки

стійкою, що порівняно з нею прикордонні русько-половецькі сутички видавалися несуттєвими. Зазначена обставина спричинила чимало гострих конфліктів між руськими князями, через що сучасна історіографія звинувачувала сіверських князів у розпалюванні внутрішніх чвар на Русі, а негативне ставлення до Ольговичів серед істориків стало вже класичним.

Характерно, що й руське Приазов'я, тобто Тмутараканське князівство, також завжди історично тяжіло не до Києва, а до Чернігова; Святослав, другий син Ярослава Мудрого, саме тому й отримав Тмутаракань разом із Черніговом і більшою частиною Сіверщини. Князівство це, відмежоване степами від інших руських земель, часто ставало прихистком для князів, що з якихось причин позбулися свого столу, причому зв'язок із Тмутараканню тримали переважно сіверські князі. Тмутаракань вочевидь мала якийсь зв'язок із Черніговом, і він добре відчувався й усвідомлювався ще за часів Руської держави: недаремно в «Слові» сіверські князі вирушають *«поискати града Тьмутороканя»*. Показово, що тоді як у арабських авторів східноєвропейські степи означалися *Дешт-і-Кипчак*, у парфян вони були відомі як *Деште-Савіран.*

У контексті тісних зв'язків сіверів і болгар особливо цікавим видається і «болгарський слід» у половецькій історії, причому стосунки половців і Болгарії по-своєму унікальні. Половці не лише постійно підтримували антивізантійський рух на Балканах, а й брали активну участь у створенні Другого Болгарського царства (1187–1396), перші царі якого походили з роду половецького хана Асеня. Та й руський літопис повідомляв, що *«болгари й половці — мова і рід єдиний»*. Певно, не випадково після поразки від татаро-монголів значна частина половців переселилася саме до Болгарії та Угорщини.

Русько-половецькі шлюби

Якщо говорити про русько-половецькі взаємини, то чи не перше, що впадає у вічі, це численні русько-половецькі шлюби,

згадки про які донесли літописи. Зазвичай вважається, що зближення руських князів і половців почалося 1068 року, коли Святослав Ярославич Чернігівський та половецький князь Шарукан уклали мирну угоду, вперше скріплену шлюбом їхніх дітей. Проте цю подію, очевидно, слід розглядати лише як першу фіксовану згадку про русько-половецькі шлюби.

Династійні зв'язки чернігівських князів із половцями були надзвичайно тісні. З половчанками були одружені син Ярослава Мудрого Всеволод, його онук Олег Святославич, праонуки Ізяслав Давидович та Всеволод Ольгович. Володимир Мономах, сам маючи дружину-половчанку, одружив на половчанках і двох своїх синів. Мати Андрія Боголюбського (сина Юрія Долгорукого, онука Володимира Мономаха) була донькою половецького хана Аепи, бабка також була з половців, тобто за материнською лінією Андрій був половцем. За половецьких князів виходили заміж і руські князівни й княгині, хоча літописи згадують про такі шлюби менше. Башкорд, хан великої половецької орди в басейні Південного Бугу, був вітчимом руського князя Святослава Володимировича (XII ст.) *«бъ бо мати его бежала в Половцы и шла за нь»*. Майбутні князі часом навіть виховувалися у своїх степових родичів по материнській лінії. І хоча, зрозуміло, ми знаємо лише про частину таких шлюбів, про їх розмах свідчить те, що вже на кінець XII— початок XIII ст. в жилах усіх чернігівських князів і більшості князів Північно-Східної Русі текла половецька кров, а новгород-сіверський князь Ігор Святославич і його брат буй-тур Всеволод (які й вирушили «поискати града Тмутораканя») самі на три чверті (!) були половчани. В такому разі, очевидно, вже годі відмахнутися від русько-половецьких шлюбів як не вартих уваги. Вони — унікальне явище в українській історії, і вже тому цікаві для дослідника.

Вчені по-різному коментують ці шлюби. Одні пояснюють їх безвихіддю руських князів, що нібито мусили одружуватися з половчанками, аби зменшити половецьку загрозу. Інші кажуть про естетичні смаки слов'ян, яким нібито імпонував антропологічний тип половців і врода половецьких дівчат. Треті

взагалі обходять увагою існування цих шлюбів, оскільки не можуть переконливо їх пояснити. Справді, вкрай дивним виглядає те, що русько-половецькі шлюби — єдині шлюби Русі з т. зв. Степом, Диким Полем. Лише половці удостоїлися породичання з Рюриковичами, причому жодної перешкоди для такого міжетнічного родичання не виникало. Це можна пояснити лише одним: тривалою на той час традицією, що й визначала політичні та династійні зв'язки між двома народами і витоки якої слід шукати у сивій давнині.

Культура народів «Дикого поля»

Додамо кілька штрихів і до теми культурного розвитку народів «Дикого поля». Так, зокрема, досі зверталася недостатня увага на той факт, що половецький степ знав торговельні зносини у значних масштабах, які не порушувалися навіть військовими діями. Арабський історик XII–XIII ст. Ібн аль-Асир так писав про Сугдею (Судак): *«Це місто кипчаків, з якого вони отримують свої товари, до нього пристають кораблі з одежами, які продаються, а натомість купуються дівчата та невільники, буртаські хутра, бобри та інші предмети, що є в їхній землі»*. Через кримські міста проходили торговельні шляхи з Європи, Африки, Малої Азії, Індії та Китаю.

Фламандський мандрівник Віллем Рубрук (XIII ст.) описав поховальний обряд половців: *«Комани насипають великий пагорб над померлим і зводять йому статую, звернену обличчям до сходу, яка тримає в руках перед пупком чашу. Вони також будують для багатіїв піраміди, тобто гостроверхі будівлі..., і я десь бачив великі башти з цегли, десь кам'яні будинки, хоча каменю там і немає. Я бачив одного нещодавно померлого, біля якого вони повісили на високих жердинах шістнадцять шкір коней, по чотири з кожної сторони світу, і поставили перед ним для пиття кумис, для їжі м'ясо, хоча й казали про нього, що він охрещений. Я бачив інші поховання у напрямі на схід, а саме великі площі, вимощені камінням, одні круглі, інші чотирикутні,*

і потім чотири довгих камені, зведені з чотирьох сторін світу по цей бік площі». Літописець оповідає про печенізького хана Курю, який нібито зробив чашу з черепа князя Святослава, коли той повертався з болгарського походу. Нагадаємо, що звичай золотити людський череп позолотою і зберігати його як кумир засвідчений ще Геродотом у масагетів та ісседонів.

Народи Дикого поля не лише відіграли значну роль у формуванні українського етносу, а й залишили помітний слід в ономастиці України. Назви, пов'язані з печенігами і половцями, розкидані всією Україною: *Печеніжин* на Коломийщині, де й річка *Печеніга*, село *Печенюги* на Чернігівщині, селище *Печеніги* на Харківщині, *Печеніжина гора* біля Чугуєва на річці Чугівка. Чугуївський район на Харківщині й Коломийський на Івано-Франківщині свого часу називалися *Печенізькими*. Етнонім *печеніги* відбитий у назвах Білорусі, Росії (Жигулівські гори і досі називають *Печенізькими*), Румунії і Молдови, Словаччини, Закавказзя, Туреччини, Ірану, Вірменії, Грузії. *Половецька волость* існувала в Берестейському повіті в XIII–XIX ст. — територіально-адміністративної одиниці в складі Великого князівства Литовського і Руського та Речі Посполитої. Лише на Київщині є села *Половецьке*, *Малополовецьке* (Фастівський р-н) і *Великополовецьке* (Сквирський р-н), що були власністю нащадків половецького князя Тугоркана — князів Рожиновських. Сама Сквира певний час називалася *Половеччина*.

Резюме

Вітчизняна історіографія Руської держави, починаючи з XVIII ст., переважно малювала образ мирних слов'янських народів, звідусіль оточених ворогами. Теза про народи Дикого поля цілковито лягала в цю ідеалістичну концепцію, навіть більше — вона служила основною її підвалиною. Некритичне ставлення до джерельної інформації надовго закріпило уявлення про суто антагоністичні стосунки між народами Дикого поля та Руссю, змалювавши далеку від істини картину віковічного

протистояння лісу та степу. Натомість нині все частіше йдеться навіть не про контакти населення руських князівств з народами Дикого поля, а про симбіоз, початковий етап поступового злиття двох етносів: на XIII ст. Русь і Половецький Степ являли єдине утворення, пронизане великою кількістю родинних, дружніх, політичних та економічних зв'язків. Ще 1932 року російський історик і сходознавець Олександр Якубовський зазначав, що *«історіографія, наповнена оповіданнями про військові сутички з половцями, не зуміла помітити того факту, що для відносин між руськими князівствами і половецьким степом більш характерним і нормальним є не війни, а інтенсивний товарообмін»*.

В кожному разі слід відмовитися від необґрунтованого русоцентризму при дослідженні української історії, адже вітчизняна історія IX–XIII ст. не обмежувалася історією самої лише Руської держави. Історія народів Дикого поля — також багато в чому наша історія, і, слід запевнити, набагато цікавіша, ніж та, що панує нині на сторінках шкільних підручників. Ця тема винятково перспективна і для науковців, адже згаданий «симбіоз» народів Русі і Дикого поля — насправді лише завершальний етап тривалих взаємин між ними, що сягають глибини століть. Не випадково новітні дослідження все частіше ставлять під сумнів і традиційне уявлення про походження народів Дикого поля, вважаючи їх нащадками тих індоєвропейських народів, які здавна населяли східноєвропейські степи.

Звісно, таке уявлення суперечить традиційному баченню вітчизняної історії. Тож і численні свідчення джерел про печенігів і половців, що не вкладаються в цю схему, і непоодинокі індоарійські етимології, і згадки про численні половецькі міста, що ними рясніють руські літописи, безоглядно ігноруються. Бо інакше стане цілком очевидно, що за межами Руської держави існувало зовсім не *Дике поле*.

РОЗДІЛ 23

Монголо-татари

Вступ • Монголо-татарське завоювання • Монголи чи татари? • Зовнішність монголо-татар • Походження монголо-татар • Золота Орда • Монгольська ономастика • Суперечливі аспекти «монгольської проблеми» • Монголо-татарське ярмо • Новітня наука про «монгольську проблему» • Куликовська битва • Резюме

Про події вітчизняної історії XIII–XV ст. історична наука оповідає доволі скупо, обмежуючись переважно констатацією, що в цей час Руська держава зазнала нашестя монголо-татар з далеких монгольських степів, які встановили тут свою ярмигу. «Класична» версія передісторії цього відома зі шкільної лави: на початку XIII ст. монгольські племена об'єдналися під орудою сміливого й діяльного Темучіна, згодом названого Чінґісханом, який не лише зумів об'єднати розрізнені місцеві племена і покласти край міжусобицям, а й спрямував усю силу й завзяття одноплемінників на завоювання світу «до останнього моря». Відтоді доля монгольських народів, а разом з ними і численних народів Азії та Європи, круто змінилася...

Монголо-татарське завоювання

Вважається, що завоювання світу монголо-татари розпочали близько 1219 р. з місцевості навколо річок Онон і Керулен у Забайкаллі. Підкоривши найближчих сусідів, а тоді захопивши Китай, могутня монголо-татарська орда рушила на захід. Подолавши п'ять тисяч кілометрів, монголи розгромили Хорезм, захопили й зруйнували численні давні міста Середньої Азії — Мерв, Самарканд, Герат, Балх, Ґурґанж, Хиву, Ходжент, Бухару. Наприкінці 1221 р. монголо-татари зійшлися в битві з об'єднаним вірмено-грузинським військом, проте результати її достеменно не відомі. Згодом монголо-татари рушили до Дербента (місто-порт на Каспії. — *С. Н.*), однак подолати його міцні укріплення не змогли. У 1223 р. вони вийшли на межі Русі.

Літопис оповідає, що коли монголо-татари вперше ступили на землю половців, половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів. Ті не відмовили: на поміч половцям виступили київський князь Мстислав Романович, галицький Мстислав Мстиславич Удалий, князі чернігівські й смоленські. Битва відбулася 31 травня 1223 р. біля річки Калки й завершилася перемогою монголо-татар. ***«Невідомий народ зі сходу, якого ніхто не знав: татари вони, чи таурмени, чи печеніги, чи Гог і Магог, нащадки злих духів пустелі Етрівської, — прийшли на Калку, перемогли, повернули від Дніпра в степи до Волги, і ніхто не міг здогадатися, куди вони поділися»***, — так описує цю подію літописна «Повість про битву на Калці».

Перський історик XIII ст. Джувейні повідомляв, що на монгольському курултаї 1235 р. було ***«прийнято рішення заволодіти країнами Булгарів, Асів і Русі, які сусідили зі становищами Бату, не були ще підкорені і пишалися своєю численністю»***. Угорський монах-розвідник Юліан, котрий у 1237 р. перебував у татарському степу, передавав своєму королю такі відомості про запланований напад на Русь: ***«Нині ж, перебуваючи на кордонах Русі, ми дізналися, що все військо, яке йде у країни заходу, розділено на чотири частини. Одна частина біля річки Ітіль*** [Волги. — *С. Н.*] ***на кордонах Русі зі східного краю підступила***

до Суздаля. Інша ж частина у східному напрямку вже напала на кордони Рязані, іншого руського князівства. Третя частина зупинилася проти річки Дон, біля замка Воронім, також князівства русів. Вони, як передавали нам руси, угорці та булгари, що тікали перед ними, чекають, аби земля, річки і болота з настанням найближчої зими замерзли, після чого великій кількості татар легко буде пограбувати всю Русь». І далі: *«Татари стверджують також, ніби у них така кількість воїнів, що її можна розділити на 40 частин, причому не знайдеться сили на землі, яка була б у змозі протистояти хоча б одній їх частині. Ще кажуть, що у війську у них із собою 240 тис. рабів не їхнього закону та 135 тис. найвідбірніших воїнів їхнього закону».*

Ще 1236 р. монголо-татарам підкорилася Волзька Булгарія, а взимку 1237 р. вони розпочали масований похід на Русь. 1237 р. впала Рязань, за нею Москва й Володимир, 1238 р. зазнали поразки об'єднані сили руських князів на річці Сить, 1240 р. було взято Київ. Через рік уже польські й німецькі війська були розбиті під Леґніцею в Нижній Сілезії (Центральна Європа), а 60-тисячна угорська армія — у битві на річці Шайо. Навесні 1242 р. монголо-татари вийшли до Адріатичного моря, що викликало неабияку паніку серед європейських монархів. Однак тут монголи несподівано зупинилися і почали відходити на схід. Вважають, що визначальну роль тут відіграла смерть хана Угедея в грудні 1241 р., що загострило питання престолонаслідування. Так чи інакше, але монголо-татари, так і не зазнавши жодної поразки, 1242 р. повернули назад.

Монголи чи татари?

В історичній науці між означеннями *монголи* й *татари* переважно ставиться знак рівності. Вважають, що одноплемінників Чинґізхана слід називати монголами вже тому, що вони, мовляв, вихідці з теренів сучасної Монголії. Лише згодом до їхніх лав влилися численні підкорені народи, серед них татари, тож і називати їх почали *монголо-татари* або *татаро-монголи.*

А що потім із невідомих причин монголи взагалі десь поділися, а в Золотій Орді лишилися самі татари, то й джерела означають їх майже виключно *татари*. Безумовно, цій термінологічній плутанині слід було б дати лад. То як же все-таки називав себе цей народ? І як його слід називати нам?

Руські літописи населення Золотої Орди означували незмінно *татарами*. Ця ж назва переважає і в західноєвропейських джерелах, хоча європейський мандрівник Гійом Рубрук і наголошував, що самі вони віддають перевагу назві *монголи*. Це відзначав і європейський мандрівник XIII ст. Плано Карпіні, праця якого так і називалася *«Історія монгалів, що іменуються в нас татари»*. Що ж до збірного терміна *монголо-татари*, то це витвір новітньої історіографії, покликаний знівелювати видиму невідповідність між двома назвами. Щоправда, і сам він не надто вдалий, бо *татари* й *монголи* нині — цілком одмінні народи, які мають різні етнічні й антропологічні характеристики і мови яких належать до різних мовних сімей. З іншого боку, формально джерела знають обидві назви, тож означення *монголо-татари* й собі має право на життя, якщо усвідомлюється умовність такого називання. Ми поки збережемо звичну термінологію, вважаючи за доцільне спершу поглянути ближче на сукупність питань, пов'язаних із монголо-татарами.

Зовнішність монголо-татар

Традиційне уявлення про зміст етнічного найменування *монголо-татари* відсилає пересічного читача десь у монгольські степи, а самі монголо-татари постають переважно як дикі кочовики, вузькоокі й жовтошкірі — типові монголоїди. Зображення монголо-татар на сторінках підручників та наукових праць, де вони наділені виразними монголоїдними рисами, зроблені вже в новітні часи і цілком підпадають під цей стереотип. Але таке уявлення хибне, бо давні монголо-татари мали цілком європеоїдну зовнішність. Сучасник монгольських подій арабський історик Рашид ад-Дін зазначав, що в роду Чинґісхана діти

народжувалися переважно сіроокі й біляві: саме такими сучасники змальовують самого Чинґісхана, Батия і їхніх найближчих нащадків. *«Важко повірити,* — писав Лев Гумільов, — *але монголи колись були світловолосі й бликитноокі, так само як і киргизи та половці»*. Історія знає й численні факти одруження монголо-татар з представниками інших народів (зокрема, візантійськими царівнами), але нічого не говорить про незвичну для європейського ока зовнішність нащадків від таких шлюбів. Відомо, що й численні дворянські роди Російської держави мали татарське коріння, тож їхній антропологічний тип і собі мав би засвідчувати це.

Походження монголо-татар

Вже традиційно монголо-татар вважають вихідцями з Центральної Азії і гадають, що сюнну (гунни), відомі китайським джерелам у III ст. до н. е., а згодом — і джерелам у Північному Причорномор'ї та Європі були саме монголами, а коли точніше, їхніми безпосередніми предками. Монголи, мовляв, почасти асимілювали, а почасти витіснили з теренів Монголії тюркські народи, що жили там, і отримали назву за могутнім племінним союзом *татар*, відомих як народ *да-да* китайських джерел. Самі монголи, вважають історики, швидко розчинилися серед завойованих ними племен і цілковито позбулися власної етнічності (те саме згодом трапиться і з самими татарами, назву яких переберуть собі тюркські народи Поволжя, піддані Золотої Орди). Проте, як ми вже мали змогу переконатися, асиміляційні схеми такого роду в історичній науці настільки ж популярні, як і непереконливі. Та й традиційне уявлення про гуннів і тюрків, як ішлося вище, далеке від дійсності.

Натомість середньовічній історіографії були відомі й інші версії походження монголів і татар. Безіменний монах-францисканець, автор «Книги пізнання» у середині XIV ст. при опису країни Моґолін згадує провінцію *Ґотія*, населену *«ґотами, що прийшли з внутрішньої Татарії, з фортеці Ґоґа і Маґоґа»*.

Угорський монах Юліан (XIII ст.) писав, що *«країна, з якої вони початково вийшли, зветься Ґоттою»*, а правителя її він знає під ім'ям *Ґурґут*. В.Татищев зазначав, що назва *татари* почала вживатися замість колишньої *скіфи*. Руський історик Андрій Лизлов на початку XVII ст. у своїй «Скіфській історії» писав: *«Років п'ятсот, а то й більше тому скіфський народ, що вийшов з країни, званої їхньою мовою Монгаль, а самі вони називалися монгаїли, підкорили деякі країни, змінили своє ім'я і стали зватися «татари»... цю назву вони цінують більше і люблять, коли інші так їх іменують... Про цих татар монголів, що жили в меншій частині Скіфії, яка від них Тартарія назвалася, багато знаменитих діл історики писали, як силою і розумом своїм, а особливо ж військовими справами на весь світ прославилися... Ніколи не були переможені, але всюди перемагали. Дарія царя перського зі Скіфії вигнали; і славного перського самодержця Кіра убили, Олександра Великого гетьмана ім'ям Зопіріона з військом перемогли; Бактріанське й Парфянське царства заснували... Турки, парфи, перси, угорці, сікабри від їхнього народу пішли. Азію Малу і Велику, другу та найбільшу частину світу, мужністю здолали, і володіли нею півтори тисячі років, почавши від Вексора царя єгипетського і до царювання Ніна, царя асірійського. По сусідству з ними завжди жили слов'яни, прабатьки наші — москва, росіяни та інші, їх же давні історики загалом скіфами й сарматами називали»*.

Тісні етнічні зв'язки пов'язували татар із половцями (кипчаками). Арабський письменник XIV ст. Аль-Омарі, коли писав про татарську землю, зазначав: *«У давні часи ця держава була країною кипчаків, та коли ними заволоділи татари, кипчаки зробилися їхніми підданими. Потім вони* [татари] *змішались і породнилися з ними* [кипчаками], *і земля одержала гору над природними й расовими якостями їх* [татар], *і усі вони стали справжні кипчаки, начебто одного з ними роду»*. Характерно, що коли 1222 р. алани й половці спільно виступили проти монголо-татар, монголи відправили послів з дарами для половців, аби ті не виступали проти них, своїх одноплемінців разом з аланами, бо ті, мовляв, зовсім іншого роду. Термін *Дешт-і-Кипчак* на означення Золотої Орди

часто вживали арабські й перські джерела, а європейські мандрівники Плано Карпіні й Віллем Рубрук, згадуючи державу Бату, поряд із позначеннями *держава татар* і *земля татар* вживали і давніші терміни *країна команів*, *Команія*. Не менш важливо, що й основне населення Золотої Орди складали саме половці.

Золота Орда

Золота Орда у свідомості сучасника часто постає як такий собі безкраїй монгольський степ, десь посеред якого стоїть, утворена численними юртами, її столиця — місто Сарай. Проте таке уявлення далеке від дійсності вже тому, що столиця Золотої Орди розміщувалася не в далекій Монголії, а у Поволжі. Вважають, що її археологічний відповідник — величезне городище біля села Селітренного, що тягнеться на 15 км уздовж річки Ахтуба (Нижня Волга). Андрій Лизлов (поч. XVII ст.) писав: ***«І оселилися татари в тих двох країнах, що звалися Болгарія і Золота Орда: по обидва боки Волги від того місця, де згодом стала Казань, до річки Яїка і моря Хвалиського*** [Каспійського. — *С. Н.*]. ***І звели там міста численні: Болгари, Билимат, Кумань, Корсунь, Тура, Казань, Ареск, Гормір, Арнач, Сарай Великий, Чалдай, Астрахань...»***

Територіально Золота Орда була найбільшою державою середньовіччя, а її розміри вражали уяву сучасників. Вважалося, що вона простяглася в довжину на вісім, а в ширину на шість місяців шляху, сягала Дунаю на заході та Алтаю на сході, Білого моря на півночі та Кавказу і Хорезму на півдні. Характерно, що Золота Орда була прикладом не лише кочової, а й осілої, міської цивілізації. Головні її міста мали суцільну забудову, широкі вулиці, ханський палац, культові споруди, ринки, майстерні, склади, штучні водойми, водогін із керамічних труб. Тісні політичні, культурні і торговельні зв'язки Золота Орда підтримувала з багатьма державами Азії та Європи, а численні купці звідусіль безперешкодно торгували, перебуваючи під захистом держави.

Щодо назви *Золота Орда*, то вона почала вживатися з другої половини XVI ст., коли від держави, яку вона означувала, не лишилось і сліду. Термін *Орда* (англ. *horde*), зводять до слова, що ним означувалося плем'я або підрозділ татарських номадів; сюди ж стає й перс. *урду* «армія», «військовий табір». Назву *урду* має і мішана мова, яка утворилася в різноплемінних арміях, що брали участь у спільних походах на Індію, вона нині — державна в Пакистані. Слово *орда* споріднене з укр. *гурт* та перс. *ґірда* «коло, круг» (пор. укр. *коло* на позначення якоїсь спільноти).

Монгольська ономастика

В історичній літературі немає цілковитої єдності стосовно тлумачення назви *монголи*. Вважається, що до початку XIII ст. вона була невідома й офіційно прийнята лише після створення єдиної Монгольської держави за Чинґісхана (1206–1227), а самі монголи тривалий час продовжували означати себе за назвами племен і родів. Як одну з версій, можна запропонувати її зв'язок із і.-є. *мон*, *мун*, *манс* «місяць» та іран. *хель* (інд. *куль*) «рід, плем'я». Тож уся назва могла б означати щось на зразок «з роду Місяця», «місячна династія». Цікаво, що й назву *кумани*, як уже йшлося, іноді споріднюють саме з інд. *сома* та іран. *хаома* «місяць», що до певної міри узгоджується з твердженням джерел про етнічну спорідненість монголів і куманів-половців. До цього додамо, що й назва частини скіфів *хаума-варґа* також відбиває їхню належність до Місячної династії (в індійців *Сома-вамша*). Плано Карпіні в «Історії монгалів» спеціально відзначає, що монголи (у Карпіні *монгали*) шанують місяць, вважають його великим імператором і моляться на нього.

Що ж до назви монгольської столиці *Сарай*, то можливі кілька варіантів її тлумачення, які, втім, тільки доповнюють одне одного. Вона, скажімо, може сходити до перс. *сарай* «оселя, житло, палац» й означувати резиденцію правителя, тож її можна перекласти як «Столиця». Вона також може пов'язуватися і з перс. *сар* «голова», від якого утворені важливі соціальні терміни,

напр., *сардар* «голова, ватажок, чільник, керівник, командир», історичне «дворянин» (пор. англ. *сер*, нім. *гер*). У назві могло відбитися й іран. *шахр* «цар», яке має і варіанти *сахр*, *сар* (укр. *цар*) і тоді назва *Сарай* (суфікс *-й* творить прикметники від іменників) означає «Царська фортеця», «Царське місто», «Царград», «Царськ» (цей компонент наявний і в назві хозарської столиці *Саркел*, досл. «Царська фортеця», «Головне місто», «Столиця»). Назву *Астрахань* складають іран. *ushtra*, *ustra* (інд. *usra*) «бик» та *кань* «місто». Ім'я *Бату* (Батий) виявляє спорідненість з індоіран. *паті*, литов. *pats*, рос. *батя* і укр. *батько*, первісно «господар, правитель, владика», причому українське слово ще донедавна вживалося і в значенні «ватажок, отаман». Що ж до імені самого Чинґісхана у частині джерел — *Ґурґут*, то воно, ймовірно, тлумачиться як «Великий Бик».

Суперечливі аспекти «монгольської проблеми»

Непереконливість традиційного уявлення про походження монголо-татар доповнюється й істотними сумнівами в тих аспектах «монгольської проблеми», що стосуються самого монгольського завоювання. Дослідники вже неодноразово відзначали неймовірність карколомного стрибка доти незнаного азійського народу до панування над половиною відомого світу за якихось 60–70 років. Не менший подив викликали і темпи деградації монгольських народів відразу після розпаду їхньої величезної імперії, коли вже через кілька століть історична пам'ять самих монголів не фіксувала жодної інформації про своє дивовижне минуле (до цього додамо, що сучасна Монголія як єдина держава постала лише на початку XX ст.). Давні монголо-татари після розпаду монгольської держави зникають так само раптово і безслідно, як свого часу і їхні попередники тюрки після розпаду Тюркського каганату.

Істотний сумнів викликає і традиційна оцінка чисельності монголо-татар: історичні праці рясніють означеннями *орда*,

полчища, *тьма,* що, мовляв, зрештою й визначило результат протистояння з монголо-татарами не на користь Русі. Руські літописи щодо цього мовчать, європейські очевидці й угорські літописи обраховують Батиєве військо у півмільйона, а у вітчизняній історіографії утвердилася довільна цифра у 300 тисяч. Дослідники застерігали: оцінюючи чисельність монголо-татарського війська, слід враховувати й ту обставину, що у кочовиків кожен кіннотник мав щонайменше кілька коней, а це за традиційної оцінки кількості монголо-татар дає понад півмільйона коней. Слід взяти до уваги також те, що місцеві кліматичні умови цілковито виключали суто кочівницьке життя й диктували необхідність бодай сезонних поселень, а це означало ще й величезний обоз. Тож виникає логічне питання: як пересувалася і годувалася ця величезна армія? Лев Гумільов був одним із тих, хто вперше замислився над реальністю згаданих цифр і зменшив монголо-татарську армію вдесятеро. Щоправда, в такому разі виникло ускладнення іншого характеру: стало важко пояснити, як 30-тисячна армія змогла не лише завоювати, а й понад 200 років тримати в уярмленні величезні території Євразії? Сам Л. Гумільов намагався пояснити «монгольський феномен», виходячи з власної теорії етногенезу й пасіонарності етносу, ані довести, ані заперечити яку, щоправда, не видається за можливе.

Монголо-татарське ярмо

До числа дискусійних здавна належить і питання про зміст ординського панування на Русі. Нагадаємо, що період вітчизняної історії, впродовж якого Русь перебувала під політичною зверхністю Золотої Орди (близько 240 років) прийнято означувати як *монголо-татарське ярмо (іго)*. Ще від шкільної лави цей термін у нашій свідомості нерозривно пов'язаний із руйнуваннями та пожежами, тисячами загиблих оборонців руських міст і мирного населення, непомірною даниною, якою обкладався народ. Щоправда, і сам він — витвір новітньої історіографії

і не фігурує в жодному історичному документі тих часів. Тож цілком правомірно поставити питання про виправданість і доцільність такого емоційного означення.

Водночас монголи, навіть за традиційною версією історії, не принесли на Русь нічого нового. Вони не змінили її політичного устрою, не вводили власної адміністрації, не насаджували своїх особливих, монгольських законів, правил та звичаїв, а для православної церкви було створено режим найбільшого сприяння. Чи не єдиним свідченням монголо-татарської присутності на Русі можна вважати інститут баскаків (збирачів податків) та запровадження ханських грамот (ярликів) на княжіння як відбиття політичної залежності (тут слід зазначити, що жодного монгольського ярлика тих часів до нас не дійшло). Просто дивовижна політична й релігійна толерантність як на середньовіччя.

Новітня наука про «монгольську проблему»

Важливо, що останні роки позначилися появою численних публікацій (переважно науково-популярного ґатунку) з історії монголо-татар та їхніх взаємин із Руссю, де автори (хоч часто і не фахові історики) спробували обійти численні нестиковки в традиційному погляді на монголо-татар і запропонувати принципово нові підходи до оцінки взаємин Русі й Орди. Їхні висновки багато в чому перегукуються і, якщо стисло, зводяться до заперечення основного постулату «монгольської теорії» про завоювання Руської держави й уявлення про Орду як суто зовнішню силу по відношенню до Русі. Протистояння Русі й Орди в історичних дослідженнях усе частіше постає як протистояння двох гілок Русі — Подніпровської з Києвом, Черніговом і Переяславом та Північно-Східної з містами Суздаль, Рязань, Володимир, Смоленськ та іншими, яке, зрештою, і визначило історичну перевагу останньої в політичних подіях наступних століть. А під іменами монгольських ханів, вважають дослідники,

можуть приховуватися ті самі добре відомі персонажі руської історії – Олександр Невський, Іван Калита та їхні сучасники. Певна річ, переповісти навіть основні дослідницькі висновки тут немає змоги, тож ми відсилаємо читача до першоджерел. Оцінюючи такі спроби, слід визнати, що вони все ж обґрунтованіші й переконливіші саме в частині спростування традиційної версії монголо-татарських подій, аніж у частині реконструкції історичної картини. І все ж, попри низку істотних зауважень щодо методології цих досліджень, тлумачень низки історичних фактів і численних доволі наївних етимологій, назагал ці дослідження за аргументацією й історичною логікою значно перевершують дотеперішні академічні спроби розв'язати це питання. Вони справді знімають цілий ряд суперечностей та непорозумінь і загалом становлять важливий крок для подальшого розуміння й осмислення «монгольської проблеми».

Куликовська битва

Прийнято вважати, що 1380 р. Русь уперше після нашестя Батия зібралася з силами і дала Орді бій на Куликовому полі, де монголо-татарські війська хана Мамая зазнали цілковитої поразки. Проте таке уявлення не зовсім точне хоча б тому, що майже за два десятиліття до Куликовської битви війська Великого князя Литовського Ольгерда завдали відчутної поразки татарам під Синіми Водами (Поділля), внаслідок чого до князівства відійшла значна частина сучасної України включно з Києвом.

Що ж до Куликовської битви, то навколо її змісту та значення в руській історії серед дослідників і досі точаться запеклі суперечки, долучатися до яких ми тут не будемо. Набагато цікавішим для нас є саме Куликове поле, що зазвичай локалізується між річками Непрядва і Дон на Тульщині, за 300 км від Москви. Проте археологічні розкопки, що тривають тут багато років, досі не виявили жодної знахідки, яка б дала підстави стверджувати, що битва відбулася достеменно тут. Дослідники зауважили

характерний факт: майже всі основні географічні назви, згадані літописом при опису Куликовської битви, відбиті у московській топоніміці. Цікаво й те, що назва *Куликове поле,* яка підводить своєрідний підсумок монголо-руським стосункам, фонетично близька до назви *Калка*, де свого часу відбулася перша зустріч Русі з монголо-татарами. Прикметно, що через два роки після Куликовської битви військо Мамая було розбите ханом Тохтамишем на тому самому історичному місці біля річки Калка. На річці під схожою назвою *Каяла* відбулася і знаменита битва князя Ігоря з половцями 1185 р. У зв'язку з чим постає питання: а чи не йдеться в усіх випадках про одне й те саме місце, де з певних причин було прийнято «з'ясовувати стосунки»? Цікаво й те, що центральним сюжетом індійського епосу є опис битви на Курукшетрі (тлумачиться як «Поле Куру», де *кшетра* «поле»), причому назву *Курукшетра* з семантичного погляду можна співвіднести з назвою *Куликове поле.* А враховуючи той факт, що численні індійські епічні назви (переважно гідроніми) виявляють непоодинокі й надзвичайно показові паралелі у назвах східноєвропейських степів (особливо межиріччі Волги-Оки), чи не можна припустити і таку можливість, що Куликове поле поблизу р. Калки й епічна Курукшетра історично тотожні? І чи не тут свого часу відбулася битва, яку описує «Махабгарата»?

Резюме

Поширене уявлення про місце монголо-татар у вітчизняній історіографії досі переважно обмежувалося констатацією того факту, що у першій половині XIII ст. прибульці з далекої країни Монголія завоювали Руську державу, нав'язали їй свою владу та встановили ярмо, що на багато століть відрізало Русь від Європи, перервало поступальний розвиток руської цивілізації і відкинуло її назад настільки, що ми й досі не можемо наздогнати країни Старого світу. Підручники тривалий час називали Орду паразитичною державою, ворожою й чужою

Русі, а в суспільну свідомість закладалося виключно негативне ставлення до монголо-татарського періоду вітчизняної історії. Багатьом така концепція припала до вподоби, і вони увірували у монголо-татарське ярмо, якого, очевидно, насправді не було. Інші дотримувалися погляду, що Русь та Орда — дві держави, які співіснували як рівноправні імперії і малювали у своїх дослідженнях картину добросусідських і союзницьких взаємин Русі й Орди. Ще інші пропонували цілковито новий погляд на взаємодію Русі й Орди, вбачаючи у них лише два прояви однієї держави.

Нині, підсумовуючи майже триста років дослідницьких пошуків, слід визнати, що і питання про етнічну належність монголів і татар, і питання про їхнє місце у вітчизняній історії все ще лишаються загадкою для сучасної науки, а історія однієї з найбільш цікавих держав середньовіччя — Золотої Орди практично невідома, тоді як наше уявлення про неї переобтяжене міфами і стереотипами. Тож слід ще раз уважно й ретельно проаналізувати наявні джерела, відкинувши тягар традиційних уявлень. Такий підхід уже приніс перші результати: не випадково монголо-татарська тема — одна з тих, що найбільше підпала під перегляд в останні десятиліття. Вже зараз серед численних наукових і науково-популярних праць з цієї проблеми трапляються і значні дослідницькі знахідки, й оригінальні концепції, що істотно коригують традиційний погляд на місце й роль монголо-татар у вітчизняній історії. А тому, очевидно, нині зарано робити якісь остаточні висновки. Напевне можна сказати лише те, що у «монгольській проблемі» на нас чекає ще багато несподіванок і відкриттів.

Етнічна історія українських земель у XIII–XVII ст.

Вступ • Володимиро-Суздальське й Рязанське князівства • Галицько-Волинське князівство • Балти • Галінди-голядь • Пруси-боруси • Самби • Ятвяги • Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтське • Хозарська імперія. Князівство Феодоро (Манґуп) • Кримське ханство. Гіреї • Резюме

Події середини XIII ст. у сучасній історіографії підводять своєрідний підсумок історії Руської держави і започатковують тривалий період вітчизняної історії, практично невідомий пересічному читачеві. На жаль, уявлення про монголо-татарське ярмо на двісті сорок років практично викреслило вітчизняну історію зі сфери наукових інтересів дослідників. А між тим ці століття були винятково цікаві та багаті на події. Політична структура Руської держави зазнає змін: із послабленням політичної ваги Києва дедалі більшу роль починають відігравати окремі руські князівства, перетворюючись на нові політичні

центри. Основними з них стали Галич на заході та Володимир на сході, де поступово закладаються підвалини держави, що з XV ст. почала означатися *Московською*.

Володимиро-Суздальське й Рязанське князівства

Володимиро-Суздальське князівство (або Ростово-Суздальська земля, як воно означалося раніше) обіймало терени в межиріччі Оки й Волги; його політичним центром спершу був Ростов, з початку XII ст. – Суздаль, а з 1157 р. – Володимир, заснований на початку XII ст. на р. Клязьмі сином Всеволода Володимиром Мономахом. Вважали, що вже Мономах задумував перенести центр Русі на північ, проте остаточно цей задум здійснив його онук, старший брат Всеволода Велике Гніздо Андрій Боголюбський (ім'я походить від міста *Боголюбове*, яке Андрій зробив своєю резиденцією), сумнозвісний своїм нападом на Київ у 1169 р. і пограбуванням, якого місто ще не знало. Політична вага і значення Ростово-Суздальської землі різко зросла за князювання Юрія Долгорукого – молодшого сина Володимира Мономаха і засновника Москви (1147 р.). Одружившися з половецькою княжною, він започаткував міцний і тривалий союз володимиро-суздальських князів із половцями. Саме Суздальська земля від середини XII ст. очолила коаліцію Новгорода, Полоцька й Смоленська за відокремлення від Києва.

Надзвичайно цікавий у цьому зв'язку факт істотного збігу києворуської і суздальської топоніміки: тут були власні Переяславль, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич, назви київських річок Либеді й Почайни трапляються у Рязані, Володимирі, Нижньому Новгороді, а назву *Ірпінь*, що її мала добре знана в Київській землі річка, мала й притока Клязьми. Так само прикметно, що кожен із трьох Переяславів у Давній Русі (Південний, Рязанський і Заліський) стояв на річці *Трубіж*. Зазначену обставину найчастіше пов'язували із переселенцями з Київського півдня, однак зводити це явище лише до механічного

перенесення назв навряд чи слушно. Хоча б тому, що саме Рязанщина й Суздальщина виявляють дуже давні (зокрема на рівні ономастики) історичні пласти, що сягають принаймні індоєвропейської епохи. Зокрема, гідронімна мережа Волго-Окського межиріччя виявляє унікальні відповідності з переліком водних об'єктів, що фігурують у «Махабгараті». Причому йдеться не лише про майже буквальну тотожність кількох десятків найменувань географічних об'єктів, а й про збіг у їх взаємному розташуванні.

Так само назви *Рязань* і *Суздаль* виявляють прадавній індоарійський зміст. Зокрема, *Рязань* може споріднюватися з терміном *раджанья* — так у Давній Індії означувалася воїнська верства, інша назва якої — *кшатрії* (від *кшатр-ксахр-ксар* «сила, влада» утворене слов'янське *цар*). Тож *Рязань* у такому разі означатиме «Воїнь», «Царськ». Що ж до назви *Суздаль*, то вона, ймовірно, походить від первісного *Суґдаль*, де *су* — підсилювальний префікс, *гд-гъд* «самець, бик», *ль* — суфікс, що утворює прикметники від іменників. Тобто назва *Суґдаль-Суздаль* означає «Могутньобиків», «Могутньотурів». Ім'я рязанського боярина Євпатій *Коловрат*, який очолив боротьбу рязанців проти татаро-монголів, виявляє спорідненість з індійським терміном *чакравартін*, дослівно «чакровертун», де *чакра* «коло, колесо, диск». Цей термін у Давній Індії означував могутнього царя, імператора.

Не можна оминути увагою і важливої ідеологічної складової Північно-Східної Русі, що зрештою оформилася в концепцію «Москва — Третій Рим». Особливо показова в цьому плані постать ченця Філофея, автора праці, писаної за часів царя Василія III (1479–1533), де проголошувалося, що Константинополь (другий Рим) упав, і саме Москва — третій і останній Рим. Ця геополітична ідея надовго стала панівною в політиці Московської, згодом і Російської держави, обстоюючи ідею власного месіанства та виправдовуючи імперський характер її зовнішньої політики. Характерно, що Москва, як і Київ, і Давній Рим, стояла на семи пагорбах, та й ландшафт міста Володимира (цей факт відзначено багатьма дослідниками) багато чим

подібний до київського. 1164 р. Андрій Боголюбський спорудив у Володимирі монументальні Золоті Ворота, вочевидь співвідносячи їх із київськими (останні, в свою чергу, сходили до константинопольських). Також за літописом, *«звів Андрій город кам'яний і назвав його Боголюб, на відстані від Володимира, як Вишгород від Києва»*. Саме сюди Андрій доставив викрадену у Вишгороді під час подій 1169 р. ікону, що мала ідеологічно обґрунтувати становлення нового політичного і духовного центру, засвідчити спадкоємність руської державності і духовності — вона й стала згодом головною іконою Московської держави.

Схоже, саме у зв'язку з цією традицією слід розглядати й літописну оповідь про закликання Рюрика, що мало на меті звести родовід руських, а, отже, і московських князів до Давнього Риму, що було вочевидь винятково важливим геополітичним чинником. Певно, не випадково на «вільну вакансію» було закликано не першого-ліпшого князя, а саме такого, що, згідно з традицією, вів свій рід від кесаря Августа: це означало не що інше, як претензію на роль Давнього Риму. Певно, саме своєму зв'язку з Римом завдячує своїм постанням і прізвище (насправді — псевдонім) іншої російської династії — *Романови* (від *романус* «римський»), що вела свій родовід із Південної Прибалтики. А великий князь московський Іван III, одружившись 1472 р. на небозі останнього візантійського імператора Костянтина XI Софії Палеолог, став на цій підставі претендувати на належність до імператорського дому і спадщину Візантії, вкотре продемонструвавши претензію Москви на роль «Третього Риму». Край і Російській імперії, і династії Романових поклали лютнева революція та більшовицький переворот 1917 р.

Галицько-Волинське князівство

Одночасно з північно-східними землями відцентрові тенденції поширюються і на західні землі Руської держави, де з послабленням ролі Києва на перший план виходять два місцеві

князівства — Галицьке, що обіймало східні схили Карпат і мало за столицю м. Галич, а також Володимир-Волинське, що займало землі по Західному Бугу та правих притоках Прип'яті зі столицею у Володимир-Волинському, охопивши землі літописних волинян. 1199 р. два князівства об'єдналися в єдине Галицько-Волинське князівство або, як його ще означають, Галицько-Волинську державу, що її очолив галицький князь Роман, нащадок Володимира Мономаха. 1203 р. він завдає поразки суздальцям — своїм основним суперникам у боротьбі за руський спадок і оволодіває Києвом: кияни охоче перейшли на його бік і відчинили Подільські ворота міста.

Про авторитет Романа Мстиславича в Європі свідчить, зокрема, і той факт, що саме тут знайшов притулок вигнаний 1201 р. хрестоносцями з Константинополя візантійський імператор Олексій III Ангел. 1203 р. галицько-волинський князь, оповідає, спираючись на якесь нині не збережене джерело В. Татищев, нібито навіть висував власний проект доброго порядку, тобто реорганізації владної моделі Русі. У шести найбільших князівствах — Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Полоцькому, Чернігівському, Смоленському й Рязанському — мали запровадити майорат, тобто обов'язкову передачу княжого столу старшому синові. Саме ці шість володарів, як і князі-курфюрсти Германської імперії, могли обирати верховного київського правителя. Якою була б доля цього проекту, сказати важко — у червні 1205 р. Роман під час одного з численних походів поліг у бою. На руках його вдови Анни (за деякими версіями, дочки візантійського імператора Ісаака II Ангела), лишилися двоє малолітніх синів — чотирирічний Данило (згодом знаменитий Данило Галицький) і дворічний Василько. У Галицькій землі почалася затяжна смута.

Не переповідаючи тут перипетій складного політичного протистояння, зазначимо тільки, що сорокалітня боротьба за галицьку спадщину завершилася 17 серпня 1245 р., коли у битві під Ярославом Данило в союзі з половцями взяв гору над військами боярсько-угорсько-польської коаліції. Ця битва, виграна Романовичами, стала ніби стартовою позначкою, з якої

розпочалося заключне століття в існуванні княжої Русі — вже не Київської, а Галицько-Волинської. Наслідком поїздки до Золотої Орди у 1245–1246 рр. стало підтвердження прав Данила на Галицько-Волинські землі, хоч і під зверхністю хана. А 1253 р. відбулася інша важлива політична подія — урочиста коронація Данила у Дорогичині (нині Східна Польща), коли він, за європейським зразком, отримав королівські інсигнії — скипетр, корону й титул короля. Однак постійна виснажлива боротьба з внутрішніми й зовнішніми ворогами врешті-решт ослабила Галицько-Волинське князівство, чим відразу скористалися сусіди. Наприкінці XIV ст. його землі поділили між собою Польща, Литва, Угорщина і Молдавія.

Балти

Перш ніж перейти до подальшого викладу подій, є потреба зробити невеличкий історичний екскурс і сказати кілька слів про передісторію земель Північно-Східної Європи, яка нас тут цікавить найбільше. Сучасна наука пов'язує її з ім'ям *балтів* — групи народів, що віддавна населяли південне узбережжя Балтійського моря і говорили мовами балтійської групи і.-є. мовної сім'ї. Більшість цих народів та їхніх мов зникли: нині як живі мови збереглися лише литовська та латиська.

На тлі численних і досить докладних свідчень давніх авторів про Північне Причорномор'я бідність джерельної бази про народи Прибалтики простежується особливо виразно: про більшість із них можна говорити лише у загальному плані. Чи не єдине, що можна стверджувати певно, це те, що для носіїв балтійських мов найближчими у мовному відношенні виявляються саме слов'яни, причому численні мовні паралелі доповнюються і непоодинокими сходженнями на міфологічному рівні. Відображенням цієї мовно-культурної близькості постав вираз «балто-слов'янська мовна єдність», час існування якої приблизно визначають серединою II— серединою I тис. до н. е. Важливо також, що балтійські мови, подібно до

слов'янських, знаходять численні мовні відповідності у санскриті.

Історія балтів цікава для нас і тим, що саме на землях Південної Прибалтики і Полісся за середньовіччя виникає величезна Литовсько-Руська держава. Постання її, як стає дедалі більш очевидно, слід розглядати саме в контексті давньої етнічної історії Східної Європи, а отже, й тих народів, які тут проживали.

Галінди-голядь

Одним із них були *галінди*, інакше *голядь*, вперше згадані Птолемеєм у II ст. у його описах Європи і локалізовані десь у Південній Прибалтиці: *«нижче венедів — галінди, судини й ставани»*. Імовірно, саме голядь як *гольтескіфи* (наголосимо тут на компоненті *скіфи*) фігурує у Йордановій «Гетиці» серед інших східноєвропейських племен, щоправда, без певної географічної прив'язки, у зв'язку з ім'ям готського короля Германаріха, що нібито підкорив ряд північних племен, серед яких упізнаються *меря*, *мордва*, *весь* і *чудь*. Характерно, що якраз один із готських королівських родів означався *балти* (інший — *амали*). Важливо також, що галіндів давні джерела знають не лише у Південній Прусії, на правобережжі Вісли (сучасна Північно-Східна Польща), а й у Середній Росії на річці Протва басейна Оки.

Назву *галінди* зводять переважно до кореня *gal-* (лит. *galas*, лат. *gals* «кінець») та суфікса *-ind* і тлумачать, подібно до етнонімів *анти* й *українці*, як «пригранична, окраїнні». Проте цю назву скоріше можна споріднювати з основою, що містить значення «бик» (іран. *gal* «бик, тур», осет. *gal* «бик, віл», новоперс. *kal* «бик, буйвіл»), причому саме «чорний бик-тур» (пор. укр. *галоха* «чорна корова», *галяс* «чорний пес», *галиця* «чорна гадюка», *галка* «чорна ворона»). Тоді й *галінди-голядь*, як і *галичани-галич* означає «бичичі», точніше — «чорнобичичі, чорнотуричі».

Пруси-боруси

Прусами в історичній науці прийнято позначати групу народів, що до XIII ст. населяла південне узбережжя Балтійського моря між Віслою та Німаном. Ще Страбон на межі ер зазначав, що *«племена, очолювані вождем Прусом, пішли наприкінці VI ст. до н. е. з території Малої Азії до узбережжя Балтійського моря»*. Пам'ятка руської історичної літератури XVI ст. «Степенна книга» оповідає, що Рюрик із братами прийшов саме із Пруської землі і що вони — нащадки Пруса, брата Октавія Августа. Етнонім *пруси* постає у джерелах IX ст. (у Баварського Географа) як *Bruzi*, а до X належить опис земель римсько-католицької церкви, де названа *Prazze* — область, що межує з Польщею і Руссю. 965 р. про прусів під ім'ям *брус* згадував арабський автор Ібрагім ібн-Якуб, що відвідав західнослов'янські землі: він повідомляв, що з Польською державою князя Мешка (ідеться про польського князя Мешка I з династії Пястів) на сході сусідує Русь, а на півночі — *Брус*. Арабський географ Ібн ель-Варді (перша половина XIV ст.) називає прусів *бераци*; інший арабський автор — аль-Ідрісі (XII ст.) знає в Прибалтиці *Боросію*; ця назва на середньовічних картах Європи трапляється і пізніше. Етнонім *пруси* відомий в XI ст. скандинавським та польським джерелам. Прусів згадують руські літописи, а «Повість минулих літ» мовить, що вони населяли узбережжя Варязького (Балтійського) моря. У «Велесовій книзі» *боруси* — одне з п'яти племен, що складають сукупний етнонім *кравенці*. Згодом пруси були завойовані тевтонцями, німецькомовними християнами, і цілковито онімечені, пруська мова впродовж кількох наступних століть щезла і нині про неї можна судити лише за уривковими джерельними даними і частково за матеріалами топоніміки. У 1701 р. Прусія стала незалежною німецькою монархічною державою, а слово «пруський» перетворилося на синонім слова «німецький». Слід, проте, мати на увазі, що пруська мова належить до західнобалтійських мов, тож історичні пруси мовно й етнічно значно ближчі до слов'ян, аніж до німців.

Слово *прус-борус* двокомпонентне — *бо+рус*, де *рус* означає «бик, тур», а *бо* — різновид *буй* «бик» (лат. *bos* «бик»), тож етнонім структурується як *бик+бик*. Таке явище властиве і.-є. мовам: укр. *буй+віл* і *воло-буй*, *буй-тур* і *яр-тур*, памір. *dyr+uksh*, санскр. *go+vrish* (обидва компоненти означають «бик»). Така подвійність або передає множину, або посилює загальне значення слова, тобто *боруси* не просто «бичичі», «туричі», а «могутньобичичі», «могутньотуричі». Втім, можливий і інший варіант тлумачення, де *prus* — фонетична видозміна *vrish* і означає не тільки «кінь» (так у пруській мові), а й «бик», «віл», і загалом — «самець», «плідник», а також «воїн», «герой», «богатир».

Самби

Одним із пруських народів були *самби*, що населяли територію, відому як *Самбія*, або *Вітланд* (етимологічно *Вітланд* також «Країна бика», де *віт* — «бик»). Самби вважалися найвойовничішим із пруських народів і, за легендою, вели своє походження від другого сина легендарного пруського короля Вайдевута — «великого воїна» Само, що начебто перший спробував об'єднати слов'ян. Таке ім'я справді відоме слов'янській історії — князь Само вважається засновником однієї з перших слов'янських держав, щоправда, не на півночі Європи, а в Подунав'ї. Костянтин Порфирогенет (X ст.) означує Київ як *Самбатас*, ім'я *Самбат* мав батько антського князя Хільбудія, про якого в VI ст. пише Прокопій Кесарійський, імен на *Самб-* чимало у боспорських написах. Характерно, що *самба* у санскриті — «палиця», «жезл», «кий», тож етнонім *самби* — семантичний двійник етноніма *данди-дандарії-дандадгарії* й означення *кияни*. Важливо, що й польській історії відомі *куяви*, *куявяни*, які належали до західних слов'ян, населяли середню течію р.Вісли й склали частину єдиної польської народності. *Самба* в санскриті означає і «весло», від нього утворене *самбін* «веслувальник, човняр». У зв'язку з цим привертає увагу не лише згадка руського літописця про полянського князя-

«перевізника» Кия (нагадаємо, що польська історія добре знає полян), а й той факт, що норманська етимологія слова *руотсі*, до якого часто зводять етнонім *русь*, і собі обертається навколо значень «весло», «гребець» тощо.

Ятвяги

Ятвягів джерела розміщують на південь від пруських і литовських земель. Ятвязька мова не збереглася і нині вивчається лінгвістами за мовними реліктами литовських діалектів, а також матеріалами місцевої ономастики. Мову ятвягів відносять переважно до західнобалтійських мов, причому особливо відзначається її спорідненість зі слов'янськими мовами. Руські літописи називали їх *ятвяги*, польські й німецькі середньовічні джерела — також *судави* або *судини*. Тотожність цих назв засвідчує текст указу германського імператора Сигізмунда (XV ст.), де мовиться: *«земля, що зоветься Судовія або Ятвягія»*. Етнонім *судови* вперше згадує Птолемей (II ст.) разом із галіндами на схід від Вісли. Руським літописам ятвяги відомі з X ст.: у перемовинах Русі та Візантії 944 р. брав участь *Ятвяг Гунарев*, що дає підстави припускати якісь політичні взаємини Ятвягії і Русі. До 983 р. належить перша згадка про похід київського князя Володимира на ятвягів: *«Иде Володимеръ на ятвягы, и победи ятвягы и взя землю их»*. 1038 р. похід на ятвягів здійснює вже Ярослав Мудрий. Походи київських і волинських князів на ятвягів мали місце і в XII ст., однак скупі та уривчасті літописні свідчення не дають змоги навіть приблизно окреслити їх зміст, як і межі ятвязької території. Детальніші свідчення про ятвягів належать до XIII ст.: німецькі автори неодноразово згадували їх у зв'язку з завоюванням хрестоносцями пруських земель. За Мацеєм Стрийковським (XVI ст.), ятвязькі землі в давнину простягалися від Волині до Прусії, а столицею їх було місто Дорогичин (саме тут, нагадаємо, коронувався князь Данило); ятвягам належав і Новогрудок, майбутня столиця Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського.

Як уже йшлося, літописні ятвяги виявляють тотожність з індійськими ядавами, відомими ще «Ріґведі», родоначальником яких епічна традиція вважає Яду. Важливо, що предком Яду, в свою чергу, індійський епос називає легендарного мудреця Бгрігу, родоначальника племені бгрігу (пор. *фріги, фрігійці*). Етнонім *ядави* означає «нащадки Яду», а ім'я *Яду* у санскриті — «провидець, чародій, жрець»; це саме має означати й етнонім *ятвяги*. Характерно, що тоді як ядави індійського епосу мають інші назви *сатвати* і *данави*, ятвяги у джерелах означаються також *судовити* й *дайнови*. Де *сатвати* (*sat+vata*) з санскриту означає «справжні, істинні, посутні», тобто «праведні, чеснотливі» (санскр. *sat* і укр. *суть* тотожні), а назва *данави* сходить до імені ведійської богині первозданних вод Дану, якій тотожна слов'янська Дана, теж пов'язана з водною стихією. В Україні з ятвягами пов'язані назви *Ятва*, *Ятвіж*, *Ятвяги*, *Ятвязь*, *Ядути*, *Ядутин*. До етноніма *ятвяги*, очевидно, сходить і польське жіноче ім'я *Ядвіга*.

Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтське

Нарешті, необхідно бодай коротко сказати і про Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтське, що у XIII–XVI ст. існувало на території частини сучасних Литви, Білорусі, України та Росії. Родовід литовських князів, за традицією, сходив у своїх витоках іще до давнього Риму. Як оповідає білорусько-литовська Хроніка Биховця (XVI ст.), близько 452 р., коли Аттіла підійшов до «вічного міста», багато знатних римлян утекло до Венеції. Саме звідси якийсь князь на ім'я Палемон разом з п'ятьма давніми родами, що вели своє походження від Нерона, відпливли морем і, обігнувши Європу з півночі, прибули до Прибалтики, де й знайшли собі місце до душі, згодом назване Жемайтією (досл. «Низька земля»). Тут вони оселилися, а їхні нащадки згодом започаткували Литовську державу і склали її князівський рід і шляхту.

На жаль, офіційна історична наука тривалий час з ідеологічних міркувань воліла «не помічати» повної офіційної назви князівства — *Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтське*. Навіть Велика Радянська енциклопедія подає її просто як Велике князівство Литовське, а слова *і Руське* скромно опускає. Причина такої «сліпоти» проста: в іншому разі визналося б, що Литва й Русь за середньовіччя становили єдине державне утворення, а, отже, Москва і Русь — не одне й те саме, бо виявляється, що князівство Руське існувало поза межами Московської держави. Неважко зрозуміти, що визнання факту існування Литовсько-Руської держави цілковито ламає традиційну еволюційно-спадкову схему російської історії, за якою єдиний спадкоємець Русі — Московська держава, а згодом — Російська імперія. Саме тому й поширювалося заполітизоване твердження, ніби чужа і зловмисна Литва завоювала і приєднала до себе частину руських земель, а московські правителі у протистоянні з нею поставали ще й визволителями своїх південноруських «братів».

В історичній науці закріпилося твердження, що Велике князівство Литовське було Литовською державою у сучасному розумінні цього слова, його творцями були предки сучасних литовців, а сама вона гостала внаслідок завоювання земель Русі литовським князем Міндовгом у середині XIII ст. Проте таке уявлення про статус Русі у складі Великого князівства Литовського потребує коректив. Адже Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтське охопило переважно колишні руські землі — значну частину територій сучасних Білорусі, України, Росії, Молдавії і Польщі. Корінні землі Литви — *Аукшайтія* (Верхня Литва, в ареалі Німана й Вілії) та *Жемайтія* (Нижня Литва, на захід від Невяжі, *жмудь* руських джерел) — складали лише десяту частину території князівства. Східні слов'яни становили й основний демографічний потенціал країни. Про те, що Литва — руське князівство, писав у XVI ст. австрійський посол на Русі Сигізмунд Герберштейн. Саме руська культура була провідною в Литовсько-Руській державі. Литовські князі дотримувалися православної віри

і називали дітей руськими іменами. Державною мовою Литви як у повсякденному вжитку, так і в діловодстві була руська мова, близька до сучасної української: всі тогочасні літературні пам'ятки тут написані слов'янською абеткою, а не латиницею. Традиції руського права впроваджувалися в державне законодавство; державні папери й офіційні документи, зокрема, укази складалися руською мовою, нею провадилося й судочинство. Руська мова посідала чільне місце в державному діловодстві: у Статуті 1566 р. вживання руської мови як ділової спеціально обумовлювалось. А українські землі зберегли адміністративно-територіальний поділ Руської держави на удільні князівства.

Ми дуже побіжно згадаємо хоча б найбільш визначні політичні події Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського. Так, 1253 р. великий князь литовський Міндовг прийняв від папи римського Інокентія IV корону, якою і коронувався в Новогрудку — держава офіційно почала йменуватися *королівством.* 1362 р. князь Ольгерд виступив проти Золотої Орди: розгромивши татар при Синіх Водах, він приєднав Малу Подолію і майже на два століття закріпив за Литовсько-Руською державою Київ. 1410 р. Вітовт спільно з поляками розгромив тевтонців у битві при Ґрюнвальді, приєднав до князівства Литовського і Руського Смоленщину (1404 р.) і землі у верхів'ях Оки, а великий князь московський Василь І Дмитрович (1371–1425 рр.) одружився з дочкою Вітовта. 1429 р. у Луцьку відбувся з'їзд європейських монархів, де, зокрема, вирішувалося питання про коронацію Вітовта, а серед інших були присутні Великий князь Московський, королі Польщі та Чехії, кримський хан, представники турецького султана й молдавського господаря, легат Папи Римського та імператор Священної Римської імперії. Коронація мала відбутися наступного року у Вільно, проте поляки не пропустили посольство, яке везло Вітовту королівські регалії з Риму, той мусив відкласти коронацію, а невдовзі помер.

На цей час Велике князівство Литовське і Руське досягло вершин своєї могутності: воно було повноцінним гравцем на політичній карті Європи, гідно продовжуючи традиції Руської

держави. Його землі простяглися від Балтійського до Чорного моря, охопивши територію у майже мільйон кв. км. (сучасна Україна має площу близько 600 тис. кв. км.), а східний кордон його пройшов під Вязьмою і Калугою за 150 км від Москви. Однак уже незабаром у Великому князівстві Литовському й Руському розпочалися події, які вирішальним чином вплинули на подальший хід його історії. Син Ольгерда Ягайло, який по смерті батька став великим князем, вирішив заручитися підтримкою католицьких держав і папства ціною прийняття католицтва та політичної унії з Польщею. У 1385 р. у містечку Крево було укладено польсько-литовську унію, що передбачала об'єднання Литви та Польщі в єдину державу через династичний шлюб литовського короля Ягайла (*Ягелло*, пор. *голядь*, *галінди*) і польської королеви Ядвіги (пор. *ятвяги*). Шлюб незабаром відбувся, і Ягайло посів польський престол під ім'ям Владислава II (1386–1434 рр.). 1569 р. Люблінський сейм остаточно об'єднав дві країни, і на європейській карті постала нова держава — *Річ Посполита*, шляхетська республіка з виборним королем. Але, проіснувавши понад два століття, Польсько-Литовська держава не витримала агресивного натиску сусідів — Прусії, Австрії та Росії, стала жертвою трьох розділів — 1772, 1793 та 1795 рр. — і зникла з політичної карти Європи.

Хозарська імперія. Князівство Феодоро (Манґуп)

Не можна оминути увагою й південноукраїнські землі, зокрема Таврику, що після монгольського завоювання склала частину Золотої Орди. Вважають, що у XIII ст. сюди проникли 7 монголо-татарських родів (пор. гунни-*ефталіти*, досл. «семеричні», «що складаються з семи частин», а також сім угорських родів), об'єдналися в Юрт і взяли столицею Солхат, який перейменували на *Ескі Керім* «Стара фортеця»; саме від тюрк. *керім* «укріплення, фортеця» нібито й отримав назву весь півострів — Крим. Основними етнічними компонентами, з яких

формувалося середньовічне населення гірської і приморської областей півострова, були нащадки аланів та готів: Прокопій Кесарійський ще у VI ст. згадував тут країну *Дорі*, населену готами — *«відмінними воїнами і прекрасними землеробами»*. Після розпаду Візантії у 1204 р. ряд територій на узбережжі Чорного моря — у Криму й на Північному Кавказі — прибрала собі Генуя, вони й склали *Хозарську імперію* (Cazaria Imperio), як називали її самі генуезці. У середині XIII ст. один із генуезьких сеньйорів викупив у хана Менґу місто Ардабда (суч. Феодосія) і дав йому назву *Кафа*; воно стало відтоді столицею генуезьких володінь у Криму, а у 60-х рр. XIII ст. тут постала генуезька торгова колонія. На захід від Кафи лежала *Солдайя* (давній *Сурож*, нині *Судак*), де 1253 р. по дорозі до монголів побував фламандський мандрівник і чернець Віллем Рубрук, який залишив цікаві записи про свою подорож. А 1260 р. місто відвідав знаменитий венеційський купець Марко Поло, що направлявся у торгових справах до монгольського хана. На італійських картах і в документах XIV ст. була відома і Ялта — *Calitera*, *Callitera*.

Південно-західну частину півострова займало князівство *Феодоро* (колишня готська країна *Дорі*), однойменна столиця якої знаходилася на горі Манґуп (Манґуп-Кале) неподалік Бахчисарая. На західному узбережжі Феодоро був розташований порт Каламіта (суч. Інкерман) в гирлі річки Чорної [*Каламіта* тлумачиться з індоіран. *kala* «темний, чорний»+*mita* «фортеця» (досл. «збудований, укріплений»)]; на південному узбережжі важливим портом феодоритів був *Чембало* (суч. Балаклава). Князівство мало низку невеличких фортець і поселень, що тяглися узбережжям до Алустона (суч. *Алушта*).

Князем Феодоро тогочасні джерела називають якогось Олексія. Про нього відомо лише, що Олексій підтримував тісні стосунки з імператором Трапезунту (місто на сході Малої Азії, у 1204–1461 рр. — столиця Трапезунтської імперії. — *С. Н.*), а у 1426 р. його дочка Марія взяла шлюб з царевичем Давидом, згодом останнім Трапезунтським імператором (1458–1461 рр.). Із джерел відомий ще один князь Феодоро — такий собі Ісайко.

Тісні зв'язки пов'язували Мангупське князівство із численними державами Східної Європи і Передньої Азії. 1472 р. манґупська княжна Марія, дочка Олубея і сестра Ісайка, що увійшла в історію як *Марія Манґупська*, вийшла заміж за молдавського господаря Стефана III. Ісайко пропонував свою дочку в дружини спадкоємцеві московського престолу: російський цар Іван III почав був перемовини, проте цей задум не здійснився. 1475 року сталася подія, що знаменувала віху в політичній історії Тавриди. Турецький султан Мехмед II, який перед тим (1453 р.) завоював Константинополь і фактично став спадкоємцем Візантійської імперії, захопив генуезькі володіння в Криму, князівство Феодоро, а також підкорив своїй владі місцевих ханів Гіреїв. Кафа впала під об'єднаними ударами татар і турків і визнала сюзеренітет Османської імперії. Лише 1920 р., внаслідок революції, що її очолив Мустафа Кемаль (Ататюрк), був скинутий останній її падишах Мехмед VI.

Кримське ханство. Гіреї

У 1443 р. в Криму утворюється Кримське ханство на чолі з Ходжі-Гіреєм, представником династії Гіреїв, що, згідно з традицією, вела свій родовід від Чинґісхана. Історія династичного дому Гіреїв, що три з половиною століття правив Кримським ханством, практично невідома; дуже мало ми знаємо і про предків самого Ходжі-Гірея. Існувала традиція, що він народився у литовському місті Троки і що великий князь литовський Вітовт (1392–1430 рр.) надав йому право панувати у Тавриді, утворивши Кримське ханство — одну з найбільш довговічних держав чинґісидів. Цікаво, що ім'я *Гірей* у перській мові означає «сильний», «могутній» (наше *герой*), різновид його іран. *горуй*, а саме таке ім'я має в «Шахнаме» брат ватажка туранців Афрасіаба.

В останні десятиліття XV ст. Кримське ханство відокремилося від Золотої Орди, стало васалом Туреччини і відтіснило Литовсько-Руське князівство від берегів Чорного моря. Відомо,

що з кримським ханом вів листування московський цар Іван IV Грозний. Московська держава зазнавала відчутного тиску з боку Кримського ханства: кримсько-татарські орди доходили до передмість Москви і навіть захоплювали Олександрівську Слободу — резиденцію московського царя. Ця боротьба за гегемонію в євразійському спадку Золотої Орди затягнулася до кінця XVII ст., коли Московська держава за Петра I припинила виплату Кримському ханству данини, хоча й нерегулярної. Кримське ханство стало незалежним у 1774 р. за умовами Кючук-Кайнарджийського договору між Росією і Туреччиною. Нарешті 8 квітня 1783 р. імператриця Єкатерина II спеціальним маніфестом оголосила про ліквідацію ханства та включення його території до складу Російської імперії. До титулу російських монархів зробили відповідне доповнення — *цар Херсонесу Таврійського*, що проіснувало до березня 1917 р., коли відбулося повалення в Росії монархії. У 1954 р. Кримський п-ів Указом Президії Верховної Ради СРСР був переданий до складу Української РСР, а після проголошення нею державної незалежності перебуває в складі Української держави.

Резюме

Період XIII–XVII ст. у вітчизняній історії іноді невдало називають «Україна під Литвою і Польщею», що створює хибне враження про входження українських земель до складу іноземних держав. І досі панує необґрунтоване уявлення про те, що маленьке плем'я *литва* завоювало величезну територію від Балтійського до Чорного морів, поширивши свою владу на численні місцеві народи, серед них і українців. Але коли це відбулося, у яких битвах? Чому переможці не нав'язали переможеним ані мови, ані релігії чи права, а навпаки, запозичили це все у них? Чому, нарешті, сама ця держава означалася не тільки Литовською, а й Руською? Відповідь на ці питання цілком очевидна: середньовічна історія Русі-Литви складає єдине ціле, а Литовсько-Руська держава становить черговий

етап державотворення у східних слов'ян і балтів, постає політичною наступницею Руської держави, а водночас і вагомим конкурентом Москви у справі об'єднання східнослов'янських земель. На жаль, історія Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського виявилася однією з найбільш «слизьких» тем в історичній науці, переважно через політичну кон'юнктуру. Та й нині кожен з народів, що складав населення цієї держави, схильний приписувати її історію собі — литовці, білоруси, українці, поляки. А між тим це спільна історія, як спільною вона була і багато тисячоліть доти. Бо про існування балто-слов'янської етнічної, мовної та культурної спільноти можна говорити принаймні стосовно I тис. до н. е., якщо не раніше. І цей етнічний спадок дає про себе знати навіть у відомих нам політичних подіях часів середньовіччя.

Козаки

Вступ • Історична традиція про походження козаків • Українські козаки й індійські раджпути • Українські козаки й пенджабські сікхи • Козак Мамай • Козацький табір • Термін «козак» • Тлумачення деяких козацьких термінів • Козацька антропоніміка • Іноземці про козаків • Резюме

Певно, важко назвати іншу тему з української історії, яка викликала б такий винятковий інтерес як серед дослідників, так і серед громадськості, як історія українського козацтва. Їй присвячені численні наукові й популярні, історичні й літературні праці, твори образотворчого мистецтва, драматургії, музики, усної народної творчості. Ми досить добре ознайомлені з подіями політичної історії доби козаччини, з козацьким побутом, звичаями тощо. Що ж до походження та ранньої історії козацтва, то дискусії з цього приводу тривають уже кілька століть, а історіографія проблеми нагромадила величезну кількість різноманітних гіпотез і теорій. Серед них найчастіше називали *уходницьку* (виводить козаків від гуртів вільних озброєних людей, які прибували на промисли), *захисну* (пов'язує появу

козацтва із необхідністю дати організовану відсіч татарським набігам), *соціальну* (з посиленням економічного, політичного, національного та релігійного гніту українського населення), а також деякі інші. Але поряд із цими завжди існувала ще одна версія походження козацтва — етнічна. Про неї й мова.

Історична традиція про походження козаків

Вважається, що термін *козак* вперше згаданий у Початковій монгольській хроніці 1240 р., а також у Codex Cumanicus, словнику половецької мови кінця XIII ст., який перекладав це слово як «сторож» або «вартовий». Пізніше він згаданий у додатку до «Синаскаря» — збірника житій святих від 1308 р., а наприкінці XV ст. — й у «Польській хроніці» Мартина та Йоахима Бєльських. Проте, схоже, є підстави істотно здавнити цю цифру. Арабський історик аль-Масуді (X ст.) пише: ***«За царством аланів знаходиться народ, що зветься кашак (касак) і живе між горою Кабх (Кавказом) і Румським (Чорним) морем. Цей народ сповідує релігію маджусів*** [арабське *ал-маджус* умовно перекладається як «вогнешанувальники», але точніше позначає зороастрійців. — *С. Н.*]. ***Серед племен цих місць немає народу більш привабливої зовнішності, з більш чистими обличчями, немає гарніших чоловіків та вродливіших жінок, і взагалі немає народу кращої зовнішності, аніж цей»***. Арабський автор Ібн-Руста (X ст.) повідомляв, що ***«...руси носять широкі шаровари, на кожні з яких іде сто ліктів матерії. Такі шаровари збирають у зборку й під колінами підв'язують»***. Саме *саравара* означав скіфські штани комедіограф IV ст. до н. е. Антіфан. Зверталася увага і на єгипетські зображення хеттських воїнів, узятих в полон у знаменитій битві при Кадеші (XIII–XII ст. до н. е.) між єгипетським фараоном Рамзесом II і хеттами. Вони зображені з довгими, до плечей, «оселедцями», як у запорожців. Прикметно, що поряд із хеттами у Малій Азії тоді жили й *каски*.

Козацький літопис Грабянки (XVIII ст.) так оповідає про походження козаків: *«Народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду, котрий, як кажуть, жив аж біля гір Аланських. Алани — від хозарів, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера. Після того, як ці найдавніші Гомери чи Кимври чи Цимброви рушили від Азовського (Кімерійського) моря на північ і на захід, після того, як вони перетворилися на Литву, на Жмудь, на Готів, Свенів та інші народи, вони осіли в тих краях...»*. Польський учений XVIII–XIX ст. Ян Потоцький вбачав у козаках нащадків касогів, яких великий князь Мстислав Володимирович оселив у XI ст. на Чернігівщині. Василь Татищев згадував єгипетське місто *Черказ* (від нього нібито й козаки згодом означалися *черкаси*), мешканці якого переселилися на Кавказ і почали називатися *касоги*.

Характерно, що ряд авторів XVI–XVIII ст. (польський письменник Мартін Кромер, російський історик Михайло Щербатов, французький письменник П'єр-Жозеф Соліньяк) пов'язували виникнення козацтва з половцями. Єврейський мандрівник Раввін Петах'я описував цікавий звичай побратимства у половців: половець проколював пальця і кров із нього давав злизати тому, кого він обрав собі товаришем, який після цього ставав йому ніби кровним братом. Істотно й те, що саме половецькі князі носили пасмо волосся на лівому боці голови. Угорський чернець, що відвідав Тмуторакань у XIII ст., так описував місцеве населення: *«всі чоловіки тут голять голови... за винятком благородних, які на знак свого благородства над лівим вухом залишають трохи волосся, причому вся інша голова поголена»*. Типовим запорожцем описав візантійський історик Лев Диякон (X ст.) і київського князя Святослава Ігоревича.

Самі українські можновладці 1621 р. так писали про походження козаків: *«Це ж бо то плем'я зі славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх кораблях по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Це ж вони за Володимира Святого,*

монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірію...» Згадаймо знову рядки з універсала Богдана Хмельницкого: «*Коли давній Рим, який можна назвати матір'ю всіх європейських міст, володів численними державами й пишався 645-тисячним військом, а його набагато менше військо войовничих русів із Ругії на чолі з князем їх Одонацором 470 року звоювало і 14 років ним володіло, то нам тепер, як і тим давнім русам, предкам нашим(!), хто заборонить воїнство і применшить відвагу лицарську?»* Нагадаємо, що йдеться про готського вождя Одоакра, який 5 вересня 476 р. скинув останнього імператора Римської імперії Ромула Августула й поклав кінець Західній Римській імперії. Отже, ще 1648 року, через понад тисячоліття після цих подій, українські козаки вважали Одоакра та його русів своїми предками.

В історичній літературі час від часу робилися спроби пов'язати постання козацтва з хозарами: одним із прихильників цієї версії був автор «Історії Русів» (XVIII ст.). У світлі цього цікавий переказ про Старі Кодаки, який мовить, що це давнє поселення стояло ще тоді, як запорожців звали *козарами*. Нібито сила-силенна козарів прийшла з-за Києва на чолі зі своїм ватажком, кошовим Германом. Побачивши, що тут для його люду мало місця, він розділив військо на три частини: одну залишив тут, другу поселив за Доном, а з третьою, найзавзятішою, пішов до Сибіру і звоював його. А від тих козарів, що лишилися біля Дніпровських порогів, і постали запорожці. Інший переказ («Чорногори-запорожці») мовить, що запорожців було спершу 16 чоловік і звалися вони *чорногори* (тобто «чорнобичі», бо *гор, гур* «бик». — *С. Н.*). Вони спочатку жили вище порогів у лісі, потім сіли кошем на порогах, і відтоді та земля стала називатися козацькою, а люди на ній — запорожцями.

Українські козаки й індійські раджпути

Українські козаки виявляють багато спільного і з раджпутами — індійськими «козаками», чия країна в Північно-Західній Індії називалася *Раджпутана* або *Раджвар* «Край, Країна

царів» (нині штат Раджастхан). Раджпутів вважають прямими нащадками ведійських кшатріїв-воїнів, хоча існує також думка, що вони — нащадки скіфських і гуннських племен, що прийшли до Індії на початку I тис. н. е. Саме слово *раджпут*, первісно *раджпутр* означає «царський син, царевич», а в науковій літературі цю аристократичну верству найчастіше називають воїнським або військово-феодальним станом. Істинний раджпут — горда й незалежна людина, винятково хоробрий і мужній воїн, подвиги якого оспівують романтичні балади й героїчні оповіді. Він ніжний син і люблячий чоловік, благородний у думках і вчинках, хоча вчинки ці рішучі й жорсткі, без зайвих емоцій. Це типовий раджпутський герой — *воїн, вір*.

У запорожців багато спільного з раджпутами — в іменотворенні, воїнському вишколі, воїнських обрядах, світоглядних уявленнях. У похід шаблю раджпутові, як і козакові, подавала жінка — мати, дружина чи кохана. Бо жінка уособлювала особливу силу, енергію — шакті, яка, вважалося, поєднана з чоловічою силою, робить воїна непереможним. Жіночу енергію символізував трикутник вершиною вниз, а чоловічу — вершиною вгору: саме тому раджпутські шаблі часто прикрашає трикутник, а щити — тризубець. Шабля і в раджпутських, і в козацьких піснях постає коханою і відданою дружиною. Для раджпутів багато важили різні щасливі й нещасливі прикмети, особливо перед битвою. Раджпути, як і козаки, любили різноманітні розваги й воїнські змагання, благоговійно ставилися до зброї і перед боєм здійснювали обряд поклоніння їй. Ті й інші мали свій воїнський кодекс честі. Загиблого раджпута покривали червоною матерією, як козака — червоною китайкою.

Подібність між козаками та раджпутами простежується і на епічно-музично-пісенному рівні. Раджпути — пісенний народ, у них безліч героїчних, обрядових і ліричних пісень, вони люблять і плекають музичну спадщину, високо шанують своїх музик, співців і оповідників, як запорожці — бандуристів-кобзарів-лірників. Окрім воїнського вміння, воїн-раджпут — індійський козак — мав знати історичні легенди й перекази, героїчні пісні й поеми, зберігати пам'ять про славні подвиги й діяння предків.

Це сповнювало особливим змістом життя раджпута, який вважав себе хранителем традиції, ланкою в ланцюжку поколінь. Раджпути мали власних творців і хранителів родовідних хронік, героїчних пісень і балад, які складали родоводи й героїчні поетичні оповіді про раджпутські роди, причому не лише знатні й правлячі, а й прості. У поемах, баладах чи героїчних піснях оспівували героя або його родину, їхніх предків і славні діяння. Вони створювали й ліричні поеми про кохання, життя і красу природи, навіть релігійні гімни, адаптували для неформального виконання епос і пурани (індійські билини). Як авторів-виконавців їх ще називали *бардаї* «поет-співець», тим самим словом, яке нині означує їхніх колег — *бардів*. У раджпутів було високо розвинене вміння грати на різноманітних музичних інструментах, серед яких флейти, барабани, цимбали, мушлі й навіть інструмент на зразок української кози (рос. *волинка*). Її назва в раджпутів — *мешек*, через що її іноді співвідносять зі слов'янським *міхи* і вбачають етимологічний зв'язок із *міх-мішок*. Цікаво, що українська назва інструмента — *коза*, а «цап», «баран» у санскриті — *меша* або *мешак*.

Раджпути виявляють тісний зв'язок з Україною і на ономастичному рівні. Так, село *Одайпіль* на Київщині виявляє тотожність із назвою раджпутського міста *Удайпур*. У раджпутів побутує ім'я *Удай*, в Індії є *Удайґірі* «Удай-гора», а в Україні — *Удай-ріка*. *Томари* — українська шляхта половецького походження, яка дала Україні мужніх козаків, кошових отаманів і козацьких полковників, має прямих родичів за Гімалаями — раджпутський рід *Томари*, з якого походили царі, що в VII–XII ст. правили в Делі. Саме з половецьких Томарів походила, зокрема, Ґурандухт — дружина грузинського царя Давида Будівничого (1073–1125) і прабабуся знаменитої грузинської цариці Тамари (Тамар), ім'я якої і відбило належність до славного роду. У полтавських поміщиків Томарів певний час жив і навчав їхніх дітей Григорій Сковорода. У санскриті *томара* означає «списник», тобто *томари* — це списники, озброєні списами. Йому значеннєво тотожні *шелбири* «списники» — згаданий у «Слові о полку Ігоревім» половецький рід. У козаків

зустрічаємо козацьке прізвище *Шалбир*, яке побутує і в раджпутів у формі *Шальвір* та *Шальбір* (санскр. *Шалавіра*) й означає «Списник-герой» або «Богатир із роду списників». Де *шал* «спис», відбитий в українських прізвищах *Шалака* й *Шалак*, які мають своїх прямих індійських двійників. А *бір*, *вір* — «герой, богатир».

Українські козаки й пенджабські сікхи

У Пенджабі, давній Аратті, теж є свої «запорожці», т. зв. *сікхи*, які провадять такий самий спосіб життя, що й наші козаки: живуть спартанським життям, не одружуються, знають лише воїнську справу і носять жовто-блакитне вбрання. Сікхи (від санскр. *шіш'я* «учень, послідовник») — сповідники сікхизму, однієї з найбільш демократичних релігій, що виникла в Пенджабі (Північно-Західна Індія) наприкінці XVI ст. одночасно з козаччиною. Засновник її Ґуру Нанак (1469–1539) народився біля міста *Чухиркан*, назва якого тотожна назві *Чигирин*, що її мала козацька столиця часів Богдана Хмельницького. У сікхів багато спільного з запорожцями: обидва бойові братства постали як реакція самозахисту на агресивні зовнішні чинники, до них могли приєднатися люди будь-якої національності й віросповідання, будь-якого суспільного чи майнового стану. І сікхи, і запорожці дотримувалися ідеї соціальної рівності, їхні ідеали — добро, справедливість, терпимість, милосердя, самопожертва, хоробрість і вільна Вітчизна. Першокласні воїни, сьогодні сікхи — помітна, впливова й активна етнорелігійна спільнота, що складає кістяк сучасної індійської армії. Їх вирізняють зовнішні атрибути, так звані *П'ять К*, тобто п'ять предметів, назви яких починаються на літеру *К* і засвідчують належність до воїнського братства: *качх* — широкі штани до колін, шаровари, *кангха* — дерев'яний гребінець, *кара* — залізний браслет на правій руці, *кирпан* — шабля та *кеш* (*кес*) — волосся, яке сікхи не стрижуть, а забирають у вузол і ховають під тюрбан. Через що їх іноді називають *кесадгари* «косодержці»

(слово *козак* теж іноді виводять від *косак* — «з косицею, з чуприною»). Найбільш войовничим відгалуженням сікхів є *ніханги* (перс. «крокодили»), які знають лише воїнську справу й носять жовто-блакитне вбрання. Їх і нині налічується до 20 тис. Не виключено також, що й слова *сікх* і *Січ* — споріднені.

Козак Мамай

Деякі атрибути половецьких кам'яних баб (вигнута шабля, лук, сагайдак із стрілами, струнний музичний інструмент, чаша) дослідники знаходять у народних зображеннях козака Мамая, образ якого добре відомий в Україні. В українців козак Мамай — один із найпопулярніших фольклорних героїв, що уособлює любов народу до своїх захисників — козаків. Образ його відбитий у народних легендах, переказах, казках (козак Мамарига), але чи не найкраще — у народному живопису. Тут козак Мамай у синіх шароварах, оксамитовому жупані й сап'янових чоботях, у нього поголена голова з хвацько закрученим за вухо «оселедцем», бандура, кінь, спис із прапорцем, козацький штоф і чарка. Так його малювали на полотні, стінах осель, навіть на дверях соковитими барвами, часто з написом: ***«Я козак Мамай, мене не займай»***.

Останні три предмети дослідники пов'язують зі смертю козака, бо спис ставився на кургані, де його поховано, а штоф і чарка клалися в могилу. Природу цих предметів уточнює і доповнює індійський матеріал. Видатний російський мислитель і філософ XIX ст. Олена Блаватська зауважувала, що раджпути — шанувальники Бали, бога могутності. Його особливість та, що він неабияк полюбляв хмільне, тож і шанувальники його носили при собі чаші для пиття хмільного трунку — вона й зображена в руках багатьох половецьких «баб». А одним із атрибутів бога Шіви, якому переважно й поклонялися раджпути, є *карнавка*, тобто чаша. Характерно, що в атрибутиці козака Мамая й індійського бога Шіви дослідники нараховують до 30 подібностей, безумовно, не випадкових.

Слово *мамай* рясно відбите в українських прізвищах і назвах. Ім'я *Мамай*, нагадаємо, мав і відомий татарський хан. Видатний російський лексикограф і письменник XIX ст. Володимир Даль зазначав, що в татарській мові *мамай* — «чудовисько, яким лякають дітей», тож за значенням воно тотожне сучасному *бабай*, яким теж лякають дітей. У монгольській мові нібито збереглося лайливе слово *мам* «чорт, дідько», і тюркологи припускають, що ім'я *Мамай* походить саме від *мам* із суфіксом *ай* — рудиментом родового відмінка: в такому разі ім'я *Мамай* означає щось на зразок «Чортів, Дідьків». В індійських мовах термін *мама*, *мамай* означає «материн (брат)», тобто *дядько*. Очевидно, *Бабай* виявляє спорідненість зі скіфським *Папай*, що його мало верховне скіфське божество (функціями тотожне Зевсові), бо зміна початкових *п-б* властива слов'янським та індоіранським мовам: укр. й пол. *пан* в іранських і південнослов'янських мовах має форму *бан*. Основа *па-ба* «захищати, охороняти, берегти» у словах *папай* і *бабай* подвоєна, що посилює основне значення слова. Це саме і в рос. *папа* й інд. *баба*, які мають однакове значення «батько». Така ж структура і в слові *мама*, де теж маємо подвоєне *ма*, що означає «мати» і складає логічну пару слову *папа*. Характерно, що дружина Шіви мала ім'я *Амма* «Мати, Мама», відбите, зокрема, в етнонімі *амазонки*, що означає «народжені Аммою», «доньки Амми». Тоді ім'я *Мамай-Аммай* означатиме «Належний Аммі-Матері», «Аммин-Материн» і знову-таки стосуватиметься Шіви як чоловіка богині Амми-Матері, яка має в Україні й низку інших імен, рясно відбитих тут із найдавніших часів. Як, власне, і численні імена її чоловіка.

Козацький табір

Добре відомо, що козаки широко користувалися т. зв. *табором* — ланцюгом возів, зв'язаних між собою: в облаштуванні таких таборів запорозькі козаки, за визнанням сучасника, були неперевершені майстри. Характерно, що подібну тактику

ведення військових дій знали й печеніги. *«Навчені не з книг, а за звичаєм своїх батьків»*, за висловом візантійської письменниці й дочки імператора Олексія I Анни Комніни, печеніги, коли перед ними був ворог, якого вони не сподівалися перемогти, влаштовували рухомі укріплення. *«Вони ставили в коло свої вози, окривали їх бичачими шкірами, садовили на них дружин і дітей, і відбивали приступи. Важко було здолати ці перешкоди; великих втрат коштувало розбити вози і проникнути всередину цього своєрідного укріплення. Коли ворог вирішував взяти їх в облогу, вони дещо видозмінювали спосіб захисту: трохи розсували вози і робили між ними звивисті проходи. З проходів несподівано вискакували їхні загони, нападали на ворога і знову ховались всередині кола»*. Подібний тактичний прийом знали і готи, і половці, а гуннський князь Аттіла зумів уникнути розгрому під час знаменитої «битви народів» на Каталаунських полях (V ст.), саме обгородивши свій табір возами. Ще раніше Діодор, описуючи політичні події Боспорської держави середини I тис. до н. е., говорить про аналогічний військовий маневр боспорського царя Євмела, представника боспорської династії Спартокідів, який також оточив свій табір возами і сам, *«за скіфським звичаєм»*, став у центрі цього кола.

Термін «козак»

Існує чимало тлумачень терміна *козак*, перелічувати які тут немає особливої потреби. Натомість вкажемо на найновішу спробу тлумачення цього терміна. На думку мовознавця Степана Наливайка, термін *козак* сходить до індоіран. *ґосак*, яке складають компоненти *ґо+сак*, де *ґо* в індоіранських мовах — «бик», а *сак* — «дужий, сильний, могутній». Тобто *ґосак* означає «бикомогутній», «могутній, як бик», переносно — «сміливець, богатир, герой». Водночас поняття «бик» невіддільне від воїнського стану, адже бик уособлює воїнську снагу, відвагу, мужність. Порівняння воїна, царя чи бога з биком — звичайне явище в міфологіях і епосах багатьох народів, серед

них і українського, свідчення чого бачимо і в «Слові о полку Ігоревім», де вищою оцінкою воїнської доблесті є епітети *яр-тур* і *буй-тур*. Ім'я *Ґосак* (*Gosak*) засвідчене в боспорських написах III ст. із Сіндики, ім'я *Кзак* (*Ґзак*) мав і половецький князь. Характерно, що ім'я *Ґзак* (*Ґозак*) знає і кашмірська хроніка XII ст. «Раджатаранґіні».

Тлумачення деяких козацьких термінів

Характерно, що назви деяких важливих козацьких реалій пояснюються з індоіранських мов. Так, козацьким атрибутом є *бунчук* — булава з китицями з кінського волосу, один із символів гетьманської влади; було і козаче звання — *бунчужний* на означення охоронця цього гетьманського атрибута, що відбилося і в українських прізвищах. Слово *бунчук* згадується ще в «Ріґведі» й сходить до санскр. *пунчха*, *пунчх* «хвіст». Козацький термін *кіш* споріднений із санскр. *кош*, яке означує сукупність однорідних предметів або їх вмістилище (укр. *кіш*, *кошик*) — наприклад, санскр. *шабдкош* «словник», дослівно означає «зібрання слів» або «вмістилище слів».

Індійські факти проливають світло на ще один важливий козацький термін — *паланка*. Давньоіндійську армію складали 4 роди військ, означувані загальним терміном *чатуранґа* (санскр. *чатур* «4» + *анґа* «частина»). *Чатуранґа* в санскриті й гра в шахи, яка, власне, й відбиває такий поділ війська — слони, колісниці, кіннота й піхота. Ці роди військ мали свої підрозділи, одним з яких є *пала*, досл. «захищальний». Імовірно, що саме санскр. *анґа* «частина, підрозділ» наявне і в терміні *паланка* (*пала*+*анґа*), який, у свою чергу, відповідає греко-латинському військовому терміну *фаланга*. Низове запорозьке козацтво у військовому плані ділилося на 38 куренів, а в територіальному — на паланки, яких спершу було 5, а потім 8. За Дмитром Яворницьким, *паланка* з турецької означає невеличку фортецю, а в запорожців вона означувала центральне управління певної території, найчастіше відомство, повіт запорозьких вольностей. Осердям, центром

кожної паланки було подвір'я з будівлями, обнесене довкола парканом. Сюди ж стає і санскр. *palana* (хінді *palan*) «захищання, оберігання, охорона, захист», яке сходить до основи *pal*, *palay* «охороняти, захищати, управляти, керувати, тримати».

Козацька антропоніміка

Новітні мовознавчі дослідження проливають світло і на етимологію численних козацьких та сучасних українських імен і прізвищ. Так, зокрема, козацьке прізвище *Баглай* означає «Журавний, Журавлишин», де *багла* «журавель», утворене з санскр. *бака*, *бак* «журавель» і суфікса *-ла*, який творить прикметники від іменників. Козацькі й сучасні українські прізвища *Кульбіда*, *Куйбіда* споріднені з санскритськими іменами *Кулапаті*, *Кульпаті*, а також антським *Хільбудій* і скіфськими *Сколопіт* і *Колаксай*, де *кулапаті-кульпаті* — давній соціальний термін на означення племінного ватажка, який означає «батько-захисник-ватажок роду» (*кула* «рід», *паті* «захисник, ватажок, батько»). Знамените козацьке прізвище *Мазепа* також має свого прямого індійського родича — високостатусне воїнське ім'я *Махіпа*. Його складають компоненти *махі+па*, де санскр. *махі* — «земля» (досл. «велика»), а *па* — «захисник, оборонець, воїн, цар». Тобто прізвище *Мазепа* означає «Захисник землі», «Оборонець країни», «Правитель», «Цар», «Князь», отже, й «Гетьман». Іранська форма індійського *Махіпа* — теж *Мазепа*, тобто українська й іранська форма прізвища фонетично й етимологічно тотожні.

Козацьке й сучасне прізвище *Манжула* споріднене з індійським чоловічим і жіночим іменем *Манджула*, де *манджу* «краса, врода, чарівність», а *-ла* — вже згадуваний вище суфікс, що творить прикметники від іменників. Тобто *Манжула-Манджула* означає «Гарний, Вродливий, Чарівний». Надзвичайно поширене козацьке прізвище *Рай* (*Рой*) споріднене з титулом *рай* «князь» у раджпутів, *рой* у бенґальців. У циганів *рай* — «ватажок, начальник, циганський барон». *Рай* відбите і в двоосновних

українських прізвищах *Шамрай*, *Жухрай*, *Чухрай*, *Шахрай*. Прізвища *Рева* та *Ревут* (і похідні від них *Ревутенко* й *Ревуцький*), поширені в запорозьких козаків і сучасних українців, й собі виявляють спорідненість із санскритськими термінами *рай*, *рао*, *раут* «князь», що сходять до санскр. *раї* «багатство». Жіночий варіант чоловічого імені *Рай* «Князь» — *Рая*, *Раїса* «Правителька, Княгиня». Козацькі прізвища *Розтропа* й *Розтрипа* споріднені з індійським воїнським іменем *Раштрапа* «Захисник країни, Охоронець держави», де *раштра* — «країна, держава», а *па* — «захисник, воїн, владика, цар», наявне і в прізвищі *Мазепа*. Прізвище *Розтрухан* має те саме значення, оскільки *хан* у ньому — семантично тотожний індійському *па*. Сюди ж стає сучасне прізвище *Ростропович*.

Козацьке й сучасне українське прізвище *Шекера* споріднене з санскр. *шекхара* «корона, вінець». Прізвище *Кулябера* сходить до санскр. *кула* (хінді *куль*) «сім'я, рід, плем'я» та *віра* (хінді *вір*, *бір*) «богатир, герой», тобто *Кулябера* означає «Герой роду», «Богатир племені». Прізвище козацького ватажка і соратника Богдана Хмельницького *Нечай* споріднене з індійським воїнським ім'ям *Аджай* «Непереможний», де *а* — заперечна частка «не, без», а *джай* — «переможний, звитяжний». Первісно прізвище мало форму *Неджай*, а тоді — *Нечай*. Прізвище *Пребера* складають *віра-біра*, *вір-бір* «богатир, герой» та префікс *пре-*, що посилює значення основного слова. Тобто означає «Могутній богатир, Славний герой, Неперевершений воїн», коротше — *Прегерой*. Сюди ж долучаються й десятки інших індоарійських етимологій козацьких імен та прізвищ, переконливо витлумачених українським індологом і мовознавцем Степаном Наливайком.

Іноземці про козаків

Існування Запорозької Січі як самостійної політичної сили визнавав світ. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансільванії, Польщі, Росії, Кримського

ханства, укладав міжнародні угоди, провадив переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли було вигідно, окремі держави та їх коаліції. Військова сила запорожців та їхня самобутня тактика ведення бою були відомі далеко за межами України. А після Хотинської битви (1621 р.), коли козаки фактично врятували Європу від османської загрози, розвіявши міф про непереможність турецької армії, серед європейської шляхти стало модним посилати юних нащадків дворянських родів саме на Січ, щоб вони осягали там військове мистецтво. Яскравим прикладом чого є хоч би славетний полковник Максим Кривоніс, шотландець за походженням.

Відвага й безстрашність козаків викликали захват і повагу навіть у ворогів. Турецький літописець Наїма (XVII ст.) писав: *«Можна впевнено сказати, що годі знайти на цілій землі сміливіших людей, які так мало дбали б про своє життя і так мало боялися смерті»*. Інший сучасник козаків, француз Боплан зазначав: *«Козаки кмітливі й проникливі, винахідливі й щедрі, не побиваються за великим багатством, але над усе ставлять свободу, без якої життя для них неможливе»*.

Навіть малознайомі з українською історією іноземці підкреслювали любов до свободи «козацької нації», як називали українців у Європі. Французький аташе в Петербурзі Жан Бенуа Шерер в епоху Великої французької революції писав, що українці заслуговують на повагу освічених європейців за постійну боротьбу за збереження власної свободи. Що ж до українських козаків, то про них він висловлювався так, що козаки завжди *«воліли невигоди важких походів, аніж спокійного життя рабів. З їхньої історії довідуємося, як то батьки переказували синам своїм горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, при чому клич — «Смерть або Воля» — був їхнім одиноким заповітом, що переходив від батька до сина, разом з прадідівською зброєю»*. І далі: *«Українські козаки — спокійний народ; вони відповіли на узурпацію польських магнатів і кліру спочатку поступками, а згодом, коли побачили, що існує тільки одна мета — їх розчавити, немає нічого дивного, що вони взялися за шаблі, щоб скинути важке ярмо неволі й утвердити свою схильність до*

незалежності... Народ цей, багатий на перекази про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, і цього йому не можуть простити. На те, що козаки зробили, щоб забезпечити себе, дивились, як на революцію, а кожне повстання вважається за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі».

Діяч французької революції Гаран де Кульон вбачав в українських козаках споріднену французьким революціонерам соціальну силу і покладав надію на їхнє майбутнє відродження. Він відзначав, що природа у своїй творчості і свободі могутніша, ніж тиранство: *«Жменька готів, що втекли в гори Астурії, зуміли вигнати маврів з усіх провінцій Іспанії... Так геній незалежності ходить-блукає і поміж нещасними залишками українських козаків. І може бути, що недалекий час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова* [за дідом — Пугач. — *С. Н.*] *українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в різні періоди доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому».*

Резюме

Козацька тематика у вітчизняній історіографії вже давно актуальна та популярна. І це не випадково, зважаючи на непересічність політичної історії цього періоду: визвольна боротьба за власну свободу і державність, до того ж наповнена яскравими подіями та неординарними постатями, і нині привертає непослабну увагу. З іншого боку, дослідження історії козацтва відбувалося переважно саме в контексті подій Визвольної війни середини XVII ст., тоді як етнічні аспекти проблеми цікавили істориків меншою мірою. Водночас цілком очевидно, що складні перипетії козацької історії зрозуміти годі, доки, нарешті, не буде дано переконливої відповіді на питання про витоки козацтва, а козацькі походи на Польщу, Крим та Молдавію і надалі поставатимуть таким собі хаотичним «броунівським рухом» без загальної закономірності. Цілком очевидно, що та ж Визвольна війна мала таку ж істотну етнічну передісторію,

як передісторію політичну, і соціальну. І якщо, як нескладно переконатися, історія середньовічних Польщі, Литви, Московії, Криму значною мірою визначалася уявленнями про колишню етнічну спорідненість, безумовно, такі зв'язки слід відшуковувати і в козацькій історії. Вже нині у питанні про походження та ранню історію козацтва (зокрема зусиллями порівняльного мовознавства) накопичено значний новий матеріал, що вимагає належної дослідницької уваги. Українській історичній науці, нарешті, потрібно систематизувати й проаналізувати усі дані про козацтво. Слід переглянути і значення договору 1654 р., і його наслідки, що тривалий час піддавалися в історичній науці безсоромній фальсифікації.

Світогляд та вірування населення Давньої України

Вступ • Головний міф «Ріґведи» й український фольклор • Сварґа, веди, триведи і шастри • Чотиристановий суспільний поділ • Скіфський пантеон • Пантеон Володимира • Табіті-Гестія-Веста-Тапаті • Папай-Зевс-патер-Дьяус-пітар-Юпітер • Апі-Дану-Дана • Гойтосир-Аполлон-Крішна-Ґопала-Іван Купала • Тагимасад-Посейдон-Варуна-Ахурамазда-Дажбог • Арґімпаса-Артеміда-Партенос-Діва-Мокоша • Арес-Вараз-Марс-Індра-Перун • Род-Рудра, Велес-Вріш • Ладо й Лада, Вішну й Лакшмі, Кама й Лель • Божества-персонажі «Велесової книги» • Шанування природи • Храми давніх слов'ян • Християнство • Писемність • Тризуб. Символіка українського герба • Символіка українського прапора • Імена-композити • Атрибути влади • Резюме

Настав час звернутися до того аспекту давньоукраїнської історії, який майже не відбився в попередніх розділах: йдеться про світоглядні уявлення та вірування давньоукраїнської людності. Досі ми мало торкалися цієї теми не тому, що вважали

її менш важливою, а тому, що належне осмислення її можливе лише в комплексі, тож і вимагає окремого розгляду. Зауважимо відразу: звернення до міфологічної традиції для нас цікаве не так саме по собі (ця надзвичайно широка тема вимагає окремої уваги), як з огляду на численні збіги у світогляді та віруваннях багатьох давніх народів, а отже, і для надійніших спроб реконструкції найдавнішої етнічної історії. Таке звернення тим більше виправдане, бо жоден аспект життя давнього народу не дає повнішої і красномовнішої інформації про нього, ніж релігія і міфологія. Адже буття богів — це буття людей, і часом достатньо належно пояснити певний факт чи явище світоглядного плану, аби навіть без залучення численних і часто плутаних історичних свідчень осягнути ті приховані та глибинні етнічні процеси і явища, про які йшлося у попередніх розділах.

Головний міф «Ріґведи» й український фольклор

Давньоіндійська традиція важлива й цікава для нас своїм головним міфом — про битву громовержця Індри зі змієм Врітрою, який перегородив ріки й не дає їм текти. Індра долає злого Врітру й відроджує природу до життя, дає настати весні й Новому року, що символізує перемогу тепла над холодом, світла над темрявою, добра над злом. Цей сюжет безліч разів і в різних варіаціях повторюється в самій «Ріґведі», на ньому базується давньоіндійський епос. Композиція цього прадавнього індоєвропейського міфу проста: божество родючості опиняється в полоні злих, темних сил, на його пошуки вирушає чоловік-божество або царевич, долає демонів-крадіїв і повертає на землю, тобто «воскрешає» жертву. Символіка землеробського міфу помітна в «Рамаяні» в численних згадках про те, як в'яне й ціпеніє природа, коли Раван викрадає Сіту. І навпаки, визволення Сіти й повернення Рами з дружиною в своє царство знаменується оживанням і буянням природи. Цей своєрідний сценарій відтворює приурочений до Нового року перехід тієї критичної

миті, коли природа повертається до свого первісного, хаотичного стану — застою, холодів, зими. Тож і новорічне свято — своєрідний космогонічний ритуал, що має заново творити космос, повторивши всі етапи його становлення, символізує відновлення з хаосу упорядкованого, організованого, праведного світу.

Ця світотворча битва Індри з Врітрою відбита в українських веснянках, щедрівках, колядках, казках і деяких народних танцях весняного циклу («Воротар», «Ворон»), які сягають глибин духовної і культурної історії українців. Причому Врітра у них виступає під своїм первісним іменем — як злий цар *Ворот*, *Воротар* або *Володар*. А Індра відомий як *Іван-Царевич*, *Іван Княжевич*, *Громовик-воїн*, *Громовик-землероб* і *Громовик-пастух*, який визволяє Сонце, розігнавши важкі зимові хмари. Найдавніша міфічна форма грізних зимових сил в українському фольклорі — дивний тур-олень, якого нагледіла у віконце Господиня-Сонце й захотіла спіймати собі. У колядках цей тур-олень іноді зоветься царем. *«Цей міфічний цар,* — пише Іван Нечуй-Левицький, — *то образ зими з чорними хмарами, з снігом, з вітром, морозами, — то індійський лихий Врітра, ворог Громовика-Індри. Зима здавалася народові звіром, що краде сонце і блискавку і держить їх у себе, в образі красної панни на золотому стільчику».* Що, до речі, змушує згадати й трипільські статуетки з жіночим божеством на стільчику. Саме сюжет з оленем — головна сюжетна лінія у «Рамаяні»: щоб викрасти Сіту, Раван підіслав до хижки, де жили Рама й Сіта, дивної краси оленя — насправді свого поплічника. Сіта захотіла його мати, тому Рама й кинувся на його лови. А тим часом злий Раван «Ревун» у подобі смиренного відлюдника підступно викрав Сіту, за що врешті-решт і наклав усіма своїми десятьма головами. В українських казках царевич іде походом на злого царя, викрадача царівни, визволяє її, а тоді й одружується з нею.

Сварґа, веди, триведи і шастри

Українська мова й писемні пам'ятки зберігають чимало архаїчних термінів, що несуть унікальну інформацію про найдавніші

світоглядні уявлення й духовну культуру українців, проливають світло на філософські, суспільно-державні й морально-етичні аспекти його світобачення. Одним із таких слів є *сварґа*, відоме ще у причорноморських скіфів. У ведійській міфології *сварґа* — обитель світла, небо, рай, найвищий із трьох світів, де живуть боги і куди переселяються душі праведників і героїчно полеглих воїнів, а володар сварґи Індра — цар богів і ватажок небесного воїнства, тотожний слов'янському Перунові. «Велесова книга» на своїх дощечках-сторінках не раз згадує сварґу та Індру. Геродот знає скіфського правителя на ім'я *Спарґапіт*, що засвідчує: скіфські народи добре знали коло уявлень, пов'язане з Індрою та сварґою. Важливо, що іранська міфологія, особливо після Заратуштри (VII ст. до н. е.), ні Індри, ні сварґи не знає.

Інше надзвичайно важливе поняття, яке зберегла для нас «Велесова книга», є *тривіди*, що означає «тризнання, тривідання» і тотожне інд. *тріведа*. Українське й індійське слово не потребує перекладу, воно однаково зрозуміле і слов'янинові, й індійцеві, бо сходить до дієслівної основи *vid* «відати, знати», спільної для індійських і слов'янських мов. Веди — загальне означення вищих сакральних (священних) знань у стародавніх індійців, які відбивають найдавніші уявлення і вірування. Найвідоміша й найавторитетніша з них — «Ріґведа» (кін. II тис. до н. е.), що вважається нині найдавнішою культурною пам'яткою всіх індоєвропейських народів. Назва «Ріґведа» означає «Мовленнєзнавство», «Річевідання», тобто відання того, як із тієї чи іншої нагоди проказувати, промовляти, прорікати молитви-звернення до богів. Де *ріґ* (має і форму *річ)* споріднене з укр. «ректи», «прорікати», «пророк», «речення», «річ» (мова), «наріччя». Унікальність слова *тривіди* в тому, що воно незаперечно засвідчує — давні українці знали веди! А наявність у «Велесовій книзі» слова *тривіди* винятково значиме ще й тому, що воно — своєрідний часовий індикатор, бо йдеться про часи, коли існувало лише три веди, а не чотири, як пізніше, через що згодом постав термін *чатурведа* «чотиривіди». А отже, термін *тривіда-тріведа* відбиває найраніший період індоєвропейської історії.

Веди складають найпершу й найголовнішу частину священних книг — *шастр*, які також відомі давній Україні. У III ст. до н. е. таври, жителі Херсонеса Таврійського, у т. зв. *Херсонеській присязі*, клянуться охороняти для народу *састер* і не розголошувати нічого потаємного ні еллінові, ні варвару. Оце *састер* і є шастри — священні книги. Шастри формують основоположне філософське поняття — про арту-дгарму-закон-лад. Тобто про світолад, вселенський закон, непохитність космічних процесів (зміна зими весною, дня ніччю, плин річок, схід і захід сонця, припливи й відпливи, рух небесних світил). На арті-дгармі-законі-ладові тримається організований, упорядкований, справедливий і праведний світ, арта-дгарма-закон-лад — моральні й етичні норми, релігійні й суспільні устої такого світу. Шастри закликають непохитно дотримуватися арти-дгарми — законів і приписів свого суспільства, племені, стану, роду, родини. Людська арта-дгарма-закон-лад — правдивість, чесність, незлобивість, непричинення зла живому, чистота помислів. Вищий вияв арти-дгарми-закону-ладу — держава, яка сповідує, покріплює, оберігає і захищає її. Індійське *дгарма* й українське *держава* — споріднені, в обох словах спільна основа *дгар* «держати, тримати».

Чотиристановий суспільний поділ

Шастри утверджують і віковічність та непорушність поділу суспільства на чотири стани — жерців, воїнів, землеробів і залежних общинників. Такий поділ знали вже скіфи, що засвідчує Геродот у V ст. до н. е., коли передає скіфську легенду про чотири магічні дари, що впали з неба й далися до рук наймолодшому з трьох братів — Колаксаєві, котрий і став першим скіфським царем і родоначальником скіфської царської династії. Чотири небесні дари — золоті чаша, сокира, плуг і ярмо, де чаша символізує жерців, сокира — воїнів, плуг — землеробів, ярмо — залежних общинників. Те, що скіфи-сколоти знали чотиристановий суспільний поділ, засвідчують і сучасні

українські прізвища, у яких відбито всі чотири найдавніші індоіранські терміни на означення цих станів.

За індійськими міфами, стани постали з різних частин тіла Першолюдини-Пуруші, принесеної в пожертву при творенні світу: жерці-брахмани постали з його вуст, воїни-кшатрії — з рук, селяни-вайш'ї — зі стегон, а шудри, залежні общинники — зі стіп. Стани мають свою барвну символіку: жерці асоціюються з білим кольором, воїни — з червоним, селяни — з жовтим, а залежні общинники — з чорним (пор. слов. *чернь* на означення простолюду). Перші три стани вважалися вищими й називалися *аріями* або *двічі народженими*, бо відбували особливий обряд посвячення, через що ніби народжувалися вдруге, вже духовно. Тому термін *арії* початково мав не етнічну, а соціальну природу. Його добре знали скіфи, про що свідчить побутування в їхніх царів імен *Ар'япіт* «Владика аріїв», *Ар'янт* тощо. Важливо, що вже у скіфські часи уявлення про становий поділ мало легендарний характер, як у випадку зі скіфською легендою про чотири магічні дари, що впали з неба. Так само божественний характер мали і веди — вони вважалися почутими з небес. А отже, існували задовго до перших писемних згадок про них.

Скіфський пантеон

«Скіфи, — каже Геродот, — *шанують лише таких богів. Насамперед Гестію, потім Зевса та Гею (Гея у них вважається дружиною Зевса); після них — Аполлона й Афродіту Небесну, Геракла та Ареса. Цих богів визнають усі скіфи, а т. зв. царські скіфи приносять жертви ще й Посейдону. Скіфською мовою Гестія зветься Табіті, Зевс (і, як на мене, правильно) — Папай, Гея — Апі, Аполлон — Гойтосир, Афродіта Небесна — Арґімпаса, Посейдон — Тагимасад. Скіфи не мають звичаю зводити кумирів, вівтарі та храми богам, окрім Ареса».*

Отже, скіфський пантеон, за Геродотом, нараховував 8 божеств. Можливо, це відбивало давню індоіранську традицію, за якою кількість богів співвідносилася з кількістю сторін світу.

Показове у цьому плані й скіфське царське ім'я *Октамасад* «Восьмибожний», де *масад* «бог» (воно ж і в іменах *Тагимасад*, *Ахурамазда*), а *окто* – грецька форма індоіран. *ашта* «8» (пор. *Осмомисл*).

Пантеон Володимира

Через півтора тисячоліття після Геродота руський літописець наводить інший перелік божеств, пов'язаний цього разу з постаттю київського князя Володимира Великого, який 980 р. здійснив спробу створити загальнодержавний язичницький пантеон. ***«І почав Володимир княжити в Києві один, і поставив кумири на пагорбі за теремним двором: дерев'яного Перуна зі срібною головою та золотими вусами, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокош. І приносили їм пожертви, називаючи їх богами, і приводили своїх синів та дочок, ...і оскверняли землю жертвоприносинами своїми...»***. Дослідники й досі дискутують, що мав означати саме такий набір божеств: його навіть вважали вигадкою літописця, пізнішою вставкою чи просто довільним переліком божеств, не вартих серйозної уваги. Проте деяке світло і на скіфський пантеон, і на пантеон Володимира проливає індійська міфологічна традиція.

Табіті-Гестія-Веста-Тапаті

Табіті у Геродота – «цариця скіфів», її він співвідносить з Гестією – богинею домашнього вогнища в грецькій міфології, тотожною римській Весті. Певно, й Табіті слід розглядати як жіноче божество домашнього вогнища і як божество вогню у всіх його проявах, а її верховенство в скіфському пантеоні – як відбиття індоіранської традиції поклоніння вогню як вищому началу. У скіфів існувало уявлення про множинну природу Табіті, а вищою клятвою була клятва «царськими Гестіями», що засвідчувало тісний зв'язок богині з царською

владою. Вважають, саме Табіті зображена на золотих бляшках з кургану Чортомлик біля вівтаря, на якому запалений вогонь, а поряд стоїть скіф із посудиною в руці. Легендарний цар Куру, в індійській міфології — предок кауравів і пандавів — двоюрідних братів, війну яких описує «Махабгарата», був сином царя Самварани й *Тапаті*, дочки Сонця, яке й саме має ім'я *Тапан*. Ім'я *Тапаті* означає «Яка зігріває» і містить ту саму основу *тап-*, що й українські слова *тепло*, *теплий*, *теплота*, *топити* (розводити вогонь). Ймовірно, саме таке значення має і скіфське ім'я *Табіті*.

Папай-Зевс-патер-Дьяус-пітар-Юпітер

Ім'я ***Папай*** більшість дослідників услід за Геродотом тлумачить як «Батько»; воно доволі точно відповідає тій ролі прабатька, яку цей персонаж відіграє в міфічній генеалогії. І хоча у Геродотовій легенді про походження скіфів сам Папай не фігурує, замість нього тут виступає Геракл — за античною традицією син Зевса, тотожного скіфському Папаю. У давньоримській міфології Папай-Зевс відомий як Юпітер, у «Ріґведі» — як Дьяус-пітар, де ***Дьяус*** (грец. ***Зевс***) споріднене з санскр. ***дьяу*** «небо», а ***пітар*** «батько» сходить до і.-є. основи ***па-*** «охороняти, захищати, берегти», подвоєна форма якого й утворила ім'я ***Папай***. Отже, ***Дьяус-пітар*** означає «Батько, Владика Неба»; імена ***Зевс*** та ***Юпітер*** мають таке саме значення.

На відміну від своїх античних співбратів, ведійський Дьяус не утверджується на небесному троні, не стає владикою богів і не очолює пантеону — вже в «Ріґведі» культ цього божества згасає, а його образ так і лишився на первісній, зооморфній стадії: гімни мовлять про нього як про рудого бика, що мукає з вишини (гримить), що споріднює його образ з ведійським Рудрою — теж рудим биком. Зв'язок із грозою — ще одна риса, що споріднює Дьяуса й Зевса, а отже, й слов'янського Перуна. Гімни також мовлять про Дьяуса, що він озброєний палицею, булавою.

Апі-Дану-Дана

Апі (досл. *Водна, Водяниця,* від індоіран. *ап, аб* «вода, ріка») у Геродота – дружина Папая, пов'язана водночас і з водою, і з землею. Геродот ототожнює її з грецькою Геєю «Землею», що споріднює цей образ із ведійською Прітхві-Землею і Коровою-Землею *Замунь* з «Велесової книги». Апі вважалася хтонічним (земним) божеством, втіленням нижнього світу і водночас уособленням породжувальної стихії, і зображалася як жінка з ногами в подобі змій. Судячи з Геродотової легенди про шлюб Геракла з напівдівою-напівзмією, дочкою Дніпра-Бористена, від якої в нього народилося троє синів, Апі і є праматір'ю скіфів. Чоловік її – Папай – має трактуватися як божество Неба, а шлюб Неба-Батька з Землею-Матір'ю – загальноіндоєвропейський міфологічний мотив. Ім'я *Апія* (у Геродота *Опія*) «Апіна», «Дочка Апі» мала дружина скіфського царя Ар'япіта.

Ймовірно, Апі тотожна ведійській богині первозданних вод Дану, матері первісних богів, т. зв. асурів, старших братів богів-девів і їхніх постійних супротивників. А також давньоукраїнській, нині фольклорній Дані, теж причетній до первозданної водної стихії, з якої, за первісними уявленнями, творився впорядкований, налагоджений світ. Ім'я *Дану (Дана)* означає «Ріка, Потік»: воно відбите в назвах найбільших українських річок – *Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро.* Характерно, що в самій Індії такої рясноти гідронімів з компонентом *дану* немає.

Гойтосир-Аполлон-Крішна-Ґопала-Іван Купала

Гойтосир – чи не найменш зрозуміле божество скіфського пантеону, яке водночас посідає у ньому досить високе становище: Геродот називає його відразу за трійцею верховних божеств і ототожнює з Аполлоном. *Гойтосир* – грецька передача негрецького, індоіранського імені, яке містить елементи *Гойто+сир*, де *сир*, очевидно, відповідає інд. *sur* «бог, сонце».

А *гойто* споріднене з іран. *gaetha* «живі істоти, світ (живих істот, земний світ)», утвореного від дієслова із значенням *жити*. Сюди ж стає і прус. *geit(i)s* «хліб, жито» (форми *geitko* й *geito*), відбиті і в назві *Житомир*. Тобто ім'я *Гойтосир* у такому разі означає «Бог світу», «Сонце світу».

Певно, можна говорити і про функціональну тотожність грецького Аполлона й індійського Крішни-Ґопалана, які мають не лише однакові функції, а й однакові імена — *Ґопалан* і *Аполлон* (сюди ж стає й *Іван Купала*). Ця аналогія проливає світло на саме ім'я *Аполлон-Купала*, досі переконливо не витлумачене, бо інд. *Ґопалан* складають компоненти *ґо+палан*, де *ґо* «корови, худоба», а *палан* — «захисник, охоронець». Отже, ім'я *Аполлон* означає «Захисник корів», «Охоронець худоби», «Пастух». Характерно, що Аполлон у грецькій традиції означається епітетом «юний бог», індійський Крішна найбільш популярний саме в образі юного пастушка з сопілкою, а ім'я *Іван Купала* з санскриту якраз і означає «юний пастушок» (санскр. *юван* — «юний», «молодий»).

Для Крішни-Ґопалана характерні сильні тотемні уявлення, пов'язані з журавлем. А батьківщина Аполлона — Гіперборея північніше Чорного моря, де він щороку зимує і зберігає свої стріли, а навесні, закликуваний величальними співами, повертається на Парнас у колісниці, запряженій журавлями чи білосніжними лебедями. Гіперборейці не забувають свого улюбленця і щороку виряджають на острів Делос, до вівтарів Аполлона та його сестри Артеміди двох юнок зі священними дарами, загорнутими в пшеничну солому. Численна українська «журавлина» гідронімія і топонімія незаперечно засвідчує тут давній комплекс уявлень, пов'язаний із журавлем, а отже, і з Аполлоном-Гойтосиром.

Грецького Аполлона іноді ототожнювали і з Хорсом, добре знаним серед західних та південних слов'ян. Різні пам'ятки подають різні форми цього імені — *Хорс*, *Харс*, *Хурс*, *Хърс*, *Хрьс*. Загальноприйнятого тлумачення імені *Хорс* немає: найчастіше його пов'язують з перс. *хуршед* «сонце». Припускався і зв'язок імені *Хорс* із прикметником «хороший». Характерно, що українська основа *хорош* має санскритський відповідник — основу *харш* «радіти, тішитися; радувати, тішити». Компонент *харш*-

харс у санскриті несе те саме значення, що й *рад* у слов'янських іменах (*Радован*, *Радомир*, *Радослав*, *Радогост*, *Милорад*, *Богорад*, *Житорад*), назвах і термінах (*радуниці*). До цього ряду стає й ім'я знаменитого скіфського мудреця — *Анахарсис*, що сходить до інд. *Анухарш* — «Якого супроводжує радість, щастя».

Тагимасад-Посейдон-Варуна-Ахурамазда-Дажбог

Про Тагимасада Геродот оповідає, що його шанують лише царські скіфи й ототожнює з Посейдоном, у міфологічній традиції — владикою морів, притулком Сонця, Місяця, зірок (вони з нього сходять і в нього заходять), богом світу померлих. Він пробиває тризубом джерела, знає минуле й майбутнє, вміє ворожити, має дар пророцтва, легко впадає в гнів, винного він жбурляє в море, а хто покаявся, рятує, простягнувши тризуб, світ його, понурий та імлистий, не любить світла, а планета Нептун — символ мороку й містичної глибини. Він також — уособлення невичерпної породжувальної сили земних надр і водної стихії, володар вод, річок і течій, ворог усього впорядкованого, гармонійного, довершеного. Посейдон публічно звинувачував Зевса в узурпації небесної влади й казав, що саме йому належить верховенство серед богів.

Усі функції, властиві Посейдонові, властиві й індійському Варуні. Варуна — колись уседержитель, цар над світами, богами й людьми, верховний бог і творець, володар Всесвіту, бог родючості, рослинності й дощу, річки — його сестри, він вивільняє води, прокладає шлях потокам, стежить за течією рік, він — охоронець космічного закону — *ріти* (слов. *лад*), хоча раніше був володарем хаотичного, невпорядкованого світу. Він розділив Небо й Землю, змусив Сонце світити, його волею сходять Місяць і зірки, він покровитель і охоронець західної сторони світу, пов'язаний з пробиванням джерел, потойбічним світом, первісними водами й хаосом. Він колишній асур, першоджерело магії, володіє чарами, знає всі таємниці світу, запальний,

грізний, але справедливий до тих, хто покаявся, втілює темні, похмурі властивості всього, з чим пов'язується, асоціюється з нічним небом. Йому жертвують тварин-самців чорної масті, він сам темний, чорний, тож ім'я *Варуна* можна співвіднести з укр. *вороний*. Характерно, що ім'я *Тагимасад* має й іншу форму — *Тамимасад*, яка в такому разі означатиме *Темнобог*, *Чорнобог*, де *Там* пов'язується із значенням «темний», «чорний». Ім'я *Варуна*, *Варун* українською означає *Водюн* (санскр. *вар*, *варі* «вода», пор. назви *Вар*, *Варум* і *Варух* на означення Дніпра-Бористена, де *вар* і означає «вода, ріка»). Вже в Індії античного часу Варуна був напівзабутий і перетворився на тривіального «морського царя», як і грецький Посейдон.

Іранський відповідник Тагимасада-Посейдона-Варуни — Ахурамазда — верховне зороастрійське божество, ім'я якого в різних народів має різновиди *Ормазд*, *Ормузд*, *Хормузд*, *Хормуста*, *Ремузд*, у «Велесовій книзі» — *Ор* (*мазда-мазд-музд* «бог», дослівно «мудрий»). У слов'ян таким божеством був *Дажбог*, ім'я якого структурно й значеннєво відповідає скіфському імені *Тагимасад*, бо перші компоненти в них мають спільне походження й однакове значення, а другі — тотожні значеннєво (скіф. *масад* — «бог»). Компонент *даж* в імені *Дажбог* пов'язаний зі значенням «давати, дарувати (врожай, багатство, добробут)», а також з поняттям *дощ*, тим більше що існує ще одна форма цього імені — *Даждьбог*. Отже, *Дажбог* означає «Бог, який наділяє, дарує (багатство, щастя, добробут)» і «Дощебог», «Бог, який посилає дощ», «Бог вологи». Сюди ж стають етруський *Таг*, кельтський *Даґда,* хеттський *Тешуба* тощо.

Арґімпаса-Артеміда-Партенос-Діва-Махеші-Мокоша

Арґімпаса у Геродота тотожна Артеміді, сестрі Аполлона, яка у Північному Причорномор'ї відома і як *Тавропола*, *Іфігенія*, *Партенос-Діва*, *Дія* тощо. Діва — богиня-воївниця, покровителька воїнів, посідала чільне місце в пантеоні Херсонеса

Таврійського (літописний *Корсунь*), її храм у центрі міста був головною святинею, вона мала своє літочислення, на її честь відзначалися свята-партенії, виготовлялися статуї, карбувалися монети, які зображали її з сагайдаком, луком і сарною, у пов'язці або короні. Поблизу Херсонеса-Корсуня (нинішній Севастополь) на мисі, що звався *Партенон*, містилося святилище Діви; сама назва *Партенон* означає *Дівин*, від грецького *партенос* «діва, дівчина». Це найпівденніша точка України, як найпівденнішою точкою Індії є мис *Каньякумарі*, і назва ця теж означає «Діва». За грецькими міфами, Діва-Артеміда прибула до Греції з Криму, після того як дерев'яну статую богині перенесли сюди Іфігенія та її брат Орест.

Діва «Богиня» споріднене з укр. *діва*, *дівчина*, що відбиває високий соціальний статус жінки у давнину й сходить до часів матріархату, вплив якого особливо відчутний в українському весільному обряді, де основна роль відводиться матерям молодих. Усіма характеристиками давньоукраїнська Діва відповідає індійській Деві. Святилища богині Діви розташовувалися на високих пагорбах і гірських стрімчаках. У центрі Дівочої гори в Трипіллі — піч-жертовник із 9-ма напівсферичними секціями: поєднання числа «9» з «дівочою» назвою священної гори вочевидь пов'язане з 9-ма місяцями вагітності. Про повсюдне й давнє поклоніння Діві і нині свідчать численні «дівочі» й «дивині» назви по всій Україні: річки *Дівка*, *Дівуха*, *Дівиця*, *Дівичка*, *Дівоча*, *Дівичин*, *Дівошин*, *Дівчий*, *Партеніт*, *Партеніон*, *Партенітка* «Дівичка» (річка), *Киз-Таш* «Дівоча скеля», *Киз-Кермен* «Дівоча фортеця», *Киз-Аул* «Дівине село» (тюрк. *киз* «діва, дівчина») тощо. *Дівич-гори* є в Каневі і Києві, *Дівочі гори* — у Трипіллі й Сахнівці, де знайдено скіфську золоту пластину із зображенням Діви. Боспорські написи з Пантикапея знають жіноче ім'я *Партена* «Діва» й чоловіче *Партенокл* «Дівослав», утворені від імені богині. Терміном *партхава* індійські джерела означували стародавню державу *Парфію* і її людність — *парфян*, про яких античні автори свідчать, що родоначальники парфян і бактрійців — скіфи. Ім'я *Партатуа*, пов'язане з дівою, мав один зі скіфських царів.

Літописним відповідником Партенос-Діви була *Мокоша* — єдине жіноче божество у київському язичницькому пантеоні князя Володимира. Мокоша має індійського двійника — *Махеші* «Велику богиню», дружину Шіви-Махеша-Вріши, тотожного Влесу-Велесу. Мокоша — богиня-воїтелька, захисниця міст і матір-покрова воїнів, саме їй завдячує крилатий вираз «мати міст руських». У похристиянський період вона виступає в іпостасі різних богородиць, її високо шанували запорозькі козаки, а біля Макошина над Десною 1640 р. було засновано жіночий Покровський монастир.

У «Слові о полку Ігоревім» Мокоші-Діві відповідає Діва-Обида. Другий компонент цього імені часто пов'язують з *обидою* — кривдою, смутком, але насправді це ім'я — лише видозмінене *Деві-Апіда*, *Діва-Апіда*, тобто Діва-в-Короні, Діва-з-Короною, Діва-Цариця (санскр. *апіда* «корона»). У пору найважчих випробувань Діву зображували в зубчастій короні, вона надавала захист і оборону тим, хто цього потребував, насамперед воїнству, яким дарувала успіх у битві, а то й порятунок. Не випадково князь Ігор після повернення з половецького полону відвідує церкву Богородиці Пирогощі на Подолі в Києві. Назву *Пирогоща* пов'язують із грецьким *Пірґотісса*, у якому *пірґос* якраз і означає «башта», тож *Богородиця-Пирогоща* — те ж саме, що й *Діва-Обида*, *Деві-Апіда* «Богиня в короні», «Богиня-цариця», інакше — «Богиня-Захисниця», «Богиня-Берегиня» та *Обидоносиця* «Вінценосна» у «Велесовій книзі». Отже, і в Херсонесі Таврійському — літописному Корсуні й нинішньому Севастополі, і в Києві був храм Богині-Воїтельки, Помічниці й Спасительки воїнів, Покровительки й Захисниці, Матері міст руських. Пізніша козацька Покрова теж іноді зображалася в короні.

Ще одне ім'я індійської Деві-Махеші — *Амма* «Мати», відбите, зокрема, в назві *амазонки*, яка означає «народжені Матір'ю», «доньки (богині) Матері». Ще інше — *Дурґа* або *Дурґадеві*, що в індійській традиції зображається як світлошкіра вродлива жінка з різноманітною зброєю в багатьох руках, в одній з яких — тризубець. У грецькій формі *Тірґатао* ім'я *Дургадеві* засвідчене в Україні в IV ст. до н. е. — його мала дружина сіндського царя

Гекатея, ім'я якого, до речі, сходить ще до одного імені Діви-Мокоші — *Геката*. Тож ім'я *Гекатей* означає «Гекатин, Син Гекати».

Арес-Вараз-Марс-Індра-Перун

Геродот оповідає про скіфське божество, назву якого не подає, але ототожнює його з еллінським Аресом, а також описує присвячені йому величезні вівтарі-жертовники з хмизу, на вершині яких встромлявся старовинний меч-акінак — символ божества. Щороку йому приносили в пожертву коней, худобу, особливо биків, а також кожного сотого полоненого. Фонетично й функціонально до грец. *Арес* близьке давньоіран. *Вараз* «Вепр», «Самець». А вепр — символ Веретраґни, бога війни й перемоги у давніх іранців. З іншого боку, Веретраґна «Убивця Врітри» в давніх індійців — епітет Індри, володаря сварґи, даний йому за те, що він подолав лихого змія Врітру, який перегородив собою ріки й не давав їм текти, чим спричиняв посуху. В такому разі Арес — той же Індра. Від імені *Вараз* могло постати й ім'я *Марс* на означення одного з найдавніших богів, бога війни, що очолював римський пантеон. Саме на честь Марса названо перший місяць давнього календаря (рос. *март*), коли здійснювався обряд вигнання зими, що має прямий перегук з перемогою Індри над Врітрою, який і уособлює холоди, зиму. Інше ім'я Індри — *Парджанья*, воно тотожне слов. *Перун* (балт. *Паркунас*).

Род-Рудра, Велес-Вріш

Слов'янське божество *Род*, традиційно пов'язуване з родючістю, народженням, родом, отримує міфологічний відповідник в особі індійського *Рудри*, який проливає додаткове світло і на функції слов'янського Рода. У ведах Рудра — найгрізніше божество, уособлює руйнівну силу грози, зображається мисливцем у шкурі, з волоссям, заплетеним у вузол, він пов'язаний зі зміями та водою (при обрядах, коли згадують його ім'я, слід

торкнутися рукою води — ця магічна дія має відвернути біду), озброєний луком і стрілами, які уособлюють хвороби, і Рудру благають не метати їх. Найчастіша недуга, яку насилає Рудра — лихоманка, пропасниця, інд. *джвар* (укр. *жар*); але він і найперший цілитель. Він і «скотій бог», губитель і водночас охоронець худоби, зооморфні уособлення його — рудий бик або рудий вепр, його епітети у ведах «рудий бик» і «рудий вепр небес». Сам Рудра асоціюється з цим кольором (англ. *red*, нім. *rot*), через що й ім'я його тлумачать як «Рудий». Одне з імен Рудри — *Вріш* «Бик», тотожне імені *Влес-Велес* у давньоукраїнського «скотьєго» бога. Пізніше функції ведійського Рудри перебрав індуїстський Шіва, другим ім'ям якого стало *Рудра*, через що він означується і як *Шіва-Рудра*.

Ладо й Лада, Вішну й Лакшмі, Кама й Лель

Слов'янська Лада, богиня кохання й шлюбу, краси, багатства й сімейної злагоди, тотожна індійській Лакшмі, дружині Вішну, теж богині щастя, багатства і сімейної злагоди, а також балтійській Лайме — у латишів і литовців богині щастя і долі, яка допомагає дівчатам вибрати нареченого, веде молодих до вінця, а у латиських народних піснях, як і в індійців, пов'язується з Сонцем. Лакшмі тотожна грецькій Афродіті: Афродіта постала з піни морської, а Лакшмі — з Молочного океану, коли його сколочували боги й асури, щоб повернути скарби, затонулі під час потопу. Тоді й вийшла з океану Лакшмі в білих шатах й одразу пригорнулася до грудей Вішну, тотожного слов'янському Ладові, Ладо. Ладо, за Густинським літописом, — бог одруження й благополуччя, йому підносять пожертви ті, хто прагне одруження і щасливого подружнього життя. Син Лади-Лакшмі й Лада-Вішну — Лель-Кама — боги кохання у віруваннях українців та індійців, їхні античні двійники — Амур, Ерот і Купідон. У давній і середньовічній Індії богові Камі присвячувалися весняні святкування, насичені еротичними іграми, обрядами й піснями, водилися

хороводи, які називалися *ліла* «гра, грання, забава, розвага» і які є відбиттям найдавніших весняних танцювально-еротичних ігор. Назву *крішналіла* мають хороводні ігри на честь Крішни-Гопали, тотожного Іванові Купалі й Аполлонові. Лель-Полель, з яким перегукується індійське *ліла* — бог весни, молодості й кохання, з його весняним святом теж пов'язані обрядові ігри й дівочі хороводи, *ліла* в індійців — хороводні ігри дівчат, закоханих у юного бога Крішну-Гопалу. Дівочі хороводи властиві й святові Йвана Купали. В українських весільних піснях слово *ладо* вжиткове щодо молодого чи молодої, у веснянках — це приспів.

Божества-персонажі «Велесової книги»

Скажемо й про божества, що фігурують у «Велесовій книзі»: серед них трапляються і такі, що добре відомі давньоіндійській міфологічній традиції. Один із них *Вишень* (*Вишній*, *Всевишній*) — божество, тотожне індійському *Вішну*. Вішну в індійській міфології — сонячне божество, бог-охоронець землі та людей, який у тризубі уособлює ліве (земне, жіноче) вістря й зображається темним або темносинім. Коли землю переповнює зло й неправда, він посилає на неї свої втілення, які викорінюють зло і встановлюють справедливий лад. Найвідомішими його втіленнями-аватарами (загалом їх 10) є сьома й восьма, що їх уособлюють Рама й Крішна.

«Велесова книга» знає і Крішну (у формі *Кришень*), в індійській традиції — пастушницько-воїнське божество, атрибут і зброя якого — диск-чакра. Ім'я *Кришень* означає «Чорний» або «Чорнобог», бо він народився від чорної волосини Вішну, тоді як його старший брат Баладева «Білобог» — від білої. Сам Крішна має синьо-жовту символіку — зображається синюватошкірим і в золотавому вбранні. Шанування Чорнобога й Білобога засвідчене і в Україні.

У «Велесовій книзі» фігурують і вітри-*марицї*, тотожні *марутам* — божествам вітру й бурі у ведійській міфології, де ті складають бойову дружину Індри. Марути-мариці — загін юних

воїнів у золотих обладунках, озброєних списами або топірцями. Вони метають громові стріли, їх несуть по небу несамовиті вітри. Окриті дощем чи хмарами, вони застилають око-Сонце, творять пітьму посеред дня, напоюють землю дощами, проганяють спеку й посуху. Вони буйні й жахливі, як дикі вепри, вони рикають, як леви, сіючи довкола морош. Земля, гори й небо тремтять від страху перед ними. Немов дикі слони, вони трощать дерева, колесами своїх колісниць розтинають пагорби. Марутимариці беруть участь у битві Індри з Врітрою. «Ріґведа» мовить, що марути живуть у горах, звідки й здійснюють наскоки на світ, але прилітають з моря, через що й назву *марути* виводять з і.-є. *mar+ut* або *mar+vat* «із моря віючі». Тут маємо дивовижний перегук зі «Словом», де *«...вітри, Стрибожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві»*. Отже, і «Слово», і «Велесова книга» знають марутів-мариць, божеств вітру й бурі.

Ми вже згадували *Обидоносицю* — жіноче божество у «Велесовій книзі», тотожне Діві-Обиді «Слова о полку Ігоревім», ім'я якої означає «Корононосиця», «Вінценосна», бо *Обида* споріднене із санскр. *апіда* «корона, вінець». Через це й ім'я її — *Деві-Апіда*, *Діва-Апіда*, а з українським оканням — *Діва-Опіда* «Богиня-Діва в короні». Прикметно, що одну з двох дівчат-гіпербореянок, які несли на Делос дари до святилищ Аполлона й Артеміди, звали *Опіда*, іншу — *Арґа* (пор. *Арґімпаса*). Геродот додає, що й поховані обидві дівчини біля святилища Артеміди, а Артеміда — інше ім'я Діви-Деві-Апіди.

Слово *твастир* «Велесової книги» (*«той бо Богумир названий твастирем»*) тотожне санскр. *твaштар*, яке означає «тесляр, майстер». У ведійській міфології *Твaштар* — бог усіляких ремесел, належний до асурів — первісних богів. Вважається, що в епоху «Ріґведи» з панівної позиції його потіснив Індра, і він посів у пантеоні становище божественного майстра, що викував перуна-ваджру для Індри, бойову сокиру для Брихаспаті, тризубець для Шіви, а також кубок для амріти — напою безсмертя. Інше ім'я Тваштара — *Такшак* «Тесляр» (від основи *такш*, спорідненої з укр. *тесати*). Таке ім'я мав скіфський цар, тож і скіфи добре знали Тваштара-Такшака.

У «Велесовій книзі» є ще один цікавий для нас персонаж. Це *Матиря-Сва*, або *Матиря*, про яку «Велесова книга» мовить, що вона — красна птиця, співає пісню ратну, співає в сварзі про подвиги ратні, несе пращурам вогонь до осель їхніх, б'є крильми, які вогнисто сяють, віщує перемогу. *«І там Матиря-Сва перед нами йде, що огень дала пращурам нашим»* (дощ. 28); *«Се б'є крилами Матиря-Птиця, що браманове йдуть на нас, і мати кличе до Вишнього, що дав їй вогонь до вогнищ наших»* (дощ. 36 б). Характерно, що й у ведійській міфології існує персонаж, напрочуд подібний і ім'ям, і функціями. Це *Матарішван*, дух вітру, пов'язаний з вогнем і неодноразово згадуваний у «Ріґведі». *Матарішван* — і таємне ім'я бога вогню Аґні, з яким він часто ототожнюється, але Матарішван виступає й окремо від Аґні. За велінням бога Сонця Вівасвана він приносить із неба на землю вогонь, що співзвучне подвигу Прометея; спостерігається навіть певна подібність імен *Прометей* та *Матарішван*. Міф мовить, що Матарішван приносить вогонь здалеку, що разом з богами він створює Вогонь-Агні, добувши його тертям. У зв'язку з чим перший компонент його імені — *Матарі* пов'язують із санскритським *матарі* — «трут».

Шанування природи

Давня людина не відділяла свого існування від природи: небо, земля, вітри, ріки, зорі, хмари, ріки, скелі, дерева для неї були наділені розумом і волею. Усе, що існувало, непорушне й рухливе, було для неї живим, все і всюди одухотворювала мисль, думка, розум. У кожному явищі давня людина вбачала таємні сили, вона їх відчувала й бачила, вона жила ними. У «Лісовій пісні» Лесі Українки Лукаш каже Мавці: *«Я думав, дерево німе, та й годі»*, а та йому відповідає: *«Німого в лісі в нас нема нічого...»* Сам образ Мавки сягає сивої давнини: один із найпоетичніших гімнів «Ріґведи» звернений до лісової феї, що в подобі чарівної дівчини живе серед лісового безлюддя, не завдає нікому ніякої шкоди, якщо ніхто не кривдить її, живе безтурботно,

споживає лісові плоди й трави, спочиває в затінку дерев, дослухаючися пташиного співу, нечутно ступає лісовими стежинами і лише ледве вловимі шерехи виказують її присутність. Її звати *Араньяні*, тобто *Лісовичка*, вона — мати лісових звірів, лісова богиня, персоніфікований образ обожненого лісу.

Храми давніх слов'ян

Численні автори згадують храми давніх слов'ян, найбагатші і найвідоміші з яких розміщувалися в країні прибалтійських вендів. Так, на скелястому о. Рюген поблизу південного узбережжя Балтійського (Варязького) моря, що був відомий у руських легендах як о. Буян, існували могутні на той час слов'янські міста — *Ретра* і *Аркона*, у яких знаходилися слов'янські храми. Особливо відомі були два з них, присвячені Радегасту і Свентовиту. ***«У землі ратарів,*** — зазначав німецький хроніст XI ст. Тітмар Мерзебурзький, — ***є місто під назвою Рідегост. У місті немає нічого, окрім храму, вміло збудованого з дерева. Стіни його зовні прикрашені чудовим різьбленням, що представляє образи богів та богинь. Всередині ж стоять рукотворні боги,... на кожному нарізане його ім'я. Головний серед них — Свародич»***. Цікаво, що бронзові зображення богів, ймовірно, з Ретринського храму (близько вісімдесяти фігурок та предметів) були знайдені у с. Прільвіц наприкінці XVII ст., причому на деяких з них були написані імена богів. Храм у Ретрі іноді зближували зі знаменитим Делоським вівтарем Аполлона.

Середньовічний автор Саксон Граматик (XII–XIII ст.), писав, що посеред міської площі Аркони височів чудовий дерев'яний храм, майстерно прикрашений різьбленням та ліпниною. Всередині храму, увішаного до самої підлоги килимами, стояло велике, вище людського зросту, *мурті* — скульптурне зображення Свінтовита-Брахми з чотирма головами. У правій руці він тримав ріг, зроблений з різних металів, наповнений вином, а ліва рука впиралася у бік. Він був одягнений у довгі одежі, що спадали до стегон, які були складені з різних порід дерев і так

уміло з'єднані з колінами, що годі було розрізнити з'єднання; ступні перебували нарівні з землею і спиралися на прихований під підлогою фундамент будівлі. Біля мурті лежали вуздечка, сідло та меч величезних розмірів з чудовим срібним обладунком. Мурті охороняла гвардія з трьохсот кінних воїнів і трьохсот піших стрілків. При ньому перебували великі скарби і білий кінь, за яким доглядав жрець: вважалося, що на цьому коні їздить сам Свентовит і б'ється з ворогами. Кінь служив також для передбачень: коли кінь, переступаючи через списи, спершу піднімав праву ногу, вважалося, що Свентовит благословляє той чи інший задуманий захід, наприклад, початок бойових дій. Якщо ж кінь ступав лівою ногою, то захід відкладався.

Араб аль-Масуді (X ст.), оповідаючи про слов'ян, повідомляв, зокрема, таке: *«У слов'янських краях є будівлі, шановані ними. Між іншими є в них одна будівля на горі, про яку писали філософи, що вона — одна з найвищих у світі. Оповідають про якість її побудови, про розташування різних її каменів і різні їх кольори, про отвори у верхній її частині, про те, що ці отвори пристосовані для спостереження за сходом сонця, про покладене туди коштовне каміння та знаки, відмічені в будівлі, які вказують на майбутні події і застерігають від нещасних випадків перед їхнім здійсненням, про звуки, що лунають у верхній її частині і про те, що осягається при слуханні тих звуків... Ще одну будівлю мають вони на горі, оточеній морським рукавом; вона зведена з червоного коралу й зеленого смарагду. Всередині її великий купол, під яким стоїть ідол, члени якого зроблені з коштовних каменів чотирьох різновидів: зеленого хризоліту, червоного яхонта, жовтого сердоліку й білого кришталю; голова ж його з червоного золота. Навпроти нього інший ідол в образі діви, яка приносить йому пожертви і ладан»*.

Християнство

Християнство почало проникати до Східної Європи задовго до Володимирового хрещення 988–989 рр. Вже у середині IX ст. візантійські джерела повідомляли про хрещення народу

рос і його князя, хоча й це хрещення, ймовірно, не було першим. Нам відомо про хрещення князя Бравліна наприкінці VIII—на початку IX ст. Боспор узагалі віддавна був християнським: у Першому вселенському соборі в Константинополі (325 р.) брав участь Боспорський єпископ. А 449 р. рішенням Ефеського церковного собору було утворено *Скіфську єпархію*. За повідомленням Феофана Сповідника, 528 р. до візантійського імператора Юстиніана I звернувся цар гуннів Ґорда з проханням прийняти християнство, що й сталося.

Поза сумнівом, християнство багато чого запозичило з інших релігій і вчень і вміло синтезувало колишні язичницькі вірування, тобто фактично злилося з язичництвом. У християнську культуру Русі перетекло багато звичаїв та обрядів давнини, а найбільш шановані язичницькі боги поєдналися з культами різних святих. Так, Перун трансформувався в пророка Іллю, Велес поєднався зі святим Власієм, Діва-Мокоша набула образу різних богородиць тощо. Численні традиції, народні звичаї та обряди календарного циклу увійшли в церковні обряди, відбилися у християнських традиціях і фольклорі. Увібравши в себе багато язичницьких «беззаконь», християнство, по суті, істотно різнилося від ортодоксального (канонізованого) християнства. У посланні краківського єпископа Матвія (середина XII ст.) йшлося: *«Народ же руський, незліченний і чисельністю своєю подібний до зірок, не дотримується правил істинної віри та настанов істинної релігії... ганебно заблуканий не лише в богослужінні Тіла Господня, але і у розірванні шлюбів та перехрещенні, а також в інших церковних таїнствах. Із самого початку свого хрещення він сповнений всіляких облуд, а вірніше сказати — єретичного нечестя, він сповідує Христа хіба що за ім'ям, а справами ж зовсім відкидає. Бо не бажаючи бути у згоді ні з Латинською, ні з Грецькою церквою і відокремившися від обох, згаданий народ не має стосунку до прийняття таїнств ані за тим, ані за іншим [обрядом]»*. А ірландський монах-місіонер Святий Колумбан, що у VII ст. проповідував у землях слов'ян, зазначав, що цей народ скоріше вмре, ніж відмовиться від своїх богів.

Писемність

Із поширенням християнства на Русі вже традиційно пов'язують і початки руської писемності. Тривалий час панувало уявлення, що власної писемності у слов'ян не було до 862– 865 рр., коли грецькі християнські місіонери, брати Кирило-Костянтин і Мефодій із Солуня (нині Салоніки) створили для них абетку, яку за ім'ям молодшого брата назвали *кирилиця*. Водночас є підстави вважати, що людність Північного Причорномор'я знала писемність набагато раніше. В анонімній візантійській Пасхалії VII ст. серед народів, що мали своє письмо, названі каппадокійці, ібери, табарени, латини, римляни, сармати (!), мідійці, вірмени. Ще на початку IV ст. пропонувалося два види писемності: одна — скіфом Етиком, філософом і космографом, інша — готським єпископом Ульфілою. У «Житії» Іоанна Златоуста (IV ст. н. е.) йдеться про те, що *«скіфи, фракійці, сармати, маври, індійці і ті, що живуть на кінці світу, філософствують, кожен перекладаючи Слово Боже на свою мову»*. А через два століття у Візантії говорили про слов'ян як про освічений народ, що має власні письмена — *буквицю*. Перський історик XIII ст. Фахр ад-дін Мубаракшах писав, що хозари користувалися писемністю, яку запозичили в русів — літери, а їх було 21, писалися зліва направо. Слов'янські храми й ідоли прикрашали написи, а арабський мандрівник і письменник X ст. ібн-Фадлан повідомляв, що купці-руси, які приїжджали до волзьких булгарів і ховали тут своїх одноплемінників, писали на надгробках їхні імена й ім'я царя.

До нас дійшов цікавий трактат Чорноризця Храбра (X ст.), за яким виникнення слов'янської писемності мало три етапи. На першому етапі слов'яни користувалися *«чертами і різами»*, за допомогою яких *«чтеаху і гатааху»* (читали й гадали). Другий етап характерний пристосуванням для письма грецького (і латинського) алфавіту *«без устроєнія»*, тобто без пристосування до фонетичних особливостей слов'янських мов. Третій — діяльність Кирила-Костянтина і створення ним спеціальної слов'янської абетки. Про те, що руси мали писані книги й до просвітницької місії Кирила й Мефодія, свідчить і «Житіє

святого Кирила», де йдеться, що під час своєї просвітницької місії Костянтин знайшов у Корсуні (Крим) Євангеліє і Псалтир *«руськими письменами писані»*. Існування писемності в слов'ян у докириличний період підтверджує і те, що слова *писати*, *читати*, *книга* спільнослов'янські, а отже, виникли задовго до IX ст.

Про самі постаті «солунських братів» слід сказати окремо. Прикметно, що у візантійській літературі немає жодного джерела часів Кирила й Мефодія, яке бодай словом згадало б їхню просвітницьку діяльність серед слов'ян. Важко пояснити, чому ці джерела обійшли увагою таку важливу місію своїх співвітчизників, якщо вона справді була. Сюди ж долучається і характерний факт із гуннської історії — про діяльність просвітників гуннів Кардоста й Макара, відомих джерелам трьома століттями раніше. Все це ставить під сумнів як достовірність оповідей про солунських братів, так і твердження про винайдення слов'янських письмен у IX ст.

Арабський учений Ібн ель-Недим у «Книжці розпису наукам» під 987 р. передає оповідь про посла одного з кавказьких народів до князя русів. *«Мені оповідав один, на правдивість якого я покладаюся,* — пише автор, — *що цар гори Кабк* (Кавказ. — *С. Н.*) *направив його до царя русів; він стверджував, що вони мають письмена, що вирізаються на дереві. Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були зображені, не знаю, слова чи окремі літери»*. І навіть уміщує у своєму трактаті малюнок одного напису, вирізаний на шматку дерева (т. зв. Недимівський напис). У чеській пісні «Суд Любуші», що збереглася у списку IX ст., згадані *дески правдодатне* — закони, записані на дерев'яних дошках якимись письменами. Нагадаємо, що й «Велесова книга» первісно являла собою текст, вирізаний на дерев'яних дощечках.

Тризуб. Символіка українського герба

Тризуб був відомий багатьом стародавнім народам — шумерам, хеттам, індійцям, етрускам, кельтам, скіфам, сарматам,

грекам, римлянам, слов'янам. Тризуби знаходимо на скіфських монетах, сарматських тамгах і гербах боспорських царів, причому в Північному Причорномор'ї засвідчені як тризуби, так і двозуби. Тризуби зображено на боспорських монетах, на гербах і печатках численних руських князів. Гербом загиблої Атлантиди був тризуб, а верховне божество її — *Посейдон* — зображався з *тризубом-тридентом*. Неодмінний атрибут індійського Шіви — *тризуб-трішула*, де санскр. *шула* означає «вістря», йому тотожне укр. *шило*. Отже, *трішула* дослівно — «тришило», «тривістря». В індійців тризуб уособлює трійцю-трімурті (слов'янське *Троян*, *Триглав*) верховних богів — Брахму, Вішну та Шіву, кожен із яких має у тризубі своє вістря. Брахмі, творцеві світу, що уособлює небо, належить праве (чоловіче) вістря, Вішну, охоронцеві земного світу, належить ліве (жіноче) вістря, а Шіві, руйнівникові й водночас творцеві нового світу, належить середнє вістря. Саме Шіва іконографічно зображається з тризубом, як і його войовнича дружина, відома в Давній Україні під різними іменами, найчастіше як *Діва* й *Мокоша*. У філософському плані ці троє божеств втілюють три гуни-якості: Брахма — *раджас* (активність, дієвість), Вішну — *саттву* (урівноваженість, розважливість), Шіва — *тамас* (пасивність, інертність). Поклоніння цим трьом божествам, надто Вішну й Шіві, на різних рівнях, особливо в іменой назвотворенні, рясно відбите на теренах Давньої України. Можливі й інші тлумачення тризуба: він символізує минуле, сучасне й майбутнє, владу над трьома світами — небом, землею і світом предків, або ж творення, захищення і руйнування світу. Вважається, що тризуб — атрибут всемогутнього владики й безмежної влади — заспокоює і погамовує, стишує і втихомирює світові, космічні сили. Але водночас і розбурхує їх, зроджує нищівну очисну бурю, по якій твориться новий світ. Навіть і досі у віддалених карпатських, чеських і словацьких селах малюють тризубець на вікнах і стінах будинків, аби відганяти від оселі й родини недобрі сили.

Символіка українського прапора

Синій і жовтий кольори в уявленнях українців, а також багатьох інших народів символізують дві могутні стихії — воду й вогонь, без яких неможливе життя. Ця символіка сягає ще індоєвропейських витоків і відбиває найдавніші уявлення про світобудову, де Земля виступає в нерозривному зв'язку з Небом. Земля уособлює жіноче начало, Небо — чоловіче, Земля — Мати, Небо — Батько; вони — космічне подружжя, прабатьки світу. Космічній парі Земля-Небо відповідають пари місяць-сонце, вода-вогонь, ніч-день, жінка-чоловік, корова-бик, чорний-білий, синій-жовтий, кривда-правда.

Ця ідея і відбита в нашому синьо-жовтому прапорі, де синій колір пов'язаний із водою і поняттями *нижній*, *земний*, *жіночий*, *лівий*, а жовтий — із вогнем і поняттями *верхній*, *небесний*, *чоловічий*, *правий*. Коли жодна з цих стихій не переважає і вони гармонійно поєднані, має місце світова й суспільна рівновага, поступ і благоденство, панує мир, злагода й порозуміння. Саме ця ідея закладена в нашому державному прапорі, який творять дві рівновеликі половинки — синя і жовта, символи води й вогню. Що водночас символізує і єдиність, цілокупність усесвіту. Ці дві могутні й протилежні за сутністю природні стихії, поєднуючись, творять життя, а на барвному рівні поєднання синього й жовтого кольорів дають колір життя — зелений. Порушення рівноваги, переважання якоїсь стихії — води чи вогню — призводить, за первісними уявленнями, до природних катаклізмів, лихоліть, нестабільності, розбрату, воєн. І якщо виходити з уявлень наших пращурів, барвні половинки нашого прапора мають розташовуватися інакше: верхня половинка — жовта, а нижня — синя. Саме під таким прапором львів'яни брали участь у революційних подіях 1848 р. Пояснення синьої барви як неба, а жовтої як достиглих пшеничних ланів — пізніше переосмислення, коли істотно призабулося первісне, сакральне значення цих кольорів.

Імена-композити

Поширеність двоосновних імен, т. зв. імен-*композитів* — одна з відмітних рис антропоніміки і.-є. народів. Улюбленим типом імен у скіфській мові, як і в давньоперській, давньоіндійській, давньослов'янській, були імена, утворені з двох значимих основ. Як ілюстрацію наведемо пари слов'янських та індійських імен — *Святослав* і *Шветашравас*, *Віслав* і *Вішравас*, *Борислав* і *Бгурішравас*, *Богуслав* і *Багушравас*, *Горислав* і *Уграшравас*, *Переяслав* і *Пар'яшравас* тощо. Причому для давніх індоєвропейських народів характерне певне соціальне розмежування у виборі власного імені: тоді як суспільна верхівка мала двоосновні імена, нижчі верстви — одноосновні, як правило, стилістично занижені.

Зокрема, ім'я *Володимир* — найбільш уживане й мовби закріплене за Рюриковичами: його мали 18 представників цієї династії. У «Ріґведі» ім'я *Варунамітра*, тотожне слов'янському *Володимир,* утворене з імен двох верховних ведійських богів (Варуна й Мітра) й уособлює дуальну організацію первісного суспільства, цілокупність усесвіту в єдності протилежностей зразка земля-небо, місяць-сонце, ніч-день, низ-верх, жінка-чоловік, кривда-правда, зло-добро тощо. Варуна й Мітра водночас і протиставлені один одному, і злиті воєдино, як дві іпостасі одного божества. У «Ріґведі» до обох божеств звертаються в двоїні, поєднавши два імені в одне — *Варунамітра* чи *Мітраваруна*, чим і підкреслюється їхня нероздільність. Мітра рясно відбитий в давньоукраїнському іменнику (*Мирослав*, *Славомир*, *Радомир*, *Милодраг*, *Мирон*). З індоіранським Мітрою — божеством Сонця і Мирного договору — пов'язане ім'я *Деметрій,* яке сходить до первісного *Дгімітра* «Мудрий Мітра», «Бог Мітра».

Писемні джерела свідчать, що для руської доби це вже був традиційний набір двоосновних імен, які натоді вже втратили первісний семантичний зміст і сприймалися як специфічні імена традиційного вжитку. Вчені майже одностайні в тому, що цей тип імен у переважній більшості успадкований від індоєвропейського періоду, що вже в руську епоху ці імена були малопродуктивні, а для християнства — й поганські, язичницькі. Тож вони

поступово занепадають і втрачають свою первісну елітарність. Імена-композити з лексико-семантичного боку досліджені недостатньо, тож про їх справжнє, первісне значення судити непросто. Адже вони творилися відповідно до первісного способу, що передбачав урахування всього комплексу релігійних і соціальних уявлень тогочасного суспільства. А це, певна річ, вимагає поглибленого підходу до тлумачення таких двоосновних імен.

Атрибути влади

Згідно з давніми уявленнями, у проміжному просторі між Небом і Землею міститься опора, що підтримує розділений на дві сфери всесвіт. Роль опори в ритуалі виконує жертовний стовп або дерево, камінь, скеля, трон, вони символізують центр усесвіту, священне місце, де відбувається спілкування з богами, а обряд, здійснюваний тут, повторював акт світотворення. Засіб спілкування між людьми й богами – пожертва, яку здійснює племінний вождь, поєднуючи Землю і Небо, світ земний і світ небесний. Племінний ватажок, князь, цар виступав не тільки як правитель чи воєначальник, але і як жрець, забезпечуючи добробут громади через ритуальне дійство, зміст і форми якого суворо визначалися традицією і сходили до міфічних часів першопочатків усесвіту. Племінний вождь вважався носієм і символом земного процвітання, від його фізичної могутності й духовної енергії залежали благоденство й добробут громади. Тож імітація універсальної космічної структури на рівні соціальних і політичних інституцій, за архаїчними уявленнями – неодмінна запорука колективного добробуту.

Саме тому племінний ватажок і мав мати видиму для людей відзнаку, символ своїх магічних та військових функцій, який уособлював би і його причетність до світобудови, і його право владарювати, об'єднувати й карати. Такими ознаками були його двокомпонентне ім'я, що відбивало двоїсту структуру світу, посох, жезл, кий, скипетр, булава, а також тризуб – атрибути його магічної і юридичної влади.

Резюме

Давній і сучасний традиційний український фольклор — надзвичайно важлива і водночас маловивчена категорія пам'яток. Іноді вважають, що ця традиція в кращому разі сходить до часів Руської держави і не має значної історичної глибини, але це не так. Український фольклор своїми витоками сягає ще індоєвропейських часів, лік яким ведеться на тисячоліття. Згадаймо хоча б українські казки — багато хто з дослідників вважає, що серед казок усіх європейських народів у них уціліли найглибші корені, що сягають глибин нашої духовної, культурної і матеріальної історії. Це стосується й української обрядової поезії, переважно поезії календарного циклу (веснянки, щедрівки тощо), яка віднаходить дивовижні паралелі у традиціях і віруваннях найдавніших народів світу.

Так само винятковий зв'язок слов'янського язичництва з давньою арійською релігією Скіфії, Ірану та Індії нині цілком очевидний. По суті, це одна й та сама релігія, а багато скіфських, грецьких та індійських богів насправді відрізнялися лише назвами. Наявність в українському фольклорі головного міфу «Ріґведи», а також знайомство давнього населення України з важливими світоглядними поняттями індоєвропейців (таких як веди, сварга, шастри та ін.) переносить нас до витоків світобачення українців, до сивої індоєвропейської давнини, засвідчує незглибимий огром уявлень і вірувань, вводить вітчизняну історію в контекст найдавнішої світової історії. Тож саме українська міфологія і фольклор — чи не найкращий доказ тисячолітньої давнини нашого народу. А ще — свідчення того, що етногенез українців триває на цих землях вже багато тисячоліть. Про це, зокрема, свідчить специфічна риса української етнографії — можливість реставрувати прадавні міфи, поєднуючи їх фрагментами, що збереглись у різних регіонах України.

Україна під знаком Тельця

Вступ • Бик в уявленнях народів світу • Бик в уявленнях українців • «Бичача» ономастика • «Бичача» семантика • П'ять племен «Велесової книги» • Україна й українці • Резюме

Наприкінці книжки ми свідомо відходимо від уже звичного принципу розгляду проблем етнічної історії за окремими народами і зосереджуємося на комплексних проблемах вітчизняної історії, що в силу своєї специфіки вимагають особливої уваги. У цьому розділі ми розглядатимемо майже виключно лінгвістичні дані, зокрема у тому їх аспекті, що стосується етимологізації давніх та сучасних українських назв та імен, адже чимало з них (і це не секрет) досі переконливо не витлумачені. Водночас мовознавчі дослідження останніх років позначилися низкою показових, а в ряді випадків навіть сенсаційних етимологій вітчизняної ономастики: так, у численних

українських назвах є всі підстави вбачати прозору «бичачу» семантику. У тому, що це не випадковий збіг, ми й спробуємо зараз пересвідчитися.

Бик в уявленнях народів світу

Бика-корову шанували багато стародавніх народів. Принесення в пожертву биків знає легендарна Атлантида. Про тельців-биків у Гомера мова заходить щоразу, коли здійснюється велике жертвопринесення богам. Особливого поширення культ Священного Бика мав у цивілізації долини Інду (Хараппська цивілізація, III тис. до н. е.). Культ священного Бика існував на Криті, а критські гроші робилися у вигляді розпластаних бичачих шкір. Фрески Кноського й інших палаців на Криті зображають *таврокатапсії* – ігрища з биками, численні зображення биків бачимо на скульптурах, фресках, виробах з глини, золота, срібла, бронзи; посуд часто виготовлявся у вигляді бичачих рогів. Поклоніння бику на Криті супроводжувалося численними жертвоприносинами, серед них і людськими: тут народився і міф про Мінотавра – чудовисько-людинобика в підземному лабіринті. Саме на бика обертається і володар Олімпу Зевс, коли викрадає красуню Європу, причому Зевс у давній традиції часто ототожнювався з биком, а його дружина Гера – з коровою, вона мала епітет «волоока». Єгипетські фараони часто означалися «могутніми биками». Одним із найважливіших у давніх кельтів було свято бика, кульмінація якого – поринання у віщий сон людини, що скуштувала м'яса й крові ритуального бика (уві сні та людина мала побачити майбутнього царя). Шоломи воїнів у багатьох давніх народів прикрашали бичачі роги.

Давньоіндійські трактати закликають віддано служити корові й бикові, всіляко вшановувати їх: вішати на шию мелодійні дзвіночки, змащувати й фарбувати роги, прикрашати вінками та гірляндами, обдавати запашними куривами, підносити найкращий корм. Головним багатством для ведійського арія

була велика рогата худоба. Роль корови у ведійському суспільстві засвідчує «Ріґведа»: богів просять примножити череди корів, війни ведуться за худобу, термін *ґавішті* на означення війни дослівно означає «прагнення корів». У ведійській поезії корова — символ прекрасного й священного, вона порівнюється з хмарами, саме слово *ґо*, окрім «корова», «земля», означає і «хмара». Промені вранішнього сонця — теж корови.

Биками означувалися найзначніші божества індійського пантеону — Індра, Варуна, Вішну, Крішна. *Вріш* «Бик» — ім'я Шиви-Рудри, «скотьєго» бога в індійській міфології, зображуваного з тризубцем; функціями й назвою йому тотожний слов'янський «скотій» бог — Влес-Велес-Волос, теж «Бик». Бика заколювали на честь приїзду жениха до нареченої, сидіння на бичачій шкурі було неодмінною частиною весільного ритуалу: наречений брав наречену на руки й садовив на руду бичачу шкуру на схід або північ від весільного багаття — шкура символізувала родючість, плодовитість і процвітання. У давніх індійців у ритуальному приготуванні священної соми брали участь 7 жінок. 7 жінок беруть участь і в українському ритуалі приготування весільного короваю. Ці жінки в індійців належали до того ж роду, що й молода, їх називали *коровами*, а сому — *биком*. Сома — інша назва Місяця, який і в українському весільному обряді вважається женихом, а зірки — нареченими.

Бик в уявленнях українців

Бик-Тур відігравав виняткову роль в уявленнях, віруваннях і звичаях наших предків. За Прокопієм Кесарійським, слов'яни жертвували биків богові — «творцеві блискавок», тобто богові грози. Пізніше східні слов'яни приносили в жертву бика на день Іллі-пророка, що замінив давнього бога-громовержця Індру. В українців Бик-Тур — бог ратної справи, могуті, незламного духу, віри. У нього просили краси й сили, а найдужчих і найхоробріших юнаків називали *турами*. Тур був великий і грізний, йому шанобливо підносили щедрі дарунки. Купальської

ночі бик-тур виходив із кам'яної гори, ревів, аж двигтіла земля, й ішов випасати цвіт папороті, аби ніхто той цвіт не знайшов, бо тоді людина розумітиме мову природи. На Галичині у вересні відзначали *Турицi* – свято Тура. На Гуцульщині й досі відчутне благоговійне ставлення до худоби. На Великдень гуцули христосуються з домашньою худобою, а коли з хати виносять небіжчика, то виганяють з хліва й приганяють з паші худобу – попрощатися з господарем. Небіжчика везли в останню путь запряжені в сани воли, без огляду на пору року чи на те, є сніг чи ні. Порівняння богатиря чи царя з биком, туром звичайне в багатьох епосах, серед них і в українському.

На бичачу символіку багаті українські весільні пісні й весільна обрядовість, український фольклор, надто колядки, щедрівки й казки. Колядки згадують золотохвостих корів із зірками на боках і турів золоторогих. Бик в українському фольклорі – символ творення, парубок, віл – чоловік, телиця – дівчина, корова – жінка, земля. Весільний коровай теж рогатий, бо пов'язується з биком і коровою, що засвідчують і сучасні весільні пісні. Та й сама назва ***коровай*** пов'язана з коровою і биком.

Поклоніння Бикові-Корові особливо властиве Трипіллю. Розписна трипільська скульптура засвідчує парний орний запряг волів ще в III тис. до н. е. У трипільських шарах на Росі знайдено глиняну модель храму, прикрашену бичачими рогами. Роги – характерна риса трипільської образотворчості, про що свідчать численні наліпи на посуді, ручки ложок і черпаків у вигляді рогів, посуд з вушками-рогами, на посуді – бики в запрягу. Трипільці закопували під долівками черепи з рогами биків, тримали їх у хаті на покуті. Насельники часів Високої Могили оформлювали поховальні ями у вигляді розгорнутої бичачої шкури, а шоста досипка в ній має форму голови бика. На Кам'яній Могилі у Приазов'ї знайдено кам'яну посудину з бичачими головами по вінчику. Курган біля Новоолексіївки на Херсонщині викладено бичачими кістками, у кургані біля Красноперекопська над перекриттям поховальної ями виявлено 12 бичачих черепів, а в похованнях біля Сімферополя – кам'яне навершя у вигляді стилізованої голови бика.

«Бичача» ономастика

Бик-Тур рясно відбитий в українських іменах та прізвищах, назвах народів, міст і річок, у фольклорі, прислів'ях, приказках, фразеологізмах, світоглядних, філософських, соціальних, побутових і фахових термінах. Новітні мовознавчі дослідження свідчать, що саме «бичачу» етимологію приховують сотні й сотні українських і загалом східноєвропейських етнонімів, топонімів і гідронімів.

Так, назва протоки *Боспор Кімерійський* означає «Переправа (Брід) Бика» (лат. *bos* «бик»). Давня назва Чорного моря — *Понт Аксинський* або *Евксинський* — огречене місцеве *пантха укшан* — із санскриту «Шлях Бика». Бичачу семантику має й назва *Бористен* (*vrish* «бик» + *danu* «ріка») на означення Дніпра. Тож назва *Бористен* виявляється семантичним двійником сучасної назви *Дніпро*, яка теж означає «Бик-ріка» (*danu*, *dan* «ріка» + *aper* «самець, бик»). Назвою *Бористен* означалась і давня Ольвія, в основі її — те ж *vrish* — «бик, тур», але *тен* — грецька передача вже не *danu* «ріка», а індоіранського *sthan*, *stan* «місце, місцевість, край, країна», яке має іранську форму *дан*. Тож топонім *Бористен* — «Місто Тура-Бика», *Турів*, *Турин*, *Туронь*. На означення Дніпра давні джерела подають також назви *Вар*, *Варом* і *Варух* (її готський історик VI ст. Йордан вважає гуннською), де компонент *Вар*-, очевидно, споріднений із санскритським *вар* — «самець, бугай, бик», а також «чоловік, жених, муж». Одна з назв Кубані, що його передає Птолемей, *Вардан* — «Бик-вода», «Бик-ріка». Ймовірно, подібна семантика закладена і в назві одного з Дніпрових порогів у Костянтина Порфирогенета (X ст.) — *Варуфорос*, де *вар* — «бик», а *форос* «брід». Те саме значення, що й *Дніпро-Бористен*, має і назва *Дністер*, первісні форми якої — *Danustra*, *Danaster*, де індоіран. *ustra* — теж «бик, тур». Цікаво, що *Тірас*, давня назва Дністра, читається і *Туріс* — «Тур, Бик». *Ку* в назві *Кубань* (*Ку*+*бань*) й індоіран. *go*, *gu*, *gau* «бик, тур» — тотожні, а *бань* — видозміна індійського *pani* «вода, ріка». Грецька трансформація назви *Кубань* —

Гіпаніс (так Геродот означає сучасні ріки Кубань і Південний Буг). Назва загальноскіфської релігійної святині *Ексампей*, згаданої Геродотом, означає «Бичі Води» або «Бик-ріка». Де *Ексам* — індоіран. *ukshan* «бик, тур» у грецькій передачі, відбите також у назвах *Оксфорд* (=*Боспор*) «Переправа Бика». А *пей* — санскр. *реуа* «вода» (досл. «те, що п'ють»). Отже, *Ексампай* означає «Бичачі Води», «Бик-ріка» або «Водопій, Брід Бика». *Окс* (*Вахш*) «Бик-ріка», «Бичі води» — давня назва Амудар'ї (*дар'я* «ріка», досл. «яка дарує»), а на означення Дніпра зафіксована й назва *Аксу*, ймовірно, пізніша трансформація первісного *Вахш-Окс* «Бик».

Назва *Галичина* пов'язана з іран. *gal* «бик, тур» (осет *gal*– «бик, віл», новоперс. *kal* — «бик, буйвіл»), і означає «Край бичичів-туричів», причому споріднені з нею назви існують у значній частині Європи та Малої Азії, традиційно пов'язувані з кельтами (галлами) — теж *биками*. Ця ж основа, ймовірно, і в назві *алани* (первісно — *галани*), де корінь *гал* «бик» доповнений суфіксом множинної сукупності *-ан* (як у етнонімах *поляни, древляни, слов'яни*). Тож *алани* означає «бичичі, туричі». У зв'язку з цим вкажемо й на кабардинське та аварське *os* «бик» (пор. іншу назву аланів — *оси*, *аси*). Сюди ж стає і назва *галінди.*

З биком пов'язана і назва *Італія*, бо *віталус* латиною — «бичок». Етнічна назва давнього населення Італії — *етруски* також виявляє два компоненти зі значенням «бик» — *віт* (*ет*) і *рус*. Уже зазначалося, що *етруски* звали себе *расени* й *турени*, *тіррени*, а ці назви означають «бичичі, туричі». Компонент *віт*- міститься і в назві області *Вітланд*, що відома і як *Самбія*, де мешкали самби.

Етнонім *готи* є вагомі підстави пов'язати з *гот//гуд* «бик». *Готтою*, нагадаємо, частина авторів означала і країну монголів-монгалів, а її правителя знали під ім'ям *Ґурґут* — очевидно, «Великий бик» (в іранських мовах *kur* означає «бик» — іран. *kur*, *kurush*, осет. *kur*, *kyr*, памірське *gur*), воно відбите в назвах *Корсунь*, *Коростень*, *Курськ* та ін. У такому разі назва *масагети* тлумачиться як «великі бики», де *маса* споріднене з іран. *maza* й інд. *maha* «великий» і має свого індійського двійника — назву

махавріша, теж «великі бики». Та й сама назва *скіфи* (варіанти — *скуфи*, *скути*), за деякими припущеннями, може містити компонент *kuth*, *kut* «бик». Назва країни готів *Дорі* на південному березі Криму в такому разі постає варіантом назви на *тавр-*, *тур-* (у памірських мовах *dыr*, пушту *doure*, осет. *dyr*, воно ж у назві *сав-дара-ти* «чорні бики»). Ймовірно, саме до «бичачої» етнонімії можна віднести етнонім *дорійці* та ім'я *Дір*. Щодо назви *остроготи*, то привертає увагу санскр. *usra* «бик», іранські відповідники якого — *ushtra* й *ustra* (пор. також *струхати* — одне з мідійських племен у Геродота). Сюди ж стає і назва *Астрахань* — «Місто бика». Можливий корінь *гуд-гут* «бик» і в скіфів-*авхатів*. Компонент *gъd* «бик» містять слов'янські назви *Ґдов*, *Ґданськ*, *Ґдиня*, *Суздаль* (первісно *Су+гъд+ль*). У литовців слово *ґуди* означає білоруси.

Досі збереглася велика кількість назв із коренем *стр*, який теж означає «бик» (авест. *staora* «бик, худоба», гот. *stiur*, англ. *steer*, нім. *stier* «бик», споріднені з грец. *tavros*, лит. *tauras* «бик», билинне *Ставр Годинович*). Причому вони поширені не лише в Україні, а й у Болгарії, Чехії, Австрії, на Балканах, навіть у Великобританії. Відомий усьому світу Чорнобиль (пор. англ. *bull* «бик», споріднене зі слов. *віл*) до 1127 р. називався *Стржев*. Назва бика збереглася і у хоронімах *Австрія*, *Астурія*. *Стри-* в імені слов'янського божества Стрибога теж означає «бик». Що змушує по-новому поглянути на численні українські назви — *Стир*, *Остер*, *Стрий*, *Стрв'яж*, *Стривігора* й ін.

Є підстави гадати, що туро-бичача семантика закладена і в назві *болгари* — одне з можливих тлумачень сходить до *бала*, *баль* «дужий, могутній» і *гур*, *гоур* — в іранських та індійських мовах «самець, бик, тур». Тож *болгари* в такому разі — «могутні бики-тури», «могутні воїни». Сюди ж стають і назви гуннських народів, тобто тих самих болгар, *утигури* та *кутригури*. Ім'я печенізького хана *Куря*, який убив Святослава, означає «віл». В етнонімі *сівери*, первісно *сувіри*, *су* — префікс із значенням «дуже, вкрай, винятково», а *вір* — «герой, богатир, муж» (первісно «самець, бик»). Втім, воно може сходити й до індоарійського *ш'ява+вара*, де *ш'ява* — «чорний», а *вар* — «бик».

Терміном *вар* (знову-таки «бик, самець», а ще — «вода») гунни означували Дніпро, а за столицю мали *Варачан*, або *Варашан*, також «Місто Бика-Тура», де *чан* або *шан* «місце, край, країна» (пор. *Зеравшан, Уструшана* тощо). Імовірно, подібну семантику містить і назва одного з Дніпрових порогів у Костянтина Порфирогенета (X ст.) — *Веруфорос*. Де *вар* — «бик», а *форос* — «брід» (пор. *Боспор, Босфор* «Брід, Переправа Бика» щодо Керченської протоки, колись Боспору Кімерійського). Компонент *вар* містить і назва *варяги*, яка є двоосновною і розкладається на *var+ing*, причому вони обидва означають «самець, бик». Переставлені місцями, вони утворили й князівське ім'я *Інґвар*, відбите в слов'ян як *Ігор*.

Характерно, що значний пласт української ономастики пов'язаний не просто з биком, а саме з чорним биком. Так, основа *gal* (у назвах *Галич, Галичина*) означує насамперед чорного бика-тура, як і єгипет. *bakha*, споріднене з укр. *бик*. Це підтверджують українські мовні факти: *галоха* «чорна корова», *галяс* «чорний пес», *галиця* «чорна гадюка», *галка* «чорна ворона», похідні від праслов. *гал* «чорний». До речі, назви і сіверської столиці *Чернігів*, і приазовської *Тмуторакань* значеннєво тотожні — вони означають «Місто Чорного Бика-Тура», «Чорнобиків, Чорнотурів», де відповідно *Черн-* і *Тму-* означають «Чорний», *іґ* (з *інґ*) і *тор-тур* — «бик», а *кань* — «місто». Те саме означають назви *Чорнобиль* і *Сейм*, причому остання пояснюється з санскриту як «Чорний Бик» — від санскритського *ш'ям-с'ям*. Загадковий етруський напис із виразом *cure malave* тлумачиться як «бики чорні», де *cur, kur* — «бик» (звідки й *корида*), а *malave* від і.-є. *mal* «чорний, темний». Тож він виявляється тотожним виразу *бусове врани* у «Слові о полку Ігоревім», де *бусове* — множина від *бус* (лат. *bos*) «бик» (пор. ім'я антського князя *Бус, Бож*), а *врани* — «чорні, вороні». Сюди ж стають і етноніми *меланхлени* й *савдарати* — «чорнобичичі» (осет. *савдар* означає «чорний бик», де *дар-дур* в іранських мовах означає «бик, тур»). Характерно, що укр. *самець* споріднюється з санскр. *ш'ямак* «чорний, темний бик», а укр. *самка* із санскр. *ш'яміка* «чорна корова, телиця». В Україні

є низка річкових назв на *Само-*, *Сам-*, де цей компонент означає «темний, чорний».

Назва *Самват-Самбат* на означення Києва у Костянтина Порфирогенета може тлумачитися і як «Місто Чорного Бика», «Чорнобиків, Чорнотурів», так само як і інша його назва у Костянтина — *Кіоава* — може сходити до індоіран. *ш'яв*, *с'яв* «чорний, темний» і прибрати форми *к'яв*. Це саме *с'яв* — і у назві *Славутич*, похідний від первісного *Славута*, у якому *слав* утворене від *с'яв* «чорний, темний», а *вута* (*вит*), *ута* «бик». Тобто назви *Славута, Славутич* означають «Чорнобичка», «Чорноводка», оскільки поняття *бик* і *вода* в давніх уявленнях нерозривно пов'язані. А також у назві *Сиваш*, що її мають притока Сіверського Дінця і затока в західній частині Азовського моря (давня Меотида). Показово, що одна з приток Сіверського Дінця — річка Чорний Жеребець.

З огляду на наведені факти, а також беручи до уваги нове тлумачення назви *Русь* (з інд. *vrish*, іран. *rus* «бик, тур»), в іншому світлі постають і похідні від нього терміни *Мала Русь*, *Малорусь*, *малороси-малоруси*. Ймовірно, тут перша частина слова сходить до і.-є. *mal* «чорний», тож назва *малороси*, а точніше — *малоруси*, означає «чорнобичичі, чорнотуричі, чорноковичі», а *Малоросія* насправді не «Мала Росія», а *Малорусь*, *Малорусія* — «Чорнотурія» або «Чорна Русь, Чорнорусь». Особливо цікавим у цьому зв'язку видається існування поряд Білої Русі, Білорусі, Білорусії. Показово, що візантійський історик сер. XV ст. Лаонік Халкоконділ, мовлячи про Сарматію, поділяє її на Білу, Чорну й Велику, що цілком відповідає пізнішому поділу на Білорусь, Малорусь-Чорнорусь-Україну й Великорусь.

Що ж до назв *Великоросія* і *великороси*, то вони виявляються семантичним двійником назви *масагети* «великі бики». Характерно, що вірменські джерела дають цю назву у формі *маскути*, напрочуд близькій до *московити*. Очевидно, й назва *Москва* містить ці ж компоненти, де *Мос* — слов'янська видозміна індоіранського *maha-maza-masa-mas* «великий», а *ква* — видозміна індоіранського *gava* (пор. другу назву

Соґду в «Авесті» — *Ґава* «Країна Бика»), яке в індійців має і форму *gva*, особливо в складних словах. Назва *Москва* у такому разі тлумачиться «Великобиків», «Великотурів». З іншого боку, можливий і варіант членування назви *Москва* як *Мос-ка-ва*, де *ва* — присвійний суфікс, властивий багатьом індійським і слов'янським назвам, а *Моска* тотожне *Масаг* «Великий Бик». Проте і в цьому разі назва *Москва* означає «Великобиків, Великотурів» і є семантичним двійником таких важливих слов'янських міст, як польська *Варшава* (*варш-вріш* — бик) й чеська *Острава* (*устра-уштра* — бик), так само оформлених суфіксом *-ва* (пор. також *Кіоава* на означення Києва). Принагідно зауважимо, що у мові комі *моск*, *моска* означає «корова, телиця».

Ім'я *Рустам*, що його має найпопулярніший персонаж давньоіранського епосу, містить компонент *Рус* «Бик», і суфікс *-там*, який в індоіранських мовах передає вищу якість основного слова. Тож ім'я *Рустам* означає «Найяріший Бик», дослівно «Найбичіший». Його семантичним двійником є індійське *Ґотам* (*Ґаутам*), що його мав Будда, засновник буддизму, наймасовішої нині світової релігії. Компонент *ґо* у ньому теж означає «бик». До індоіран. *ґосак*, яке складають компоненти *ґо+сак*, де *ґо* в індоіранських мовах — «бик», а *сак* — «дужий, сильний, могутній», пов'язаний і термін *козак*. Тобто *ґосак* означає «бикомогутній», «могутній, як бик», переносно — «сміливець, богатир, герой». В імені засновника парфянської династії — *Аршак* – лежить слово, яке в індійських мовах має форму *вріша* «бик», а в парфянській — *арша*. Цей же компонент і в імені *Валаршак*, царя з вірменської легенди про трьох братів, що складається з двох компонентів — *Вала+аршак*, де *Вала* споріднене з інд. *бала* «сильний, могутній», а *аршак* означає «самець, бик» і споріднене з інд. *врішак* «самець, жеребець» (пор. укр. *рисак* і *лошак*). Отже, ім'я *Валаршак* означає «Могутній самець (бик, жеребець)». В імені *Заратуштра Zarat* — «мудрий», а *ushtra* (яке в іранських та індійських мовах має форми *устра-ушра-усра-ухра-укра*) — теж «бик, тур», а все ім'я тлумачиться як «Мудрий Бик».

Саме з *вріш* «бик» споріднені етноніми *руси*, *русичі*, *русини*, *руснаки*, й назви *Русь*, *Рось*, *Росава*, *Русава* й *Роська*, щодо якої, до речі, зафіксована й назва *Самець*. Назву *пруси* утворюють компоненти *бо+рус*, де *рус* означає «бик, тур», а *бо* — різновид *буй* «бик» (лат. *bos* «бик»), тож етнонім структурується як бик+бик. Назва *аорси*, ймовірно, також місцева форма слова, спорідненого з давньоінд. *вріша*, *вріш* «бик». *Велес-Волос*, слов'янський «скотій» бог, також тлумачиться як «Бик», «Тур». Ці дані пояснюють і українську назву Плеяд у сузір'ї Тельця — *Волосожар*.

«Бичача» семантика

У читача може постати природне запитання: у чому ж полягав сенс такого називання і чому давні люди так широко послуговувалися назвами, семантика яких пов'язана з биком? Річ у тім, що основа *vrish-varsh* «кропити, бризкати, дощити, зрошувати, запліднювати» надзвичайно давня, високостатусна й полісемантична, вона нерозривно пов'язана з цілим комплексом уявлень, що охоплюють винятково важливе коло понять *небо-бик-дощ-земля-корова-зрошення-запліднення-врожай-багатство-добробут-лад-влада-правитель*, і відбивають найдавніші світоглядні й світотворчі уявлення та вірування. Поняття «самець, бик» і «вода» — невіддільні, слова із значенням «вода» і «самець, бик» часто-густо творяться від однієї дієслівної основи, адже і вода, і бик об'єднані спільною функцією — проливати дощ-сім'я, запліднювати Землю-Корову, щоб вона дарувала щедрий врожай, багатство, добробут. Тому річки часто й мали назви *Самець*, *Бик*, *Тур*, *Вепр*, *Кабан*, *Жеребець*, *Пороз*, *Бобер* тощо. Дієслівна основа *vrish-varsh* означає не тільки «зрошувати, дощити, запліднювати», а й «осипати дарами». Зрошувати Землю-Корову дощем, запліднювати її, аби вона щедро родила, дарувала багатство — одна з функцій Влеса-Велеса, тотожного Шіві-Рудрі, одне з імен якого *Вріш* «Бик». Він уособлює т. зв. «чоловічі води» (дощ, сніг), які у поєднанні

з «жіночими», земними водами (вода криниць, джерел, колодязів) дарують багатство й добробут. Водночас підтримувати добробут громади — функція племінного ватажка, царя, тож і комплекс первісних «бичачих» уявлень поступово переріс у поняття, пов'язані з могутністю, силою, снагою, геройством, владою (зокрема, царською) тощо.

П'ять племен «Велесової книги»

У зв'язку з нашою темою привертає увагу рядок з «Велесової книги»: *«Дажбог народив нас від корови(!) Замунь. І були ми кравенцями: скіфи, анти, руси, боруси й сурожці»*. В іранських мовах *zamin* — це «земля», отже Корова *Замунь* — це, ймовірно, Корова-Земля. Характерно, що всі п'ять етнонімів, наведені у «Велесовій книзі» як *кравенці*, зі значною ймовірністю тлумачаться як «коровичі, бичичі» (див. етимологічний словничок у наступному розділі). Подібним чином тлумачиться і сама назва *кравенці* — можливо, найдавніша писемна фіксація етноніма *українці*. Є підстави гадати, що з етнонімом *коровичі-кравенці* споріднений і індійський епічний етнонім *кавравикаурави*. Принагідно згадаємо і п'ять т. зв. ведійських племен, родоначальником яких вважався Яяті, ім'я якого також може споріднюватися з балт. *jautis* — «бик».

Україна й українці

Що ж до назви *Україна* та етноніма *українці*, то нині існує кілька варіантів їх етимології, пов'язаних з биком. Один із них зводиться до *го+країна*, де *го, гау* — «бик», тобто Україна — «Країна бика». Інша етимологія формується інакше — від *ушра-уштра-укра* «бик» + *шана-яна* «країна» (як у назвах *Аріана*, *Бактріана*, *Дранґіана*, *Марґіана* тощо). Показово, що частина Соґдіани називалася свого часу *Уструшана* «Країна Бика» (іран. *шана*, *шан* «країна»), тож у такому разі назви

Уструшана й *Україна* — семантичні двійники. Третя етимологія виводить назву *Україна* від основи *карв-* «бик, корова» через етноніми *кравенці-українці* — «бичичі, туричі». Як уже йшлося вище, саме «бичачу» семантику є всі підстави вбачати і в назві *Русь*, тож насправді назви *Русь* і *Україна* семантично тотожні і мають однакове значення — «Країна Тура-Бика». Цікаво, що й назва *Окситанія*, як у деяких візантійських джерелах означалася Скіфія-Україна, сходить до слова *окс*, яке є грецькою трансформацією іранського *вахш* «бик». Тобто *Окситанія* — «Край-Країна бика-тура», «Край-Країна бичичів-туричів».

Резюме

Новітні історичні дослідження переконливо довели: для населення України впродовж усієї давньої історії винятково важливим був комплекс уявлень, пов'язаних із биком. Причому в його основі лежало не лише важливе господарське значення великої рогатої худоби для давньої людини, а цілий комплекс глибинних та змістовних уявлень наших предків про світобудову і світолад: не випадково саме з биком пов'язані визначальні для вітчизняної історії назви, серед них і етнонім *українці*. Водночас лінгвістичні дані надійно засвідчують, що таке «бичаче» називання мало характер типології і було властиве не лише Давній Україні, а й Стародавньому світу загалом. Закономірно, що давні астрологи розміщували Скіфію-Україну саме під знаком Тельця, Тавра, Бика, санскритська назва якого — *Vrish* «Бик». На найдавнішій (серед збережених) астрогеографічній карті римського астронома Марка Манілія (поч. I ст. н. е.) саме знаком Тельця позначено Скіфію. Часово астрологічна епоха Тельця охоплює період 4400–1700 рр. до н. е.

Не менш важливо те, що й «Велесова книга» засвідчує визначальну роль в уявленнях і віруваннях наших предків Землі-Корови-Матері, уособлюваної в образі Корови-Замунь

й Неба-Бика-Батька, що й відбилося в збірному етнонімі *кравенці* і в назвах кожного з п'яти племен, які цей збірний етнонім складають. Тож нині є підстави трохи осучаснити давнє слово, і тоді рядок у «Велесовій книзі» звучатиме так: *«Ми — українці: скіфи, анти, руси, боруси, сурожці»*. Одним цим рядком «Велесова книга» вводить науковців у світ цілковито нових гіпотез і концепцій, і вже тому постає винятково інформативним і перспективним джерелом як для історичної науки загалом, так і для українознавства зокрема. Сам термін *українознавство* в такому разі наповнюється цілком новим змістом, основоположними складовими якого і є поняття *Україна* й *українці*.

Українська індоаріка

Новий погляд на вітчизняну давню історію значною мірою пов'язаний зі зростанням ролі мовознавчих студій: нині жодна концепція етнічної історії не може вважатися переконливою і достовірною без даних сучасного мовознавства. Водночас етнічні процеси у Північному Причорномор'ї досліджували і досліджують майже виключно археологи й історики, які лінгвістичні аргументи враховують неохоче, недостатньо або й не враховують взагалі. Віднесення народів давнього Північного Причорномор'я до т. зв. «неписемних народів» надовго визначило провідну роль археології у вирішенні етнічних проблем української історії. Хоча й зазначалося, що «неписемність» ця — поняття відносне, оскільки зберігається роль ономастичних джерел — топонімії, гідронімії, етнонімії, антропонімії. За безперечної культурно-історичної цінності археологічних матеріалів лінгвістична аргументація все ж визначальна у питаннях мови, отже, й етносу.

Особливе місце в етимологізації численних давньоукраїнських (та й сучасних) назв та імен належить санскриту (досл. «довершений», «досконалий», «культурний») — давньоіндійській літературній мові, що нею писані веди, «Рамаяна» й «Махабгарата», мові індоарійської культури, літератури, культового дійства й жерців-брахманів. Дослідники вже давно зауважили, що між санскритом і слов'янськими мовами, серед них і українською, простежується виняткова подібність. Причому вона стосується не лише основного лексичного фонду, а й граматичної будови, тотожності численних префіксів, суфіксів, часток, наявності відмінків і відмінкових закінчень, кличної форми тощо.

Але чи не найважливіше те, що у пам'ятках, писаних санскритом, особливо у ведах та обох епічних поемах, надзвичайно багато точок дотикання з Україною, українцями й українськими реаліями. Чимало українських імен, прізвищ, етнонімів, топонімів, гідронімів і теонімів, які важко витлумачити на слов'янському ґрунті, легко й переконливо пояснюються з санскриту. Так само багато імен та назв, що згадуються в «Рамаяні» та «Махабгараті», в сучасній Індії в сучасних індійців не фіксуються, тоді як в Україні такі імена й назви побутують і досі. Тож і залучення давньоіндійської традиції — неоціненний засіб для розуміння і пояснення багатьох українських реалій, давніх і сучасних.

Основна теза української індоаріки та, що в Північному Причорномор'ї, на теренах України, впродовж усього історичного періоду зберігаються сліди індоарійської мови й індоарійського етносу. Підкреслимо: йдеться не про початкову територію розселення індоарійських племен, або, як її ще називають, прабатьківщину індоаріїв. Це — велика самостійна проблема, у якій ще не скоро буде поставлено крапку. Мова йде про перебування у Північному Причорномор'ї народів, етнічно і мовно близьких індоаріям, якщо не самих індоаріїв, яке мало постійний характер. А коли так, то слід зважати на ту роль, яку відігравали ці народи в українській історії. Так само особливу увагу слід приділити індійській традиції, яка зберегла багато такого, що в інших регіонах з певних причин втратилося.

Тож лінгвістичні дослідження про індоарійський елемент у Північному Причорномор'ї актуальні й важливі. Слушно каже український дослідник Олексій Стрижак, що *«сучасна наука, очевидно, ще до кінця не збагнула як грандіозності, так і сміливості тих т. зв. індоарійських лінгвістичних (і не тільки!) проблем Північного Причорномор'я, які щойно встали на весь зріст перед численними дослідниками його старовини»*. У таких лінгвістичних дослідженнях мають бути зацікавлені не так навіть мовознавці, як історики.

Нині інтерес до індоарійських студій повільно, але невпинно зростає, більшає і кількість дослідників у цій царині. А нечисленні поки що дослідження про роль і місце індоарійських народів в історії України знаходять свого читача й мають значний розголос. У цьому розділі ми пропонуємо Вашій увазі тлумачний словничок давньоукраїнських назв та імен, люб'язно складений на прохання автора книжки українським санскритологом та мовознавцем, автором численних досліджень з цієї проблеми Степаном Наливайком. Забігаючи наперед, скажемо, що це лише невелика частина того, на сьогодні вже досить значного, матеріалу, який уже не поясниш простою випадковістю чи збігом. Факти промовляють самі за себе, і вони змінюють бачення української історії. Тож не така вже й неймовірна думка про те, що деякі події «Махабгарати» могли відбуватися на теренах Давньої України (і ширше — Східної Європи) і що участь у цих подіях могли брати предки сучасних українців. Індійський матеріал уже сьогодні плідно працює на українську історію, вкотре засвідчуючи свою вартісність для вивчення найранішої історії й етногенезу народів Північного Причорномор'я.

Це визнають і самі індійці. Недарма й стикування двох космічних кораблів, на одному з яких був індійський космонавт Ракеш Шарма, відбулося саме над Україною. Як писали газети у квітні 1984 р., коли сталася ця подія, *«індійський космонавт із космічної висоти поглянув на землю своїх предків»*. І як тут не згадати образне висловлювання українського індолога Михайла Калиновича про те, що в Індії ведійські арії лише доспівували пісень, які вони склали на своїй прабатьківщині.

Етимологічний словничок
найважливіших давньоукраїнських та дотичних до них етнонімів, назв та імен у тлумаченні сходознавця-індолога Степана Наливайка

авхати — скіфський народ. Судячи з усього, грецька трансформація скіфського *сугуди* «дужі бики», «могутньобичичі», де префікс *су-* (надає основному слову вищого ступеня якості) тотожний грецькому префіксу *ав-єв*, а *хати* тотожне *гети* «бичичі, туричі».

алани — означає «бичичі» й сходить до осет. *gal* «бик, віл» і н.-перс. *kal* «бик, буйвіл», де початкова приголосна в слові зникла. Первісна форма етноніма — *галани* «бичичі, туричі» (*gal+an*), де *-an* показник множини, поширений і в слов'янських мовах: *пол-ян-и*, *буж-ан-и*, *ки-ян-и*.

аланорси — означає «бичичі», назву складають компоненти *(г)ал-ан+орс-и*, де *гал* і *орс (рус)* «бик». Тобто *аланорси* — подвоєний етнонім, де *алани* й *орси-руси* — «бичичі».

амазонки — пояснюється з санскр. *амма+джа*, де *Амма* «Мати» — одне з імен богині-воїтельки Деві-Діви-Дурґи, а *джа* «народжена, дочка; син». Означає «доньки Діви-Деві», «народжені Дівою-Деві».

Анахарсис – представник скіфської царської династії, знаменитий мудрець. Ім'я пов'язане з індійським іменем *Анухарша*, де *ану* – префікс, який передає значення «слідом, слідом за», а *харша* – «радість, втіха, щастя», споріднене з укр. *хороший*. Тож *Анахарсис* означає «За ким іде радість, щастя», «Хто приносить втіху, радість», «Даруватель радості, щастя».

анти – значення остаточно не з'ясоване. Можливо, споріднена з ***венди-венеди*** або з *сінди* (інди).

Аларіх – правитель готів. Означає «Цар усіх», де *ріх* «цар» (латин. *rex*), а *ала* «всі» (пор. англ. *all*, нім. *alle*, відбите в назві *Алеманія* «Німеччина»).

Ар'япіт – скіфський цар. Ім'я означає «Владика аріїв», де *ар'я* в індійців означує три вищі стани давнього суспільства (жерці, воїни, селяни), а *піт* означає «владика, володар, цар».

Аспарух (Іспеpix, Еспеpix) – болгарський цар, засновник Болгарської держави на Балканах. Складається з компонентів ***вішва-віспа*** «всі, все, світ» та *рух-ріх* «правитель, цар» (санскр. *радж*, латин. *rex*, циган. *рай*, англ. *гоу*). Означає «Цар усіх, Владика людей».

Аспург – правитель Боспорської держави. Споріднене з *Аспарух* (див.).

Балин – половецьке місто. З санскриту тлумачиться як «Сильна, Могутня (фортеця)», де ***баль*** «сила», а *-ін* – суфікс наділеності чимось.

білоруси – означає «білобичичі». Стоїть в одному ряду з етнонімами ***малоруси*** (див.) й ***великоруси*** (див. ***масагети***). Щодо компонента ***руси*** в етнонімі див. *руси*.

Боаpікс – у візантійських джерелах VI ст. правителька савірів (сувірів). В імені виокремлюються компоненти *Боа+рікс*, де ***рікс*** означає «правитель, цар» (лат. *rex*), у даному разі – «правителька, цариця». А *Боа* сходить до індоіран. *beva* (санскр. *vidhva*) «вдова». Тобто ім'я (прізвисько) *Боарікс* означає

«Вдова-цариця», що підтверджується свідченням про те, що Боарікс стала правити після смерті чоловіка.

Богуслав — давнє слов'янське ім'я та місто на Київщині. Має індійського двійника — *Багушравас*, де *багу* споріднене з укр. *багато* (санскр. *багута*), а *шравас* — «слава». Означає «Багатославний, Преславний».

Борислав — давнє слов'янське ім'я і місто на Львівщині. Має індійського двійника — воїнське ім'я *Бгурішравас*, де *бгурі* означає «дуже, багато, вкрай», а *шравас* — «слава». Означає «Багатославний, Преславний».

Бористен — грецька передача первісної назви на означення Дніпра. Складають компоненти *vrish-vris* «бик, тур» і *danu-dan* «потік, ріка». Означає «Бик-ріка».

Бористен — інша назва міста-держави *Ольвія*, яку складають компоненти *vrish-vris* «бик, тур» і *тен* — грецька передача індоіран. *sthan*, *stan* «місце, місцевість, край, країна». Тож назва означає «Місто Бика», «Биків-Турів», «Турівськ».

бористеніти — в античних авторів людність по Дніпру-Бористену і жителі давньої Ольвії-Бористена. З огляду на тлумачення гідроніма *Бористен* (див.) та топоніма *Бористен* (див.) *бористеніти* — «жителі Краю Бика», «бичичі, туричі».

боруси — одне з п'яти племен, яке «Велесова книга» включає в сукупний етнонім *кравенці* (див.). Слово двокомпонентне — *бо+рус*, де *рус* (див. *руси*) означає «бик, тур», а *бо* — різновид *буй* «бик» (лат. *bos*), тож етнонім структурується як *бик+бик*. Таке явище властиве і.-є. мовам: укр. *буй+віл* і *волобуй*, *буй-тур* і *яр-тур*, памір. *dyruksh* (*dyr* «тур» + *uksh* «бик»), санскр. *go+vrish* (обидва компоненти — «бик»). Така подвійність або передає множину, або посилює загальне значення слова. Тобто *боруси* не просто *бичичі*, *туричі*, а *могутньобичичі*, *могутньотуричі*.

Бровари — райцентр під Києвом. Назва пов'язана з санскр. *правара* (хінді *правар*), де *пра* — префікс, що посилює значення основного слова, а *вара*, *вар* «укріплення, фортеця». Тобто *Правара* означає «Міцне укріплення», «Могутня фортеця». Таке саме значення і назви *Бровари*, яка разом із переосмисленням первісної назви *Правара* чи *Превара* зазнала й деякої фонетичної трансформації.

бужани — інша назва дулібів, згодом волинян (див.), виявляє спорідненість з етнонімом *бгоджани*, утвореного від *Бгоджа* — назви країни і людності в індійському епосі.

бунчук – козацький атрибут, булава з китицями з кінського волосу, один із символів гетьманської влади. Слово сходить до санскр. *пунчха*, *пуччха*, хінді *пунчх* «хвіст».

бусове врани — загадковий етнонім у «Слові о полку Ігоревім». Тлумачиться як «чорнобичичі, чорнотуричі», де *врани* — «вороний, чорний», а *бусове* — «бики» або «бичичі, туричі» (лат. *bos* «бик», укр. *бузівок* «бичок», *Боспор* «Переправа бика»).

Валаршак — вірменський цар із легенди про трьох братів, яка співвідноситься з літописною легендою про Кия, Щека й Хорива. Складається з двох компонентів — *Вала+аршак*, де *Вала* споріднене з інд. *бала* «сильний, могутній», а *аршак* означає «самець, бик» і споріднене з інд. *врішак* «самець, жеребець» (пор. укр. *рисак* і *лошак*). Означає «Могутній самець (бик, жеребець)».

вандали — сходить до етноніма *венеди-венди* (див.). Складають компоненти *ванд+ла*, де *ванд* споріднене з санскритською дієслівною основою *vand* «славити, хвалити, величати», а *ла* — суфікс, який творить прикметники від іменників і основ. Означає «належний до венедів, венедський».

Вар, Варом, Варух — три однокорінні назви на означення Дніпра у свідченнях давніх авторів. У санскриті

vara (хінді *var*) — «самець, бик, чоловік, муж». Тож *Вар*, *Варом*, *Варух* містять значення «Самець, Бик».

Варин — історичне місто в Переяславській землі. Назва споріднена з індоіран. *вара*, *вар* «фортеця», первісно «огороджене місце». Тобто *Варин* означає «Фортечин».

варяги — назву складають компоненти *вар+інґ*, обидва вони означають «бик», тобто структурно *варяг* — *бик+бик*. Таке подвоєння або передає множину, або посилює основне значення, тобто *варяг* означає не просто «бичич, турич», а «могутньобичич, могутньотурич».

венеди-венди — санскритська дієслівна основа *ванд* означає «славити, величати», отже, *венеди-венди* означає «славильники, величальники, слав'яни». Ймовірно, назви *венеди* й *слов'яни-слав'яни* значеннєво тотожні й несуть однакове значення — «славителі, слав'яни». В санскриті компонент *вінда* тотожний основі *пала* — «захисник, воїн, цар, бик». Тому *венеди-венди* може означати і «захисники-воїни», і «бичичі-туричі».

Вишгород — «Місто роду-племені», «Родове-Племінне місто», в основі її давньоукраїнське *віш* «родина, рід, всі», пізніше *весь* «село».

Вишнопіль — село на Черкащині, назва споріднена з індійською назвою *Вішнупур* «Місто Вішну». Вішну в індійській міфології — сонячне божество, бог-охоронець землі та людей — *Всевишній*.

Влес, Велес — «скотій» бог у слов'янській міфології, у християнстві — святий Власій (Влас, Улас). Сходить до санскр. *Вріш* «Бик».

Володимир – найбільш уживане в слов'янському світі ім'я, династичне в Рюриковичів. Тотожне імені *Варунамітра* у ведах, яке утворене з імен двох верховних богів – *Варуна* й *Мітра* і відбиває первісні

уявлення про світобудову, дуальну організацію первісного суспільства, цілокупність усесвіту в єдності протилежностей зразка *земля-небо, місяць-сонце, ніч-день, низ-верх, жінка-чоловік, кривда-правда, зло-добро* тощо.

Вороніж — має компоненти *Ворон-іг-j*, де *ворон* «чорний», *іж* (від *ig, ing* «бик»), *j* — суфікс присвійності. Означає «Місто Чорного Бика», «Чорнобиків», «Чорнотурів».

Ворскла (Вороскол) — річка на Полтавщині, має компоненти *вор-воро* «вода; самець, бик» і *скла-скол* «добрий, славний». Означає «Добровода», «Славновода», «Водославна», хоча може означати й «Бикославна», оскільки *var-vor* має і значення «вода».

Воспор — назва столиці Боспорського царства Пантикапея (див.) у руських літописах. Можливо, споріднена з інд. *Вішапур* «Місто роду-племені», «Родень», де *віша-віш* «люди, плем'я, всі» споріднене з давньоукраїнським *весь* «село», а *пур* — «місто» (укр. *піль* у назвах *Бориспіль, Костопіль, Тернопіль, Ямпіль* тощо).

Всеслав — давньослов'янське князівське ім'я, тотожне індійському імені *Вішвашравас* «Славний на весь світ», «Світослав», тотожне імені *Святослав* (див.), яке може тлумачитися і як «Славний святістю, праведністю».

Ґава — інша назва Соґду-Соґдіани в «Авесті» і семантичний двійник назви *Соґд-Соґдіана* (див.), де *ґо-ґу-ґау-ґава* «бик». Тож обидві назви означають «Країна бика, бичичів», «Биковина».

Галич — літописне місто. Назва сходить до іран. *gal* «бик, тур» і означає «Биків-Турів», «Бичичів-Туричів» або «Чорнобиків-Чорнотурів».

галичани — в основі назви іран. *gal* «бик, тур» (осет. *gal* «бик, віл», новоперс. *kal* «бик, буйвіл»). Причому *gal* означує чорного бика-тура й турицю, що підтверджують

укр. *галоха* «чорна корова», *галяс* «чорний пес», *галиця* «чорна гадюка», *галка* «чорна ворона». Отож в однині *галич* – «бичич, турич» або «чорнобичич, чорнотурич», у множині – *галичани* (*галич-ан-и* «бич-ан-и», «чорнобич-ан-и»).

Галичина – назва утворена від назви *галичани* (див.), означає «Край-Земля галичів-галичан», «Край-Земля бичичів-туричів», «Край-Земля чорнобичичів-чорнотуричів».

галінди (голядь) – західнобалтійське плем'я, назва означає «бичичі» або «чорнобичичі», де *ґал* може споріднюватися з іран. *ґаль-каль* – «бик» або «чорний бик».

Гекатей – цар сіндів, чоловік меотянки Дурґадеві (див.). Ім'я *Гекатей* означає «Син Гекати», «Гекатин», де *Геката* – інше ім'я богині Дурґи-Дурґадеві.

Гелон – дерев'яна столиця будинів. Ймовірно, пов'язана з іран. *хель-хіль* «рід, плем'я», тоді вона означатиме «Місто роду, племені», «Родень».

Гелон – один із трьох синів Геракла (інші два – Агатирс і Скіф) від змієногої дочки Дніпра-Бористена з Геродотової легенди. Можна пояснити як «Високородний, Родовитий, Знатний», де іран. ***hel*** означає «рід». Утім, можливе й тлумачення імені *Гелон* як «Сонців, Сонячного роду» (від *геліос* – «сонце»).

Геракл (етрус. *Геркле*, латин. *Геркулес*) – ім'я означає «Бикославний», «Бикослав», інакше – «Зевсославний», «Славний, як Зевс», оскільки Зевс часто виступає в подобі бика й має імена, які означають «Бик» (грец. *герос* «бик», звідки й сучасне *герой*). Ім'я дружини Зевса – *Гера* означає «Корова».

Геранія – грецька назва міста *Канкитон* (*Какитон*) у землі скіфів-орачів. Тлумачиться як *Журавлин* і вважається грецьким перекладом скіфської назви. Санскр. ***kanka*** й означає «журавель».

Герри — за Геродотом, місцевість у скіфів, де поховані їхні царі. Назва може бути ототожнена з індоіран. *вара* (в «Шахнаме» *вар*) «огорожа, садиба, укріплене місце, город-град», по-сучасному «замок, фортеця», бо грецька часто передає іншомовне *v* як *h*: іран. *Віштаспа* в греків *Гістасп*, санскр. *vira* «герой» у греків *heros*, слов. *вода* — грецькою *hydros* тощо.

Гзак, Кзак — ім'я половецького князя. Означає «Бикомогутній», де *го* — «бик, тур», а *шак-сак* — «дужий, могутній».

Ґіпаніс — у давніх авторів Південний Буг і Кубань. Назва *Ґіпаніс* тотожна назві *Кубань*, компоненти *Ґі-Ку* в них споріднені з індоіран. *go*, *gu* «самець, бик», а *пані-бань* — з санскр. *pani* «вода, ріка». Санскритська форма назви *Ґіпаніс* — *Gopani*, *Gupani*, що й відбиває назва *Кубань*. Тож і Південний Буг-Ґіпаніс — *Gupani-Кубань* «Бик-ріка».

Говерла – найвища вершина Українських Карпат. Семантичний двійник індійської священної гори *Govardha* (*Govardhana*), пов'язана з поклонінням *Крішні*, де *Go* означає «корови; худоба», а *vardha* (*vardhana*) – «примножувати, збільшувати». Означає «Примножуюча корів, худобу».

Гойтосир – скіфське божество, згадане Геродотом. Двокомпонентне ім'я (*Гойто+сир*), де *сир*, певно, тотожне інд. *sur* «бог, сонце», а *гойто*, очевидно, споріднене з іран. *gaetha* «живі істоти, світ живих істот, земний світ», утвореним від дієслова із значенням *жити*. У такому разі ім'я *Гойтосир* означає «Бог світу», «Сонце світу».

гопак — улюблений танок запорозьких козаків. Назва, певно, сходить до інд. *ґопак* «пастушок» (*ґо* «корови, худоба», *па* «захисник», *к* — зменшувальний суфікс).

Горислав — слов'янське князівське ім'я, жіночий варіант — *Горислава*. Має санскритський відповідник — воїнське ім'я *Уґрашравас*, де *шравас* «слава», а *уґра*

«грізний, могутній». Означає «Грізнославний», «Могутньославний».

Ґурандухт — дружина грузинського царя Давида Будівничого і сестра половецького князя Кончака, тітка Кончаківни — невістки князя Ігоря, оспіваного в «Слові». Ім'я складають компоненти *Ґуран+духт*, де *Ґуран* — одне з імен богині-воїтельки Деві-Діви (інд. *Ґаурі*), а *духт* «дочка» (санскр. *духітар*, слов. *дщерь*), наявне і в імені знаменитої принцеси — *Турандот* (*Турандухт*), яке означає «Туранська дочка, Туранська діва». Тож ім'я *Ґурандухт* означає «Дочка Гуран-Гаурі», тобто «Дочка Деві-Діви».

гуцули — слово *гуцул* постало з *гут+ул*, де *ул* — суфікс присвійності, належності до чогось або наділеності чимось, а *gut* — «бик, тур». Тобто етнонім *гуцули* означає «бичичі, туричі».

Гуцульщина — назва виводиться від *гуцули* (див.) та суфікса місця *-щина*, спорідненого з індоіран. *стхан*, *стан* «місце, місцевість, край, країна». Тож назва *Гуцульщина* означає «Край-Країна бичичів-туричів».

дайнова — інша назва ятвягів (див.). Інд. *данава* містить компоненти *дана+ва*, де *ва* — суфікс збірної множинності (як в етнонімах *литва*, *мордва*, словах *братва*, *татарва*, рос. *листва*), а *дана* сходить до імені богині первозданних вод Дану, спорідненої зі слов'янською Даною. Тож інд. *данава* означає «нащадки Дану», таке ж значення має і балтійське *дайнова*.

Данда — ім'я царя, що правив країною *Дандадгара* в індійському епосі, означає «Жезл, Скипетр, Кий».

Дандака — давнє місто в Криму-Тавриці, згадуване античними авторами. Назва означає «Наділене дандою-жезлом-скипетром-києм», тобто «Царське місто, Царськ, Царопіль, Столиця».

дандарії — давній народ на Південному Бузі, Кубані і в Криму. Назва має компоненти *данда+дгара*, де *данда* — «жезл, скипетр, кий», а *дгара* — «держати, тримати».

Тобто *дандарії-дандадгарії* – «жезлодержці, києдержці, кияни».

Дану – у ведійській міфології богиня первозданних вод, мати первісних богів, т. зв. асурів, наймогутніший представник яких – Врітра (див.). Споріднена зі слов'янською Даною. *Дану-Дана* означає «Ріка, Потік», імена обох первісних богинь відбивають назви найбільших українських річок – *Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро* (див.).

Деметр – один із двох індських князів у вірменській легенді про трьох братів (див. також *Гісане*). Ім'я споріднюється з індійським *Дгімітра*, де *дгі* означає «мудрий», а *мітра* – «сонце», «бог Мітра». Тобто *Дгімітра* означає «Мудрий Мітра», «Мудре сонце».

Діва-Обида – жіноче божество у «Слові о полку Ігоревім», богиня-воїтелька, покровителька воїнів та Матір-Покрова Херсонеса Таврійського (літописного Корсуня). *Обида* споріднене із санскр. *апіда* «корона, вінець», санскритська форма імені – *Деві-Апіда*. Зображалася в т. зв. *баштовій короні*, що обрисами своїми нагадувала зубчасті фортечні мури. Через це й ім'я *Деві-Апіда*, інакше *Діва-Апіда*, а з українським оканням – *Діва-Опіда* «Богиня в короні», «Діва в короні».

Дір – полянський князь, за літописною традицією – нащадок полянського князя Кия. Пов'язане з іран. *dyr* «бик, тур». Правдоподібно пов'язувати його і з санскр. *dhir* «мудрий».

Дніпро (давнє *Danaper*) – назва сходить до первісного *danu+aper*, де *danu* «річка, потік», *aper* «самець, бик», споріднене з укр. *вепр*. Тобто назва *Дніпро* означає «Ріка-Бик», «Бичі Води».

Дністер – містить компоненти *danu+ustra*, де індоіран. *danu-dan* – «ріка, потік», а *ushtra-ustra* – «самець, бик». Тож назва означає «Ріка-Бик», а давні форми її – *Дануштр-Данустр-Данастр-Данастер*.

дуліби — східнослов'янське плем'я на території історичної Волині, де згодом згадуються також бужани й волиняни (див.). Етнонім не має переконливого пояснення, проте низка фактів спонукає пов'язати її з санскр. *дарбга-далбга* — слова на означення священної трави з гострими стеблами, різновид нашої осоки, неодмінної при жертвоприносинах.

Ексампей — грецька передача назви загальноскіфської релігійної святині. Назву складають індоіран. *укшан-ухшан* «самець, бик» і *пая-пея* «вода», тож вона означає «Бик-ріка», «Бичі води».

еорпата — за Геродотом, скіфська назва амазонок, що нібито означає «мужовбивці», позаяк *ойор*, *еор* по-скіфськи — «чоловік», а *пата* — «вбивати». Скіфському *еог* відповідає санскр. *vira* (хінді *vir*, *bir*) «богатир, герой, муж». Що ж до *пата*, то воно споріднюється з санскритською дієслівною основою *pa*, яка означає і «захищати», і «управляти, керувати». Тож *pata* означає «яка керує (кимось)», «владарює (над кимось)». Таким чином, термін *ойорпата* означає «які владарюють над чоловіками», «які керують чоловіками». Що цілком підтверджується словами давніх авторів про «жонокерованих» сарматів.

етруски – назву складають компоненти *ет+рус*, де *ет* сходить до первісного *вет-вит-віт* або *гет-гут-гот* «бик» (пор. латин. *vitalus* «бичок»). *Рус* теж означає «бик», воно споріднене з санскр. *vrish* (*вріш*) «самець, бик». Тож етнонім ***етруски*** структурно – *бик+бик*, де подвоєння, як правило, посилює основне значення синонімного словосполучення. Тож назва ***етруски***, первісна форма якої була ***гетруски*** чи ***ветруски***, означає «могутньобичичі», переносно – «могутні воїни», «славні герої».

ефталіти — відгалуження гуннів. В основі назви — число «7» (грец. *hepta*, іран. *хапта*, *хафта*, санскр. *sapta*).

Отже, назва позначає конфедерацію семи племен, хоча «сім» має і значення «багато».

Європа – дочка фінікійського царя Агенора, яку в подобі рудого бика викрав Зевс і від якої мав трьох синів – Міноса, Сарпедона й Радаманта. На її честь названо континент – *Європа.* Ім'я має компоненти *Єв+ропа*, де *єв* – префікс, який надає основному слову (*ропа*) вищої якості, а *ропа* споріднене з санскр. *rabha* «ряба, пістрява», що також означення Землі (як і *Прітхі* «Широка», *Махі* «Велика», *Калі* «Чорна»). Тобто *Європа* дослівно означає «Прекрасна Пістрява (корова)», інакше «Квітуча земля».

Житомир – назва двоосновна, її складають компоненти *Жит+мир*, де *мир* означає «світ» і споріднене з *Мітра-Мітр-Міхр-Мехр* – ім'ям верховного індоіранського божества Сонця і Мирного Договору, яке у ведах невіддільне від іншого божества – *Варуни.* Компонент *Жит* споріднений з *Гойто* в імені скіфського божества *Гойтосир* (*див.*) і теж означає «Світ». Тож компоненти в назві *Житомир* означають *Світ+Світ*, а точніше – *Світ земний* + *Світ небесний*, оскільки Мітра-Мир пов'язується з небесним, а Варуна – із земним світом.

Замунь – корова у «Велесовій книзі», від якої і Дажбога – Небесного Бика народилися кравенці (див.), а *кравенці* – давня форма сучасного етноніма *українці.* В іранських та індійських мовах *zamin* – «земля», тож Корова-Замунь – це Корова-Земля.

Заратуштра – ім'я засновника релігії зороастризму, жив у VII ст. до н. е. Ім'я складають компоненти *зарат* «старий» та *уштра* «самець, бик, віл», тобто все ім'я означає «Старий Віл», у розумінні «Мудрий Віл».

Ігор – ім'я знаменитого новгород-сіверського князя, оспіваного в «Слові о полку Ігоревім». Споріднене з терміном *варяг* (див.), тільки з переставленими компонентами, тобто *інґ-вар* (пор. *Мирослав*

і *Славомир*, *Драгомир* і *Милодраг*). Первісна форма імені – *Інґвар*, дослівне значення його — «Могутньобичич, Могутньотурич», інакше – «Дужий воїн, Могутній богатир, Славний герой».

Ідантирс – скіфський цар. Має компоненти *Ідан+тирс*, де *тирс* – «булава, жезл, скипетр, кий». *Ідан* в імені *Ідантирс* можна споріднити з санскр. *ішан* «бог, владика». *Ішан* – і одне з імен Шіви-Рудри. Тоді ім'я *Ідантирс* означатиме «Божественний перун», «Жезл (бога) Ідана-Ішана», «Стріла Шіви-Рудри».

Ізяслав – давнє слов'янське воїнське ім'я. Має санскритського двійника – ім'я *Ідж'яшравас*, яке означає «Славний пожертвинами», «Славний праведністю», «Щедрий на підношення (богам)».

іксомати – меотський народ. Етнонім споріднений із санскр. *ikshu* (*ікшу*), первісне значення якого «очеретина, комишина», але яке з часом прибрало значення «стріла», оскільки саме з очерету колись найперше робилися стріли. Тож назва *іксомати*, вірогідно, тлумачиться як «стрільці, лучники».

Ірпінь – притока Дніпра. У назві виокремлюються компоненти *Ір+пінь*, де *пінь* споріднюється з інд. *pani* «вода, ріка». *Ір* споріднене з інд. *var* «самець, бик», відбите в гуннсько-печенізьких назвах на означення Дніпра – *Вар, Варом, Варух* (*див.*). Тобто й *Ірпінь*, як і *Дніпро-Вар-Варом-Варух* означає «Бичі Води», «Бик-ріка».

Ішпакай — скіфський цар, очолював походи скіфів у Малу Азію. Ім'я складають компоненти *Ішпа+кай*, де *ішпа* споріднене з інд. *вішва* й іран. *віспа* «усе, світ, земля», а *кай* — з індоіран. *кей-кай* «цар, володар, правитель». Тобто ім'я *Ішпакай* означає «Цар-Володар-Правитель світу-землі».

Каламіта (*Каламіт*, пізніший *Інкерман*). Назва давньої фортеці в Криму, споріднюється з індоіран. *kala*

«темний, чорний»+*mita* «фортеця» (досл. «збудований, укріплений»).

Калітера (Calitera, Callitera) — назва Ялти на італійських картах і в документах (XIV ст.). Означає «Чорний Бик-Тур», де *кала* — «чорний».

Кальміус — назва річки й українське прізвище, означає «Чорновіл, Чорнобик», де *кальма* «чорний, темний», а *ус (уш, вуш)* «бик».

Камасарія (Комосарія) — жіноче боспорське ім'я, означає «Джерело, Криниця, Океан любові». *Кама* в індійській міфології — бог кохання, тотожний грецькому Еротові, а *сара*, *сарія* споріднене з укр. *озеро*.

канґар, кангри — наймужніша й найшляхетніша частина печенігів за Костянтином Порфирогенетом. Слово *канґра* в мовах раджастхані й панджабі означає «фортеця», у мові хінді — *канґура*, перській — *кунґура*.

Канів — назва остаточно не з'ясована. Ймовірно, пов'язана з санскр. *канья* «діва, дівчина». У Каневі є й Дівич-гора.

Канкит — місто, згадуване в ольвійському декреті на честь Протогена (III–II ст. до н. е.), яке дослідники розташовують на річці Конка (див.). Назва пов'язується з санскр. *канка* «журавель», тож *Канкит* означає «Журавне, Журавлине».

Кафа — назва Феодосії в джерелах X–XV ст. Споріднене з давньоіран. *kaufa*, *kaofa* «гора», що підтверджують назви *Майкоп*, *Перекоп* і *Пантикапей* по сусідству, де *коп-кап* і означає «гора».

кельти — індоєвропейський народ, який римляни називали *галли*, а греки — *галати*. Назва споріднена з самоназвою скіфів *сколоти*; в основі останнього лежить скіф. *кол* «рід», якому тотожне інд. *kul*. У латиській і литовській мовах «рід» — *celts* і *kielts*. Тож назви *кельти* й *сколоти* (див.) етимологічні двійники, мають спільне походження і однакове значення. Щоправда, з невеличкою відмінністю: *кельти* означає просто «роди», а *сколоти* — «співроди».

Керч — назву пов'язують з рус. *корч*, *керч* «гора, гори». Очевидно, сюди ж стає і київське *Корчувате*.

Київ — найбільш вірогідно пов'язати назву *Київ* зі словом *кий* — жезл, скипетр, булава, посох, патериця як атрибут магічної і юридичної влади, зокрема, царської.

кімери, кімерійці — грецька передача етноніма *сівери* (див.).

Кіоава — означення Києва у Костянтина Порфирогенета (X ст.). Означає «Чорнотурів, Чорнобиків». *Кіоава* — грецька передача індоіран. *ш'ява-с'ява* «чорний, темний», яке може означати й «чорний бик».

князь (англ. *king* «король, цар») — сходить до первісного *кун-інґ*, де *кун* — «рід», а *інґ* — «бик, ватажок». Тобто *князь* — «ватажок роду», «бик роду».

козак — сходить до індоіран. *ґосак*, яке складають компоненти *ґо+сак*, де *ґо* в індоіранських мовах — «бик», а *сак* — «дужий, сильний, могутній». Тобто *ґосак* означає «бикомогутній», «могутній, як бик», переносно — «сміливець, богатир, герой».

Кончак — половецький князь. Ім'я споріднене з індійським воїнським ім'ям *Канчука* (хінді *Канчук*) «Панцир, Кольчуга», а переносно — «Нездоланний захисник-оборонець-воїн». Інше воїнське ім'я — *Канчукіта* означає «Вдягнутий у кольчугу», «Вбраний у доспіхи», «Невразливий воїн».

Коростень — древлянська столиця, назва означає «Місто Бика», «Биків, Турів». Де *куру*, *кур* «бик» (осет. *kur*, *kyr*, памір. *gur*, іран. *kurush*), а *стен* відбиває спільне індоіранське *sthan-stan* «місце, місцевість, край, країна».

Корсунь — давньоруська назва Херсонесу Таврійського (нинішній Севастополь). Містить компоненти *Кур+шан*, де *шан* в іранських мовах «місце, місцевість, край», а *кур* — «бик» (осет. *kur*, *kyr*, памір. *gur*, іран. *kurush*). Дослівно означає «Місце, Місцевість Бика», а щодо міста – «Биків, Бикове». Етимологічний двійник назви *Коростень*.

Котіс (грецька передача) — ім'я боспорського царя з династії Спартокідів, виявляє спорідненість з індійським воїнським ім'ям *Кота* «Опора, Твердиня, Фортеця».

Котраґ — ім'я болгарського царя, що має і форму *Котраґа*. Складається з компонентів *Котра+ґа*, де *ґа* означає «проводир, ватажок», а *котра* — різновид інд. *gotra* «родина, рід, плем'я». Тобто ім'я *Котраґа-Котраґ* означає «Проводир людей, Ватажок роду».

кравенці — збірний етнонім у «Велесовій книзі» (дощечка 7є), включає 5 племен — *скіфи*, *анти*, *руси*, *боруси* й *сурожці* (див.), означає «коровичі, бичичі, туричі». Найдавніша форма й писемна фіксація (до IX ст.) сучасного етноніма *українці*.

Крим – півострів (колись острів), розташований між Чорним та Азовським морями і Керченською протокою. У назві *Крим*, слід гадати, відбите осет. *kur*, *kyr*, памір. *gur*, іран. *kurush*. Тобто й *Крим* (тюрк. *Кирим*) означає те саме що й *Таврика* – «Край Бика».

Кубань – ріка, що в античних авторів, як і Південний Буг, називалася *Гіпаніс* (*див.*). Містить компоненти *Ку+бань*, де *Ку* сходить до індоіран. *go*, *gu*, *gau* «бик», а *бань* – до індоіран. *pani* «вода, ріка». Тобто назва *Кубань* означає «Бичі Води», «Бик-ріка», а *Гіпаніс* – грецька трансформація цієї назви.

Курушан — колись річка в басейні ріки Молочної (де й знаменита Кам'яна Могила), яка впадає в Азовське море. Компонент *шан* у назві — різновид індоіран. *стхан*, *стан* «місце, місцевість, край, країна», рясно відбитого в назвах багатьох країн, а *куру*, *кур* «бик» (осет. *kur*, *kyr*, памір. *gur*, іран. *kurush*). Тобто *Курушан* тлумачиться як «Місце, Місцевість Бика», щодо річки — «Бикова, Бичача», а щодо села чи міста – «Биків, Бикове».

кутригури, котригури — одне з болгарських племен, інша назва якого *котраги*. Назву складають компоненти *кутра-котра+ґур*, де *кутра-котра* споріднене

з інд. *gotra* «рід, плем'я». Санскр. *gotra*, якому тотожне укр. *отара*, первісно означало «корівник, кошара» (*go* «корови, худоба» + *tra* «місце», тобто «місце для корів»), а згодом прибрало значення «родина, рід». Компонент *ґур* (в однині) означає «самець, бик». Тобто етнонім кутригури означає «Гурт биків», «Бичичі». Оскільки поняття *бик* часто-густо тотожне поняттю *богатир*, *герой*, то *кутригури* може означати й «гурт богатирів», «плем'я героїв». Таке ж значення і назви *котраги*, тільки тут замість *ґур* «бик» ужите *go-gu-gau* із тим самим значенням.

Лакедемон — син Зевса від Тайгети, однієї з 7 дочок Атланта й Плейони, які мають загальну назву *Плеяди*. Ім'я *Лакедемон* складають компоненти *лакуда+ман-мон*, де *лакуда-лакида-лакеда* «палиця, кий, жезл», а *мон (ман)* — суфікс наділеності чимось. Тобто ім'я *Лакедемон* означає «Наділений києм, жезлом», «Києдержець», «Киянин».

лакедемоняни, лакедемонці — людність країни Лакедемон (див.), інша назва якої — *Спарта* (див.). Етнонім означає «києдержці, кияни».

Мазепа — українське козацьке прізвище, має свого прямого індійського родича — ім'я *Maxina*, яке означає «Захисник землі», тобто «Воїн, Князь, Цар, Гетьман». Його складають компоненти *махі+па*, де санскр. *махі* — «земля» (дослівно «велика»), а *па* — «захисник, оборонець, воїн, цар». Іранська форма індійського *Maxina* — теж *Мазепа*, тобто українська й іранська форма прізвища фонетично й етимологічно тотожні.

Малоросса — місто в азійській частині Боспору, на Таманському півострові. Назва означає «Чорнобиків, Чорнотурів». *Malo* в *Malorossa* сходить до *mela*, *melan* «чорний», а *rossa* споріднене з етнонімом *роси-руси* «бичичі, туричі« (див.).

малоруси – назва означає «чорнобичичі, чорнотуричі», де *мал(о)* сходить до і.-є. *mal* «чорний», а *руси* (*див.*) означає «бичичі». Тобто *малоруси* означає «чорноруси», «чорнобичичі».

масагети — скіфський народ, у вірменських джерелах — *маскути*, *мазкути*, звідки, очевидно, й *московити*. Назва означає «великі бики», де іран. *маса-маза* (інд. *маха*) — «великий», а *гети* — «бики» або «бичичі».

меланхлени — у Геродота нескіфське плем'я зі скіфськими звичаями, мешкало на північ від «царських» скіфів. Етнонім розкладається на *мелан+хлени*, де грец. *мелан* «чорний», а *хлени*, ймовірно, видозмінене *галани*, *алани* «бики, бичичі».

меоти — назва тлумачиться як «материнські» і пов'язана з поклонінням богині-воїтельці Діві-Деві, інше ім'я якої — *Ма*, *Амма* «Мати».

Мітрідат — ім'я низки царів Понтійського царства. Ім'я означає «Даний Мітрою», у санскриті — *Мітрадатта*, іранське — *Міхрдат*, слов'янське — *Миродан* (має і форму *Милорад*).

Москва — назва двокомпонентна, де *Мос* — слов'янська видозміна індоіранського *maha-maza-masa-mas* «великий», а *ква* — видозміна індоіранського *gava*, яке в індійців має і форму *gva*, особливо в складних словах. Назва *Москва* у такому разі тлумачиться «Великобиків», «Великотурів». Можливий і варіант членування назви *Москва* як *Мос-ка-ва*, де *ва* — присвійний суфікс, властивий багатьом індійським і слов'янським назвам, а *Моска* тотожне *Масаг* «Великий Бик». Проте і в цьому разі назва *Москва* означає «Великобиків, Великотурів».

московити — термін на означення жителів Московської держави, виявляє спорідненість з етнонімом *масагети* (див.), у вірменських джерелах *маскути*.

Нестор — давньоукраїнське ім'я, що його, зокрема, мав автор «Повісті врем'яних літ». Співвідноситься з санскритським релігійним терміном *нештар* «проводир, провідник».

Овруч – місто на Житомирщині. Споріднене з санскр. *vrish* (*вріш*) «самець, бик». Означає «Биків, Турів».

Одеса — можливо, трансформоване первісне *Ґо-деса*, де *Ґо* «бик, корова», а *деса* (інд. *деша*) — «місцевість, край, країна». У такому разі *Одеса* означатиме «Місто Бика» або «Край Бика».

Оксіарт — ім'я соґдійського царя, з дочкою якого, Роксаною, одружився Олександр Македонський після завоювання Соґду (IV ст. до н. е.). *Окс* у царському імені *Оксіарт* означає «Бик», а *арта* — винятково важливе в індійців та іранців поняття, що означує справедливий і впорядкований світолад, моральні й етичні норми суспільства, закон, віру, воно рясно відбите в індоіранських іменах. *Оксіарт* означає «Бик арти», «Захисник арти», «Опора арти».

Окситанія — назва Скіфії-України в деяких візантійських джерелах. Сходить до слова *окс*, яке є грецькою трансформацією іранського *вахш* «бик». Тобто *Окситанія* — «Край-Країна бика-тура», «Край-Країна бичичів-туричів».

Октамасад — скіфський цар, убив свого брата Ар'япіта (див.) за зраду предківської віри та звичаїв і після цього посів престол. Ім'я *Октамасад* розкладається на компоненти *Окта+масад*, де *масад* означає «бог», дослівно «мудрий», а *Окта* — грецький переклад скіфського *ашта*, *ошта* «8». Тобто ім'я *Октамасад* означає «Восьмибожний» або «Восьмимудрий».

Ольга — знаменита київська княгиня, дружина князя Ігоря. Ім'я *Ольга* в різних європейських народів має форми *Хельґа*, *Хільґа*, *Ельґа*, *Ільґа*, тобто в ньому вирізняється компонент *Оль-Ель-Іль-Хель-Хіль*, значення якого прояснюють індоіранські мови:

іран. *хіль-хель*, інд. *кула, куль* та скіф. *кол, кіл*. Усі вони означають «рід, плем'я». Другий компонент в імені *Ольга* споріднений із санскр. *ga* «іти, вести» й означає «проводир, ватажок». Тобто ім'я *Ольга* означає «Ватажкиня, Проводирка, Правителька, Княгиня, Цариця», дослівно «Проводирка всіх». Чоловічий варіант імені — *Олег*. *Ольга* й *Олег* — слов'янська форма імен, які в іранців мають форму *Helg-Helga*, у скіфів *Kolaga*, в індійців *Kulaga-Kulag-Kulga-Kulg*.

Ольгерд — князівське ім'я в балтійських народів, має компоненти *Оль+герд*, де *герд* споріднене з санскр. *кірті* «слава», а *оль* «усі, все, світ» (пор. англ. *all*, нім. *alle* «всі»), тобто означає «Всеславний, Всеслав», «Світослав».

Остер — річка й місто на Чернігівщині, назва сходить до індоіранського *уштра-устра* «самець, бик».

Пал (Пала) – скіфське й індійське воїнське ім'я, означає «Захисник, Оборонець, Воїн, Цар». Сходить до і.-є. дієслівної основи *pa* «охороняти, захищати, берегти».

Палак — скіфське й індійське воїнське ім'я, означає «Захисник, Оборонець, Воїн, Цар». Входить і компонентом у двоосновні слов'янські імена, напр. *Святополк*, *Ярополк* (див.).

Палакій — місто в давній Тавриці (у межах нинішнього Сімферополя), столиця пізньоскіфського царства. Назва споріднюється зі скіфським і санскритським *палак* «захисник, оборонець, воїн». Тож *Палакій* означає «Палакове», або, виходячи зі значення імені *Палак* (див.) — «Воїнове, Воїнь, Царськ, Столиця» (як резиденція царя).

пали — скіфське плем'я, назва якого споріднена з етнонімами *поляни* й *поляки* (див.), в її основі лежить дієслівна основа *пал* «охороняти, захищати, берегти». Тобто *пали* —«захисники, воїни».

Палунь – місцевість в області Тарон (див.), з якою пов'язані троє братів вірменської легенди. В основі назви лежить дієслівна основа *пал* «охороняти, захищати, берегти». Тобто *Палунь* означає «Край палів-палян».

пан – давньоукраїнський воїнський термін. Утворений від і.-є. основи *pa* «захищати, охороняти, берегти» і суфікса діяча *-n*, означає «захисник, оборонець, воїн», а з часом прибрав також значень «господар, володар, правитель, князь».

Пантикап – річка, яку згадує Геродот, виявляє спорідненість із назвою *Пантикапей* (див.). Можливе й членування назви на *пантик+ап*, де *пантик* пов'язане з числом «5», а *ап* «вода, річка». Тоді *Пантикап* тлумачиться «П'ять Річок», «П'ятирічка».

Пантикапей – столиця Боспорської держави (V ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Вірогідне членування назви на *панти+ кап+ей*, де *панти* «5», *кап* «гора», *й* – суфікс присвійності, належності. Тобто *Пантикапей* тоді означатиме «Місто П'яти Гір», інакше *П'ятигори*, *П'ятигорськ*. Оскільки *кап* входить у слово *капище* «святилище», то можливе і значення назви *Пантикапей* як «Місто П'яти Святилищ», «П'ять Святилищ».

Папай – за Геродотом, верховне скіфське божество. Ім'я *Папай* означає «Батько, Захисник», воно сходить до і.-є. основи *pa-* «охороняти, захищати, берегти», подвоєна форма якого й утворила ім'я *Папай.*

паралати (парадати) – скіфський рід, родоначальник якого Колаксай – наймолодший син Тарґітая. Назва двокомпонентна, її складають *para+data*, де *para* споріднене з санскр. *puro* «перший, передній, попереду», а *data* – з санскр. *dhata* «поставлений, встановлений». Означає «поставлений попереду, чільний».

Партатуа – скіфський цар. Ім'я має компоненти *Парта+туа*, де *туа* споріднене з санскр. *дева-деві* «бог-богиня», а *Партха* сходить до означення Землі –

Прітха (досл. «Широка»). *Прітха-деві* — «Земля-богиня», а *Партха* означає «Син Прітхи». Тож ім'я *Партатуа* означає «Син Прітхи-богині», «Син Землі-богині».

Переяслав — назва кількох міст в Україні й слов'янському світі. В «Махабгараті» є воїнське ім'я *Пар'яшравас*, яке має компоненти *шравас* «слава» і *пар'я* «багато, дуже, винятково». Тобто ім'я *Пар'яшравас* означає «Багатославний, Преславний»,

Перісад — ім'я п'ятьох боспорських царів, означає «Ватажок, Правитель, Цар», досл. «Який сидить попереду». Тотожне сучасному *президент*, чес. *predseda*, рос. *председатель.*

печеніги — назву печеніги складають *панча+анґа*, де *панча* — «5», а *анґа* — «частина». Тоді назва печеніги означає «п'ятеричні», «які складаються з п'яти (частин, племен тощо)».

половці — назва сходить до легендарного родоначальника — царя Пуру, за яким загальна назва його народу — *паурави* «нащадки Пуру». На слов'янському ґрунті через коливання і взаємозамінність *р-л* назва прибрала форм *паулави-пулави-полави-половичі-половці.*

Полтава — назва може пов'язуватися із санскр. *parthiva* «воїн, князь, цар», а також «царський». Тож *Полтава* у такому разі — Воїнь, Княжин, Царськ, Цар-місто, Цар-город, Царопіль.

поляки — як і етнонім *поляни* (див.), означає «захисники, оборонці, воїни». Обидві назви сходять до спільної основи *пал* «захищати, охороняти, берегти», хоч і оформленої різними суфіксами.

поляни — за Нестором Літописцем, давніша назва русів (див.). Назва *поляни* споріднюється з санскр. *пал* «захисник, оборонець, воїн».

Псьол (Псло) – річка на Полтавщині, назва споріднена з санскр. *apas*, *apsu* «вода». Структурно складається з компонентів *псьо+л*, де *л* – залишок суфікса *ла-*

ля-ль, який творить прикметники від іменників. Тобто назва *Псьол Псло* означає «Водовита, Повновода».

Родень — літописне місто в гирлі Росі, назва виводиться від імені давньоукраїнського божества — *Род* або від *рід*. Тобто *Родень* означає «Місто Рода» чи «Місто роду», «Родове-Племінне місто».

роксолани — етимологічний двійник етноніма *аланорси* (див.), тобто вони мають спільне походження та однакове значення — «бичичі», тільки компоненти в них поміняні місцями.

руси — слово *рус* споріднене з санскр. *вріш* «самець, бик», винятково плідним в індійському назво- й іменотворенні, воно має відповідники в різних мовах: іран. *rus* «бик», авест. *varesna* — «самець», латин. *verres* «самець», лит. *versis* «віл, бик», латис. *virsnis* «віл, бик», чечен. *буорша* «бичок, самець» тощо. Отже, *руси* означає «бичичі, туричі».

Русія (наголошене *у*) – одна з кількох давніх назв на означення Керчі, літописного *Корчева*. Означає «Биків, Турів», оскільки *рус* (інд. *вріш*, *вріс*) в іранських і слов'янських мовах означає «самець, бик».

Рустам — знаменитий богатир іранського епосу. Ім'я означає «Найяріший бик», дослівно «Найбичіший», де *там* — суфікс, що творить вищий ступінь порівняння прикметників, а *рус* «бик, тур».

Русь — в основі назви термін *рус* «самець, бик, тур», споріднений із санскр. *вріш* «самець, бик». Означає «Край-Країна Бика-Тура», «Край-країна бичичів-туричів».

Рязань — центр історичної Рязанської землі, нині місто в Росії. Може споріднюватися з терміном *раджанья* — так у Давній Індії означувалася воїнська верства, інша назва якої — кшатрії (від *кшатр-ксахр-ксар* «сила, влада» утворене слов'янське *цар*). Тож *Рязань* у такому разі означатиме «Воїнь», «Царськ».

савдарати — скіфський народ, назва споріднена з осет. *савдар* — «чорний бик»: пор. пушту *doure* «тур», *dyr* в осет. *zebidyr* «тур», памірське *d(ы)r-uksh* «турбик». Тобто *савдарати* означає «чорнобичичі», «чорнотуричі».

саґудати — слов'янський народ на Балканах. Назва розкладається на *са+гуд+ти*, де *са* — різновид індійського префікса *су* (іран. *hu*, грец. *єв*), що передає вищий ступінь порівняння, а *гуд* — «бик». Етнонім тлумачиться як «могутньобичичі».

Сакаката — назва печенізької фортеці на Дністрі у Костянтина Порфирогенета (X ст.). Означає «Могутня фортеця», де *сака* — «дужий, могутній», а *ката* — «фортеця», споріднене з укр. *хата*.

саки — іранська назва скіфів, індійська — *шаки*, в основі назви — індоіранське *шак-сак* «могти», «бути сильним, могутнім». Тож етнонім *шаки-саки* означає «дужі, могутні».

саки-хаумаварґа — назва частини скіфів, засвідчена в давньоперських клинописних текстах. *Варґа* в санскриті означає «верства, стан», а *haoma-soma* — священний напій давніх іранців та індійців. Тож назва *саки-хаумаварґа* тлумачиться як «скіфи (саки), що шанують хаому».

Самбат — ім'я батька антського князя Хільбудія (див.). Пов'язане із санскр. *самба* — «булава, жезл, кий».

самби — західнобалтійське плем'я. Назва пов'язана із санскр. *самба* — «булава, жезл, кий». Отже, етнонім *самби* може означати «булавники, жезлодержці, кияни».

Самват (Самбатас) — інша назва на означення Києва у Костянтина Порфирогенета (X ст.). Можливо, споріднене із санскр. *самба* — «кий, жезл, скипетр» або з індоіранським *ш'ям*, *с'ям* «чорний, темний», а *ват*, *вит* — із *вуш* «бик». Тобто назва *Самват* означає «Місто Чорного Бика», «Чорнобиків».

Самкерц – вірменська назва Керчі у вірменських джерелах, складена з компонентів *Сам+керц*, де *керц* означає «-биків», а *сам* споріднене з індоіран. *shyam-syam* (*ш'ям-с'ям*) «темний, чорний». Тобто *Самкерц* означає «Чорнобиків, Чорнотурів».

Святополк — слов'янське князівське ім'я, яке складають компоненти *Свят+полк*, де *свят* «світ» (польське *swiat*), а *полк* споріднене з інд. *палак* «захисник, воїн, цар». Тобто *Святополк* означає «Захисник світу».

Святослав — слов'янське князівське ім'я, яке складають компоненти *Свят+слав*, де *свят* «світ» (польське *swiat*), а *слав* «славний, знаменитий». Тобто *Святослав* означає «Славний на весь світ».

Сейм — річка на Чернігівщині, назва споріднена з інд. *ш'ям-с'ям* «темний, чорний». Тож назва означає «Чорна, Темна (річка)». Оскільки поняття *вода, дощ, волога, роса* невіддільні від понять *самець, бик*, то *Сейм* може означати й «Чорновілка», «Чорнобичка».

сівери — грецька передача назви *кімери* (див.). Є дві можливості задовільно пояснити назву:

— від індоіран. *ш'ява-вара*, *с'яв-вар*, *сія-вар*, де *ш'ява-с'ява-сія* «темний, чорний», а *вара, вар* «самець, бик, муж, жених». Санскр. *ш'ява-вара*, хінді *ш'яввар* і *с'яввар* «чорний бик» стяглося (явище гаплології) до *с'явар* і *сівер*. Тобто *сівери* означає «чорнобичичі», «чорнотуричі». За Геродота, судячи з його *kimmerioi* «кіммери», існувала форма *ш'ява-вара*. Про це свідчить подвоєне *мм* у грецькому варіанті, що мало передавати два однакові склади *ва-ва* в *ш'ява-вара*, *с'ява-вара* чи подвоєння *в-в* у *ш'яв-вар*, *с'яв-вар*;

— від санскр. *су-вір* (однина), де *су* — префікс, який надає основному слову вищої якості, а *вір*, етимологічно споріднене з *вар* «самець, бик», означає «муж, богатир, герой». Індійський етнонім *сувіри*,

тотожний укр. *сівери*, означає «справжні мужі», «могутні герої».

Сімферополь — місто в центральній частині Кримського півострова на річці Салгир. Назву пояснюють від грец. *сімферо* «з'єднувати, збирати» й *поліс* «місто», тобто *Сімферополь* означає «Місто-збирач». Проте можливе й інше тлумачення назви, якщо розкласти її на три компоненти — *сім-фер-поль*, де *поль* — «місто», *сім* споріднене з інд. *ш'ям-с'ям* «темний», а *фер* — це *тур* у грецькій передачі. Тобто назва *Сімферополь* означає «Місто Чорного Тура-Бика».

сіраки – одне з меотських племен, засвідчене Страбоном. Можливе тлумачення назви – «ратаї, оратаї, плужники, землероби», бо плуг у санскриті – *сіра* або *шіра*, що має і форми *шірака-сірака* (санскр.) і *шірак-сірак* (хінді). Епітети «Плужник», «Плугоноша», «Плугодержець», «Озброєний плугом» має індійське божество Баладева. Пор. також скіфську легенду про чотири магічні дари, де фігурує і плуг.

Сіявуш — популярний персонаж іранського епосу. Ім'я означає «Чорний Самець, Чорний Бик», де *сія (сьява)* «чорний», а *вуш* «бик».

Сіявушґірд — місто, засноване героєм іранського епосу Сіявушем. Назва означає «Сіявушград» або «Місто Чорного Бика», оскільки ім'я *Сіявуш* (див.) означає «Чорний Бик».

Сквира (є форма *Сквара*) — райцентр на Київщині. Назва означає «Могутня фортеця», де *ск* — залишок первісного *сак-сака* «дужий, міцний, могутній», споріднений з назвою *саки* «скіфи« (див.), а *вира* (санскр. *вара*) — «твердиня, фортеця». Санскрит знає і термін *шаквара* «могутній бик», «могутня фортеця».

Скіл – скіфський цар. Назву складають компоненти *S+kil*, де *s* – різновид префікса *su*, який надає основному слову (в даному разі *кіл*) вищого ступеня якості,

а *kil* споріднене з інд. *kul* «рід, плем'я» (пор. укр. *коліно*, *покоління*). Тобто ім'я *Скіл* означає «Високородний», «Благородний», «Шляхетний».

Скілур – скіфський цар. Назву складають компоненти *s+kil+ur*, де *s* – префікс сукупності або збірної множинності, *kil-kol* споріднене з інд. *kul* «рід, плем'я» (наявне в укр. *коліно*, *покоління*), а *ur* – з інд. *var* «бик, тур». Тож ім'я *Скілур* означає «Могутній Бик роду-племені»,»Могутній Захисник-Опора роду-племені».

скіфи — розкладається на *с-кут-и*, де *и* — показник множини, початкове *с* — префікс, який надає основному слову *(кут)* вищої якості, а *кут* (різновиди *ґут-ґуд-ґет*) означає «бик». Означає «могутні бики», «могутньобичичі».

скіфи-землероби — у Геродота *skythai georgoi*, де *georgoi* — грецьке сприйняття скіфського етноніма *ґаyварґа (gauvarga)*, аналогічного іншій скіфській назві — *хаумаварґа (hautavarga)*, засвідченій у давньоперських клинописних текстах. Індоіран. *gau* «бик, корова» греки сприйняли як своє *geo* «земля». Обидва етноніми мають спільний компонент *варґа*, у санскриті «стан, верства, клас, розряд». А в індоіран. *gau (go, gu)* — «самець, бик». Тож *ґауварґа* означає «коровичі, бичичі, туричі».

Сколопіт — скіфське царське ім'я, означає «Владика родів-племен», де *сколо* споріднене з самоназвою скіфів — *сколоти* (див.), а *піт* означає «владика, володар, цар».

сколоти — самоназва скіфів за Геродотом, де початкове *с* — суфікс збірної множинності, *коло* тотожне санскр. *кула* «рід, плем'я», а *ти* — показник множини. Тобто назва *сколоти* означає «співроди, співплемена» і сукупно означує всіх скіфів.

Соґд, Соґдіана — ранньодержавне утворення в Середній Азії, в «Авесті» — *Суґуда. Ґуда-ґуд* означає «самець,

бик», а *су* — префікс, що надає йому вищої якості. Тобто назва *Суґуда-Соґд* означає «Країна могутнього Бика» або «Країна могутньобичичів».

Спарґапіт — ім'я кількох скіфських царів VII–V ст. до н. е., означає «Владика сварґи», де *спарґа* тотожне інд. *сварґа* «небо, рай», а *піт*, наявне в іменах інших скіфських царів (*Ар'япіт, Сколопіт*), тотожне санскр. *паті* «володар, цар», яке споріднене з укр. *батько*.

ставани – народ, що замешкував, за Птолемеєвою «Географією», землі північніше верхів'їв Південного Бугу. Санскрит знає дієслівну основу *stu* «славити, хвалити, величати», є і форма *pra+stu* «про-славляти», від якого утворене *pra-stut* «про-славлений». Початкове *с* після префіксів, що закінчуються на *і* або *у*, у санскриті стає *ш*. У такому разі етнонім *ставани* справді виявляється семантичним двійником етноніма *слов'яни* (точніше, *слав'яни* «величальники, хвалебники, славителі»), а також етноніма *венеди*.

Стрибог — східнослов'янське божество. Ім'я має компоненти *Стри+бог*, де *стри* споріднене з індоіран. *уштра-устра* «самець, бик». Тобто *Стрибог* означає «Бик-бог», «Бикобог».

сугдейці — також *сурожці* (див.). Найдавніша форма назви в давньоперських написах — *Suguda*, в «Авесті» — *Sugda*. *Suguda* розкладається на *su+guda*, де *su* — префікс (надає слову вищої якості), а *guda-gud-gut* — те ж (з нарощеним *d/t*) *go, gu* «бик», воно відповідає шумерському *gud* «бик», яке в клинописних текстах часто означає «богатир, герой». Тож *суґуди-соґди* означає «справжні бики-тури», інакше «могутні богатирі».

Суґров — половецьке місто, згадуване в літописах. Назва розкладається на *су+уґр+ов*, де *ов* — суфікс присвійності, *су* — префікс, що надає основному слову вищої якості. Санскр. *уґра* (хінді *уґр*) означає «велетень,

богатир, герой», а з префіксом *су* — «могутній велетень, славний богатир, доблесний герой». Тож *Суґров* означає «Суґрове», «Місто Суґра», де *Суґр* може бути іменем половецького роду, князя або, найвірогідніше, божества. Ім'я *Уґра* в індійській міфології має Шіва.

Судак — сучасна назва міста в Криму. Постала з *Су+ ґъд+ак*, що означає «Могутньобиків». Див. *сугдейці*.

судовити (судова) — інша назва ятвягів (див.), тотожна інд. *сатвати*. Індійське *сатват* (однина) складається з *сат+ват*, де *ват* — суфікс наділеності якоюсь якістю, а *сат* — «справжній, істинний, сутній», споріднене з укр. *суть* «істина, справжність». Тобто етноніми *сатвати*, *судовити* означає «справжні, істинні, праведні».

Суздаль — місто в історичній Ростово-Суздальській землі, нині у Володимирській області (Росія). Назва походить від первісного *Суґдаль*, де *су* — підсилювальний префікс, *гд-гъд* «самець, бик», *ль* — суфікс, утворює прикметники від іменників. Тобто назва *Суґдаль-Суздаль* означає «Могутньобиків», «Могутньотурів».

Суми – місто на річці *Сума* (див.), притоці Псла. Назву утворено від назви річки Суми, на якій стоїть місто, а вона споріднена з інд. *shyama, syama* (*ш'яма, с'яма*) «темний, чорний».

Сурож — місто в Криму (нині Судак). *Сурадж* у санскриті — сонце (*су+радж* «цар»), досл. «прекрасний владика, цар». Назва може сходити й до інд. *су+радж'я*, де *су* — префікс (надає слову вищої якості), а *радж'я* — «край, країна, держава». Тобто в такому разі *Сурадж'я-Сураж-Сурож* — «Добра країна, Праведна держава».

сурожці — можливе тлумачення назви від санскр. *suvrish*, де *su* — префікс (надає основному слову вищої якості), а *vrish* «самець, бик, тур», яке на іранському

і слов'янському ґрунті має форми *рош*, *рос*, *рус* (початкове *в* може випадати). У цьому разі етнонім *сурожці* означає «бичичі, туричі».

Табіті — скіфська богиня, у Геродота «цариця скіфів», яку він ототожнює з Гестією (римська Веста) — богинею домашнього вогнища в грецькій міфології. Ім'я *Табіті* містить основу *тап*, що й наші слова *тепло*, *теплий*, *теплота*, *топити* (в печі) й означає «Зігріваюча».

таври — означення насельників давньої Таврики (суч. Крим) в античних авторів. Оскільки грец. *таврос* — «бик», *таври* — «бичичі, туричі».

Тагимасад — скіфське божество, ім'я якого тотожне імені *Дажбог* «Дощебог» або «Давець-бог», перші компоненти в яких (*Таг* і *Даж*) тотожні етимологічно, а другі — семантично (*масад* «бог»).

Таксак — скіфський цар і воєначальник. Споріднене з санскр. дієслівною основою *taksh (такш)* «тесати, стругати, виготовляти, надавати форми». В індійській міфології Такшак — божественний тесля, будівничий, архітектор богів, ім'я його у ведах — *Тваштар* «Творець».

Танаїс – в античних істориків означення річки Дон. Назва споріднена з інд. *danu* й іран. *don* «річка; вода».

Тануса — скіфський цар, у II ст. до н. е. карбував монети в Добруджі. Ім'я відповідає індійському воїнському імені *Дгануша*, *Дгануш* «Лук», вжитковим у «Махабгараті».

Тарон — область в історичній Вірменії (нині в Туреччині). В основі її лежить *тар* із значенням «бик, тур» (грец. *таврос* «бик»). Тобто назва *Тарон* означає «Край бика», «Турія», «Турівщина-Биківщина».

Теушпа — кімерійський цар. Ім'я співвідноситься з індійським воїнським іменем *Девашва (deva+ashva)*, де санскр. *deva* означає «бог», а *ashva* (іран. *aspa*) «кінь». Тобто *Девашва* означає «Божественний Кінь».

Тірґатао — меотянка, дружина сіндського царя Гекатея. Ім'я має компоненти *Тірґа+тао*, де *тао* споріднене з санскр. *деві* «богиня», а *Тірґа* з *Дурґа*. Отож *Тірґатао* — грецька передача індійського жіночого імені *Дурґадеві* «Дурґа-богиня».

Тмуторакань — місто в історичній Сіндиці біля Керченської протоки, колишнього Боспору Кімерійського, варіант назви якого — *Таматарха*. Назви складають компоненти: *Тму-тор-кань* і *Тама-тар-ха*, де *тму-тама* означає «темний, чорний», *тор-тар* «тур, бик», *кан* «місто» і *ха (ґа)* «місце». Тож назва означає «Місто Чорного Тура», «Чорнотурів, Чорнобиків».

Трипілля — село на Київщині, на правому березі Дніпра, біля гирла річки Стугни (див.). Назва означає «Три фортеці», «Тримісто».

Трубіж – дві річки, одна ліва притока Дніпра, друга – права притока Снову (бас. Дніпра). Назва сходить до *тур-буй* (*буй-тур*), де обидва компоненти означають «бик», а один із них має певний стосунок до дієслова *трубити*, бо слово *трубач* може означати і «самець, бик», досл. «який дуже реве» (пор. у Шевченка означення щодо Дніпра – *Ревучий).*

тури, туранці — племена, ворожі іранським аріям, давня традиція вважає їх відгалуженням саків-скіфів. (див.). Тлумачаться як «бики», «бичичі».

Тушратта — індоарійський цар з держави Мітанні у Верхній Месопотамії (II тис. до н. е.). Ім'я тотожне індійському воїнському імені *Дашаратха*, де *даша* «10», а *ратха* «колісниця». Тобто ім'я *Дашаратха* означає «10 колісниць».

угри — у санскриті *ugra* (хінді *ugr*) означає «дужий, сильний, могутній», «великий, високий, шляхетний», «суворий, грізний, гнівний», «велетень, богатир, герой».

Україна — можливі кілька варіантів етимології цієї назви. Один із них зводиться до *го+країна*, де *го, гау* —

«бик», тобто Україна — *Країна бика*. Інша етимологія формується від *ушра-уштра-укра* «бик» + *шана-яна* «країна». Третя етимологія виводить назву *Україна* від основи *карв-* «бик, корова» через етноніми *кравенці-українці* — «бичичі, туричі». Тож назва *Україна* (як і назва *Русь*) має значення — «Країна Тура-Бика».

Умань — райцентр на Черкащині. *Ума* — іпостась богині Діви-Деві-Мокоші, пов'язана з мудрістю, божественним розумом (рос. *ум*). Тож індійському *Ума* відповідає грецьке *Софія*. Біля Умані є знаменитий дендропарк *Софіївка*, назва якого пов'язана з іменем дружини магната Потоцького — *Софією*, по-індійському — *Умою*. Отже, назва *Умань* означає «Місто Уми», інакше *Дівень*.

Уструшана — назва частини Соґдіани, ранньодержавного утворення в Середній Азії, означає «Край Бика», де *устра* «самець, бик», а *шана* «край, країна».

хетти — людність колись могутньої Хеттської держави. Назва виявляє спорідненість зі словом, яке в різних мовах має форми *хет-гет-худ-гуд* і означає «бик».

Хільбудій — антський князь. Іранська форма імені, яке в санскриті має форму *Кулапаті*, де *кула* «родина, рід, плем'я», а *паті* — «володар, владика, ватажок», споріднене з укр. *батько*, рос. *батя*. Тобто ім'я *Хільбудій-Кулапаті* означає «Ватажок роду, Вождь племені».

цар — термін сходить до *кшатра* (хінді *кшатр*, іран. *хшахр*) «сила, влада», яке через ланцюжок *кшатр-хшахр-хсар-сар* прибрало на слов'янському ґрунті форму *цар*.

Чернігів — назва має компоненти *Черн-іг-ів*, де *черн* «чорний», *іг* (з *ing* «бик»), *ів* — суфікс присвійності. Тобто назва означає «Місто Чорного Бика», «Чорнобиків», «Чорнотурів».

Чорнобиль — назву складають компоненти *Чорн+бил-j (й)*, де *бил* «віл, бик» (англ. *bull*), а *j(й)* — суфікс

присвійності, належності. Тобто назва означає «Чорноволів, Чорнобиків».

Шарукань — половецьке місто, назва якого розкладається на *Шару+кань*, де *кань* «місто», а *шару* тотожне з інд. *шару* «стріла». Тобто назва означає «Стрілоград, Стрілецьк» або «Місто (роду) стрільців-лучників».

Шацьк — місто на Волині. Назва сходить до санскритської дієслівної основи *шак-сак* «могти», «бути могутнім».

ядави — знамените плем'я, з якого походили Крішна та його старший брат Баладева. Санскр. *ядава* «ядави» складають компоненти *яду+ва*, де *яду* в санскриті «провидець, чародій, жрець», а *ва* — суфікс збірної множинності. Тобто етнонім *ядави* означає «нащадки Яду», а коли дослівно — «належні до жрецького стану, жерці».

ятвяги — див. *ядави*.

Ярополк — слов'янське князівське ім'я, складають компоненти *Яр+полк*, де *яр* споріднене з інд. *вар* «бик» (пор. *яр-тур* у «Слові»), а *полк* — з інд. *палак* «захисник, воїн, цар». Тобто *Ярополк* означає «Бик-захисник».

Ярослав — слов'янське князівське ім'я, містить компоненти *Яр+слав*, де *яр* споріднене з інд. *вар* «бик», а *слав* «славний, знаменитий». Тобто *Ярослав* означає «Бикославний, Турослав». Але може означати й «Богославний, Богослав», оскільки боги в різних міфологіях часто мають імена із значенням «Бик». Грецька форма імені – Геракл.

Нова схема давньоукраїнської етнічної історії

Ось і настав час підводити підсумки. Втім, головний підсумок постав з усією очевидністю вже в процесі роботи над книжкою. А саме той, що традиційне уявлення про нашу давню історію часто не претендує на об'єктивність, бо суперечить і джерельному матеріалу, і науковій методології, й історичній логіці, а підґрунтям багатьох «незаперечних» історичних істин насправді є не факти, а імена прославлених учених. За останні кілька століть історична наука так і не змогла переконливо відповісти бодай на частину найбільш важливих і принципових питань вітчизняної історії, сформувавши натомість низку бездоказових теорій і концепцій, які затято обстоює. Тож і критика її — річ закономірна й необхідна. З іншого боку, людське знання не терпить порожнечі, і кожна версія вітчизняної історії, навіть

хибна, існуватиме доти, доки їй не постане комплексна альтернатива, не лише історично більш коректна й здатна перебороти багатовікову історіографічну інерцію, а й змістовна настільки, аби заповнити вакуум, що неодмінно виникає при відході від традицій.

Хворобою вітчизняної історичної науки тривалий час була її вузька спеціалізація, практична відмова від міждисциплінних підходів, недостатність широких узагальнень, оригінальних трактувань і гіпотез. І цей спадок минулих десятиліть дається взнаки й досі. Переважна більшість наукових праць так і лишаються «річчю в собі», долучаючись до розв'язання конкретної історичної проблеми, але ніяк не впливаючи на загальне бачення української історії. Що казати, коли й досі не існує науково обґрунтованої концепції давньоукраїнської етнічної історії, комплексної схеми походження українського народу й основних віх його історичного минулого. Від часу створення «схеми руської історії» М. Грушевського і появи першого тому його «Історії України-Руси» вже виросло три покоління українських істориків. За цей час історична наука зробила вагомий крок уперед: з'явилися нові історичні джерела й факти, постали нові методи історичного дослідження, істотний поступ у царині студій з найдавнішої історії здійснили допоміжні історичні дисципліни, зокрема порівняльне мовознавство, а розвиток комп'ютерних та інформаційних технологій з кожним роком відкриває все нові можливості в царині обробки, систематизації та поширенні наукової інформації. Не змінилося, мабуть, лише одне — гостра суспільна потреба отримати нарешті переконливу схему вітчизняної історії.

Саме тому особливого значення набуває осмислення проблем давньоукраїнської історії на рівні узагальнень, висновків, схем, концепцій, висловлених у працях і виданнях універсального характеру, що здатні максимально врахувати наявний матеріал і сформувати загальне бачення проблеми на широкому історичному тлі. Тож цілком логічно й доцільно завершити цю книжку окремим розділом, де узагальнити опрацьований матеріал і висновки, зроблені на його підставі. Природно, він

певною мірою дублюватиме інформацію, що наводилася вище. З іншого боку, деякі міркування уперше прозвучать саме тут, а в своїй сукупності навіть уже відомі факти постануть у цілковито новій якості. Ми спробуємо в найзагальніших рисах змалювати загальну картину давньоукраїнської етнічної історії, якою вона, на наш погляд, постає з наявних історичних джерел, доповнюючи її, де це необхідно, міркуваннями методологічного характеру. А також запропонуємо (хоча б як предмет для наукового обговорення) нову схему української етнічної історії — у її українознавчому варіанті.

Вже традиційно погляд на давньоукраїнську етнічну історію формується відповідно до усталеного бачення історії давньої Європи, яка переважно зводиться до історії Середземномор'я й античного світу, довкола яких — суцільні варварство й морок, задвірки цивілізації, куди не доходять «хвилі прогресу». Зусиллями поколінь істориків було створено струнку концепцію європейської історії, що полягала в послідовному переході від Еллади до Давнього Риму, а від нього — до західноєвропейської цивілізації, яка й проголошувалася єдиною і незаперечною вершиною світової культури. Саме такий погляд на давню історію Європи нині найбільш поширений. Але, на жаль, не найбільш переконливий.

Новітні археологічні дослідження переконливо засвідчили: Україна — одна з небагатьох країн світу, винятково багата на давні пам'ятки світового рівня. Починаючи від пізнього палеоліту, саме цей регіон земної кулі у багатьох відношеннях ішов у авангарді європейського, а в ряді випадків — і світового історичного процесу. Науковці світу впевнено кажуть про унікальність українського пізнього палеоліту, бо саме старожитності Давньої України дали світові неповторну вершину верхньопалеолітичної архітектури: більше ніде в світі в цю епоху не знаходимо такої складної організації поселень і такого розвинутого домобудівництва. Важливо, що ця першість утримувалася і через тисячоліття, коли вже трипільські міста становили собою форпост цивільної архітектури мідної доби у світі, та

й середньовічну Руську державу європейці називали саме «країною міст». Надзвичайно показовий і факт віднайдення на давньоукраїнських теренах зразків шумерської писемності, що безумовно засвідчує тісні історико-культурні зв'язки Північного Причорномор'я та Близького Сходу вже за глибокої давнини. І хоча шумерські написи в Україні й на Балканах ще надійно не дешифровані, їх наявність тут ставить цей ареал в особливе становище, надто в контексті постульованої сучасною наукою світової історичної першості давнього Шумеру. Слід зважати й на те, що виявлені археологами артефакти — лише мізерна частка того, що приховує в собі українська земля. Тож і наші знання про ті давні часи мають істотний інформаційний потенціал.

Доповідь Вікентія Хвойки на Всесвітньому конгресі археологів стала подією, що кардинально змінила уявлення про найдавнішу історію Європи. Відкриття трипільської археологічної культури вщент розбило теорію про те, що стародавня Європа не була самодостатньою в культурному плані й ішла шляхом запозичення культурних здобутків зі Сходу. До честі В. Хвойки, він не просто описав пам'ятки, виявлені у Києві й Трипіллі — він створив концепцію, що поклала край поглядові на українську землю як дику й варварську в давні часи, показав спадкоємність духовно-матеріальної культури від трипільських часів, висунув ідею автохтонності українського етносу на власному терені. У такому разі міфом виявлялася сама теорія про Східне Середземномор'я як унікальний осередок світової цивілізації.

Нині досить певно можна казати, що на V–III тис. до н. е. у Надчорномор'ї витворюється єдиний культурно-територіальний масив, що обіймає землі від Середнього Дніпра до Дністра й утворює своєрідну цілісність із сучасними йому культурами Дунайського басейну — Кукутені на Пруті, Петрешті на Мароші, Гумельниця на Нижньому Дунаї та ін. Його вирізняли такі риси, як розвинені скотарство й хліборобство, досконале гончарство, будівництво жител з глини й дерев'яних брусів, мальована поліхромна кераміка, культ Матері-Землі й Неба-Бика — ніщо

з цього не випадає з культурних комплексів трипільської культури від Дніпра до Дунаю. Поза сумнівом, до культури з такими характеристиками цілком прикладається означення «цивілізація». А цивілізація і державність — взаємопов'язані поняття, вони не існують одне без одного. В такому разі й існування державності у трипільців уже не гіпотеза, а цілком очевидний факт, незгоду з яким потрібно серйозно обґрунтовувати.

Що ж до етнічного зв'язку давнього трипільського населення та сучасних українців, то він, хоч і досі переконливо не доведений, все ж цілком імовірний. Навіть виходячи з таких побічних доказів, як подібність елементів побуту, вірувань, антропологічних характеристик, нині вже не можна відкидати тієї можливості, що творці Трипільської цивілізації справді відіграли певну роль в етногенезі українського народу. Проблема ускладнена тим, що історична наука все ще не має дієвого інструментарію для таких глибоких у часі історичних реконструкцій. Та й більшість трипільських пам'яток все ще чекають на свого археолога, тож і якісь однозначні висновки, певно, були б передчасні. З іншого боку (і цей факт годі заперечити) — на теренах України мідної доби існувала одна з найдавніших, самобутніх і знаменитих цивілізацій Стародавнього світу.

Безумовний зв'язок низки мов, означених лінгвістами як індоєвропейські, призвів до висновку про єдину індоєвропейську прамову й прабатьківщину — локальну область розселення і.-є. народів. Цей висновок, формально не позбавлений певної логіки, втім, зовсім не очевидний, а головне — він ніколи не був переконливо доведений, від самого початку обертаючись у сфері дослідницьких гіпотез і припущень. Водночас походження цілих груп народів з якогось малого ареалу, ледь не точки, та ще й стосовно IV–III тис. до н. е., не має прикладів у світовій історичній практиці. За такого уявлення важко зрозуміти, як десятки й сотні тисяч років частина людства перебувала на вузькій обмеженій території, щоб лише кілька тисячоліть тому розійтися по світу. Винятково важливо, що історична традиція засвідчила і.-є. народи на своїх звичних місцях, тож і твердження

про їхнє розселення або переселення — лише припущення, що вимагає належної аргументації.

Істотним недоліком і.-є. теорії завжди було те, що і.-є. мови переважно розглядалися ізольовано, поза зв'язками з іншими мовними родинами і групами мов — тюркськими, фіно-угорськими, семітськими та ін., що істотно звужувало межі й можливості дослідницького пізнання. Водночас усе настійливіше постає необхідність перегляду традиційного розподілу мов на групи, який, і це очевидно вже тепер, не досить обґрунтований, а часом просто гальмує історичні дослідження. Схоже, ностратична теорія, яка істотно розширює коло споріднених мов на планеті, на даному етапі все ж більш перспективна порівняно з традиційною індоєвропейською. Зокрема, лексичний запас тюркських мов, які формально (за сучасною класифікацією) не належать до індоєвропейських, виявляє численні (часто принципові) сходження з тими ж іранськими, індійськими та слов'янськими мовами, що лише зайвий раз засвідчує недосконалість усталеної мовної класифікації. Взагалі, на даному етапі розвитку історичної науки, з огляду на загальну недостатність наших знань про цей давній період і на те, що сам процес розвитку мов (глоттогенез) — усе ще загадка для науковців, слід би утриматися від конструювання і продукування наперед непереконливих етнічних концепцій і теорій, а натомість зосередитися на збиранні, систематизації й аналізі мовних та історичних фактів, на проблемах методології досліджень з етнічної історії та спробах моделювання етнічних процесів. Певно, не буде перебільшенням сказати, що сучасна історична наука ще не доросла до концепційного осмислення і.-є. проблеми. З іншого боку, незалежно від конкретних спроб її розв'язання, вкрай важливо, що чи не наймогутніший пласт найдавнішої і.-є. ономастики засвідчений саме на землях на північ від Чорного моря і — ширше — у межиріччі Дунаю-Волги. Тож і найдавніші долі численних народів, що їх нині означують *індоєвропейськими*, тісно пов'язані і з теренами Давньої України.

Етнічна пам'ять більшості народів Європи у своїх витоках сходить до часів Троянської війни, і вже тому ця тема привертає

особливу увагу. Така популярність троянських мотивів і персонажів у давній традиції, поза сумнівом, не випадкова, а сама Троянська війна, схоже, справді стала важливою віхою в етнічній історії давньої Європи. Саме за троянських подій в історичній традиції вперше постають енети-венети, одне з відгалужень яких, імовірно, відоме в І тис. н. е. як слов'яни-венеди. Частина венетів рушає з Малої Азії на північ до Балтійського моря, де згодом складе етнічну спільноту, відому історичній науці як полабські слов'яни. Інша — дорогою осідає у Центральній та Східній Європі. Третя рушає на Апенніни, де спільно з латинянами засновує світову Римську імперію, спадкоємицю троянських традицій. Певно, зовсім не випадково мовознавці відзначають збіг численних географічних найменувань у трикутнику північний захід Малої Азії — північний захід Адріатики — південно-східна Балтика. Важливо, що із занепадом Риму «столиця світу» знову переміщується до Малої Азії, де на місці колишньої Трої постає Константинополь, столиця Східно-Римської імперії, або Візантії (так званий Другий Рим), який у черговий раз перебирає собі функцію центру європейської політики. Певно, й середньовічні хрестові походи є лише продовженням боротьби за панування Малою Азією, давньою Троєю: не випадково хрестоносці так прагнули захопити Константинополь. Можливо, саме в цьому ключі слід розглядати й неодноразові намагання Руської держави здобути Царгород, а також поширення на Русі т. зв. «ідеї Третього Риму» — обґрунтування верховної влади над світом, що спершу пов'язувалася з Києвом, а тоді — з Москвою.

Не менш важливо, що давньоукраїнські терени виявляють напрочуд тісні й досі не пояснені зв'язки з найдавнішими народами світу — єгиптянами, етрусками, шумерами, урартійцями, гіксосами, пелазгами, хеттами... Певно, не випадково саме землі на північ від Чорного моря відігравали особливу роль і в міфологічних уявленнях численних давніх народів, що закономірно поширює інтереси вітчизняного дослідника і на цю історико-міфологічну традицію. Поза сумнівом, землі навколо Чорного моря були тісно взаємопов'язані впродовж усієї давньої історії, щонайменше від епохи бронзи (IV тис. до н. е.) і до епохи

Середньовіччя. Тож і давньоукраїнську історію слід розглядати саме в контексті Циркумпонтійської (Навколочорноморської) культурної області загалом, враховуючи історичні долі численних народів Малої Азії, Передкавказзя і Балкан. Так само й події стародавньої історії, відомі нам з історичних джерел — лише вияви тих тісних політичних, династійних, культурних та етнічних зв'язків, що віддавна існували між місцевими народами.

Найдавніші події вітчизняної етнічної історії, якою вона вперше постає з писемних джерел, пов'язані з ім'ям кімерійців. Нам відоме і їхнє державне утворення на давньоукраїнських землях — Кімерійське царство, територія якого, очевидно, поширювалася на значну частину Північного Причорномор'я та Приазов'я. А численні військові виправи кімерійців на провідні держави Стародавнього світу змальовують їх як значну у військовому та політичному відношенні силу.

Очевидно, кімерійців етнічно можна пов'язати принаймні з кількома народами давнини — амазонками, фракійцями-трерами, кельтами-кімврами, а також скіфами — наступниками кімерійців у Північному Причорномор'ї. З початком політичного панування скіфів частина кімерійців рушила на захід і північ, де дала початок численним давнім народам; інша частина лишилася у Надчорномор'ї і Приазов'ї. Очевидно, етногенетично кімерійці споріднені з народом, що його античні джерела й боспорські написи називають *сінди* й фіксують тут із середини I тис. до н. е. Саме етнічним спадкоємцям кімерійців — носіям їхньої державотворчої традиції завдячує своїм постанням і Боспорська держава. Найвідоміша боспорська династія — Спартокіди, ймовірно, сягає витоками саме місцевої сіндо-меотської (кімерійської) давнини. За це, схоже, промовляють і численні зв'язки між боспорськими Спартокідами та фракійськими Одрисами.

Причорноморські скіфи були західною гілкою величезної скіфо-сакської етнокультурної спільноти, що займали тисячокілометрові простори Євразії — новітні археологічні дослідження виявляють скіфську культуру від Середньої Європи на

заході до Алтаю і Туви на сході. Частиною цієї спільноти, схоже, були і європейські кельти, що виявляють численні зв'язки зі скіфами, зокрема й на рівні етнонімів (*кельти-сколоти*, *кельтоскіфи*). Становлячи потенційно могутню творчу силу, скіфи впродовж усієї історичної доби відігравали провідну роль в історії Стародавнього світу, визначаючи загальний хід історико-культурного процесу, етнічно, мовно й культурно пов'язавши найвіддаленіші його регіони. Скіфів як єдиного народу не існувало, натомість були численні народи т. зв. «скіфського кола». Вони були схожі зовні, мали подібний тип господарювання, розмовляли спорідненими мовами чи діалектами однієї мови, мали однакові уявлення та вірування. Усвідомлюючи свою етнічну спорідненість, вони легко й часто контактували. Аналіз подій стародавньої історії навіть в обмеженому нашими джерелами просторі засвідчує: між цими народами постійно підтримувалися певні кореляції, системні зв'язки, які виливались чи то в мирне співіснування, чи то у військові конфлікти. Ці народи не були розрізнені, чужі, а постійно утворювали складні етнополітичні комплекси, частина яких добре відома з історії Стародавнього світу.

Ми ще недостатньо знаємо про передісторію скіфів, як і про час їх появи у Північному Причорномор'ї. В усякому разі, на середину I тис. до н. е. давньоукраїнські землі вже займала скіфська етнополітична спільнота, етнічноспоріднена та єдинокультурна. Важливо, що тоді як легенди багатьох народів оповідають про переселення їх із якоїсь прабатьківщини, скіфські родовідні легенди у своїх географічних рамках не виходять за межі українського Подніпров'я. Водночас є вагомі підстави припускати етнічний зв'язок скіфів із кімерійцями: не випадково в частині джерел Скіф постає прямим нащадком (сином) Гомера, тобто Кімерійця. Тісний зв'язок двох народів підтверджується й історично.

Традиційне уявлення про іраномовність скіфів нині вже не так аксіома, як гіпотеза, що потребує додаткового обґрунтування. На жаль, без належного узагальнення мовних, історичних, археологічних, міфологічних і етнографічних висновків,

спираючись лише на розрізнені лінгвістичні дані, скіфів визнали іраномовним народом (чи й власне іранцями), а єдиними їх нащадками проголосили сучасних осетинів, так і не пояснивши, де ж поділися численні скіфські народи, що тисячоліттями населяли євразійські степи. Проте така концепція паніранізму в українській історії завдячує тій єдиній обставині, що саме іранські мови найбільше залучалися для тлумачення давньоукраїнської ономастики, тоді як індоарійські, тюркські, балтійські, слов'янські й інші мови майже цілковито ігнорувалися. Водночас Північне Причорномор'я віддавна — один з ареалів ширення і.-є. мов, тож незалежно від будь-яких етнічних міграцій (які, утім, ще треба довести) цілком імовірне сподівання на те, що тут наявні не лише іранські мовні релікти.

Вже тепер з не меншим, а то й більшим успіхом давні та сучасні назви й імена Північного Причорномор'я етимологізуються з санскриту, давньоіндійської літературної мови, яку тривалий час вважали прамовою індоєвропейців, а решту і.-є. мов — дещо зіпсутими її варіантами. І хоча нині такий погляд наука майже відкинула, вкрай показово, що все частіше саме індійські джерела й мовні факти дають змогу повніше, точніше й глибинніше зрозуміти та пояснити давні й сучасні українські реалії. З іншого боку, враховуючи незаперечну етнічну спорідненість давніх іранців та індійців (як і їхніх мов), ця обставина не так принципово змінює усталене уявлення про походження скіфів, як дещо коригує його. Взагалі, коли йдеться про найдавнішу історію, лінгвістичні вправи на тему «який народ що в кого запозичив» часто перетворюються на беззмістовну балаканину, особливо коли ці мови і народи генетично споріднені. Нині, певно, слід взагалі відмовитися від намагань знайти на теренах Давньої України як суто індомовне, так і суто іраномовне середовище. Водночас цілком закономірно при тлумаченні давньоукраїнської ономастики вдаватися не лише до і.-є. мов, а й до мов інших мовних сімей. Слід лише мати на увазі, що кожне (навіть успішне) витлумачення давньоукраїнського ономастичного матеріалу з будь-якої мови зовсім не означатиме автоматичного й невідкладного моделювання нової схеми

етноісторії, як це часто буває, коли висновки мовознавства формують цілковито бездоказові історичні концепції про переселення, завоювання чи асиміляцію.

Слід сказати і про умовність самого означення «іранські народи», «іранці», «іраномовні народи» стосовно населення Давньої України, зокрема скіфів. Адже за традиційною схемою етноісторії, майбутні іранці як частина індоіранської (арійської) спільноти, потрапили до Ірану саме з Північного Причорномор'я (решта нібито рушила далі, до Індостану). Отже, «іраномовні» скіфи Північного Причорномор'я виявляються нащадками тих арійських народів, що замешкували ці терени ще до того, як їхня частина вирушила в напрямку Ірану та Індії, дорогою розділившись на іранців та індоаріїв (індійців). Вийшло так, що, керуючись якоюсь дивною логікою, корінних носіїв єдиної прамови, що лишилися на своїй первісній території, було названо за ім'ям нової батьківщини (Ірану) тієї частини народу, що відокремилася. Саме тому більш коректно було б означити скіфську мову не як іранську, а як індоіранську, маючи на увазі ще загальноарійські її витоки. Що, зрештою, яскраво підтверджується етимологіями численних скіфських назв як з іранських, так і з індоарійських мов.

Освоєння еллінами Північного Причорномор'я було частиною глобального процесу, що у VIII–VI ст. до н. е. охопив величезний середземноморський і причорноморський регіон від Гераклових стовпів на заході до річки Фасіс (суч. Ріоні) на сході й отримав у літературі умовну назву Велика грецька колонізація. На жаль, поширене уявлення про роль давньогрецької колонізації у вітчизняній історії небезперечне. Історія Північного Причорномор'я I тис. до н. е. зовсім не обмежувалася історією постання та життєдіяльності еллінських міст-держав, як про те часом йдеться. І досі сторінками наукових праць кочує недолуге твердження, ніби на час появи у Північному Причорномор'ї перших грецьких колоній осілого населення тут не було, тож і колонізація відбувалася без військових конфліктів. Слід нарешті відмовитися від міфу про «вакуум» у Північному

Причорномор'ї, що його нібито заповнили греки. Береги Чорного моря були заселені ще з доісторичних часів, тож грецькі переселенці, хотіли вони того чи ні, мали вступати у різні форми зносин із місцевими народами.

Безперечно, греки знайшли на північнопричорноморських берегах не варварське, а культурне населення — на початок еллінської колонізації Північного Причорномор'я місцеві народи вже досягли такого рівня суспільного розвитку, що їхній зв'язок із грецькими містами міг лише опосередковано впливати на ці народи, вносити окремі нові елементи в їхнє життя, які, втім, не мали принципового характеру. Цілком очевидно, що ступінь впливу грецької культури на економіку, соціальні відносини й побут північнопричорноморських народів перебував у прямій залежності від рівня їхнього розвитку. Не забуваймо і того, що термін «колонізація», хоч і прижився в історичній науці, все ж досить умовний і його не слід плутати з сучасним розумінням цього терміна.

Отож грецькі поселення, що від самого початку опинилися серед основних груп місцевого населення, органічно пов'язали себе з історичними долями народів Північного Причорномор'я і слугували своєрідною поєднувальною ланкою між ними й грекоримським світом. Прибережні поліси виконували роль посередника між двома цивілізаціями: континентальною — скіфською та морською — грецькою, історично й культурно рівноправними, кожна з яких могла запропонувати іншій те, чого та не мала. І хоча античні причорноморські міста фактично стояли на кордоні двох світів, берег, на якому вони закріпилися, був скіфський, тож саме скіфський вплив, безумовно, переважав упродовж усієї історії цих міст. Елліни ніколи не відігравали провідної ролі в Північному Причорномор'ї, вони не колонізували навіть усієї території Криму, не кажучи вже про все узбережжя Понту. Не випадково давньоримський політик і філософ Цицерон характеризував античні міста як усього лише *«квітчасту облямівку на варварському вбранні»*. Грецькі культурою і походженням, вони поступово варваризувались і врешті-решт розчинились у вирі тих етнічних процесів, що відбувались у Північному Причорномор'ї.

У тісному зв'язку з традиційним уявленням про грецьку колонізацію Північного Причорномор'я розглядається і питання про постання тут тисячолітньої Боспорської держави, що обійняла обидва береги Кімерійського Боспору і мала за столицю давній Пантикапей (суч. *Керч*). Водночас історія грецької колонізації не знає жодного випадку, коли б на базі грецьких колоній постала велика й міцна держава. А існування у Боспорській державі сильної і стабільної царської влади, принципово одмінної від античних парламентських демократій і тираній засвідчує, що Боспор від самого початку перебував у руслі зовсім інших, аніж грецькі, політичних традицій. Не слід відкидати й ту значущу обставину, що ядро Боспорської держави склали терени, тісно пов'язані з кімерійцями. А отже, й постання Боспорської держави цілком закономірно пов'язати не з грецьким, а з автохтонним (сіндо-меотським) етнічним та державотворчим чинником, що сходить у своїх витоках принаймні до кімерійських часів. Це припущення підтверджують, зокрема, і факт існування державності у сіндів, і доволі обґрунтоване твердження про сіндо-меотську належність боспорських Спартокідів. Останні, природно, тісно контактували з грецьким світом і до певної міри еллінізувалися, тож Спартокідів можна з повним правом назвати й греко-варварами. Це могло відбитись і в грецьких іменах багатьох із них, хоча в очах греків сама династія все ж лишалася варварською.

Основне населення Боспорської держави складали меоти, як сукупно означалися етнічно споріднені народи — насельники земель навколо Меотиди (Азовського моря). В цьому сенсі Боспорську державу цілком прийнятно означити *Меотським царством*, що об'єднало в собі численні етнічно і культурно споріднені народи. Важливо, що, поставши творцями Боспорської держави, місцеві народи за час її існування не лише зберегли власне історичне обличчя, а й змусили центральну владу постійно рахуватися з собою. Провідна роль меотів помітна впродовж усієї боспорської історії — грецька цивілізація не поглинула і не витіснила самобутньої культури місцевої людності. Навпаки, саме їхня культурна взаємодія та всебічні

взаємовпливи склали один із найбільш цікавих аспектів культурного життя Боспору, що відбувалося в умовах тісного переплетення скіфських, сіндо-меотських та грецьких сюжетів і мотивів, внаслідок чого витворилася своєрідна синкретична культура. Іноді її розцінюють так, ніби антична культурна традиція була пристосована до потреб і психології людності іншого етнічного складу. Проте вважати так немає підстав. Витоки боспорської культури в своїй основі сягали місцевих культурних надбань попередніх епох, тож коректніше казати про взаємовпливи та взаємозбагачення різних культурних традицій.

Не менш важливо, що з розпадом Боспорської держави у IV ст. н. е. меоти не зникли: є вагомі підстави вважати, що принаймні частина народів, відомих з української історії наступних століть, сходить у своїх витоках саме до давніх сіндо-меотських племен Приазов'я. Це, ймовірно, гунни та болгари, а також деякі з тих народів, що традиційно означаються «літописними». Вкрай важливі й тісні зв'язки Боспору та Балкан, що простежуються впродовж усієї стародавньої історії і не перериваються навіть за середньовіччя.

Сармати-савромати не були новим народом у Північному Причорномор'ї: вони добре відомі тут вже за скіфських часів. Більше того: згідно з традицією сармати — нащадки царських скіфів та амазонок (кімерійців), тож тісно пов'язані з двома найвідомішими народами української давнини, що безумовно засвідчує етнічну й політичну спадкоємність на давньоукраїнських теренах. Важливо, що для сарматської історії (так само, як і для кімерійської та скіфської) особливо характерний виразний малоазійський (мідійський) слід. Водночас обставина, що давні автори упевнено пов'язували етнічне ім'я сарматів з їхніми попередниками — скіфами, а наступників сарматів, зокрема слов'ян, вже з самими сарматами, дає підстави істотно підкоригувати традиційне уявлення про почергове «витіснення» одних народів іншими, а зміну скіфської доби сарматською розглядати не як принципову етнічну зміну, а як черговий етап суспільно-політичної історії давнього Північного

Причорномор'я. Так само наявність у сарматську добу багатьох народів «скіфського кола», відомих ще у Геродотові часи, засвідчує відносну сталість етнічної карти Давньої України.

Характерно, що гілку сарматських народів (переважно аланів) давні автори пов'язували з масагетами — саме тими, що свого часу нібито потіснили скіфів, а вже ті, в свою чергу, посунули з Північного Причорномор'я кімерійців. А отже, алани пов'язуються з найранішим (ще докімерійським) періодом етнічної історії Надчорномор'я. «Аланський слід» у вітчизняній історії яскраво простежується і через кілька тисячоліть, коли вже за часів Руської держави численні русько-аланські (русько-яські) шлюби засвідчили тісні зв'язки між двома народами. Певно, не випадково й етнічна назва *роксолани* у середньовічній історіографії стала синонімом до означення *українці*, саме до роксоланів зводили себе запорозькі козаки, а численні вітчизняні і зарубіжні історики повідомляли про витоки Русі від сарматів. Не виключено також, що поділ Сарматії у частині джерел на Велику, Білу й Чорну може відбивати майбутній поділ на Великорусію, Білорусію і Малорусію, де остання назва сходить не до «малий», «менший», а до і.-є. *mala* «темний, чорний» і означає «Чорна Русь», «Чорнорусь».

Із сарматської історії вкотре постає і виняткова роль жінки у Північному Причорномор'ї, що простежується тут ще з трипільських часів і засвідчує істотну роль матріархату у віруваннях та суспільному житті місцевих народів. Саме з поняттям «материнські», нагадаємо, пов'язують і етнічне найменування *меоти*. Та й самих сарматів, якщо виходити з їхнього етноніма, цілком можна назвати *меотами* (пор. назви меотських народів *язамати*, *іксомати* тощо). Що ж до усталеного твердження про іраномовність сарматів, то його, як і у випадку зі скіфами, нині слід замінити на більш виважене, що частина сарматів (і скіфів) говорила мовою, що виявляє спорідненість з іранськими мовами, але не лише з ними.

Невідкладного перегляду потребує і традиційне уявлення про походження готів. Хоча б тому, що більше немає підстав

звинувачувати Йордана у помилці чи свідомій містифікації — плутанина у «готському питанні» цілковито на совісті сучасних істориків. Безумовно, гети Йордана прийшли не зі Скандинавії, а якщо й звідти, то напевне не на початку нової ери, бо вони беруть активну участь уже у подіях III–II тис. до н. е. Очевидно, в даному разі йдеться про народ, здавна відомий у Північному Причорномор'ї під мовно й історично тотожними назвами — *гети* й *готи*, до того ж тісно пов'язуваний у давній історіографії зі скіфами. Ми не маємо жодних підстав ігнорувати цю важливу традицію, значно більш обґрунтовану, ніж гіпотетичне припущення про переселення готів зі Скандинавії.

Упродовж століть гети-готи, як і споріднені з ними кімерійці, скіфи та сіндо-меоти — давні насельники Північного Причорномор'я — були вагомим чинником у політичній історії Європи, про що свідчать згадування про них численних давніх авторів. Мине час — і чи то через напад гуннів, чи то з якихось інших причин частина готів залишить обжиті місця, перейде Дунай, осяде на Балканах і в Східній Європі, з якими пов'язуватиметься наступний етап їхньої історії. Ще через якийсь час готи рушать далі на захід: захоплять Італію, Рим, покладуть край Західній Римській імперії, дійдуть до сучасних Франції та Іспанії, досягнуть Північної Африки і вже як вандали разом з аланами утворять тут Вандальське королівство. Втім, це тільки одна гілка готів. Інша, значно численніша, лишилася в Північному Причорномор'ї і на Дунаї. Саме тут у IV ст. знаходився центр знаменитої держави Германаріха, що охопила величезні обшири Східної і Північної Європи. Саме з нащадками цих причорноморських готів є вагомі підстави пов'язувати майбутніх половців, саме готсько-половецької спадщини, вірогідно, сягає корінням і такий український феномен, як козацтво — історичні джерела дають підстави говорити про це досить певно. Можливо, саме з готами слід пов'язати й найдавнішу історію частини народів, що їх прийнято означати «літописними».

Наступний — тюркський — період вітчизняної історії вже традиційно пов'язують з гуннами. Гунни відтісняють частину готів

на захід і посідають їхні землі, хоча значна частина готів, як уже йшлося, лишилася у Північному Причорномор'ї. З іншого боку, усталене уявлення про походження гуннів з Далекого Сходу ніколи не було переконливо доведене, тож не може братися до уваги. Значно більше підстав вважати гуннів нащадками кімерійців, а їхню давню землю розташовувати у Приазов'ї. Більше того, гунни, схоже, етнічно споріднені з готами, хоч і ворогували між собою. Згодом частини гуннської спільноти стануть відомі як хозари, волзькі та дунайські болгари, літописні сівери тощо.

Характерно, що частина гуннів, як і готи свого часу, у своєму шляху на захід пройшла всю Європу, переправилася на Африканський материк і заснувала державу у Північній Африці. Ми не знаємо напевне, що саме зумовило таке прагнення народів Північного Причорномор'я добуватися земель давнього Карфагена, і чи можливо його пов'язати з подіями давньої історії, зокрема, Пунічними війнами, що велися у III–II ст. до н. е. між Карфагеном і Римом, а чи з іще давнішими подіями, проте таку ймовірність не слід відкидати. Схоже, Північна Африка справді виявляє якийсь тісний і поки малозрозумілий зв'язок із Південною та Східною Європою. Цікавою у зв'язку з цим видається антропологічна близькість населення Дніпровського Надпоріжжя та Приазов'я епохи мезоліту (доби Кам'яної Могили) з сучасним йому населенням Північної Африки, півострова Бретань (Франція) і Данії. *«Це твердження про безпосередню і близьку спорідненість, з антропологічної точки зору переконливе, все ж призвело б до настільки несподіваних і відповідальних висновків, що на ньому важко наполягати»*, — обережно зазначає відомий антрополог Т. Кондукторова. Втім, ще важче припустити випадковий збіг антропологічних типів внаслідок їхнього незалежного розвитку.

З гуннами вже традиційно пов'язують і грандіозні події, які нібито цілковито змінили етнічне й політичне обличчя Європи і які в історичній науці означують *«великим переселенням народів»*. Власне, концепція «великого переселення народів» почалася навіть не з гуннів. Вона виявилася ще в намаганнях «одірвати» кімерійців від давніх аріїв, а на рубежі II–I тис. до н. е.

створити — бодай на папері — певний «розрив». Жили, мовляв, у причорноморських степах арії, але всі пішли, а кімерійці — не їхні нащадки, а цілковито новий народ, що з'явився тут лише наприкінці II — на початку I тис. до н. е. Такий самий розрив і з цією ж метою — заперечити ідею етнічної спадковості — намагалися штучно створити і між кімерійцями й скіфами, скіфами й сарматами, сарматами й готами, готами й гуннами і т.д. Зіткнулися, мовляв, два чужі народи, один з них винищив або витіснив інший, і все почалося спочатку.

Насправді ж ніякого етнічного калейдоскопу у північнопричорноморських степах не було. Місцеві археологічні культури принаймні з епохи бронзи й заліза виявляють очевидну спадковість. На території України не зафіксовано жодного факту цілковитої зміни етносу — певна частина того чи іншого народу неодмінно лишалася на своїх предковічних землях. Та й масштаби давніх завоювань та етнічних міграцій не варто перебільшувати. Міграційний рух був не лінійний, як часто уявляють дослідники, зображаючи на картах пунктири етнічних пересувань, а набагато складніший. Характерно, що давні автори малюють переважно стабільні етнічні картини, тоді як більшість пересувань за «принципом доміно» — ініціатива сучасних істориків.

Зовсім не випадково у свідченнях історичних джерел попередні народи часто ототожнюються з наступними: кімерійці — зі скіфами й меотами, скіфи — з сарматами, сармати — з аланами, алани — з гуннами, гунни — з хозарами, булгарами, печенігами, з тими ж кімерійцями і скіфами, таври — з русами тощо. Цю взаємозамінність пояснювали переважно так, ніби давні автори просто плутали їх. На жаль, ми звикли надто просто вирішувати проблеми вітчизняної етнічної історії, ігноруючи цілком конкретні джерельні свідчення і посилаючись натомість на вигадане «велике переселення народів», на змішання багатьох народів в одному етнічному казані, з якого, при потребі, «виплавлявся» цілковито новий народ. При цьому, зрозуміло, відпадала необхідність пояснювати складні й багатоманітні зв'язки між давнішими і пізнішими народами — на те воно й велике переселення, що з'ясувати щось напевне годі.

Водночас дослідники етнічної історії, намагаючись розв'язати конкретні проблеми походження різних народів, майже не приділяли уваги спробам змоделювати ймовірний перебіг етнічних процесів, аби зрозуміти їхню суть. Що слід розуміти під формуванням нового етносу? Якщо воно означає змішання різних народів і мов та утворення внаслідок цього принципово нової мови й народу, то мовознавство довело, що такого не буває. Так само й історія не знає жодного випадку (крім, зрозуміло, тих, які придумали самі історики), коли б внаслідок змішання народу *a* та народу *b* витворився новий етнос *c*, бо за законами етнічного розвитку результатом такого змішання насправді буде перемога одного чи іншого етносу. Якщо ж під формуванням розуміти розчинення одного народу або його частини в іншому (асиміляція), то історія будь-якого народу від початку й до кінця є таким «формуванням». А, отже, концепція «великого переселення народів» — лише штучна кабінетна схема, покликана або приховати нездатність дослідників вирішувати принципові етнічні проблеми давньої історії, або служити ширмою для цілком певних політичних цілей, позбавляючи численні народи власної історії.

Що стосується болгар, то є вагомі підстави вважати, що вони у складі гуннської (кімерійської) етнічної спільноти віддавна замешкували Приазов'я. Саме тут існувала й Велика Булгарія, після розпаду якої у середині VII ст. сформувалося два центри тяжіння болгарів на схід і на захід від неї — Булгарія Волзька та Дунайська. Очевидно, можна казати про те, що до VIII ст. булгарський світ складав єдину етносферу, яка стала розпадатися після ісламізації волзьких булгарів і християнізації дунайських. Етнічно близькими до гуннів та болгар були й хозари, які в історичних джерелах і собі часто виступають як давні кімерійці, скіфи, сармати... Важливо, що саме з хозарами, гуннами і болгарами особливо тісно пов'язані й початки руської історії, зокрема історія Києва. Про те, що ці зв'язки не випадкові, свідчать і численні сходження у подіях літописної руської та гунно-болгаро-хозарської історії, досі належно не пояснені.

Тривалий час вважалося, що слов'яни з'явилися на історичній арені досить пізно, бо під власним ім'ям (як слов'яни) вони постають у творах римських, а тоді й візантійських авторів лише з перших століть нової ери. З іншого боку, — і це незаперечний факт, — саме слов'янські мови найархаїчніші з усіх і.-є. мов, як і слов'янські вірування, що відбивають найдавніші, ще ведійські релігійні уявлення, тож і витоки слов'ян слід шукати ще в і.-є. давнині. Водночас весь комплекс історичних джерел засвідчує, що слов'яни від найдавніших часів населяли значну територію Європи — Північне Причорномор'я, Подунав'я, Балкани, частково Центральну і Південну Європу, Південну Прибалтику тощо. А те, що в історії цих регіонів досі не знаходилося місця для давніх слов'ян, означає лише одне: давня слов'янська історія нині просто розібрана по частинках історіями інших народів — фракійців, скіфів, сарматів, іранців, готів, германців, балтів...

Не менш важливо, що численні скіфо-слов'янські і сарматсько-слов'янські зв'язки на різних рівнях (історичні, політичні, культурні, релігійні, мовні та ін.), що з усією очевидністю постають з історичних джерел, спонукають визнати історичну спадкоємність скіфо-сармато-слов'янського світу і шукати витоки слов'янства насамперед у скіфо-сарматській історії. Не випадково у давніх епічних переказах Словен постає братом Скіфа. Слід брати до уваги й те, що слов'ян як єдиного народу не існувало: слов'янство (як і скіфську етноспільноту) творили численні споріднені народи, кожен з яких мав власну передісторію, власне етнічне обличчя та етнічну назву, хоча вони мали й спільне означення — ***сколоти***, ***склавіни***, ***слов'яни***, тобто «співроди, співплемена», отже, й усвідомлювали свою етнічну спорідненість. Тож необхідно змінити саму постановку «слов'янської проблеми», розпочавши її розв'язання з питання про походження окремих слов'янських народів, і вже на цій підставі сформувати загальне бачення слов'янського етногенезу. Водночас цілком очевидно, що проблема походження слов'ян перебуває у тісному зв'язку з і.-є. проблемою, і ці дві глобальні історичні проблеми можливо розв'язати лише в комплексі.

Нове бачення української історії пов'язане і зі зміною уявлення про походження тюркських народів. Нині тюрки все певніше постають нащадками давніх сакськo-скіфських, сарматських і туранських (умовно індоіранських) народів. Саме вони свого часу брали активну участь у подіях стародавньої історії, саме з ними значною мірою пов'язані історії і династії таких стародавніх держав, як Парфія, Соґдіана, Бактрія, Хорезм, Тюркський і Хозарський каганат, а згодом — і Золота Орда.

Схоже, і витоки багатьох народів «Дикого поля» слід шукати саме у турансько-тюркській (скіфо-сакській) минувшині. Характерно, що історія Індостану знає поняття *раджпутсько-гуджарсько-джатська єдність*, що позначає етнічний союз трьох народів — раджпутів, гуджарів і джатів, предками яких індійська традиція вважає гуннів-ефталітів. І якщо половці (як і козаки) нині досить впевнено співвідносяться з індійськими раджпутами, то чи не можна дві інші назви — *гуджари* та *джати* співвіднести з причорноморськими хозарами і готами? Тим більше, що й усі три «наші» народи й собі тісно пов'язані з гуннами. На це питання відповіді поки немає...

Характерно, що й представники сучасної історіографії тюркських народів дедалі частіше піднімають питання про перегляд узвичаєного погляду на походження тюрків. Серед іншого, вони обстоюють тезу про тюркську належність причорноморських скіфів, наводячи як доказ численні, хоча й не завжди переконливі, тлумачення скіфської ономастики з тюркських мов. Це не буде дивувати, якщо визнати зв'язок *тюрків* і *туранців* — народу, що його історична наука вважає індоіранським (нагадаємо, цей термін потребує уточнення). Тож, беручи до уваги обґрунтовані відповідності *скіфи-іранці* і *скіфи-тюрки*, а також враховуючи безумовний історичний зв'язок *іранці-туранці*, цілком закономірно замкнути це коло зв'язком *туранці-тюрки*, що остаточно розставляє все на свої місця і знімає численні суперечності у тлумаченні «тюркської проблеми». Водночас з усією очевидністю постає висновок, що українському історикові вже не обійтися без багатющого історичного матеріалу, пов'язаного з історією давніх іранців

і туранців, Близького Сходу і Середньої Азії, Стародавнього світу загалом.

Вкрай важливо, що нині нарешті можна говорити про вмотивоване і переконливе тлумачення назви *русь* і пов'язати його з численними і.-є. відповідниками зі значенням «самець, бик, тур». Проте *руси* не лише «бики, тури», вони й «царі», тож і стають в один ряд з іншими «царськими» народами давнини. Важливо, що й назву *Україна* є всі підстави пов'язати з і.-є. основою *ушра-усра-ухра-укра* «самець, бик», доповнену тим самим компонентом *іана-яна*, що і в назвах *Бактріана, Дранґіана, Марґіана, Парфіана, Соґдіана*, який має значення «країна». Подібним чином тлумачиться і назва *Малоросія*, *Малорусія* — «Чорнобикія, Чорнотурія». Назви *Русь* і *Україна* семантично тотожні, вони несуть однакове значення — «Країна Тура-Бика». Тож і словосполучення *Україна-Русь* — не штучне сусідування двох випадкових, малозначущих означень, а поєднання двох абсолютно рівноцінних, сповнених глибинного змісту й високого соціального статусу назв, які мовби дублюють, доповнюють, пояснюють одна одну. І значення кожної, що відбиває надзвичайно архаїчні уявлення людності давньої України — *Країна Священної Корови-Бика.* А численні давні та сучасні українські «турово-бичачі» імена й назви незаперечно засвідчують надзвичайно давній і глибокий комплекс уявлень і вірувань наших предків, пов'язаний із світобудовою, світоладом, світоглядом, суспільно-політичними засадами, морально-етичними нормами тощо.

Отже, нині вже немає сенсу повертатися до норманської гіпотези походження Русі. Назва *Русь* прийшла з півдня, і сталося це, вочевидь, задовго до «закликання варягів». Та й справжні варяги знаходилися не по той, а по цей бік Балтійського моря, вони населяли його південне узбережжя і становили разом з іншими слов'янськими народами останній рубіж слов'янського світу на заході, аж доки за середньовіччя не були витіснені на схід і онімечені католицькими орденами. Тож і «варязький слід» у руській історії — не чужий, він — лише чергове свідчення єдності слов'янсько-руського світу в ті давні часи. Важливо,

що й назви *русь* і *варяги* семантично тотожні, бо *вар*, як і *рус*, означає «самець, бик, тур». А ще — «захисники, воїни», позаяк поняття «бик, тур» невіддільне від воїнського стану.

Літописна оповідь про закликання варягів, ймовірно, відбила реальний факт запросин новгородцями варягів — полабських слов'ян, представники яких після смерті новгородського князя Гостомисла прийшли відновити згаслу князівську династію. Щоправда, є істотні сумніви стосовно того, де й коли сталася ця подія. Археологи певні, що поселення на місці сучасного Новгорода постало не раніше X ст., тож іще належить з'ясувати, про який саме Новгород ідеться, адже міста з такою назвою були розкидані по всьому слов'янському світі. З іншого боку, в оповіді про закликання варягів чітко простежується ідеологічний сюжет, що стверджує через Рюрика державницькі й династійні зв'язки з давнім Римом — і цілком може бути, саме його слід розглядати як первинний у цьому літописному уривку. Аналогічне підґрунтя мало й утвердження династії Романових, саме ім'я-псевдонім якої (від *романус* «римський») було покликане ствердити ідеологічний зв'язок Москви й Давнього Риму, а також обґрунтувати геополітичну роль Москви як третього й останнього Риму.

Що ж до т. зв. Азовської, або Причорноморської Русі, існування якої припускали дослідники, то, певно, немає особливої потреби вирізняти якусь окрему Південну Русь, коли самі витоки Русі пов'язані з південними землями. Навіть через багато століть руси не забували предковічних земель і святинь, своїх родичів, спорідненість з якими, судячи з усього, добре відчувалася й усвідомлювалася ще за доби Руської держави. Не випадково для київських князів так важили давній Херсонес, столиця таврів-русів, і Корсунська земля, заборона воювати в якій виділялася окремою статтею у договорі Ігоря з греками. Як сіверські князі будь-що прагнули добутися загадкової Тмуторакані і зачерпнути шоломом води з Дону Великого, так і для київських князів основним напрямком їхніх політичних інтересів був Крим-Таврика. Що зайвий раз свідчить: Україна й Крим невіддільні не лише географічно, а й історично.

Щодо літописних подій середини IX–X ст., то тут усе надто заплутане, аби сказати щось певне. Очевидно одне: судити про цей період лише на підставі літописних матеріалів абсолютно неможливо. Численні аналогії між подіями руської історії, згаданими у літопису, і набагато ранішими, пов'язаними зі скіфами, готами, гуннами, болгарами, хозарами спонукає утриматися від некритичного погляду на це джерело. Створюється стійке враження, що руський літописець, послуговуючись різними історичними джерелами, створив таку собі компіляцію з історій багатьох народів (хоча частина з них, схоже, справді мала стосунок до історії Русі), у якій ще не скоро можна буде навести лад. Виходить так, що ми, за великим рахунком, не можемо бути певними навіть в історичності деяких персонажів руської історії та їхніх діянь. Це, між іншим, стосується і датування «Велесової книги», яка умовно датується IX ст. саме на підставі традиційної літописної хронології.

Сказане повною мірою стосується і літописних племен, початки яких слід віднести до найдавніших, ще індоєвропейських часів: це, зокрема, засвідчують дивовижні сходження в літописній етнонімії та етнонімії індійського епосу, який, як прийнято вважати, оповідає про події III–II тис. до н. е. А враховуючи те, що численні двійники «наших» літописних племен розкидані усією Європою, не можна виключати й можливості, що для Подніпров'я і Північного Причорномор'я загалом частина відомих нам літописних племен можуть виявитися таким собі історіографічним фантомом, яких у початковій літописній історії віднаходиться чимало.

Так чи інакше, але історія Русі має нарешті встати з прокрустового ложа, узголів'я якого — IX століття з його першою літописною згадкою Русі. Адже Руська держава — лише епізод у багатотисячолітній українській історії, лише одне з десятків відомих нам (а скільки невідомих!) державних утворень, що віддавна існували й згодом існуватимуть на землях України — певно, важко знайти інший ареал, який би міг перевершити цей показник. Згадаймо тих же трипільців, існування цивілізації та державності в яких нині незаперечне, кімерійців, які

мали тут своє царство і своїх царів, ту ж таки Скіфську, а тоді Боспорську державу, що майже по тисячі років кожна проіснували на українських землях. Слід сказати й про державність сіндів, і про меотський племінний союз, наявність якого неодноразово припускали історики, врешті, про державу, яку давні автори означали *Сарматією*. Гуннська держава Аттіли, слідом за готською державою Германаріха, охопила половину Європи і сягнула Північної Африки, причому політичними центрами цих двох найбільших тогочасних держав були саме землі сучасної України. Про державні утворення на теренах України в І тис. н. е. свідчать візантійські й готські, арабські й перські джерела, і навіть називають деякі з них — *Куявія*, *Славія*, *Арсанія*, *Валінана* тощо. Слід згадати і про політичну силу, називану в історіографії терміном *Антський союз*. Ті ж т. зв. літописні племена — сівери, поляни, древляни, бужани тощо — насправді великі племінні союзи державного типу, що об'єднували чимало дрібніших етнічних одиниць. У світлі цього постання Руської держави за середньовіччя видається закономірним наслідком тривалих державотворчих процесів на давньоукраїнських землях у попередні історичні епохи. Тож українську націю аж ніяк не можна віднести до числа неісторичних — і ми тут маємо всі підстави підкоригувати Гегеля.

Виходячи з цього, більше немає особливої потреби продовжувати безглузду суперечку за руський спадок, що перманентно точиться між українською та російською історіографією. Адже проблеми історії Русі мають розглядатися в контексті етнополітичних процесів на давньоукраїнських землях у попередні століття і тисячоліття. Доречно було б відмовитися і від терміна *Київська Русь* як штучного, не відбитого історичною традицією, а також такого, що тривалий час використовувався для фальшування вітчизняної історії. Як і від необґрунтованого русоцентризму при дослідженні вітчизняної історії цього періоду: йдеться, зокрема, про народи «Дикого поля». Потрібно визнати, що теорія протистояння осілого, культурного лісу й дикого, кочового степу — лише вигадка істориків XIX ст., бездумно підхоплена і в пізніші часи. Все це дає підстави визнати

значну умовність і заідеологізованість терміна *Дике поле*, вживання якого потребує окремого застереження.

Що стосується проблеми монголо-татар, то й тут сучасник перебуває у полоні штучних міфів і домислів, а традиційна оцінка їх ролі у вітчизняній історії все ж швидше емоційна, ніж наукова. Натомість є підстави стверджувати, що нині у «монгольському питанні» існує низка суперечностей і неузгодженостей, примирити які можливо, лише переглянувши традиційне уявлення про походження монголів. Вже тепер цілком очевидно, що ці давні монголи, або *монгали*, антропологічно були не монголоїди, а сам термін *монголоїди* постав уже в наш час на підставі антропологічного вигляду не давніх монголів-монгалів, а сучасних монголів. Водночас новітні історичні дослідження переконливо свідчать, що й саму Орду слід розглядати як силу, етнічно й політично близьку Русі. А симбіоз Русі та Орди, про який все більше говорять, — лише не до кінця викривлене відбиття цієї близькості.

Наслідком подій XIII ст. стало посилення окремішності руських земель: колишня політична структура, яку творили самостійні князівства-землі, керовані різними гілками князівського дому Рюриковичів, зазнає істотних змін. Частина колишніх руських земель утворила Галицько-Волинську державу, а згодом увійшла до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського, що постало в XIII ст. Натомість землі Північно-Східної Русі стали ядром формування Московської держави. Отже, у XIV ст. на землях Східної Європи співіснувало три могутніх державних об'єднання — Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтське, Московська держава й Золота Орда. Динаміка розвитку та боротьби цих держав за геополітичну першість і визначала хід політичних подій.

Відтепер різні частини українських земель на багато століть матимуть різні історичні долі. Землі правобережної України включно з Києвом 1362 р. у битві на Синіх Водах позбулися монголо-татарської оруди й склали кістяк Великого князівства

Литовського і Руського. Із утворенням Речі Посполитої частина українських земель перейшла під її владу, а внаслідок Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. територія України була поділена між Річчю Посполитою та Московією. Внаслідок розділів Польщі у 1772–1795 рр. польську частину українських земель ділять Австро-Угорська та Російська імперії. Згодом, після Першої Світової війни, на українських землях постане Українська Народна Республіка, що невдовзі втратить незалежність через більшовицьку окупацію. У 1918 р. внаслідок розпаду Австро-Угорщини на землях Західної України постає Західно-Українська Народна Республіка, яка 22 січня 1919 р. проголошує акт об'єднання з УНР. Згідно Ризького договору 1921 р. Західна Україна (Галіція) увійшла до складу Польщі, Буковина та Бесарабія відійшли Румунії, Закарпаття – Чехословаччині. Результатом перемоги СРСР у Другій Світовій війні стало об'єднання українських земель у межах Української Радянської Соціалістичної республіки. 1954 р. до її складу було передано Кримську область. У липні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла декларацію про суверенітет, а із розпадом Радянського Союзу, 24 серпня 1991 р., проголосила незалежність України, що була підтверджена всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. На політичні карті світу постала держава Україна.

* * *

Саме такою у найзагальніших рисах вимальовується нова схема етнічної історії Давньої України. У чомусь вона надто конспективна, у чомусь недосконала, у чомусь, можливо, небезперечна, проте, хотілося б вірити, вона варта дослідницької і читацької уваги. І хоча матеріалу, наведеного в розділах, достатньо, аби розписати цю схему докладніше, доповнити й розширити її, ми свідомо утримаємося від цього, бо новий погляд на вітчизняну історію і так виявився доволі незвичний.

Останні роки навчили багатьох із нас обережно ставитися до нових концепцій і гіпотез, стосовних давньоукраїнської історії. Це викликане непоодинокими не надто компетентними

спробами частини дослідників сказати власне слово з цієї проблеми, що тільки профанує і дискредитує перспективну ідею перегляду давньоукраїнської історії. З іншого боку, а хіба традиційна схема етноісторії — не велике зібрання міфів, помножене на взаємну домовленість істориків та історичних шкіл? Адже у нас що не тема, то принципова історична проблема: трипільська, кімерійська, скіфська, проблема походження слов'ян, проблема Русі тощо. У традиційному баченні давньоукраїнської історії надто багато положень, що не лише не підтверджуються джерелами, а навпаки — цілковито спростовуються ними. Вітчизняна історія повна білих плям, історіографія рясніє плямами темними й ще більше — штучно затемненими. *«І цей справедливий докір,* — казав свого часу російський письменник XIX ст. О. Вельтман, — *лягає на сумління не так найдавніших істориків, як на істориків доби істинно варварської, коли старанність, доброчесність і прагнення об'єктивності, що існували раніше, почали в масовому порядку, при переписуванні античних свідчень і хронік, замінюватись невігласькими перекрученнями, описками й свідомим підтасовуванням для наперед планованого вкорінення в історіографії неіснуючих фактів і дій, прийшлих династій і прийшлих народів-завойовників».* Вже саме те, що дослідників ніколи не полишали сумніви щодо правдивості усталеного уявлення про нашу давню історію, засвідчує його недостатню переконливість, численні натяжки й суперечності, тим виразніші, чим більше заглиблюєшся в нього. І якщо традиційній схемі української історії досі належало панівне становище, то лише завдяки її зовнішній стрункості та єдності її оборонців, тоді як критики завдавали їй лише окремих ударів, ставили під сумнів певні її положення та побудови, але майже не зачіпали її основу.

Проте справа тут не лише в науці. Адже викривлене уявлення про найдавнішу українську історію тривалий час використовувалося, та й досі використовується задля цілком конкретної політичної мети — позбавити український народ цілого пласта власної історії, сформувати в нього почуття меншовартості, ущербності, бездержавності. Декому справді було до вподоби

переповідати казочки про вітчизняну історію, які, хоч і не були зіперті на жодні історичні аргументи, виконували важливе ідеологічне завдання — формувати уявлення про відсталість і хуторянство малоросів. Цю брехню було цілеспрямовано нав'язано за умов тотального ідеологічного терору, коли за правдиве слово про українську історію і саму назву *Україна* сотні вчених поплатилися не лише кар'єрою, а й життям. Нині, в умовах вільної наукової й історичної думки, численні дослідники рішуче виступили проти традиційної схеми вітчизняної історії, показавши її слабкість, догматичність та упередженість її творців. І цей процес з роками лише набирає обертів. Перед новим поколінням українських істориків стоїть завдання очищення вітчизняної історії від нашарувань брехні й непідтверджених фактів. Хоча, як це очевидно вже тепер, в результаті від традиційного уявлення про нашу давню історію мало що залишиться.

За всіх реверансів у бік критики, їй переважно не раді. У посяганні на старі істини бачать нігілізм, безвідповідальність, руйнування основ. Це й зрозуміло: історія будується на традиції. Вчений провів весь свій вік у студіях, факти його науки набули для нього рангу святинь, він звик до них, полюбив їх, пристосував під них свої думки й почуття, свою творчість. Будь-які переміни сприймаються болісно: ланцюгова реакція може заторкнути і його особисті здобутки. На традиційному баченні нашої давньої історії були виховані цілі покоління, створені академічні школи, що з року в рік повторювали заяложені ідеологічні догми й історичні характеристики. Багато разів повторені, такі оцінки видавалися колись і кимось обґрунтованими, тоді як звернення до історіографії питання засвідчує, що насправді цих доказів ніколи не існувало. Тому і читач, і молодий дослідник не має схилятися перед авторитетами й «загальновизнаними» істинами: коли сам досліджуєш історію дослідженнями і маєш справу з дослідницькою «кухнею», добре розумієш, що остаточні акценти в історії розставляють звичайні люди, нехай і з науковими званнями, зовсім не убезпечені від помилок і які аж ніяк не можуть претендувати на істину в останній інстанції.

Адже хибне уявлення не перестає бути хибним від того, що більшість поділяє його; ще донедавна людина була щиро переконана, що земля — диск, який тримається на трьох китах, центр усесвіту, навколо якого обертається Сонце. Проте настав час, і Коперник поставив у центрі світобудови сонячне світило, «змусивши» Землю обертатися навколо нього.

Звичайно, позбутися відразу звичних уявлень і переконань нелегко. Але ж і без нових поглядів, концепцій, гіпотез немає поступу історичної науки, без них вона — догма. Кожна науково аргументована думка має бути почута, а подальшу її долю визначить лише наукова дискусія. Тож і всі розмови про нігілізм — лише демагогія. В науці просто необхідні суперечки, дискусії, діаметрально протилежні погляди, адже творчий пошук учить мислити нестандартно, сумніватися в усьому, що здається нелогічним, непереконливим. Найвища людська цінність — свобода думки — починається саме з сумніву.

Йдеться не про перегляд чи заперечення дотеперішніх досягнень історичної науки заради самого заперечення, а про необхідність не поділяти аналіз на зручний і незручний. Не слід збіднювати нашу історичну бібліотеку лише тому, що якийсь давній автор навів свідчення, що суперечать усталеному трактуванню події чи явища. Слід нарешті відмовитися від «кулуарних» домовленостей між істориками і повернутися обличчям до першоджерела — єдиного критерію достовірності історичного знання. На жаль, дуже часто дослідники так і не доходять до джерел, заблукавши в літературі. Час знову перечитати Геродота й Страбона, Птолемея і Плінія, Йордана і Прокопія, Длугоша і Стрийковського, Орбіні, Лизлова, Татищева... І як бути, коли за вдумливого вивчення цих першоджерел постають нові гіпотези — єретичні, крамольні, незвичні, але водночас історично більш коректні? Самим історикам слід нарешті навчитися відчувати відповідальність за свою дослідницьку діяльність, як це прийнято серед представників інших професій, що мають справу з людським життям. Адже діяльність історика, і це не секрет, має здатність істотно впливати на людську свідомість.

Поза сумнівом, вже найближче майбутнє принесе нові, незвичні чи й сенсаційні відкриття в сфері найдавнішої історії. Причому не лише вітчизняної, а й світової. Тож не слід зустрічати «в багнети» спроби по-новому поглянути на давньоукраїнську історію. Слід пам'ятати, що наука — це не нав'язування абсолютних постулатів та «аксіом», бо в науці немає аксіом. Наука — це не утвердження, а шукання істини. Це діалог, у якому ніхто не може претендувати на те, що саме він сказав останнє слово...

Кілька підсумкових слів хотілося б присвятити і проблемі методології історичного дослідження, з якої ми, власне, і починали цю книжку. Адже цілком очевидно, що для кращого розуміння нашого минулого необхідно залучати нові напрямки й методи наукового пошуку. Перед вітчизняною історичною наукою нині стоїть важливе завдання — розробити методологічні засади з дослідження етнічної історії Давньої України. І чи не найпершою серед низки проблем має стати питання джерельної бази й нового погляду на неї. Саме неповнота джерельної інформації найчастіше породжує велику кількість концепцій, у яких нерідко пропадають і самі джерела.

Без зайвих застережень можна твердити, що на сьогодні для реконструкції найдавнішої української історії використані ще далеко не всі джерельні можливості. Чимало вітчизняних джерел (серед них і літописи) зберігають істотний інформаційний потенціал. Досі в тіні лишаються грузинські, вірменські, болгарські історії і літописи, іранські й значна частина скандинавських джерел. Не вичерпала себе й антична традиція: це стосується, зокрема, й тих авторів, чиї свідчення прийнято вважати сумнівними або хибними. Перегляд підходів до джерельної бази давньоукраїнської історії, поза сумнівом, має врахувати й індоарійський чинник в українській історії, отже, й розширити її за рахунок індійського матеріалу — етнічного, епічного, фольклорного, історичного, мовного. Індійські веди й індійський епос — «Махабгарата» й «Рамаяна», іранські «Авеста» й «Шахнаме», а також чимало інших східних пам'яток важливі

для нас не лише як літературно-художні пам'ятки, а й як безцінні історичні джерела, де міститься чимало такого, що втратилося в нас або збереглося фрагментарно, але має пряму дотичність до України й українців. Перші такі спроби вже є, і вони довели, що цей матеріал може надзвичайно плідно працювати на українську історію.

Для вивчення й пізнання історії Давньої України надзвичайно важливий і мовний аспект, на який дослідники досі зважають недостатньо. Давня та сучасна ономастика з українських земель і українська мова зберігають чимало архаїзмів, які народ проніс крізь тисячоліття і які містять унікальну інформацію про найдавнішу історію, світоглядні уявлення й духовну культуру нашого народу. Належно витлумачені, вони здатні пролити яскраве світло на етногенез, багатовікову історію, філософські, суспільно-державні й морально-етичні засади українців. Як помітив уважний читач, багато думок і гіпотез, викладених у цій книжці, постали саме на стикові історичних і лінгвістичних даних. Водночас хотілося б, щоб і археологи, і антропологи висловилися стосовно запропонованої тут схеми етноісторії.

Всебічного, глибокого і фахового вивчення вимагає і «Велесова книга». Зрозуміло, що тут іще будуть дискусії, перевірки, узгодження, перш ніж свідчення «Велесової книги» зможуть реально впливати на концепцію вітчизняної історії. Втім, уже тепер кожне нове дослідження, кожна нова інформація з цієї проблеми може виявитися цікавою та корисною. Ще є сподівання, що хтось зі спадкоємців осіб, причетних до історії віднайдення «Велесової книги», пролле додаткове світло на історію пам'ятки. Де знаття, може, колись віднайдуться і самі дощечки. І хоча ще непросто сказати, наскільки точно ця пам'ятка відтворює історичне минуле, її виховна роль незаперечна. Вона актуальна вже тому, що пропагує такі вічні цінності, як моральність, честь, відданість, збереження традицій, дбайливе ставлення до власної історії, шана до предків, любов до рідної землі. А отже, цінності, актуальні у всі часи, а в наші дні — особливо.

Коли комплексно поглянути на давню історію, неважко помітити, що перед нами — лише невиразний зліпок складної системи етнічних, політичних і міждержавних стосунків, що мали тисячолітню передісторію, про яку ми знаємо вкрай мало або й не знаємо нічого. Відомі нам події стародавньої історії — лише завершальний етап етнічних процесів, що доти тривали тисячоліття. Саме тому історію народу не слід ототожнювати з історією, зафіксованою на сторінках джерел і найобсяговіших наукових праць: ця історична картина явно неповна, а в багатьох випадках і не надто об'єктивна. Навіть максимально залучивши наявні джерела, історик здатен реконструювати лише мізерну частку того багатоманітного життя, що здавна вирувало на землях Давньої України. Але навіть заради цієї малої дещиці варто вивчати історію. Адже, окрім іншого, це просто цікаво: історичне дослідження чимось подібне до ремесла детектива. Стародавню історію в її цілісності, певно, можна було б порівняти із безліччю розкиданих частинок-пазлів, які дослідник-історик має віднайти та розкласти по своїх місцях.

Післяслово

Давня етнічна історія завжди була тією науковою галуззю, що викликала особливий суспільний інтерес. Можливо, тому, що людині взагалі властиве бажання знати — де її коріння, хто її батьки, діди й прадіди. А, можливо, й тому, що людське життя швидкоплинне, і в зверненні до історії, до минувшини власного народу і людства кожен відшуковує власну відповідь на питання про зміст і сенс людського життя, про своє місце в ланцюгу поколінь. Особливо тепер, коли українське суспільство переживає непрості часи, коли руйнуються життєві устої, змінюється звичний ритм життя та рвуться живі зв'язки між людьми й поколіннями, проблеми звернення до минулого втрачають свій абстрактний сенс і стають буденно-насущними. Люди й народи свідомо чи несвідомо шукають своїх витоків, глибин свого походження, аби краще пізнати себе, не втратити власної ідентичності в умовах загальної глобалізації. Бо історія — немов та багатоповерхова споруда, у якій ми, сучасники, займаємо найвищий поверх. Кожне наступне покоління будує її вище й вище, і споруда тим міцніша, чим міцніші її підвалини. Причина такої зацікавленості, вочевидь, і в тому, що наше ставлення до найбільших людських цінностей визначає не лише пізнавальне, а й естетичне начало, тож вони хвилюють не лише думку, а й душу. Вже тому і читати, і творити історичні дослідження — винятково захоплива справа.

Не варто відкидати й іншої сторони історичного знання, а саме — його тісного зв'язку із сучасними суспільно-політичними процесами. Марно заперечувати очевидне: історична наука завжди особливо тісно сусідувала і з політикою, і з ідеологією, та й самі історики саме тут нерідко шукали свою нішу. Нові

політичні умови (йдеться, передусім, про постання Української держави) не могли не відбитися й на розвитку української історичної науки, істотно підкоригувавши курс її подальшого розвитку. З усією очевидністю постало розуміння того, що створення конкурентноздатної концепції давньоукраїнської історії — першорядна геополітична проблема, запорука інформаційної, національної та державної безпеки України.

Саме тому, коли йдеться про історичну науку, слід зважати й на те, як історичне знання може прислужитися нині. Найперше мається на увазі його могутня виховна спромога, здатність через звернення до історії формувати нового громадянина, гідного представника свого народу, патріота, що усвідомлює причетність до величі власної країни та її значимості у світовому контексті, гордого за Батьківщину і свій народ, людини національно свідомої. Минуле покликане виховати в людях самоповагу, об'єднати їх і наділити творчою наснагою, прагненням перебороти тимчасові труднощі. Тому й дослідження історії України має бути націлене не в минуле, а в майбутнє. Минуле для нас — лише сума знань, які слід задіяти задля майбутніх успіхів і прогресу України. І те, яким буде це майбутнє, багато в чому залежить від того, які мотиви домінуватимуть у концепції вітчизняної історії.

Відразу зробимо істотне застереження: йдеться не про те, аби штучно удавнити чи звеличити українську історію — ми вже мали змогу переконатися в тому, що вона цього не потребує. Тут не може бути місця ні для переоцінки, ні для недооцінки. Українська історія не гірша й не краща за історії інших країн, просто вона інша, самобутня і неповторна, зрештою, це просто наша історія. І її слід подати в усій її багатоманітності й красі. Щоб там не казали, але саме в українській історії є Королеве, Мізин, Кам'яна Могила, Трипілля, саме з цими землями пов'язали свою долю десятки й сотні народів, саме тут відбувалися численні знаменні події світової історії, саме ці терени й досі зберігають найдавніший пласт індоєвропейської ономастики. Терени Давньої України настільки докладно описані джерелами, що мало які держави світу можуть похвалитися чимось подібним.

На жаль, самі українці доволі недбало ставляться до власної історії. Підручники вітчизняної історії спроможні викликати відразу до свого минулого навіть у найбільшого патріота. Бо що таке українська історія в її офіційній версії? Найперше — плач за старими часами, постійні міжусобиці, поразки, підпорядкування комусь, постійне зрадництво, інтриги й змови. Кого може виховати така історія? Хіба в нас мало героїчних сторінок, яскравих особистостей, взірців для наслідування? Для української історії немає потреби творити міфи: у нас вистачає відомих яскравих сторінок, а ще більше — малознаних і маловідомих, але від цього не менш яскравих. Чому ми акцентуємо увагу на Руській державі й козаках і відхрещуємося від Боспорської держави, Великого князівства Литовського і Руського, Кримського ханства? Чому український школяр чи студент має знати детальний родовід Рюриковичів і Романових, але не знати скіфських і боспорських, сарматських, готських, гуннських, болгарських царів, які, власне, й творили давню українську історію? Так само цілком природно у школах і вищих навчальних закладах поряд з історією Русі вивчати й історію хозарів, печенігів, половців. Українці, які бажають знати історію своєї Батьківщини, мають знати її в усьому розмаїтті, в комплексі. І половецькі князі, і татарські хани з династії Гіреїв мають стати такими ж національними героями, як і руські князі та козацькі гетьмани. Так само нерозважливо віддавати Російську імперію і Радянський Союз виняткове росіянам. Адже це й українська історія, і українці постійно відігравали в цих державах чи не провідну роль. І в ній були не тільки темні плями — були і перемоги, і звершення, і досягнення...

Чим європейська та російська історія «краща» за українську? Та лише тим, що з XVIII–XIX ст. їхні історики більш нахабно інтерпретували власні міфи й насаджували культ національного героїзму. Водночас в Україні за Російської імперії насаджувалися міфи іншого історичного спрямування — про неповноцінність, бездержавність, хуторянство малоросів, про їхню неспроможність не те що створити державу, а й написати власну історію. Тому й писали українську історію за них, а бажання

розбудовувати власну державу відбивали тюрмами, засланнями й голодоморами. Лише тепер український народ отримав нарешті і довгоочікувану незалежність, і власну державу, хоча назвати її справді *українською* і *незалежною* ще не зовсім виходить.

Цілком очевидно, що шаблони Карамзіна та Соловйова, особливо в пропорціях і фактах висвітлення початкових етапів вітчизняної історії, потрібно багато в чому ламати: вони не відповідають ні свідченням джерел, ні вимогам шкільного та вишівського мінімуму історичних знань, ні, зрештою, реаліям життя. Серед найважливіших завдань сучасної вітчизняної історіографії — осмислення минулого України як невід'ємної складової європейського та світового історичного процесу. Водночас у більшості праць історія України постає відмежованою від міжнародного контексту. Так само в основі навчальних програм з історії лежить штучний поділ на вітчизняну й світову історію, що не лише відриває українську історію від європейської і світової, а й спотворює історичну картину, позбавляє враження цілісності, системності, взаємообумовленості. Водночас такий спрощений (насправді ж — свідомо сформований) підхід неприйнятний: Україна ніколи не була чимось окремішним, замкненим, її розвиток неможливо розглядати окремо від історії решти слов'ян, а також, як це виявляється дедалі очевидніше, від історії балтів, індійців, іранців, скандинавів, народів Кавказу, Балкан, Малої Азії.

За попередні століття історична наука скомпрометувала себе настільки, що їй буде непросто знову заслужити довіру читача. Цілі покоління народжувалися, виростали, виховувались, одержували освіту в умовах нечуваної фальсифікації історії. Це входило в генетичну пам'ять, деформувало національну свідомість, породжувало комплекс національної неповноцінності, історичної вторинності українського народу, фаталістичне уявлення про неможливість його самостійного існування, необхідність чужого правителя. Нині українська історія має нарешті позбутися домислів і перекручень, і тут не може бути місця для «незручних моментів». Вона має акцентуватися на героїчних моментах, наповнитися оптимізмом і слугувати не лише для

наукових, а й для виховних цілей. Саме тому історикам і літераторам, представникам інших гуманітарних і навіть технічних галузей слід звертати увагу не лише на історичну науку в її академічному варіанті, а й на поширення знань з історії України, на створення популярних курсів української історії.

Часто йдеться про те, що ті історичні процеси, які відбувалися у давні часи на українських теренах, не мають жодного стосунку до української історії, що сам український народ — витвір порівняно пізній, і даремно дошукуватися його давніх витоків. Очевидно, зайве далі продовжувати цю безплідну суперечку. Бо ж нам цікава не лише історія українців як народу (незалежно від його етнічної глибини), а й історія України як нашої землі, нашої Батьківщини. Адже у печері Кроманьйон теж, певно, жили не французи, а неандертальці не називали себе *дойче*. Суть такого підходу проста: ми споконвіку живемо на власній землі і хочемо знати її історію. Ми добре розуміємо, що не всі народи, згадані тут у різні часи, були прямими предками сучасних українців, як і не всі державні утворення на теренах України були засновані ними. Власне, і в одному, і в другому питанні ще чимало незрозумілого, і нині справді важко сказати, хто був ким у ті далекі часи. Саме тому на сучасному етапі розвитку історичної науки методологічно цілком виправдано досліджувати давню історію України як історію терену, нашої Батьківщини, у тих її географічних межах, якими вони є нині, на початку XXI ст., після тисячоліть історичного процесу. А також історію українців, які в силу певних історичних обставин перебувають нині поза межами Української держави. Лише в такому разі ми і просторово, і часово, і змістово охопимо всю українську історію й уникнемо численних спекуляцій та звинувачень на адресу української історичної науки. Що ж до наших предків, то ким вони були і як їх називати — ***українці, руси, анти, скіфи, кімерійці, трипільці*** чи якось інакше, то це й має з'ясувати якщо не теперішнє, то наступне покоління українських істориків. Поспішати тут не слід. Нині необхідно хоча б наповнити українську історію змістом, фактажем, матеріалом, осмислення якого, певна річ, вимагатиме і зусиль, і часу. У кожному разі, цей закономірний

крок має замінити ту куцу напівправду, а то й просто свідому брехню, що домінує на сторінках різних видань і формує хибне уявлення про українську історію.

Такий підхід має ще одну вагому перевагу: більше немає потреби переконувати один одного, хто кращий і старший. Це особливо важливо з огляду на інформаційну війну, що точиться між російською та українською історіографією за руський (та й не лише руський) історичний спадок і супроводжується численними звинуваченнями обох сторін у перекрученнях, прагненні видати бажане за дійсне, націоналізмі, ксенофобії тощо. Проте закиди у міфотворчості українських дослідників з боку їхніх російських колег насправді не надто об'єктивні вже тому, що самі росіяни сповідують історичну міфотворчість не менш активно. Росія й досі керується імперським міфом про свою винятковість, месіанство, право розпоряджатися долями інших народів. І хоча із завершенням епохи імперій у Європі такого роду міфи давно відкинуті, у Росії і нині частина політиків (отже, й істориків як виразників їхніх політичних поглядів) мислить віджилими імперськими категоріями, ніби двісті років тому. Сучасна Росія справді переживає непрості часи: фактично програне інформаційне протистояння із Заходом, існує цілком реальна загроза територіальній цілісності країни (що, втім, рано чи пізно закономірно для всіх імперій), а міжнародна її роль нині аж ніяк не вкладається у звичну для неї концепцію «Третього Риму». Водночас Росія продовжує чинити істотний і доволі агресивний політичний, економічний та інформаційно-ідеологічний тиск на країни пострадянського простору, а найбільше — на Україну, щедро доповнюючи його звинуваченнями в українському націоналізмі, русофобії тощо. Водночас те, що колись означувалося як *сепаратизм* і *націоналізм*, нині — основа суверенної державності кожної країни, а явище русофобії в українському суспільстві — лише захисна реакція на, м'яко кажучи, недружню політику Росії стосовно України в останні кілька століть і аж донині. Насправді не український націоналізм, а російський імперіалізм — та єдина обставина, що заважає встановленню нормальних і добросусідських взаємин між двома народами й державами.

Історію України вже замало сприймати просто як набір фактів — необхідна нова філософія історії України. А для цього слід зрозуміти й відчути зміст самої України як явища. У цьому контексті особливу, визначальну роль має відіграти *україно-знавство* — наука і наукова методологія, вплив якої історична наука відчуває дедалі сильніше. Її суть проста — українськість, україноцентризм, спроектованість на Україну, коли в центр наукового пізнання ставляться не абстрактні історичні закономірності, а українська земля, український народ, Українська держава, українець з його унікальним, властивим лише йому світосприйняттям. Такий підхід зовсім не означає, що все інше нас не цікавить. Він означає лише те, що здобутки української історичної науки покликані працювати насамперед на Україну, а курс з української історії читатиметься українському учню і студенту, українцю. Такий підхід природний у більшості країн світу: той самий француз, англієць, поляк чи росіянин вивчають насамперед історію власного народу, власної країни. І лише українець може до дрібниць знати історію багатьох народів світу, але зовсім не знати власної.

Йдеться, втім, не лише про історію: потребу в українознавчому підході відчувають й інші гуманітарні, а також технічні науки, у кожній з яких знайдеться місце для українознавчого компонента. Адже завдання української освіти полягає не лише у формуванні фахівця з певної галузі, професіонала своєї справи. Не менш, а можливо, навіть більш важливим є його самоусвідомлення як громадянина своєї країни, ототожнення себе з власним народом, розуміння належності до загальної справи і власного значення для досягнення не лише особистих, а й загальнонаціональних інтересів, для плідної творчої праці на благо Вітчизни.

Українознавча методологія полягає і в тому, щоб ставити принципово нові питання на стику кількох наукових дисциплін, а набуте знання використовувати у виховних цілях. У зв'язку з чим набуває нового значення питання сучасної освіти. Не секрет, що радянська освітня система виступала механізмом формування та виховання людини незалежно від її національної і етнокультурної належності. І якщо в радянські часи всі

навчальні гуманітарні курси базувалися на принципах марксистсько-ленінського бачення і розуміння суспільних явищ, то нині жодної стрижневої ідеї, навколо якої будувався б освітній процес у сучасній середній і вищій гуманітарній освіті, просто немає. Модернізація системи освіти найчастіше вбачається в посиленні диференціації й індивідуалізації навчання, збільшенні кількості варіативних навчальних курсів, що нібито дає учневі й студенту можливість спрямувати свої зусилля на певні дисципліни залежно від особистих зацікавлень. Водночас ця видимість освітніх інновацій притупляє розуміння необхідності принципових змін у самій концепції сучасної освіти. Вимогою часу в сучасній українській освіті має стати перехід від предметоцентризму як основної форми систематизації знань до створення цілісного освітнього середовища. Інтегративною основою, в рамках якої стане можливим вирішувати завдання по його формуванню, має стати *українознавство*. Саме українознавство має виступити у якості нового міждисциплінного підходу, коли окремі дисципліни будуватимуться навколо інтегруючого курсу. Тож українознавство — не лише наука, методологія, філософія освіти, а й міждисциплінний підхід, коли окремі предмети викладаються не розрізнено, а системно, і при цьому знання отримує нову якість.

Усе це стало б іще одним важливим кроком на шляху до життєво необхідних суспільних перемін, що вже почалися. І вони невідворотні. У вітчизняну науку вливаються молоді, енергійні творчі сили — нове покоління науковців, серед них — історики. Їм, озброєним українознавчою методологією, по силі розв'язати численні проблеми вітчизняної історії, закласти підвалини новітньої української історичної науки. Української не лише за назвою, а й за змістом.

* * *

...Ось і настав час ставити завершальну крапку. Багато з того, що хотілося сказати, сказане. Проте думка обганяє перо, і написане вчора вже не задовольняє повною мірою. Вкотре перечитуючи рукопис, бачиш, скільки важливих питань лишилося

«за кадром», скільки ще нового і цікавого можна було б додати до кожної з опрацьованих тем, скільки ще «білих плям» і маловідомих сторінок вітчизняної історії треба заповнити, перш ніж справжня українська історія постане у всій своїй величі та красі. Сама ця книжка в такому разі виявляється не так дослідженням з давньоукраїнської етнічної історії, як своєрідною «програмою» для створення такого дослідження в майбутньому. Водночас цілком зрозуміло, що давня історія України навіть у загальних рисах не для книжки середнього формату. Вкотре дивуєшся, як цей величезний і за змістом, і за значенням період досі вдавалося втиснути в кілька сторінок шкільного підручника чи одне лекційно-семінарське заняття у програмі вищого навчального закладу.

З висоти останнього розділу стає зрозуміло, що й структура цієї книжки могла б бути інша, бо в даному разі за відправну точку автор все ж брав традиційну систему побудови матеріалу. Ми свідомо уникали громіздкого наукового апарату, який не вписувався в концепцію книжки, прагнули мінімізувати кількість прізвищ, цитат, відмовитися від посилань, що не завжди йшло на користь аргументації авторських думок, але на що автор все ж пішов, аби полегшити сприйняття і так складного матеріалу. Водночас цілком очевидно, що робота над книжкою була б неможлива і без звернення до джерел, і без урахування наукової спадщини численних моїх попередників і сучасників, істориків за фахом і за покликанням. Особливу вдячність ще раз висловлюю своєму батькові — Степанові Наливайку, чий науковий доробок був ніби дороговказом у моїх перших дослідницьких спробах.

Наостанок хотілося б висловити сподівання, що українська історична наука в особі вітчизняних істориків позбудеться нарешті комплексу власної недооцінки. Україна та українці ніколи не випадали із загальносвітового й цивілізаційного контекстів, ми завжди були частиною Європи і Світу. Навіть більше: були періоди, коли ми йшли в авангарді світового історичного процесу. Так було, і, хочеться вірити, так буде: історія часом підносить просто дивовижні приклади перевтілень. Україна все ще

має шанс стати одним із лідерів світу, і нинішнє її тяжке становище — найкраща для цього спонука. Адже благополучні суспільства нездатні на швидкі переміни — тут діє закон суспільної інерції. Хочеться вірити, що таки справдяться слова видатного німецького філософа і мислителя Й. Г. Гердера: *«Настане час, і Україна стане новою Елладою»*.

Коли підсумовуєш кількатисячолітній хід української історії, особливо добре усвідомлюєш, що нам випало жити в унікальний період. Україна на наших очах здобула незалежність, продовживши свій поступальний розвиток. Український народ, як мало який інший, пройшов крізь нечувані випробування і трагедії. Але за поразкою завжди приходить перемога, а за падінням злет — такий вже закон історії. Історичний досвід нашої країни переконує, що і з нинішніх тимчасових труднощів вона вийде з честю, і знову нестиме світові могутній культурний і цивілізаційний заряд. Так було завжди, і немає підстав вважати, що надалі має бути інакше.

Перелік ілюстрацій за розділами

Наливайко, Сергій.
Н23 Етнічна історія Давньої України/С. Наливайко. – К. : Євшан-зілля, 2007. – 624 с.
ISBN 978-966-2152-00-5.

Ця книга становить першу в новітній історичній науці спробу комплексного науково-популярного погляду на вітчизняну етнічну історію. Її автор – фаховий історик-дослідник – спираючись на українознавчу наукову методологію та широкий джерельний матеріал, враховуючи новітні досягнення історичної думки та порівняльного мовознавства, змальовує яскраву, цікаву та науково виважену картину нашої давньої історії. Розрахована на найширшу читацьку аудиторію – школярів, студентів, вчителів, викладачів, науковців, а також усіх, кому небайдужа українська історія.

ББК 63.5(4УКР)

Науково-популярне видання

Сергій Наливайко

Етнічна історія Давньої України

Голова видавництва «Євшан-зілля» Євген Жовтяк
Головний редактор Василь Клічак
Літературний редактор Оксана Твердохліб
Художнє оформлення, ілюстрації та верстка
Костянтин Сулима (ТОВ «Пан Майстер»)

Підписано до друку 25.12.07.
Формат 60x90/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 39. Наклад 5000. Зам. 8-4.

Видавництво «Євшан-зілля».
03150, Київ, вул. Анрі Барбюса, 51/2. Тел. 529-25-41.
Свідоцтво №129443, серія АО1.

Віддруковано в ЗАТ «Книга»
04053, Київ, вул. Артема, 25.
Свідоцтво №2325, серія ДК.